

Shri Bisnu Sharma's

PANCHATANTRA

Panchamuni Shastri,
WITH THE COMMENTARY *Sama.*

ABHINAWARAJALAXMI

By

Pt. Guru Prasad Shastri,

VYAKARNACHARYA, NYAYACHARYA,

DARSHANACHARYA,

of SHRI RAJASTHAN SANSKRIT COLLEGE [Benares]

PUBLISHED BY

BHARGAVA PUSTAKALAYA,

BENARES CITY.

All rights Reserved by the Publisher.

1st Edition	1—6—35	2000.
2nd Edition	1—9—37	2000.
3rd Edition	19—6—40	2000.

PRINTED BY
B. K. SHASTRI
JYOTISH PRAKASH PRESS, BENARES.

नराज-श्रील्लेहिरामशास्त्रिणां [चिरावा-जयपुर] स्मारकं
श्रीराजस्थान-संस्कृत कालेज-ग्रन्थमालयाः
द्वादशङ्कुसुमम् ।

१२

❖ पञ्चतन्त्रम् ❖

परीक्षोपयोगिन्या अतिमहत्या 'अभिनवराजलक्ष्मी'-
टीकया विराजितम् ।

टीकाकारः-

योगेश्वरसादशास्त्री,

व्याकरणाचार्यः, न्यायाचार्यः, दर्शनाचार्यः ।

प्रिन्सिपल-श्रीराजस्थान-संस्कृत-कालेज, मीरघाट काशी] ।

[अत्युत्तमं शुद्धं सुन्दरं संस्करणम्]

प्रकाशकः

भार्गव पुस्तकालयः,

गायघाट, काशी ।

प्रिन्टिङ्ग
द संस्करणम्

}

१९९७ ज्येष्ठपूर्णिमा

{

सुदयम् १९९७)

प्रकाशक—

भार्गव पुस्तकालयः,

गायघाट, काशी ।

२५८२

मुद्रकः—

वी० के० शास्त्री ;

ज्योतिष प्रकाश प्रेस, काशी

पञ्चतन्त्र का जीर्णोद्धार

महामहोपाध्याय श्रीविष्णुशर्मा वृत्त 'पञ्चतन्त्र' का भारतवर्ष में ही नहीं संसार में सर्वत्र ही विशेष आदर है। फ्रेच, जर्मन, इटैलियन, अंग्रेजी, हिन्दी, ई, अरबी, फार्सी, हिब्रू, लेटिन, रसियन, आदि सभी भाषाओं में इसके अनुवाद हुए हैं और उनका बड़ा प्रचार भी है।

अतः इसकी उपादेयता और उपकारिता के विषय में विशेष कहने की कोई आवश्यकता नहीं है। जैसे—यह ग्रन्थ सुन्दर १ कथाओं से, अद्भुत २ 'ख्यानों' से बालकों के मन को आकृष्ट करता है, वैसे ही धुरन्धर विद्वानों और प्रकाण्ड राजनीतिज्ञों को भी संसार की उलझी हुई समस्याओं के सुलझाने, राजनीति के सूक्ष्म तत्त्वों के विशद विवेचन करने में, अनुपम सहायता देकर समानरूप से उपकृत करता है।

पञ्चतन्त्र की भीषण दुर्दशा।

यद्यपि इस सर्वोपयोगी ग्रन्थ रत्न के बहुत से संस्करण हुए हैं परन्तु उनमें प्रायः अबाध रूप से अशुद्धियाँ की बहुलता देखने में आती है।

गवर्नमेन्ट संस्कृत कालेज के प्रिन्सिपल एवं संस्कृतपरीक्षा बोर्ड के अध्यक्ष माननीय महामहोपाध्याय पण्डित श्रीगोपीनाथजी कविराज महोदय ने इस ग्रन्थ के महत्त्व को देखकर सभी विषयों की प्रथमा व मध्यमा-परीक्षाओं में इससे 'जब से स्थान दिया, तब से इसके पठन-पाठन को और भी विशेष प्रोत्साहन मिला। और—'पञ्चतन्त्र' 'हितोपदेश' ले के क्या खिलवाड़ कर चौबें हो ? ई बुल पुराण हमहूँ नहि पढ़ाईल । अलबत्ते दशकुमार लिखाय । कादम्बरी पढ़ । भारतचम्पू देख-तो हम अलबत्ते पढ़ा सकील । ई तो बुल लड़कन कर खिन्नाड आय"—इस तरह कह कर पञ्चतन्त्र से पीछा छुड़ानेवालों को भी अब प्रायः अशुद्ध संस्करणों पर से पञ्चतन्त्र पढ़ाना पड़ा, तब तो कठिन समस्या

उपस्थित हुई। क्योंकि-पद्यतन्त्र के पाठों में बहुत ही गड़बड़ थी। तब सटीक पद्यतन्त्रों की रोज होने। चला विमर्श कि-“किस टीका में क्या है” और “उनमें अर्थों में कौन ठीक है” ? इत्यादि। परन्तु पाठ तो अशुद्ध थे, उनको चतुर टीकाकारों ने केवल बुद्धि व पाण्डित्य के जोर से भरोसा कर किसी तरह लिख-पढ़ कर पिण्ड छुड़ाया था। जो विचारे सा छात्र थे उनको तो गुच्छी ने थोड़ा जोर में बोलकर, या डाँट डपट कर, अटसंट टीका का हवाला देकर, किसी तरह चुप करा पाठ पटा दिया, पर थोड़े विवेचक छात्र थे-वे सदाही उन पाठों को लेकर इतस्ततः पूछते। तो पर सन्तोष बढ़ाचित् ही किसी का होता था।

साहित्य के काशीस्थ एक विद्वान् ने अपने छात्रों से स्पष्ट ही कहा था। ‘भाई ! एक सटीक पद्यतन्त्र हमारे लिये लेते आया करो, तो हम तुम्हें दिया करेंगे। नहा तो तुम अन्यत्र विरती से पढ़ लिया करो। हमें ‘कादम्बरी’ ‘काव्यप्रकाश’ पढ़ाने से ही अवकाश नहीं मिलता है, -तुम ही हो, -क्या करें !’ इत्यादि।

इसी प्रकार हमारे एक मित्र ने भी २-३ स्थल निकालकर हम से था कि-“ऐसे २ बहुत से स्थलों पर विद्यार्थियों को हमने-“किसी देश विशेष यह प्रसिद्ध है” “किसी बड़े कोश में देखना। क्या करें, हमारा तो बच्चा तो मिल नहीं रहा है, मिलेगा तो हम स्वयं ही देखेंगे”-इत्यादि शब्दों से। तरह शान्त किया है। भाई ! पाठ तो ऐसा अण्ड-बण्ड था कि कुछ नटा काम देती थी। अतः आप ही कहिए और करते भी क्या ?” इत्यादि।

इस प्रकार इस पद्यतन्त्र की अशुद्धियों से दुर्दशा थी। इसे पढ़ते-लेते समय अच्छे-२ लोगों का हृदय धड़कने लगता था। और उसका कारण केवल पाठों की अशुद्धियाँ थीं।

अतः ‘श्रीराजस्थान संस्कृत-कालेज’ में विद्वानों और छात्रों के लाभार्थ यह सस्ता और पूर्वापेक्षया नितान्त शुद्ध संस्करण निकाला है।

इसमें ४००-५०० से ऊपर ही पाठ ठीक किए गए हैं। उसमें से २४ उदाहरण के रूप में नीचे हम लिखते हैं, -जिन्हें देखकर सहृदय विद्वानों के मुख से सहसा यह निकले बिना न रहेगा कि-हाँ, हाँ, यही पाठ तो ठीक है !, यही तो यहाँ होना चाहिए था ॥।

उदाहरण—

सुवृत्तोऽपि सुशीलोपि यात्यदानादधो घट ।

अथ काणाऽपि कुजापि दानादुपरि कर्कटी ॥

यह पाठ प्रचलित सभी पुस्तकों में ऐसा ही है । और पचाब के एरुमुप्रतिष्ठित टीकाकार ने इसका अर्थ किया है कि—“घबजर रहेगा तब पलङ्ग के नीचे ही रहेगा, पर ककड़ी को तो पलङ्ग के ऊपर बैठ कर ही लोग खाते हैं” इत्यादि । कहिए वैसा अर्थ है ? इस अर्थ से आप लोगों को सन्तोष होता है ? यदि नहीं तो सुनिए !—यहाँ यह पाठ ही नहीं है—किन्तु—एक अक्षर बदल दीजिये—‘कर्कटी’ की जगह ‘कर्करी’ पढ़िये । (कर्करी=झारी, कदवा, कमण्डलु । निम्ने राजपूताना में ‘करी’ और ‘चतिया’ कहते हैं ।) कविका भाव यह है कि—दान देते समय और जल पिलाते समय घड़े से जल नहा दिया जाता है, और न पिलाया जाता है । किन्तु कदवा से ही जल दिया जाता है । इसी महत्त्व के कारण (काणा=एक छिद्रवाली, कुन्वा—घड़े की अपेक्षा अत्यन्त छोटी भी) कर्करी—कदवा घड़े के ऊपर ही रखी जाती है । (सभी जगह प्याज पौमरा आदि में नीचे घड़ा रख कर उसके ऊपर पानी पीने आदि के लिए करी रखते हैं—यह लोक प्रसिद्ध है ।) अब आप उस अर्थ से और इस अर्थ से सुलना कीजिए । कहिए वह पाठ ठीक है, या हमारा पाठ ठीक है ?

और भी—

पूर्णाऽपूर्णे माने परिचितजनवञ्चन तथा नित्यम् ।

मिथ्याक्रयस्य कथन प्रकृतिरिय स्यात्किरातानाम् ॥

[१ तन्व श्लो १७]

कहिए यहाँ वेद्यों के वर्णन में किरात का क्या प्रसङ्ग है ? किरात लोग कब से वाणिज्य करने लगे ? अच्छा अब सुनिए यहाँ ‘किराताना’ इस प्रचलित पाठ की जगह ‘किराटानाम्’—यह पाठ है । किराट=वैश्य । इसी का अपभ्रंश ‘किराड’ ‘किराणा’ आदि शब्द ‘मारवाडी’ ‘गुजराती’ ‘महाराष्ट्र’ एवं पगानी भाषाओं में मिलते हैं । क्षेमेन्द्र ने भी ‘कलाविलास’ में टकार के अनुप्रास के साथ किराट शब्द का प्रयोग किया है—“किराटोऽति सागोप खेलान्वित कटोत्त” इत्यादि ।

और भी—

‘क्षीणः स्रवति शशी रविबृद्धो वर्द्धयति पाथसां नाथम्’ ।

[४४-४१५]

कहिए—क्षीण चन्द्रमा का क्षरना कही मुना है ? और रवि की शक्ति भी मुनी है ? । यदि नहीं तो यह श्लोक कैसे लग्य ? ।

अच्छा देखिये जरा यहाँ ऐसे पढ़िये—

‘क्षीणः भ्रमति शशी रविम्, ऋद्धो वर्द्धयति पाथसां नाथम् ।

अन्ये विपदि सहाया धनिनां, श्रियमनुभवन्त्यन्ये ॥’

‘चन्द्रमा विपत्तिकाल में—जमावस्था के दिन—सूर्य के यहाँ आश्रय पाता है, पर जब उसने समृद्धि के दिन लौटते हैं—जब वह परिपूर्ण होता है पूर्णिमा को—तो—सूर्य को भूल जाता है—अर्थात् उससे दूर हो जाता है, और समुद्र को बचाता है । ठीक ही है, जो लोग विपत्ति काल में धनियों की सहायता करते हैं उन्हें वे अवसर में याद नहीं रखते ।’ यह इसका अर्थ है ।

अब आप ही कहिए—यहाँ कितना उत्तम कवि का भाव है, पर उसकी अशुद्ध पाठों से क्या दुर्दशा हो रही थी । प्रचलित पाठ ठीक है या हमारा कल्पित पाठ ठीक है ? यह तो आप स्वयं तुलना कीजिए ।

और भी—

‘तस्मिन् फुले यः पुरुषः प्रधानः स सर्वयज्ञैः परिक्षणीयः ।

तस्मिन् विनष्टे फुलसारभूते न नाभिपद्मे हारयो वहन्ति ॥’

कहिए इस श्लोक का अर्थ बैठता है ? । यदि नहीं तो हमारा पाठ निम्नलिखित ‘तस्मिन्विनष्टे हि फुलं विनष्टं न नाभिपद्मे हारका वहन्ति’ । ‘रथ के चक्र की नाभि टूट जाए तो क्या पहिए की पंखड़ी (खाली टूटे) से रथ चल सकेगा ? नहीं, इसलिये प्रधान की रक्षापर ध्यान देना चाहिए’ । यह इस श्लोक का भावार्थ है । (अथ एव अरकाः) ।

श्री प्रभू मूलश्री तरह पद्यतन्त्र के अर्थोक्त में भी बहुत जगह टीका-टिप्पणी आदि में समझानी हुई है । जैसे—‘पारद्वि’ शब्द शिफार का वाचक प्रसिद्ध है । देवचन्द्र ने भी अपने कोश में ‘पारद्विर्गुणयाऽऽजोड’ यह लिखा है । मरकट में बहेलिये को ‘पारपी’ कहते भी हैं । और महाराष्ट्र भाषा में

भी मृगया को 'पारघो' कहते हैं। पर कुछ लोगों ने पापद्धि का 'पापस्य ऋद्धि-वृद्धि कर्तुं गत इत्यर्थ' ऐसा अर्थ किया है।। कहिए यह अर्थ का अनर्थ नहा तो क्या है ? इसी तरह एक जगह 'चटित' का अर्थ—'टूटा हुआ' किया है, पर इसका अर्थ तो है—'चढ़ा हुआ' और 'हाथ लगा'।

कितना लिखें—इस प्रकार बहुत सी प्रचलित अशुद्धियाँ इस सस्करण में ठीक की गई हैं। और हमारा यह पद्यतन्त्र के जीर्णोद्धार का कार्य—विद्वानों की बहुत पसन्द आया है, इसी लिए अत्यल्प समय में ही इसका पहिला सस्करण व दूसरा सस्करण समाप्त हो गए हैं। यह बड़े हर्ष की बात है।

इसके सशोधन के समय-बहुत स्थलों में 'हार्वर्ट-ओरियन्टल-सिरीज' के पद्यतन्त्र से भी हमने सहायता ली है।

बड़े ही हर्ष का विषय है कि—

गुणग्राही विद्वानों ने तथा छात्रों ने हमारे इस पद्यतन्त्र को इतना अधिक पसन्द किया कि पहिला व दूसरा सस्करण हाथों हाथ बिक गया। और हमें थोड़े ही समय में इसका तृतीय सस्करण करना पड़ रहा है। इस प्रकार विद्वानों द्वारा प्रोत्साहित हो हम पूर्वापेक्षया इसको और भी आकर्षक रूप में निकाल रहे हैं, तथा प्रथमसस्करण की अपेक्षा द्वितीय सस्करण में तथा तद-

१—आठ सौ वर्ष पहले भी इस पद्यतन्त्र का बड़े २ विद्वानों को देखरेख में जीर्णोद्धार एवं सशोधन हुआ था क्योंकि उस समय भी, यह अति अशुद्ध रूप में ही उपलब्ध था। जैसे—

भीतोममन्त्रिवचनेन विशीर्णवर्णमालोक्य शास्त्रमखिलं खलु पद्यतन्त्रम् ।

ध्रीपूर्णभद्रगुणा गुण्याऽऽदरेण सशोधितं नृनिघोषिविवेचनाय ॥ १ ॥

प्रत्यश्वरं प्रतिपदं प्रतिवाक्यं प्रतिकथं प्रतिश्लोकम् ।

ध्रीपूर्णमद्रमूर्तिविशोभयामास शास्त्रमिदम् ॥ २ ॥

'प्रत्य तर न पुनरस्त्यमुना क्रमेण कुत्रापि किञ्चन जगत्पदि'-निश्चयो मे ।

किन्त्वायसत्कविपदाऽऽस्तवीमनुष्टि तिच्छा मया पतिजलेन जगाम वृद्धिम् ॥ ३ ॥

शरबाणतरणिकर्षे [१२५५ वै०] रविकरवदिकाल्पुने नृनीयायाम् ।

जीर्णोद्धार एवासी प्रतिघ्नोऽपि तिघ्नो विवुषे ॥ ४ ॥

पेक्षया तृतीयसंस्करण में टीका बहुत बढा दी गई है और बहुत से अवशिष्ट असंलग्न पाठों को इस तृतीय संस्करण में शुद्ध किया गया है । तथा स्थूलाक्षरोमे इसे सुपाठ्य बनाने का पूरा ध्यान रखा गया है अतः पूर्वपेक्षया यह तृतीय संस्करण और भी अधिक उपादेय हो गया है । आशा है— छात्रवर्ग अधिकाधिक इससे लाभ उठाएगा ।

धीराजस्थान संस्कृत कालेज,
मीरघाट, काशी ।
१९—६—४०

}

निवेदक—
श्रीगुरुप्रसादशास्त्री ।

पञ्चतन्त्रे अपरीक्षितकारके प्रश्ना ।

अधोलिखितस्य गद्यस्य शुद्धहिन्दीभाषयाऽनुवाद कार्य —

एष सस्तुत्य तत प्रधानक्षपणकभासाद्य क्षितितलनिहितजानुवरणो
'नमोऽस्तु' 'वन्दे' इत्युच्चार्य लब्धधर्मवृद्धयाशीर्वाद मुखमालिकानुग्रहलब्ध
व्रतादेश उत्तरीयनिबद्धग्रन्थि सप्रधनमिदमाह—'भगवन्मया विहरणक्रिया
समस्तमुनिसमेतेनाऽस्मद्गृहे कर्त्तव्या ।' इति । स आह—'भो आवक,
धर्मशोऽपि किमेव वदसि ? किं वयं प्राज्ञणसमाना यत आम्त्रण करोमि ? ।
धम सदैव तत्कारपरिचर्यया ध्रमन्तो भक्तिभाज भावकमवलोक्य तस्य
गृहे गच्छाम । तेन हृच्छादभ्यर्थितास्तद्गृहे प्राणधारणमात्रमशनत्रियाद्य
कुर्म । तद् गम्यताम् । नैव भूयोऽपि वाच्यम् ।' २०

'ततश्चैकेनौत्सुन्यादस्थितस्यय हृत । द्वितीयेन चर्ममासरुधिर सयोनितम ।
तृतीयोऽपि यावज्जीवन तन सञ्चारयति तावत्सुबुद्धिना निषिद्ध ।

इत्येतानि वाक्यानि यस्या उद्धृतानि तां कथा सरलसंस्कृतभाषा
माधित्य सञ्छेपेण लिखत ।

अधोलिखितस्य गद्यस्य संस्कृतभाषया व्याख्या कार्या—

'माम । त्रिमनेन वृथानर्थप्रचालनेन ? । यतश्चौरकर्मप्रवृत्तावावाम् ।
निमृतेष्व चौरजारे स्यातव्यम् । अपर-स्वदीर्घ गीत न मधुरस्वर शङ्ख
शब्दानुकार दुरादपि भूयते । तदन क्षेत्रे रक्षापुरुषा सुता सन्ति । ते
उत्थाय आवयोर्गन्ध बन्ध वा करिष्यन्ति । तद् गमय तावदमृतमयीश्च
भट्टी मा त्वमव्यापारपरो भव ।' २०

१ सोमशर्मपितु कथा सञ्छेपेण संस्कृतभाषया वर्णनीया । २०

१ अधोलिखितवाक्यानां सरलसंस्कृतभाषया व्याख्या कार्या—

(क) महती श्लेषपरम्परया राज्यस्थिति ।

(ख) सर्वोऽपि जनोऽध्रद्रेनामाशापिशाचिका प्राप्य हास्यपदवा यात ।

- (ग) कस्ते दोष, यत सर्वाऽपि जनो लोभेन विडम्बितो बाध्यते ।
 (घ) यो लौल्यात्कर्म कुरते नैवावेक्षते चोदकं स विडम्बनामवाप्नोति ।
 (ङ) शालिहोत्रेण पुनरेतदुक्तं यद्वा नरवसयाऽधानां बद्धिदाहदोष प्रज्ञा
 म्यति ।

१९३५

पञ्चतन्त्रेऽपरीक्षितकारके प्रश्ना

अधोलिखितसन्दर्भयो शुद्धहिन्दीभाषायामनुवाद कार्यः—

- (क) कस्मिंश्चिदधिष्ठाने मन्यरको नाम कौलिः प्रतिवसति स्म । तस्य कदाचित् पटवर्माणि कुर्वत सर्वपटवर्मकाष्ठानि भग्नानि । ततः स कुठारमादाय घने काष्ठार्थं गतः । स च समुद्रतटं यावद् भ्रमन् प्रयात, ततश्च तत्र शिष्टापापादपस्तेन दृष्टः । ततश्चिन्तितवान् 'महानयं वृक्षो दृश्यते । तदनेन कर्तितेन प्रभूतानि पटवर्मोपकरणानि भविष्यन्ति ।' इत्यवधार्य तस्योपरि कुठारमुत्क्षिप्तवान् । अथ तत्र वृक्षे कथिबन्तर समाश्रित आसीत् । अथ तेनाभिहितम्—“भो ! मदाभ्रमोऽयं पादप सर्वथा रक्षणीयं, यतोऽहमनं महत्सौख्येन तिष्ठामि समुद्रकणोलस्पर्शनाच्छीतवायुनाप्यायितम्” ।

कौलिः आह—‘भो किमिह करोमि । दाक्षसामग्रं विना मे कुटुम्बं शुभं क्षयापीव्यते । तस्मादन्यत्र क्षीप्रं गम्यताम् । अहमेन कर्तमिष्यामि ।’ ३३

- (ग) कस्मिंश्चिदधिष्ठाने ब्रह्मदत्तनामा ब्राह्मण प्रतिवसति स्म । स च प्रयोजनयसाक्षामे प्रस्थितः स्वमात्राऽभिहित—‘यद्वत्स ! कथमेकाद्वी प्रजसि ? तदविष्यतां कथिद् द्वितीयम्’ । स आह—‘अम्ब ! मा भेषी । निरुपद्रवोऽयं मार्गः, कार्यवशादेकस्री गमिष्यामि’ । अथ तस्य तं निधर्य ज्ञात्वा समीपस्थस्याप्या तच्छास्त्रकर्तृमादाय मात्राऽभिहित—‘वत्स ! अवश्यं यदि गन्ताम्यं तदेव कर्कटाऽपि सहायो भवतु । तदेन गृहीत्वा गच्छ । सोऽपि मातुषं चनादुमाभ्यां पाणिभ्यां तं संश्लेष्य कर्पूरपुटिकामध्ये निधाय पात्रमध्ये गच्छाम्य क्षीप्रं प्रस्थितः । अथ गच्छन् ग्रीष्माग्निना सन्तप्तं कथिन्मार्गस्थं गन्मसाद्य सशैव शुभम् ।

२. देवशर्मब्राह्मणनकुलकथा स्वसंस्कृतेन संक्षेपतो वर्णनीया ।
 शतबुद्धिसहस्रबुद्धिमत्स्यकथा स्वसंस्कृतेन संक्षेपतो वर्णनीया २०
३. अधोलिखितवाक्येषु कयोश्चिद् द्वयोर्वचिष्योहिन्दीभाषया व्याख्या कार्या ८
- (क) 'विभवभूयादपमानपरम्परया परं विषाद गत' ।
 (ख) 'किम्पाकरसास्वादप्रायमेतत्सुखं परिणामे विषवद्भविष्यति' ।
 (ग) यद्यप्येतदस्ति तथापि मित्रवचनमनुलङ्घनीयम् ।
४. अधोलिखितवाक्येषु त्रयाणां संस्कृतेन व्याख्या कार्या— १२
- (क) भद्रान्तरे ब्राह्मणो गृहीतनिर्वापं समायातो यावत्पश्यति तावत्पुन
 शोकाभितप्ता ब्राह्मणी प्रलपति ।
 (ख) मया ध्रेष्ठिमणिभद्रगृहे दृष्ट एवविधो व्यतिकर ।
 (ग) दैववशात् सम्पद्यते नृणां शुभाशुभम् ।
 (घ) को गुणो विद्याया यन् देशान्तरं गत्वा भूपतीन् परितोऽयं अधोऽपार्जना
 न क्रियते ।

१९३६

अपरीक्षितकारके प्रश्ना ।

१. अधोलिखितसन्दर्भयोः सरलहिन्दीभाषायामनुवाद कार्य्य —
- (क) अयं कदाचित् तेषां ग्रीष्मीगतानां जालहस्तधीवरा प्रभूतैर्मत्स्यैर्व्या-
 पादितैर्मस्तके विभृतैरस्तमनवेलायां तस्मिन् जलाशये समायाता । तत
 सलिलाशयं दृष्ट्वा मिथं प्रोचु—‘अहो ! बहुमत्स्योऽयं हरो दृश्यते
 स्वल्पसलिलधः । तत्प्रभाते अत्र आगमिष्याम ।’ एवमुक्त्वा स्वगृहं
 गता । मत्स्याश्च विपण्णवदना मिथो मन्त्रं चक्षुः । ततो मण्डकं प्राह—
 ‘भो शतबुद्धे ! श्रुतं धीवरोक्तं भवद्गमाम् ? तत्र किमत्र युज्यते कर्तुम् ?
 पत्न्यनमवष्टम्भो वा ? यत्कर्तुं युक्तं भवति तत् आदिश्यतामयम्’ । तत्
 श्रुत्वा सहस्रबुद्धिः प्रहस्य प्राह—‘भो मित्र ! मा भैषीर्यतो वचनप्रवण
 मात्रादेव मयं न कार्य्यम् । ३५
- (ख) अस्त्येतत्, परं न वेत्ति त्वं गीतां केवलमुच्यदसि । तत् किं तेन

स्वार्थभ्रंशवेन ? । रासम आह—“धिक् धिक्मुखं ! मिमहं न जानामि
गीतम् ? । तन् कथं भगिनीसुत ! मामनभिज्ञं वदन्निवारयसि ? । शृगाल
आह—‘माम ! यद्येवं तदहं तावद्वृत्तेर्द्वारस्थितः क्षेत्रपालमवलोकयामि ।
त्वं पुनः स्वेच्छया गीतं कुरु’ । तथा अनुष्ठिते रासभरटनमाकर्ण्य क्षेत्रपः
क्रोधाहन्तान् घर्षयन् प्रधावितः । यावद्रासभो दृष्टस्तावद्गुडप्रहारैस्तथा हतो
यथा प्रताडितो भृष्टे पतितः । ततश्च सच्छिदोत्सृज्य गले बद्धा क्षेत्रपालः
प्रसुप्तः । रासभोऽपि स्वजातिस्वभावाद्गतवेदनः क्षणेन अभ्युत्थितः । ३५

- २ ‘वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा ।
बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिद्धारकाः’ ।
अमुं श्लोकमुद्दिश्यैका कथा स्वसंस्कृतेन वर्णनीया । १८
- ३ अधोलिखितवाक्येषु प्रमाणं स्वसंस्कृतेन व्याख्या कार्या—
(क) ते च दारिद्र्योपहताः परस्परं मन्त्रं चक्रुः ।
(ख) तत्स्थानं खनित्वा निधिं गृहीत्वा व्याधुव्यताम् ।
(ग) यदा त्वमिव कथित् भृतसिद्धवर्तिरेवमागत्य त्वामालापयिष्यति तदा
तस्य मस्तके चटिष्यति ।
(घ) वयं सर्वविद्यापारे गताः, तदुपाध्यायमुत्कलापयित्वा स्वदेशे
गच्छामः १९

१९३७

अपरीक्षितकारके प्रश्नाः

निम्नाद्वितगत्यभागयोः सरलहिन्दीभाषायामनुवाद-कार्यः—

- (क) अथ ॥ समालोच्य प्रहृष्टमना यथासन्नकाष्टदष्टेन तं शिरसि अता-
डयत् । सोऽपि सुवर्णमयो भूत्वा तत्क्षणाद्भूमौ निपतितः । अथ तं
म श्रेष्ठी निमृत् स्वगृहमध्ये कृत्वा नापितं सन्तोष्य प्रोवाच, ‘तदेतद्भनं
यक्षाणि च मया दत्तानि गृहाण, भद्र ! पुनः कस्यचिज्ज्ञारयेयो
वृत्तान्तः ।’ नापितोऽपि स्वगृहे गत्वा व्यचिन्तयत्, नूनमेते सर्वेऽपि

नम्रवाः शिरमि दण्डहताः कश्चनमया भवन्ति । तदहमपि प्रातः
प्रभूतानाहूय लघुदेः शिरमि हन्मि, येन प्रभूतं हाट्टं मे भवति । ३४

(ख) अथ तत्र शूरे कश्चिद्यन्तरः समाधित आसीत् । अथ तेन अभिहितं
भो ! मद्राधयोऽयं पादपः, सर्वथा रणक्षीयः । यतोऽहमत्र महासौ-
ख्येन निष्ठामि समुद्रकपोलस्पर्शनात् क्षतिवायुना आप्यायितः । कौलिक
आह—भो ! स्मिहं करोमि, दास्यतामस्मीं विना मे कुटुम्बं शुभुशया
पीड्यते । तस्मादन्यत्र शीघ्रं गम्यताम् । अहमेनं कर्त्तुमिच्छामि ।
अन्तर आह—भो ! लुप्यस्तवाहम्, तन् प्राप्यतामभीष्टं किञ्चित् ।
रक्षेनं पादपमिति ।

- १ 'अपरीक्ष्य न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सुपरीक्षितम् ।
पश्चाद्भवति सन्तापो ब्राह्मण्या नवुत्तर्यत.' ॥
इत्यमुं श्लोकमुद्दिश्यैवा कथा स्वसंस्कृतेन लेख्या । ९०
- २ अधोलिखितवाक्येषु त्रयाणां स्वसंस्कृतेन व्याख्या कार्या । १२
- (क) मया श्रेष्ठिमणिमग्नग्रहे दृष्ट एवंधिधो व्यतिकरः ।
(ख) अत्रान्तरे ब्राह्मणो गृहीतनिर्वापः समायातो यावत् पश्यति ।
(ग) अतोऽहं प्रवीणि, नैकान्ते बुद्धिरपि प्रमाणम् ।
(घ) कथमहं तस्य नृपापसदस्यानृणताकृत्येनापहत्य करिष्यामि ।
- ४ अथ तस्मिन्धिरयति स सुवर्णसिद्धिस्तस्यान्वेपणपरस्तत्पदपङ्क्या यावन्निधि-
जनान्तरमागच्छति तावद्बुधिरयवित्तशरीरस्तीक्ष्णचक्षेण मस्तके श्रमता
सचेदन वणम् उपविष्टस्तिष्ठति ।

सन्दर्भ एष सरलमसृतेन व्याख्यातव्य ।

१०

मध्यमपरीक्षा प्रथमखण्डे

पञ्चतन्त्रस्य प्रथमतन्त्रे प्रभा ।

१ अधोलिखितं गद्य शुद्धहिन्दीभाषयाऽनूद्यताम्—

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने एकं कुम्भकारं प्रतिवसति स्म । स कदाचित्प्रमादाद-
 ऽम्भमयट्कर्परतीक्ष्णाप्रत्योपरि महता वेगेन धावन् पतितः । ततः कर्पर-
 कोट्या पादितललाटा रुधिरस्राविततनुं कृच्छ्रादुत्थाय स्वाश्रयं गतः ।
 ततश्चापभ्यसेवनात् स प्रहारस्तस्य करालतां गतः, कृच्छ्रेण नीरोगतां
 नीतः । अथ कदाचिदुर्भिक्षपीडिते देशे स कुम्भकारः क्षुत्क्षामकण्ठ-
 वैश्विद्राजसेवकैः सह देशान्तरं गत्वा कस्यापि राज्ञः सेवको बभूव । सोऽपि
 राजा तस्मै ललाटे विकरालं प्रहारकृतं दृष्ट्वा चिन्तयामास यत्-वीरं पुष्ट्य-
 कश्चिदयम् । नूनं तेन ललाटपट्टे संमुखप्रहारः । अतस्तं समानादिभिः
 सर्वेणा राजपुत्राणां पश्यतां विशेषप्रसादेन पश्यति स्म । तेऽपि राजपुत्रा-
 तस्य तं प्रसादातिरेकं पश्यन्तः परमीप्याधर्मं बहून्तो राजभयाजं किञ्चिदूचुः ।
 — अथान्यस्मिन्नहनि तस्य भूपते वीरसम्भावनायां कियमाणाया विग्रहे
 समुपस्थिते प्रकट्यमानेषु गजेषु सज्जह्यमानेषु बाजिषु योधेषु प्रगुणीक्रिय-
 माणेषु तेन भूभुजा स कुम्भकारः प्रस्तावानुगतं पृष्ठो निर्जने ।
 उपेक्षितः क्षीणबलोऽपि शत्रुः प्रमाददोषात्सुर्यर्मदान्धैः ।
 साध्वोऽपि भूत्वा प्रथमं ततोऽसावसाध्यतां व्याधिरिव प्रयाति ॥

अथ पद्यस्य सरलहिन्दीभाषायां भावार्थो लेख्यः ।

५

पञ्चतन्त्रीयपञ्चमतन्त्रान्तर्गता कवि कथा स्वसंस्कृतभाषायां लिख्यताम् ।
 सा च पञ्चाशत्पङ्क्तिभ्योऽधिका न भवेत् ।

१०

सन्तप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते ।

मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ।

स्वातौ सागरशुक्तिसम्पुटगतं तज्जायते मौक्तिकं

प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणं सवासतो जायते ॥

अस्य पद्यस्य सरलसंस्कृतभाषया व्याख्या लिख्यताम् ।

५

इति श्रीगुरुपसादशास्त्रिभिः परिरुक्तं पञ्चतन्त्रकम् ।

* श्रीगणेशाय नमः *

❀ पञ्चतन्त्रकम् ❀

श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिविरचितया—

अमिनवराजलक्ष्मीदीक्षया विराजितम् ।

❀ अथ कथामुखम् ❀

ब्रह्मा रद्र कुमारो हरिवरुणयमा वहिरिन्द्र कुबेर-
ध्वन्द्रादित्यो सरस्वत्युदधियुगनगा वायुर्बुधो भुजङ्गा ।
सिद्धा नद्योऽश्विनौ श्रीर्दितिरदितिमुता मातरश्चण्डिकाद्या
वेदास्तीर्थानि यज्ञा गणवसुमुनय पान्तु नित्यं ब्रह्माश्च ॥१॥

श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिविरचिता—

अमिनय-राजलक्ष्मी

घण्डेऽनवराजसदृशविद्योद्योतितदिशुखान् ।

मरमण्डकमार्तण्डल्लेहिरामाभिधान् गुरून् ॥ १ ॥

कथामा --मुग्ध=प्रारम्भ । भूमिवेदि वाक्पत् । 'सुगमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे
निस्सरणास्ययोरिति हेम' ।

ब्रजेति । कुमार=स्कन्द । हरि=विष्णु । सरस्वती=शारदा । समुद्रा
धत्वार मागरा । युगा=रात्य-त्रेता-द्वापर-कल्ियुगा । उर्वी=पृथ्वी । भुजङ्गा=सर्प ।
नद्यः=गङ्गाद्या । दिति=दैत्यमाता । अदितिमुता=देवा । मातरः=चण्डिकाद्या ।
'ब्राह्मी महेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही च तथेन्द्राणी चामुष्ठा रात
भर्तुर' ॥ इति । गणा=गणपतिगो देवा-आदित्याद्याः, शिवगणयः । वगवः=
राष्ट्रो वराव । मुनयः=देवब्रह्मर्षयोऽन्ये च गिद्धा मुनयः । नव ब्रह्माद्य-अदित्याद्या-
सगारमस्मान्-अध्वेतुपाठार्थः । पान्तु-रक्षन्तु ॥ १ ॥

मनवे वाचस्पतये शुक्राय पराशराय समुताय ।
चाणक्याय च त्रिदुपे नमोऽस्तु नयशास्त्रकृतम् ॥२॥

सकलाऽर्थशास्त्रसार जगति समालोक्य विष्णुशर्मदम् ।

तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार सुमनोहर शास्त्रम् ॥३॥

तद्यथानुद्ध्यते—अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्य
नाम नगरम् । तत्र सकलाऽर्थकल्पद्रुम, प्रथरमुकुटमणिमरीचि-
मञ्जरीचर्चितचरणयुगलः, सकलकलापारङ्गतोऽमरशक्तिर्नाम
राजा बभूव । तस्य पुत्राः परमदुर्मेधसो—यदुशक्तिरुग्रशक्तिर-
नन्तशक्तिश्चेति नामानो बभूवुः ।

मनवे=राजपते मनुस्मृतिकर्त्रे । वाचस्पतये=बृहस्पतये । समुताय=पुनरुताय
पराशराय । (पराशरमुत=प्रास) । चाणक्याय=सैन्याय । एभ्यो नयशास्त्र
कृतम्=नीतिशास्त्रप्रणेतृभ्यः-नमः=नमोऽस्तु ॥ २ ॥

सकलति । सकलानां=सर्वेषां श्रेष्ठानाम् । अर्थशास्त्राणां=नीतिशास्त्राणाम् ।
इदं=वक्ष्यमाण । सार=तत्त्व । जगति=समारे । समालोक्य=अनुभूय, अधिगम्य
च । सुमनोहर=वालादिमनोहारि । एतत्=पञ्चतन्त्राख्य । शास्त्र=नीतिशास्त्र ।
पञ्चभिस्तन्त्रैः=प्रकरणैः । चक्रे । सकलनीतितत्त्वमत्र यथावदनुभूत लोके
परम्पराप्राप्तं च बालोपट्टनये-निरूपितमिन्याशय ॥ ३ ॥

तत्=पञ्चतन्त्राख्य शास्त्रम् । यथानुद्ध्यते=यथा प्रारभ्यते, प्रगल्भति च
गुह्यपरम्परया । 'तथोपदिशाम' इति शेषः । दृढपरम्पराऽनुभूता कथा कथयाम
इति भावः ।

यद्वा-तत्=वक्ष्यमाणं पञ्चतन्त्रवाणल कथाकार्तं, यथा=येन प्रकारेण जगति
प्रसिद्ध । 'तथोपदिशाम' इति शेषः । अनुद्ध्यते=स्पर्शास्त्रिकया धूयते=यत्
'दाक्षिणात्ये जनपदे=मण्डले, महिलारोप्य नाम नगरमस्तीत्यन्वयः ।

तत्र=नगरे । सकलानाम्=अर्थशास्त्र-वाचसानां-कल्पद्रुम इव गरलाधि-
कल्पद्रुमः=अर्थसारमनोरथानां पूरकः । प्रवराणां=श्रेष्ठानां राज्ञां, ये मुकुटमणयः=
किरीटरत्नानि, तेषां मरीचयः=रत्नतय एव मणयः, ताभिश्चर्चितं=रजितं पूजितं-
चरणयोर्युग्मं यस्य स=सकलराजमान्यः । सकलानां=विद्यानां, पार-
ङ्गतं=तत्त्वदर्शी । तस्य=अमरशक्तिरूपे । दुष्टा मेधा=बुद्धि-योगान्ते दुर्मेधः ।

अथ राजा ताञ्छास्त्रविमुखानालोभ्य सचिवानाहूय प्रोवाच-
'भोः। स्नातमेतद्भयद्विर्यन्ममैते पुत्राः शास्त्रविमुखा विवेकरहिताश्च,
तदेतान्पश्यतो मे महदपि राज्यं न सौरयमावहति ।

अथवा साध्विदमुच्यते—

✓ अजातमृतमूर्खेभ्यो मृताऽजातो सुतो वरम् ।

यतस्तौ ग्वल्पदुःखाय, यावज्जीवं जडो दहेत् ॥ ४ ॥

वरं गर्भस्त्रावो, वरमृतुषु नैवाभिगमनं,

वरं जातः प्रेतो, वरमपि च कन्यैव जनिता ।

वरं धन्या भार्या, वरमपि च गर्भेषु वमसि-

न चाऽविद्वानूपद्रविणगुणयुक्तोऽपि तनयः ॥ ५ ॥

किन्तया क्रियते धेन्या या न सूते न दुग्धदा ।

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन ? यो न विद्वान् भक्तिमान् ॥ ६ ॥

नित्यमगिच्यजामेधया रित्यसिच । परमाद्य ते दुर्मेधगघ्नेति विप्रह । अति-
अशुद्धय । उत्तृष्टला । अविर्नाताय ।

तान्=त्रांसि पुत्रान् । मचिनान्=मन्त्रिण । आहूय=आकर्ष्य-(‘बुल्लकर’)

शास्त्रविमुखा=विद्याभ्यासपराङ्मुखा, अत एव विवेकरहिता=जनशून्या ।

गैर्ल्य=गुरुम् । आवन्ति=इदानीं ।

गाधु=गुणमेव । इद=वर्ज्यमाण । केनापि=त्रिदुषा । (त्रिगी नं ठीरु ही
फदा ई,) ।

- वरमिह वा सुतमरण मा मूर्खत्वं कुलप्रसूतस्य ।
 येन विबुधजनमध्ये जारज इव लज्जते मनुजः ॥ ७ ॥
 गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससभ्रमा यस्य ।
 तेनाऽप्या यदि मुतिनी वद वन्ध्या कीदृशी भवति ? ॥ ८ ॥

तदेतेषां यथा बुद्धिप्रकाशो भवति तथा कोऽप्युपायोऽनु-
 ग्रीयताम् । अत्र च महत्तां वृत्तिं मुञ्जानानां पण्डितानां पञ्चशती-
 तिष्ठति । ततो यथा मम मनोरथा सिद्धिं यान्ति तथानुग्रीय-
 ताम्'-इति ।

तत्रैक प्रोवाच—'देव ! द्वादशभिर्वर्षैर्व्याकरण ध्रूयते, ततो
 धर्मशास्त्राणि मन्वादीनि, अर्थशास्त्राणि-चाणक्यादीनि, काम

यथा-दुग्धवत्सादिफलरहितया घेन्वा=गवा, न किमपि क्रियते, तथा-
 मूलेण, अविनीतेन च पुत्रेण निम् ? । न किमपि फलमित्यर्थः । न सूते=न बल
 वद्वत्सान् जनयति । न दुग्धदा=नैव प्रभूत दुग्ध ददाति ॥ ६ ॥

वरमिति । सुतस्य=पुत्रस्य मरणादिह लोके-वर=मनाः प्रियं, न ॥ स
 कुलप्रसूतस्यापि पुत्रस्य मूर्खत्वं । यन=मूर्खत्वेन, विबुधजनमध्ये=पण्डितसमाजे
 जारज इव=व्यभिचारजनित इव-पुमान् लज्जते=जिह्वेति । 'जारस्तपपति रमा
 इत्यमरः ॥ ७ ॥

गुणीति । गुणिना गणा, तेषां गणना, तस्या आरम्भे=विबुधजनगणनावसरे
 कठिनी=खटिका ['खडिग्या'] । यस्य-'नामन्युच्चरिते स्मृते व ति शेष, सस-
 भ्रमा=सत्वरः । न पतति=लेसनपट्टे न प्रचलति । तेन=पुत्रेण । यदि, -तस्-
 भ्रमा । मुतिनी=पुनर्वतीति भण्यते, तर्हि वन्ध्या कीदृशी भवति ? इति वद-
 कथय । मूर्खजननी वन्ध्यावेत्याशयः । 'सुसम्प्रमावस्ये'ति पाटान्तरम् ॥ ८ ॥

तन्=तस्मात् । एतेषां=मत्पुत्राणां । बुद्धिप्रकाशः=बुद्धिबर्धनम् । अनः
 मदीयराजधान्या, वृत्ति=जीविकाम्, वर्षाशनम् । मुञ्जानानां=उपभुञ्जानानाम्
 मम मनोरथा='मत्पुत्रा पठन्ति'ति ममाभिलाषः । सिद्धिः=साफल्यम् ।

तत्र=मन्त्रिषु । एक=अथन मन्त्री । देव ! = राजन् । व्याकरण ध्रूयतेः
 व्याकरणशास्त्रं ध्रूयते । शुरो श्रोतुं शक्यते । पठ्यते इति यावत् । 'व्याकरण-
 शास्त्रमध्येतुं शक्यते इति ध्रूयते'इत्यर्था वा । तत्र=व्याकरणाध्ययनानन्तरं

शास्त्राणि मन्यादीनि । एव च ततो धर्मार्थकामशास्त्राणि
शायन्ते, ततः प्रतिबोधनं भवति ।

अथ तन्मध्यतः सुमतिर्नाम सचिवः प्राह—‘अशाश्वतोऽयं
जीवितव्यविषयः, प्रभूतकालज्ञेयानि शब्दशास्त्राणि, तत्सहोप-
मानं शास्त्रं किञ्चिदेतेषां प्रबोधनार्थं चिन्त्यता’मिति ।

उक्तञ्च यतः—

अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं स्वल्पं तथायुर्वह्वश्च विन्ना ।
सारन्ततो ब्राह्मणपात्य फल्गु हंसैर्यथा क्षीरमिवाऽम्बुमध्यात् ॥१॥

तद्वशास्ति विष्णुशर्मा नाम ब्राह्मणः सकलशास्त्रपारङ्गम् ।
द्यावसंसदि लब्धकीर्तिः, तस्मै समर्पयतु पतान् । नूनं
द्राक्ष्युद्दान्करिष्यति’—इति ।

धर्मशास्त्रादीनि । ‘श्रूयन्ते’ इति शेषः । पठ्यन्ते इति तदर्थः । ततः = श्रवणानन्तरं ।
शायन्ते = तत्पठौ शायन्ते । शास्त्राणि शुरोरधीत्य लोके व्यवहरन्नेव शास्त्रतत्त्व-
ज्ञानु शक्नोति, न पठनमात्रेणेति भावः । ततः = व्यवहारादिना शास्त्रतत्त्वज्ञानेन ।
प्रतिबोधनं = बुद्धिवैशद्यं । भवति = जायते । एवं शेषं भूयान् फल्गोऽपेक्ष्यते
शास्त्रतत्त्वज्ञाने, — इमे च प्रभूतवयसो राजपुत्रा सत्पता इति कथमेतेषां बुद्धि-
प्रकाशं शक्यते कर्तुम्—इत्याशयः ।

अथ = एतद्वाक्यश्रवणानन्तरम् । तन्मध्यतः = मन्त्रिगणमध्यतः । सचिवः =
मन्त्री । अशाश्वतः = क्षणमहुर । जीवितव्यविषयः = जीवनकालः । प्रभूतेन =
भूयसा । कालेन = समयेन । ज्ञेयानि = ज्ञानु शक्यानि । शब्दशास्त्राणि = व्याकरणादि
शास्त्राणि । सहोपमात्रं = साहित्यमेव । एतेषां = राजपुत्राणां । चिन्त्यताम् = अनु-

-स राजा तदाकर्ण्य विष्णुशर्माणमाह्वय प्रोवाच-‘भो भगवन् ! मदनुग्रहार्थमेतानर्थशास्त्रं प्रति द्राग्यथाऽनन्यसदृशान्विदधासि तथा कुरु । तदाऽहं त्वां शासनशतेन योजयिष्यामि ।’

अथ विष्णुशर्मा तं राजानमूचे-‘देव ! श्रूयतां मे तथ्यवचनं नाऽहं विद्याविक्रय शासनशतेनापि करोमि । पुनरेतांस्तव पुत्रान्मासपट्केन यदि नीतिशास्त्रज्ञानं करोमि, ततः स्वनामत्यागं करोमि ।

किं घटुना ! श्रूयतां ममैष सिंहनादः-नाहमर्थलिप्सुर्भवीमि, ममास्तीतिवर्षस्य व्याघ्रत्तसर्वेन्द्रियार्थस्य न किञ्चिदर्थेन प्रयोजनम् । त्वत्प्रार्थनासिद्ध्यर्थं सरस्वतीविनोदं करिष्यामि । तल्लिख्यतामद्यतनो द्विषसः, ‘यद्यहं पण्मासाभ्यन्तरे तद्य पुत्राक्षयशास्त्रं प्रत्यनन्यसदृशां करिष्यामि, ततो नोऽर्हति देवो देवमार्गं सन्दर्शयितुम्’ ।

प्रबुद्धान्-सुबोधान् । तत्=मन्त्रिवाक्यम् । आकर्ण्य=श्रुत्वा । अर्थशास्त्रं प्रति=नीतिशास्त्रे, राजशास्त्रे च । अनन्यसदृशान्=अनुपमान् । शासनशतेन=ग्रामशाताधिका-
रेण । ग्रामशातं तुभ्य दास्यामीति यावत् । (भौं गव्य आपयो इनाम् दूरा ।)
देव !-राजन् । तथ्यवचनं=सत्य वाक्यम् । पुन=किन्तु । मासपट्केन=
षष्ठिमासैरेव ।

स्वनामत्यागः=यशस पाण्डित्यगर्वस्य, स्वनाम्नश्च त्यागम् । एषः=वक्ष्यमाणः, किममाणश्च । सिंहगजितमिव वादिगजेन्द्रवारणं सुस्पष्टं गभीरं वाक्यम् । श्रूयतां=भवताऽऽकर्ण्यताम् । स्ववाक्ये विद्यासार्थं स्वस्मिन्नात्मत्वं सूचयति-‘नाहमिति । कुत एतदत आह-‘ममेति । व्याघ्रता सर्वे इन्द्रियाणामर्था यस्मात् तस्य व्याघ्रसर्वेन्द्रियार्थस्य=विषयपराङ्मुखस्य । अर्थेन=धानादिना । त्वत्प्रार्थनासिद्ध्यर्थं=पालकस्य सतो भवतोऽभीष्टसिद्ध्यर्थमेव । सरस्वतीविनोदः=विद्याशक्तिप्रदर्शनं कौतुकमान् । सिंहनादोपमं वाक्यमिदानीमाह-‘यदाति । नयशास्त्रं प्रति=नीति

१ ‘अर्हति मे देवो देवमार्गं’ मिलेव लिखितपुस्तके पाठः । तत्र-देवः=भवान् राजा मे मया, देवमार्गः=यमराजराजपानीमार्गः, सन्दर्शयितुमर्हति=प्रतिशाभङ्गे मृत्युदण्डं निर्वाप्तमनदण्डं ॥ दातुमर्हतीत्यर्थः । शोभनभावे पाठः इति गौडा ।

अथाऽसौ राजा तां ब्राह्मणस्याऽसंभाव्यां प्रतिज्ञां श्रुत्वा-
मसचियः प्रहृष्टो विस्मयाऽन्वितस्तस्मै सादरं तान्कुमारा-
भ्यमर्प्य परां निर्वृतिमाज्जगाम ।

विष्णुशर्मणाऽपि-तानादाय तदर्थं मित्रभेद-मित्रप्राप्ति-काको-
लूकीय लब्धप्रणाशा-ऽपरोक्षितकारकाणि चेति पञ्च तन्त्राणि
रचयित्वा-पाठितास्ते राजपुत्राः । तेऽपि तान्यधीत्य मासपट्ट-
केन यथोक्ताः संवृत्ताः । ततः प्रभृत्येतत्पञ्चतन्त्रकं नाम नीति
शास्त्रं बालाऽयथोधनार्थं भूतले प्रवृत्तम् । किं बहुना—

अधीते य इदं नित्यं नीतिशास्त्रं शृणोति च ।

न पराभवमाप्नोति शत्रूदपि कदाचन ॥ १० ॥

ॐ इति कथामुत्तमम् ॐ

—ॐॐॐ—

अथ पञ्चतन्त्रके मित्रभेदः ।

अथाऽतः प्रारभ्यते मित्रभेदो नाम प्रथमं तन्त्रम् । यस्याय-
मादिमः श्लोकः—

वर्धमानो महान्नेष्टः सिंहगोशृपयोर्वने ।

पिशनेनाऽतिदुष्येन जम्बयेन विनाशिनः ॥ १ ॥

तद्यथानुधूयते-अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम
नगरम् । तत्र धर्मोपाजितभूरिविभवो वर्द्धमानको नाम वणि
क्पुत्रो बभूव । तस्य कदाचिद्रात्रौ शय्यारूढस्य चिन्ता समु
त्पन्ना, यत्-प्रभूतेऽपि चित्तेऽर्थोपायाश्चिन्तनीयाः, कर्तव्याश्चेति ।
यत उक्तञ्च-

न हि तद्विद्यते किञ्चिदर्थेन न सिद्ध्यति ।
यत्नेन मतिमास्तस्मादर्थमेक प्रसाधयेत् ॥ २ ॥
यस्याऽर्थास्तस्य मित्राणि, यस्याऽर्थास्तस्य वान्धवा ।
यस्यार्था स पुमोलोके, यस्याऽर्था स च पण्डित ॥ ३ ॥
न सा विद्या न तद्दानं न तच्छिल्पं न सा कला ।
न तत्स्थैर्यं हि धनिना याचकैर्यज्ञ गीयते ॥ ४ ॥
इह लोके हि धनिना परोऽपि सुजनायते ।
रजजोऽपि दरिद्राणां सर्वदा दुर्जनायते ॥ ५ ॥
अर्थेभ्योऽपि प्रवृद्धेभ्यः सद्गतेभ्यस्ततस्ततः ।
प्रवर्त्तन्ते क्रिया सर्वाः पर्यतेभ्यः श्वाऽऽपगा ॥ ६ ॥
पूज्यते यदपूज्योऽपि, यदगम्योऽपि गम्यते ।
वन्द्यते यदवन्द्योऽपि, स प्रभावो धनस्य च ॥ ७ ॥

जम्बुनेन=भ्रमणेन (गीदङ्, मियार) ॥ १ ॥ धर्मोपाजितो भूरि विभवो
येनामौ-धर्मोपाजितभूरिविभवः=सदुपायलब्धधनराशिः । वणिक्पुत्रः=वैश्यः ।
शय्यारूढस्य=पर्यङ्कविश्रान्तस्य । चिन्तामेवाह-यदिति । (यत्=किं) । प्रभूते=
प्रचुरे । अर्थोपायाः=धनार्जनोपायाः । एकः=केवलः । प्रसाधयेत्=उपाययेत् ।
स्थैर्यं=गाम्भीर्यादिवम् । (सुतन इवाचरति-) सुजनायते=आत्मीयमावमव-
म्बते । दुर्जनायते=केशप्रदो भवति ।

प्रवृद्धेभ्यः=वाणिज्यादिना सधितेभ्यः । संवृत्तेभ्यः=तत्तत्कर्मसु यज्ञादिषु
सम्यग्निविशुद्धेभ्यः । यद्वा-ततस्ततः संवृत्तेभ्यः=नानोपायैरुपरन्धेभ्यः । अत
एव प्रवृद्धेभ्यः=वृद्धिं प्राप्तेभ्य इत्यर्थः । श्वास्तु-तत्र संवृत्तेभ्यः=जनानामेवैव्यय
मुपगच्छन् इत्यर्थमाहुः । आपगा=नय । असनान्=भोजनान् । अर्थार्थी=धन

अज्ञानादिन्द्रियाणीव स्युः कार्याण्यखिलान्यपि ।

एतस्मात्कारणाद्वित्तं सर्वसाधनमुच्यते ॥ ८ ॥

अर्थार्थी जीवलोकोऽयं श्मशानमपि सेवते ।

त्यक्त्वा जनयितारं म्वं निःस्वं गच्छति दूरतः ॥ ९ ॥

गतवयसामपि पुंसां येषामर्था भवन्ति ते तरुणाः ।

अर्थेन तु ये हीना वृद्धास्ते यौवनेऽपि स्युः ॥१०॥

स चार्थः पुरुषाणां पङ्क्तिरूपायैर्भवति-भिक्षया, नृपसेवया,
 कृषिकर्मणा, विद्योपार्जनेन, व्यवहारेण, वणिक्कर्मणा च ।
 सर्वेषामपि तेषां चाणिज्येनाऽतिरश्नतोऽर्थलाभः स्यात् ।

उक्तञ्च यतः—

कृतो भिक्षाऽनेकैर्वितरति नृपो नोचितमहो !

शृपिः छिष्टा, विद्या गुरुविनयवृत्त्याऽतिविपमा ।

पुमीदादारिद्र्यं परवरगतप्रस्थशमना-

अ मन्ये चाणिज्यादिभ्यमपि परमं वर्त्तनमिह ॥११॥

उपायानाञ्च सर्वेषामुपायः पण्यसङ्ग्रहः ।

धनार्थं क्षम्यते श्रेयस्तद्व्ययः मंशयात्मकः ॥१७॥

मभिवाञ्छन् । जंतुलोकः=प्राणिगणः । निस्व=निधनं । जनयितारं=पितर-
मपि । गतययमां=गदानाम् । हरिद्रास्तु यौषनेऽपि षडा स्वरिग्यन्यथ ॥१०॥

प्यगदर=वृत्तादर्थे धनादिदानम् । वणिषमणा=देशान्तरादिनो वस्तुन्या-
स्य देशान्तरे विक्रयादिना । तेषाम्=शृङ्गोर्षायाणां मध्ये । अतिरामृत=
येष्ट, अनुदत्तम् ।

इतेति । मिथुनमनधिकम् । यथेष्टं धनलभौ न भवति यथं । उच्यते =
 यथेष्टं, न तिरस्ति = न ददति । शुरुषु विनय, तेन या वृत्ति = यत्नं, तथा
 विरमा = वृत्ति । शुभपुत्रमग्रे न च दुर्लभं यवत् । कुम्भं = धनार्थः [ध्यात्र
 'कुम्भ'] । (परेषां स्वेषु गतो को जन्म = मृत्युश्च, मय्य हानम् = विनाशः,
 तान् । अन्यदस्मादधनस्य प्रयो दुर्लभम् = तद्वत् । कर्मन् = कर्मोपयोग्यं

१. 'हम' निघा 'अङ्गीकृत' मूल्यमयि 'मन' इति लिखिते चरित्रम्।
२. 'अङ्गीकृत' मूल्यमयि 'मन' इति लिखिते चरित्रम्।

ब्रह्म घाणिज्यं सप्तविधमर्थागमाय स्यात् । तद्यथा-
 (१) गान्धिकव्यवहारः (२) निक्षेपप्रवेशः (३) गौष्टिककर्म
 (४) परिचितग्राहकागमः (५) मिथ्याकथनं, (६) कूट-
 तुलामानम्, (७) देशान्तराद्भाण्डानयनञ्चेति । उक्तञ्च-

पण्यानां गान्धिकं पण्यं, किमन्यैः काञ्चनादिभिः ।

यत्रैकेन च यत्कृतं तच्छतेन प्रदीयते ॥१३॥

निक्षेपे पतिते हर्म्ये श्रेष्ठी स्तौति स्वदेवताम् ।

निक्षेपी म्रियते, तुभ्यं प्रदास्याम्युपयाचितम् ॥१४॥

न मन्ये=न श्रेष्ठं मन्ये ॥

पण्यानां=विक्रयवस्तूना, सप्तह=सप्तय । तदन्य=कुसीदादि ॥ १२ ॥

अर्थागमाय=धनलाभाय । गन्ध पण्यमस्य-गान्धिर, तस्य व्यवहार=
 व्यवसाय, धातुरसौषधसुगन्धद्रव्यादिविभक्त्य इति यावत् । निक्षेपप्रवेश-कुसी-
 दादिलोभेन परैर्दत्तानां धनानां स्वनिष्ठे स्थापन । ['घरोहर रचना' 'दूसरे के
 रुपए जमा करना' 'आभूषण आदि रखरख रुपए ऋण देना' आदि] । गौष्टे
 नियुक्तो गौष्टिक, तस्य कर्म । राजभाण्डागाराधिसारादिना-['भण्डारी' 'मोदी'
 'बोहरा'] गवाध्वस्तया वा धनागम । परिचितानां=धिरनिष्ठस्तानां । ग्राहका-
 नां=क्रेतॄणाम् । आगमः=निरन्तर गमागम । ['नामी बनिया'] । मिथ्या-
 कथनं=अल्पमूल्यस्य रत्नादेर्मिथ्यैर महार्घत्वख्यापन, विक्रयश्च । वेचित्-
 मिथ्यैर क्रयार्थं ग्राहक्योत्साहन, 'क्रयणीयमिदं शीघ्रं महर्घं भविष्यतीत्याहु ।
 ('शीघ्र खरीद लीजिए, अन्यथा यह महर्घा हो जायगा') ।

सप्तविधमर्थागमाय पृथक्पृथक्स्तीति-३० प्राणामिति । कूट=कपटघटितं तुल-
 मानं-तुलमानगाधनादिवं । मानं='बाट' 'बटखरा' इति लोके । ['टण्डी मारना'
 'पागल' 'कम बटखरा रचना'] । देशान्तरान्=द्वीपान्तरादित, भाण्डानयन=
 विदेशद्रव्यानयनम् । (बाहर से माल लाना, भंगाना) । पण्यानां=विक्रयद्रव्याणां
 मध्ये, गान्धिकं=सुगन्धिद्रव्यमपघादिकम् ['दूध' आदि] पण्यं । श्रेष्ठमिति देश-
 यत्र=गान्धिकव्यवहारे, एवेन=एवमपघादिना, यत्=वस्तु, प्रीतमानादिना, तत्
 शतेन=शतमूल्ये । प्रदीयते='ग्राहकेभ्य' इति शेष ॥ १३ ॥

गौष्टिस्कर्मनियुक्त श्रेष्ठी चिन्तयति चेतसा हृष्ट ।
 वसुधा वसुसंपूर्णा मयाऽद्य लब्धा, निमन्येन ॥ १५ ॥
 परिचितमागच्छन्त ग्राह्यमुत्कण्ठया विलोभ्याऽसौ ।
 हृष्यति तद्धनलुब्धो यद्वत्पुत्रेण जातेन ॥ १६ ॥

अन्यच्च— *Pamyanum*

पूर्णाऽपूणैर्मौनैः परिचितजनप्रजनं, तथा नित्यम् ।
मिर्यात्रयस्य कथन, प्रकृतिरियं स्यात्किराटानाम् ॥ १७ ॥

अन्यच्च—

द्विगुणं त्रिगुणं वित्त भाण्डत्रयविचक्षणा ।
 प्राप्नुवन्त्युद्यमाहोरा दूरदेशान्तरं गता ॥ १८ ॥

निक्षेपे=शुद्धार्थं परनिक्षिप्ते धने । हर्ष्ये=अभयने । पतिते=भागने सति ।
 धेष्टी=धनी वणिज (सेठ) । स्वदवतां=स्वेटदवताम् । स्नानि=उपवागने ।
 तदेवह-निक्षेपी=धनस्थापक, धियते (चंद्र) तुभ्यं=नेपाय, उपयचिनम्=
 उपहार, [भेंट 'परगाद' 'शीरनी'] ॥ १४ ॥

-इत्येवं सम्प्रधार्य मथुरागामीनि भाण्डान्यादाय शुभायां तिथौ गुरुजनाऽनुज्ञातः सुरथाऽधिरूढः प्रस्थितः । तस्य च मङ्गल-
वृषभी सञ्जीवक-नन्दकेनामानौ गृहोत्पन्नौ धूर्वाढारी स्थितौ ।

तयोरेकः सञ्जीवकाऽभिधानो यमुनाकच्छमवतीर्णः सन्पङ्क-
पूरमासाद्य कलितचरणो युगभङ्गं विधाय निपसाद ।

अथ ॥ तदवस्थमालोक्य चर्द्धमानः परं विषादमगमत् ।
तदर्थं च स्नेहार्द्रहृदयस्त्रिरात्रं प्रयाणमङ्गमकरोत् ।

अथ तं विपण्णमालोक्य सार्यिकैरभिहितम्—‘भोः श्रेष्ठिन् !
किमेवं वृषभस्य कृते सिंह-व्याघ्रसमाकुले बह्वपायेऽस्मिन्वने
समस्तसार्थस्त्यया सन्देहे नियोजितः ? । उक्तञ्च—

न स्वल्पस्य कृते भूरि नागयेन्मतिमात्ररः ।

एतदेवाऽत्र पाण्डित्यं यत्स्वल्पाद्भूरिरक्षणम् ॥ १९ ॥

अथाऽसौ तदवधार्य सञ्जीवकस्य रक्षापुरुषाधिकृत्याऽशेषसार्थं

वणिजज्ञता, श्रेष्ठिन् । देशान्तरं गत्वा मृत्यादपि द्विगुणं चतुर्गुणं वा धनं प्राप्तु-
वन्तीत्यर्थः ।

इत्येवम्=इत्थं विचार्य, देशान्तराद्भाण्डानयस्य सर्वथा श्रेष्ठतां सम्प्रधार्य=
निश्चित्य । मथुरागामीनि=मथुरापुर्यां विप्रेयाणि, तदुचितानीति यावत् । भाण्डानि=
पण्यानि । ‘भाण्डं ह्रीषममत्रेऽध्वभूपणे तथा । वणिक्पूलधनेऽन्ये तु पण्ये केचिदु-
पस्करे ॥’ इति वेश्य । धूर्वाढारी=बालिष्ठौ बर्लावर्दी । स्थितौ=आस्ताम् । यमुना
कच्छ=कालिन्दीनदीप्रदेशः । ‘कच्छो जग्यशमग्रान्ते पार्थे’ इति वेश्य । पङ्क-
पूरं=चर्द्धमरुदम्यम् । [‘दलदल’] । कलितचरणं=रुण्डितचरणं । युगस्थं=
स्वल्पन्यायसत्कारकाग्रभागस्य । (जूआ) भङ्गं=चोटन । निपसाद=भूर्मा पपात ।

चर्द्धमानः=तज्जामा श्रेष्ठी । विषादं=दुःखम्, प्रयाणमङ्गं=अवस्थानम् । [‘पडाव
दालना’] । तं=श्रेष्ठिन् । सार्थं भग्नं=सार्यिका, तं=महचरैर्वणिजज्ञैः ।
[‘गार्थी’] । ‘सार्थं चर्धवति त्रिषु । समूहभेदे तु पुमान् प्राणिना’मिति वेश्य ।
बह्वपाये=नानाशङ्कानुपदे । सन्देहे=प्राणग्राहटे । नियोजितः=निश्चितः । स्वल्पात्
=स्वल्पमुपेक्ष्य । त्यज्योपे पयमी ॥ १९ ॥

अर्गाः=चर्द्धमान । तत्=निगुज्व निगिन्य स्वानुवायिजनोषम् । अवधार्यं=‘युक्त’-

नीत्वा प्रस्थितः । अथ रक्षापुरुषा अपि वह्मपायं तद्वनं त्रिदित्वा
सञ्जीवकं परित्यज्य पृष्ठतो गत्वाऽन्येद्युस्तं सार्धवाहं मिथ्याऽऽहु-
'रवामिन् । मृतोऽसौ सञ्जीवकः । अस्माभिस्तु 'सार्धवाहस्याऽ-
भीष्ट' इति मत्वा वह्निना संस्कृतः'—इति ।

तच्छ्रुत्वा सार्धवाहः कृतश्चतया स्नेहार्द्रहृदयस्तस्योर्ध्व-
दैहिकक्रिया वृषोत्सर्गादिकाः सर्वाश्चकार ।

सञ्जीवकोऽप्यायुःशेषतया यमुनासलिलमिथैः शिशिरतर-
पातैराप्यायितशरीरः कथञ्चिदप्युत्थाय यमुनातटमुपपदे । तत्र
मरकतसदृशानि धालतृणाऽप्राणि भक्षयन्कतिपरैरहोभिर्हरवृषभ
इय पीनः ककुप्सान्वलचांश्च संवृत्तः । प्रत्यहं चल्मीकशिपराप्राणि
शृङ्गाभ्यां विदारयन्गर्जमान आस्ते । साधु चेदमुच्यते—

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं देवहतं विनश्यति ।
जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृत्तप्रयश्चोऽपि गृहे विनश्यति ॥२॥

अथ कदाचित्पिङ्गलको नाम सिंहः सर्वमृगपरिघृतः पिपा-
साकुल उदकपानार्थं यमुनातटमवतीर्णः सञ्जीवकस्य गम्भीरतर-
रायं दूरादेवाऽऽवृणोत् । तच्छ्रुत्वाऽतीव व्याकुलहृदयः ससा-
ध्यसमाकारं प्रच्छाद्य घटतले चतुर्मण्डलायस्थानेनाऽवस्थितः ।
चतुर्मण्डलायस्थानं त्विदम्-सिंहः, सिद्धानुयायिनः, फोकरवर्गः,
किमुत्साधेति ।

मिति निगित्य । रक्षापुरुषान्=रक्षकान् ('गिराही' 'रक्षाले') निरूप्य=स्पर्धयित्वा ।
पृष्ठं=अनुदमेय । (पीले) । अन्येषु=अपरदिने (दूरे दिने) । इति=इत्थं । गार्धं
काहस्य=अतिरुग्णाभिरुग्नेरुदमनस्य भवा । अमिष्ट=प्रियोऽयं वपन । इति=
इत्थं विचार्य । ममृज=इत्थं । और्ध्वं=दिग्दिशा=शिखरदिशा । वृषेभ्यः=
नरस्येभ्यः धर्मैर्यमोत्तमं । नरवत्=मर्त्यभेद ['पक्षा'] । वृषान्=मृगव ।
वर्गं=वपनम् । (इह) । तस्य निगराजं=शृङ्गान्ममृजि=अग्रगण्यम् ।
मये मृगा=पन्थकनव । गम्भीरागरं=वपनमुद्गरवत् । गम्भीरं=गम-
नम् । शकरं=मित्रवत् । चतुर्मण्डलायस्थानं=मण्डलानुयायिनिर्माणं
तेजस्मिन् गेहनिष्ठा च । सिंहः—गर्गःराजपुत्रः, सिद्धानुययिनः-राज

अथ तस्य करटकदमनकनामानौ द्वौ शृगलौ मन्त्रिपुत्रौ
भ्रष्टाधिकारौ सदानुयायिनावास्ताम् । तौ च परस्पर मन्त्रयतः ।

तत्र दमनकोऽध्वीत्-भद्र करटक ! अयं तावदस्मत्स्वामी
पिङ्गलक उदकग्रहणार्थं यमुनाकच्छमयतीर्य स्थितः । स किं
निमित्तं पिपासाकुलोऽपि निवृत्त्य व्यूहरचनां विधाय दौर्मनस्येना-
भिभूतोऽत्र चटतले स्थितः ? । करटक आह-भद्र !
किमाद्योरनेन व्यापारेण ? । उक्तञ्च यतः—

१. अव्यापारेषु व्यापार यो नर कर्तुमिच्छति ।

स एव निधनं याति कीलोत्पाटीय वानरः ॥ २१ ॥

दमनक आह-कथमेतत् ? । सोऽध्वीत्—

१ कीलोत्पाटिवानरकथा ।

कस्मिंश्चिन्नगराभ्यां केनापि घणिकपुत्रेण तरुपण्डमध्ये
देवताऽऽयतन कर्तुमारब्धम् । तत्र च ये कर्मकराः स्थपत्यादय
स्ते मध्याह्ने लायामाहारार्थं नगरमध्ये गच्छन्ति । अथ कदाचि-
दानुपङ्क्तिं वानरयूथमिति श्रुत्वा परिभ्रमद्वागतम् । तत्रैकस्य
कस्य चिच्छिलिपनोऽर्धस्फाटितोऽर्जुनवृक्षदाकर्मणः स्तम्भः सदि-
कीलकेन मध्यनिहितेन तिष्ठति । एतस्मिन्नन्तरे ते वानरा
स्तदशिपरप्रासादशृङ्गदारपर्यन्तेषु यथेच्छया क्रीडितुमारब्धाः ।

तन्त्रधारा अधिकारिण । कायसर्ग = नवमध्रेणिप्रज्ञ । शिस्त = रत्नान्तस्थान
यागिन गीमापाण, उत्तमऽधममध्यमभेदाविविधा इति पाथीनटिप्पणीकृत ।
वृत्तिनिर्देशका गुणचरा-दशान्तरादागता वा इति तु गौडा । दौर्मनस्येन =
विपाद्वन् । अव्यापारेषु = व्यापारमभावादिभूतेषु । व्यापार = रक्षणवर्धनयेष्टा-
दिक । निधन = भरणम् । नगराभ्यां = नगरसंज्ञिषां । तरुपण्डमध्ये = प्रभगर्मा-
कागने । 'पण्डोऽयं गणिकर' इति शेषः । देवतायतन = मन्दिरम् । स्थपत्या-
दय = वर्द्धकप्रवृत्तयः । ('वर्द्ध' 'कारीगर') । धानुपङ्क्ति = यथेच्छया । आगता =

एकश्च तेषां प्रत्यासन्नमृत्युश्चापल्यात्तस्मिन्मर्धस्फाटितस्तम्भे
 पविश्य पाणिभ्यां कीलकं संगृह्य याचदुत्पाटयितुमारम्भे,
 तत्तत्तरय स्तम्भमध्यगतवृषणस्य स्वस्थानाच्चलितकीलकेन
 यद्गृह्यं तत्प्रागेव निवेदितम् । अतोऽहं ब्रवीमि—‘अन्यापारेषु’ इति ।

आवयोर्भक्षितशेष आहारोऽस्त्येव, तद्विक्रमनेन व्यापारेण?’
 दमनक आह—भवानाहारार्थं केवलमेव ? । तन्न युक्तम् । उक्तञ्च—

सुहृदामुपकारकारणाद्विपतामप्यपकारकारणात् ।

नृपसंश्रय इष्यते धुधैर्जठरं को न विभर्ति केवलम् ॥ २२ ॥

निश्च—यस्मिं जीवति जीवन्ति बहवः, सोऽत्र जीयतु ।

वयासि किं न कुर्यन्ति चक्रना स्वोदरपूरणम् ? ॥ २३ ॥

तथा च—यज्जीव्यते क्षणमपि प्रदत्तं मनुजैः—

विद्वानजीर्यविभयाऽऽर्यगुणैः समेतम् ।

नन्नाम जीवितमिह प्रवदन्ति तज्ज्ञाः,

फाकोऽपि जीवति चिराय यलिञ्च भुङ्क्ते ॥ २४ ॥

यो नात्मना न च परेण च यन्धुवर्गे,

दाने दयां न कुरुते न च भृत्यवर्गे ।

प्रसक्तम् । अर्धस्फाटितं = विविद्धिदारित । (आधा चीरा हुआ) । अर्जुनारण-
 दारमय = अर्जुनारण्यनगरादृष्टमित्ति । (स्तम्भ = ‘धरण’ सम्भो) । पुर = विविद्धावत ।
 यद्गृह्यं = यन्मार्गः । निवेदितं = वक्षिामहे । गृह्य म इत्यर्थः । भक्षितशेष = निहृता-
 वशिष्टः । अनेन = निहृता । त्वादिति चरस्वपेन । व्यापारेण = विक्रमेण । आहारार्थं =

किं तस्य जीवितफलं हि मनुष्यलोके ?

काकोऽपि जीवति चिराय बलिञ्च भुङ्क्ते ॥ २५

सुपूरा स्यात्कुनदिका, सुपूरो मूपिकाञ्जलिः ।

मुसन्तुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेणापि तुष्यति ॥ २६

किञ्च-किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा ? ।

आरोहति न यः स्वस्य वंशस्याऽप्येध्वजो यथा ॥ २७

परिवर्त्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ? ।

जातस्तु गण्यते सोऽत्र यः स्फुरेच्च श्रियाधिकः ॥ २८ ॥

किञ्च-जातस्य नदीतीरे तस्यापि तृणस्य जन्मसाफल्यम् ।

यत्सलिलमज्जनाऽऽबुलजनहस्तालम्बनं भवति ॥ २९ ॥

तथा च-स्तिमितोन्नतसञ्चारा जनसन्तापहारिणः ।

जायन्ते विरला लोके जलदा इव सज्जनाः ॥ ३० ॥

कुनदिका=कुदा नदी । सुपूरा=अल्पेनैव जलेन पूरयितुं क्षम्या । मूपिकस्य अञ्जलिः=मूपरेण भोजनसङ्ग्रहाय बद्धोऽञ्जलिः । एवं कापुरुषः=अनुद्यमशीलः पुमान्, -स्वल्पेनैव सन्तुष्यतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

जातु निश्चयं, वाक्यारम्भारे, प्रसिद्धौ वा । वंशस्य=कुलस्य । ज्ञातिबान्धववर्गस्य, वंशाख्यमहीदहस्य [वंश=‘कुल’ ‘वंश’] वा । यथा ध्वजो वंशस्याऽप्रभागे स्फुरति, तथा यो निजवंशस्य मुख्यो न भवति, तेन जातेन यत्नं मातुर्यौवना-पहार एव कृतः । एवमप्यर्थं तस्य जन्मेत्याशयः ॥ २७ ॥

त एव ‘जात’ इति गण्यते यः श्रिया=सर्वगुणसम्पदा, स्फुरेत्=जगति प्रसिध्येत् ॥ २८ ॥

यत्=तृण, तदपि जले निमज्जतो जनस्य आत्मन्वनाय प्रभवति । यस्तु पुमान् गमर्थः सञ्चरति नाऽन्यनिषङ्गजनोपचारमाचरति तस्य दृष्टेऽव जन्मेति भावः ॥ २९ ॥

स्तिमितेति । सज्जनपङ्क्ति-स्तिमित-द्वयार्थः । सञ्जन=दानदक्षिण्यादि-गुणगणोपनिहितः । सञ्चार=व्यवहार आचरणं न येषामिति ।

मैवपक्षे स्तिमितः=जलमरकन्धरः, उन्नतश्च=गगनप्रान्तचुम्बी च । सञ्चारः=गगनो व्याप्तिश्च येषामित्यर्थो बोध्यः ॥ ३० ॥

निरतिक्षय गरिमाण तेन जनन्या भ्रमन्ति त्रिधास ।

यत्कमपि वहति गर्भं महतामपि यो शुम्भवति ॥ ३१ ॥

अप्रकटीकृतशक्तिं ज्ञातोऽपि जनस्तिरस्त्रिया लभते ।

निरसन्नन्तर्दाकणि लङ्घयो वह्निर्न तु ज्वलति ॥ ३२ ॥

करटक-आह,-आवा तावदप्रधानौ, तत्किमावयोरनेन
प्रापारेण ? ॥ उक्तञ्च -

अष्टोऽत्राऽप्रधानो यो वृते राज्ञः पुर कुधी ।

न केवलमसमान-लभते च त्रिदम्बनम् ॥ ३३ ॥

इथा च -

यद्यस्तत्र प्रयोक्तव्यं यत्रोक्तं लभते फलम् ।

प्रायी भवति चाऽन्यन्त-रागं शुक्लपटे यथा ॥ ३४ ॥

इमनक आह-आ मेवं वद ।

अप्रधानं प्रधानं स्यात्सेवने यदि पार्थिवम् ।

प्रधानोऽप्यप्रधानं स्यात्प्रति सेनाधिपतिर्जित ॥ ३५ ॥

एत उक्ते -

आमन्त्रमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं

विद्याविहीनमकुलीनमसद्वृतं वा ।

प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च

यत्पार्थिवो भयति तत्परिवेष्टयन्ति ॥ ३६ ॥

यन्मार्गः । तदुद्गारो वाङ्मयः ॥ ३१ ॥

अप्रकटितेति । शक्तौऽपि यदि अप्रकटितशक्तिभेदेनास्तिस्मियते, यत्
शक्तिमन्मनोऽदुष्टता विस्तारणीय एव नु मन्मनमन्तर्निबन्धनम् । अस्ति
वाङ्मयः दिव्यशक्तिः । ॥ ३२ ॥ केवलमन्मन-विस्तारमेव न ।
त्रिदम्बनम्-उपलक्षणम् ॥ ३३ ॥

प्रयोक्तव्यं-वक्तव्यम् । यत्रोक्तं यत्रोक्तं । यत्रोक्तं यत्रोक्तं
प्रायी (रागः) । पार्थिव-राजः ॥ ३५ ॥ आन्तरिकं शुम्भवति । ॥ ३६ ॥
विद्याविहीनं वाङ्मयमन्मनं वा तदेव भवति । प्रमदा-विषयः ॥ ३६ ॥

नथाच—

कोपप्रसादवस्तूनि ये विचिन्वन्ति सेवका ।
 आरोहन्ति शनैः पश्चादुन्वन्तमपि पार्थिवम् ॥ ३७ ॥
 विद्यावतां महेच्छानां शिल्पविष्णुमशालिनाम् ।
 सेवावृत्तिविदां चैव नाशय—पार्थिवं विना ॥ ३८ ॥
 ये जात्यादिमहोत्साहाघ्रेन्द्रान्नोपयान्ति च ।
 तेषामामरणं भिक्षा प्रायश्चित्तं विनिर्मितम् ॥ ३९ ॥
 ये च ग्राहुरदुरात्मानो—‘दुराराध्या महीभुजः’ ।
 प्रमादाऽऽलस्यजाड्यानि स्यापितानि निजानि ते ॥ ४० ॥
 सर्पान्न्याघ्रान्गजान्सिंहान्पशून्पार्थिवैर्वशीकृतान् ।
 ‘राजे’ति कियती मात्रा ? धीमतामप्रमादिनाम् ॥ ४१ ॥
 राजानमेष सश्रित्य विद्वान्याति परा गतिम् ।
 विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ॥ ४२ ॥
 धवलान्यातपत्राणि, वाजिनश्च मनोरमा ।
 सदा मत्ताश्च मातङ्गाः, प्रसन्ने सति भूपताः ॥ ४३ ॥

कोपस्य=क्रोधस्य, यः प्रसाद=दूरीकरण, तदुपयोगानि वस्तूनि=धैर्यादिगुणान्,
 मधुरपासप्राप्तादीन्, ये सेवकाः, शनैश्च=विचिन्वन्ति=अन्वन्ते, सङ्गृह्णन्ति, तेषां
 पुरतः स्थापयन्ति च । ते पुरुषाः, अश्वसादिनश्च । अध्यादिपक्षे=पश्चात्=पश्चा-
 त्पादौ, (‘दुर्लभा मारणा’) धुन्वन्तः=प्रक्षिपन्तम् । राजपक्षे—तिरस्कुर्वन्तः च—
 पार्थिवः=राजान्, पर्यन्तं (लक्षणया) अश्वश्च । शनैः=क्रियतां कालेन, आरोहन्ति=
 आरोहन्ति । तानावर्तयन्ति, अधिकुर्वन्ते चेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ विद्यावताः=विदुषां,
 महेच्छानां=महोदयानां, ग्राहोन्नतिमभिलष्यताम् ॥ ३८ ॥

जात्यादिमहोत्साहात्=जात्यादिगर्वात् उपयान्ति=सेवन्ते ॥ ३९ ॥

महीभुजः=राजान्, दुराराध्याः=आराधयितुमशक्याः,—इति ये दुरात्मानः=
 कापुरुषाः कथयन्ति । ते स्वाऽयोग्यतैव प्रकटीक्रियन्ते इत्याशयः ॥ ४० ॥

व्याघ्रादयोऽप्युपार्थिवैर्वशीभवन्ति तदा राजेति नाम-कियती मात्रा ? (कौन
 वशी वस्तु है) ॥ ४१ ॥ परा=श्रेष्ठा । गतिः=सम्मानम् ॥ ४२ ॥

आतपत्राणि=छत्राणि, वाजिनः=अश्वाः । मातङ्गाः=हस्तिनः । ‘लभ्यन्ते’ इति

करटक आह—‘अथ भवान् किं कर्तुमनाः ? ।’

सोऽग्रवीत्—‘अद्याऽस्मात्सयामी पिङ्गलको भीतो, भीतपरि-
गरश्च घर्तते । तदेनं गत्वा भयकारण विज्ञाय सन्धि-विग्रह-
गता-ऽऽसन-संश्रयद्वैधीभावानामेकतमेन-संविधास्ये ।’

करटक आह—‘अथ कथं वेत्ति भवान्-यद्भयाविष्टोऽयं
यामी ? ।’ सोऽग्रवीत् क्षेयं किमत्र ? । यत उक्तञ्च—

उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते ^{४७}
हयाश्च नागाश्च वहन्ति ^{४८} ङ्गिता ।

अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः ।

परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥ ४४ ॥

था च—

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।

नेत्रयफधिकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ ४५ ॥

तद्यैनं भयाकुलं प्राप्य स्त्रगुद्धिप्रभावेण निर्भयं कृत्वा
गदीकृत्य च निजां साचिष्यपदवीं समासादयिष्यामि ।

करटक आह—‘अनभिज्ञो भवान्सेवाधर्मस्य, तत्कथमेनं
गदीकरिष्यसि ? ।’ सोऽग्रवीत्—‘कथमहं सेवानभिज्ञः ? । मया

तत्र ॥ ४२ ॥ अपेति प्रश्ने । (अच्छा तो) । दिदुर्गुमना ? = दिदुर्गुमिच्छति ?
अन्ध = मित्रता, विमद = युद्ध, मानम् = आक्रमण (‘गङ्गादे’) । आगर्न = दुर्ग-
रक्षण, (‘दिदं वन्दे’) । गन्धय = वन्द्यस्वमिश्राध्वजं, द्वैधीभाव = द्वाभुगेनादि
एवमेव, विरोधेत्तादृशः । संविधास्ये = कथं करिष्ये ।

उदीरित = वधित, अर्थ = विषय, गृह्यते = शायते, ह्य-ध = अथा भवि, नागाव =
‘ह्य-तोऽपि, नोदिता = अंगिता = मन्त्र । चोदिता इति फटोऽपि गत्वाधं । बुद्ध-
गते । वहन्ति = नयन्ति । ङ्गितम् = अनुक्तमपि वास्तु-ऊहति = विवर्तयति, तर्क-

हि तातोत्सङ्गे क्रीडताऽभ्यागतसाधूनां नीतिशास्त्रं पठतां यच्छ्रुतं
सेवा-धर्मस्य सारभूतं-हृदि स्थापितम् । धूयताम् । तच्चेदम्—

सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं विचिन्वति नराग्रजः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ४६ ॥

ये सेवकोः प्रमुहिता ग्राह्यवाग्न्या विशेषतः ।

आश्रयेत्पार्थिवं विद्वांसद्वारेणैव नाऽन्यथा ॥ ४७ ॥

यो न चेत्ति गुणान् यस्य न तं सेवेत पण्डितः ।

न हि तस्मात्फलं किञ्चित्सुकृष्टादूपरादिव ॥ ४८ ॥

द्रव्यप्रकृतिहीनोऽपि सेव्यः सेव्यगुणाऽन्वितः ।

भयत्याजीवनं तस्मात्फलं कालान्तरादपि ॥ ४९ ॥

अपि स्थाणुवदासीनः शुष्यन्परिगतः क्षुधा ।

न त्वेवाऽनात्मसंपन्नादृत्तिमीहेत पण्डितः ॥ ५० ॥

सेवकः स्वामिनं दृष्टिं कृपणं परुषाक्षरम् ।

तातस्थ=पितु -उत्सङ्गे=मोडे ('मोद मे') । 'तद्धृदि स्थापित'मिति
सम्बन्धः । तच्च=सेवाधर्मतत्त्वञ्च । राजसभासु सदाऽनुसन्धेयं रहस्यभूतमुप-
देशमाह-सुवर्णेति । सुवर्णमेव पुष्पाणि-सुवर्णपुष्पाणि, तानि सज्जातार्ता
यस्या सा ता-सुवर्णपुष्पिताम्=सुवर्णपूर्णाम्, विचिन्वन्ति=स्वायत्तीकुर्वन्ति ॥ ४६ ॥
ग्राह्यवाग्न्या=भाषतमा । पार्थिवं=राजानम् । तद्वारेणैव=राजप्रियजनद्वारेणैव
अन्यथा=स्वयमेव ॥ ४७ ॥ सुकृष्टात्=मनुचितेन कृपणादिना ससृतात् । ऊ-
रात्=सस्योत्पत्ययाम्यक्षारबहुलभूमेरिव । ('ऊखर भूमि कीतरह') । फलं=सस्य
दिकं धनं च । न=नैव भवति ॥ ४८ ॥ द्रव्यस्य प्रकृतिः=प्रकृतिः । तथा हीनोऽपि
अल्पधनोऽपि । सेव्यगुणैः=औदार्यादिभिः । अन्वितः=युक्तः । आजीवनं=जीविक-
त्मकं फलम् । कालान्तरादपि=कालान्तरेऽपि । तस्मात्=राजादेर्भवति ॥ ४९ ॥

क्षुधा=अन्नजलमुष्मादिना । परिगतः=व्याप्तः । स्थाणुवत्=निष्पन्नश्ववत्
शुष्येत्=दुःखमनुभवेत् । अनात्मसम्पन्नात्=युक्तायुक्तविवेकरहितात्-राज-
श्रुतिः=जीविनम् । न ईहेत=न वाञ्छेत् ॥ ५० ॥ यः सेवको दुष्टं स्वामिनं निन्दति

१. 'प्रिया दिताश्च ये राजान्' इति पाठान्तरम् ।

२. स्वामिनं दृष्टिं सेवकाधम इत्यसौ-इति पाठान्तरम् ।

आत्मानं किं स न द्वेष्टि सेव्यासेव्यं न वेत्तिः यः ॥५१॥
 यमाश्रित्य न विश्रामं क्षुधार्ता यान्ति सेवकाः ।
 सोऽर्कचन्द्रपतिस्त्याज्यः सदा पुष्पफलोऽपि सन् ॥ ५२ ॥
 राजमातरि देव्याञ्च कुमारे मुख्यमन्त्रिणि ।
 पुरोहिते प्रतीहारे सदा वर्तेत राजवत् ॥ ५३ ॥
 'जीवे'ति प्रनुवन्प्रोक्तः कृत्याऽकृत्यविचक्षणः ।
 करोति निर्विकल्पं यः स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५४ ॥
 अन्तःपुरचरैः सार्धं यो न मन्त्रं समाचरेत् ।
 न कलत्रैर्नरेन्द्रस्य स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५५ ॥
 प्रभुप्रसादजं वित्तं सत्पात्रे यो नियोजयेत् ।
 धन्वायद्ध दवात्यङ्गे स भजेद्राजवल्लभः ॥ ५६ ॥
 शृतं यो यमदूताभं, हालां हालाहलोपमाम् ।
 पश्येदारावृत्यथामारान्स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५७ ॥
 युद्धकालेऽप्रगो यः स्यात्सदापृष्ठाऽनुगः पुरे ।
 प्रभोर्द्वाराश्रितो हर्म्ये स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५८ ॥
 'सम्मतोऽहं विभोर्नित्य' मिति मत्वा व्यतिक्रमेत् ।
 कृच्छ्रेऽपि न मर्यादां स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५९ ॥

न सेव्यासेव्यविशेषज्ञत्वं स्यात्मानमेव पुत्रो न निन्दति १ ॥ ५१ ॥ अर्कचन्द्र=
 चरित्रशायक । ('महा' 'भाव') ॥ ५२ ॥ देवी=राजमहिषी । कुमारे=राजपुत्रे,
 प्रतीहारे=राजशत्रुहाराध्यक्षे, द्वारपाले च ॥ ५३ ॥

राजपुराणगोक्षुपायमाह-जीवेत्यादि । प्रोक्त=वाक्ये नियुक्त । जीवेति=
 विरजिर्गतिं श्रुत्वा । निर्विकल्पं=निर्गम्य यः कृत्यं करोति स राजप्रियो भवति ।
 यो यमदूताभं पश्येत् । हाला=शुतं, हालाहलोपमा=विशेषमां पश्येत् । दारान्=
 राजप्रभुः । यथा-यस्य-विजयिन्तुल्यपुनरिच्छात्पश्येत् न राजप्रियो भवति ॥ ५७ ॥

भ्रमण=भ्रमणः । पुरे=नगरे । हर्म्ये=राजगृहे । द्वाराश्रितः=गर्भश
 मरिचि ॥ ५८ ॥ कृच्छ्रेऽपि=भारतकृच्छ्रे यो मर्यादां=राजविम्वननमर्यादां,
 निगम्य न व्यतिक्रमेत्=उपश्येत्, न राजाभो भवति ॥ ५९ ॥

१ 'यमं य एवममर्श' २ 'श्रुत्वा' को विवेकेन ३ 'यथा' ४ 'यथा'

• द्वेपिद्वेषपरो नित्यमिष्टानामिष्टकर्मवृत् ।
 यो नरो नरनाथस्य स भवेद्राजवल्लभः ॥ ६० ॥
 प्रोक्तः प्रत्युत्तरं नाऽऽह विरुद्धं प्रभुणा च यः ।
 न समीपे हसत्युच्चैः स भवेद्राजवल्लभः ॥ ६१ ॥
 यो रणं शरणं यद्वन्मन्यते भयवर्जितः ।
 प्रवासं स्वपुराऽऽवासं स भवेद्राजवल्लभः ॥ ६२ ॥
 न कुर्यान्नरनाथस्य योषिद्धिः सह सङ्गतिम् ।
 न निन्दां न विवादं च स भवेद्राजवल्लभः ॥ ६३ ॥

करटक आह—‘अथ भवांस्तत्र गत्वा किन्तावत्प्रथमं
 वक्ष्यति तत्तावदुच्यताम् ।’ दमनक आह—

‘उत्तरादुत्तरं वाक्यं वदतां सम्प्रजायते ।

सुदृष्टिगुणसम्पन्नाद्वीजाद्वीजमिवाऽपरम् ॥ ६४ ॥

अपायसन्दर्शनजां विपत्तिमुपायसन्दर्शनजां च सिद्धिम् ।

मेधाविनो नीतिविदः प्रयुक्तां पुरः स्फुरन्तीमिव वर्णयन्ति ॥ ६५ ॥

राज्ञो-द्वेषिषु=शत्रुषु, द्वेषपरः । राज-इष्टाना=मित्राणाम् । इष्टकर्मवृत्=प्रियकृत् राजवल्लभः ॥ ६० ॥ प्रभुणा विरुद्धम्=अनुचितम्-उक्तेऽपि यः प्रत्युत्तरं नाह=न ब्रूते, न राजवल्लभो भवति ॥ ६१ ॥ यो निर्भयः पुमान्-रणं=युद्धं, शरणं=गृहमिव मन्यते । प्रवासं=दूराग्वयात्राश्च, स्वपुरनिवासमिव-मन्यते स राजप्रियो भवति ॥ ६२ ॥ तावत्=आदौ । वक्ष्यति=अभिधास्यति । वदता=परस्परं कथा कुर्वताम् । उत्तरं श्रुत्वाैव प्रत्युत्तरं स्फुरति, यथा सुदृष्टिनिष्पन्नादुत्तमाद्वीजात्क्षेत्रे-निक्षिप्ताद्वीजान्तरं भवति ॥ ६४ ॥

अपगतोऽयः=शुभावहो विधिर्यस्मादसौ-अपायः । ‘अपायोऽपगमे तथा । पलायनेऽयाऽपेताये’ इति केशवः । ‘अयः शुभावहो विधि’ रित्यमरश्च । अपा-यस्य सन्दर्शनं, तस्मान्जाताम्-अपायसन्दर्शनजाम्=अनिष्टमन्त्रनिर्धारणानुष्ठानोद्भूताम् । विपत्तिः=राज्यादिहानिम् । उपायसन्दर्शनजा=समुचितसन्धिविग्रहायनुष्ठानसमुद्भूता । प्रयुक्ता=यायातथ्येन निर्धारिता, सिद्धिः=शत्रुवधादिरिद्धिः, लाभं च ।

एकेषां वाचि शुक्लदन्त्येषां हृदि भूकवत् ।

हृदि वाचितथान्येषां वल्गुवल्गन्ति सूक्त्यः ॥ ६६ ॥

न चाऽहमप्राप्तकालं वक्ष्ये । आकर्णितं मया नीतिसारं
पितुः पूर्णमुत्सङ्गं हि निपेयता—

‘अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन ।

लभते बह्वचक्षानमपमानं च पुष्कलम्’ ॥ ६७ ॥

करदक आह—

दुराराध्या हि राजानः पर्वता इव सर्वदा ।

(व्यालाऽऽकीर्णा सुविपमा कठिना दुष्टसेविना ॥ ६८ ॥

तथा च—भोगिनः कञ्जुकोविष्टा कुटिला क्रूरचेष्टिता ।

सुदुष्टा मन्मथाध्याश्च राजानः पन्नगा इव ॥ ६९ ॥

पुर स्फुरन्तीमिव=वरतलमलकवच्चक्षुषा विभाव्यमानातिर वर्णयन्ति । अनु
चितानरणजन्यां विषदं, धेष्टनिर्धारितोपायानुष्ठानं मिद्विष, तत्त्वविदो=नीति
विशारदा प्रथममेव प्रदर्शयन्तीति भावः । ‘नीतिगुणप्रयुक्ता’मिति पाठान्तरम् ।
तत्र-नीतिगुणं प्रयुक्तम्=पाहुष्यशालिनीमित्यर्थो बोध्यः ॥ ६५ ॥

वल्गु=मनोरमं यथा स्यात्तथा- । वल्गन्ति=प्रस्फुरन्ति ॥ ६६ ॥

उत्सङ्ग=कोष्ठं । निपेयता=भक्षमानेन । वा-व्यावरणायामिति यावत् । पुष्कलं=
बहुलम् ॥ ६७ ॥

व्याले=स्तले, हिंसनिहादिपशुभिर्वनगजेभ्यः । आकीर्णा=व्यक्ता । व्यालो
दुग्धजे गणं दाटे क्षापदग्निहयो’ इति हेमः । सुविपमा=अपायबहुला, मिश्रोक्त
तत्प्रदेशविपमाश्च । कठिना=क्रूरा, दिलासकुल्लभः । दुष्टसेविना=नटविदादिभू-
जनपरवशा, सर्पादिदुष्टजन्तुदुग्माश्च ॥ ६८ ॥

भोगिनः=भोगशालिनः । ‘अदे शरीर भोगं स्यात्’ इत्यमरः । ‘भोगी
भुजगमेऽपि स्यात् प्रममात्रष्टपे पुमान्’ इति विश्वः । कञ्जुकोविष्टा=हतस्वभावा,
कञ्जुकरुताश्च । कञ्जुको दारवणे स्वर्धर्मोके कवनेऽपि चेति विश्वः । पन्नगा=
गर्वा ॥ ६९ ॥

द्विजिह्वाः क्रूरकर्माणोऽनिष्टाश्छिद्रानुसारिणः ।
 दूरतोऽपि हि पश्यन्ति राजानो मुजगा इव ॥ ७० ॥
 स्वल्पमप्यपकुर्वन्ति येऽभीष्टा हि महीपतेः ।
 ते बह्वाविव दहन्ते पतङ्गा पापचेतसः ॥ ७१ ॥
 दुरारोहं पदं राक्षां सर्वलोकनमस्कृतम् ।
 स्वल्पेनाप्यपकारेण ब्राह्मण्यमिव दुष्यति ॥ ७२ ॥
 दुराराध्या श्रियो राक्षां दुरापा दुष्परिमहाः ।
 तिष्ठन्त्याप इवाधारे चिरमात्मनि सस्थिताः ॥ ७३ ॥

दमनक आह—सत्यमेतत् । किन्तु—

यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन समार्चयन् ।
 अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥ ७४ ॥
 भर्तुश्चित्तानुवर्तित्वं सुवृत्तं चाऽनुजीविनाम् ।
 राक्षसाश्चापि गृह्यन्ते नित्यं छन्दाऽनुवर्तिभिः ॥ ७५ ॥

द्विजिह्वा—जिह्वाइययुता, धृढभाषिणश्च । अनिष्टा—अनिष्टकारका । छिद्रा-
 नुसारिण—विलेक्षया, दोषदर्शिनश्च । 'छिद्रं चोपे च विवरे' इति दैम ॥ ७० ॥

राक्ष प्रिया अपि यदि स्वल्पमपि राज्ञोऽपकुर्वन्ति तदा पतङ्गा बह्वाविव
 दहन्ते=स्वयमेव विनश्यन्ति । 'राजरोपानले' इति शेष ॥ ७१ ॥

ब्राह्मण्यं=ब्रह्मतेज, दुष्यति=विगम्य भजते, दुष्यतीति वा ॥ ७२ ॥

राक्षा श्रियो=राजलक्ष्म्य । दुरापा=दुर्लभा । दुष्परिमहा=दुर्गम रक्ष-
 णीया । आत्मनि सस्थिता=स्वयं निरीक्षिता, स्वयमेव स्थापिता एव च—जला-
 धारे जलमिव । चिरं तिष्ठन्ति । यथा जलाधार एव जलं चिरं तिष्ठति, नान्यत्र,
 एवं निर्गत एव राजानि भ्रांतिष्ठन्ति नान्यत्रेत्याशयः ॥ ७३ ॥

अनुप्रविश्य=तदनुसूत्राचरणं कृत्वा । क्षिप्रं=क्षीघ्रम् ॥ ७४ ॥

भर्तुः=स्यामिन् । चित्तानुवर्तित्वम्=मनोऽनुसूत्रानुवर्तित्वम् । अनुजीविनां=
 रोषघ्ना । सुवृत्तं=सुशीलम् । राक्षसीरक्षणायनम् । छन्दमनुवर्तन्ते तच्छरीरे-
 एन्दमनुवर्तिभिः=अभिप्रायपरिपालके । 'अनिष्टयश्छन्द आशय' इत्यमरः ।
 (छन्दमनुवर्ति='गुणधर्मी' 'वपश्म') ॥ ७५ ॥

१ तेन तेन हितं वरम् ।

सरपि नृपे स्तुतिवचनं, तदभिमतं प्रेम, तद्विपि द्वेगः ।

तदानस्य च शंसा, अमन्त्रतन्त्रं वशीकरणम् ॥ ७६ ॥

करटक आह—‘यद्येवमभिमतं तर्हि शिवास्ते पन्थानः सन्तु, यथाभिलषितमनुष्ठीयताम् ।’

अप्रमादश्च कर्तव्यस्त्वया राज्ञः समाश्रये ।

त्वदीयस्य शरीरस्य वयं भाग्योपजीविनः ॥

सोऽपि तं प्रणम्य पिङ्गलकाभिमुखं प्रतस्थे ।

अथाऽऽगच्छन्तं दमनकमालोऽस्य पिङ्गलको द्वाःस्थमग्रगीत्—
‘भयसायंतां धैर्यलता, जयमस्माकं चिरन्तनो मन्त्रिपुत्रो दमन-
कोऽव्याहतप्रवेशः, तत्प्रवेक्ष्यतां द्वितीयमण्डलभागो’ति ।

स आह—‘यथाऽथादीदृधान्’—इति । अथ प्रविश्य दमनको
निर्दिष्टे आसने पिङ्गलकं प्रणम्य प्राप्ताऽनुज्ञ उपविष्ट । स तु तस्य
नक्षत्रकुलिशालङ्कृतं दक्षिणपाणिमुपरि दत्त्वा मानपुरःसरमुवाच—
‘अपि शिवं भयतः ?, कस्माच्चिराद्दृष्टोऽसि ? ।’

दमनक आह—‘यद्यपि न किञ्चिद्देवपादानामस्माभिः प्रयो-
जनम्, तदपि भयतां प्रातःकालं यत्कथ्यं, यत् उत्तममध्यमाद्यमैः
सर्वैरपि राज्ञां प्रयोजनम् । उक्तञ्च—

नृपे=राजनि, सऽपि=कृद्दे गति, स्तुतिवचनं=शृदुमपुरप्रशंसा, स्तुतिराशय-
प्रयोग । तदभिमतं=राजराशे । प्रेम=भक्त्याग । तद्विपि=राशिरुद्धे यस्तुनि
जने य । तदानस्य=राजदानस्य च, शंसा=प्रशंसा । नस्त. मन्त्रं त्रे यस्मिन् तद-
अमन्त्रात्त्रं=मन्त्रप्रत्ययसिद्धिः, मन्त्रप्रशंसा विनाऽपि । वशीकरणं=कर्माकरणं य ।
अभिनाम्=अभिनाम् । पन्थानस्ते=मन्त्र=शोभन कुशलप्रदा शुभप्रदाय । सन्तु=
गन्तानि यथं । ग=दमनक । द्वा स्थ=द्वयम् । धैर्यलता=धैर्यप्रदा । (८६)
शब्दान्त=शब्दान्त श्रोतव्यं यथागता तथा । द्वितीयमण्डल=अनुजयमण्डले
प्रवेशनार्हः । आगतप्रशंसं दत्तं यथाग । मन्त्रिपुत्रमनव द्वितीयमण्डल-
गतिम् । ग=गिर । मन्त्रेण वृत्तिगति=मन्त्रि, तद्विपि, तद्वि-दम् ।
नक्षत्र कुलिशालङ्कितं । नक्षत्र कुलिशालङ्कितम् । तस्य=दमनकस्य । देवपादान-

दत्तस्य निष्क्रोषणकेन नित्यं कर्णस्य कण्डूयनकेन वापि ।

तृणेन कार्यं भवतीश्वराणां किमङ्ग । वाग्धस्तवता नरेण ॥७७॥

तथा यय देवपादानामन्वयागता भृत्या आपत्स्वपि पृष्ठ-
गामिनो यद्यपि स्वमधिकारं न लभामहे तथापि देवपादानामेत
द्युक्तं न भवति । उक्तञ्च—

स्थानेष्वेव नियोक्तव्या भृत्याश्चाऽऽभरणानि च ।

नहि चूडामणि पादे 'प्रभवामी'ति बध्यते ॥ ७८ ॥

यत—अनभिज्ञो गुणानां यो न भृत्यैरनुगम्यते ।

धनाढ्योऽपि कुलीनोऽपि क्रमायातोऽपि भूपति ॥७९॥

उक्तञ्च—असमै समीयमानः समैश्च परिहीयमानस्तत्कार ।

धुरि चाऽनियुज्यमानस्त्रिभिरर्थपतिं त्यजति भृत्य ॥८०॥

यद्याऽविप्रेक्षितया राजा भृत्यानुत्तमपदयोग्यान् हीनाऽधम-
स्थाने नियोजयति, न ते तत्रैव तिष्ठन्ति, स भूपतेर्दोषो, न तेषाम् ।

प्रभूणां भवता, न प्रयोजनं=नास्ति किमपि कार्यं । नास्माकं महाराज स्मर
तीत्याशयः । प्राप्तमात्रम्=उचितम् । पर=स्मिन् । तदपीत्यपि पाठः । वक्तव्य-
मया विशिष्टव्यमस्तीत्याशयः । दस्तस्येति । निष्क्रोषणकेन=दन्तासत्तोच्छिष्ट
निरासादिना, कण्डूयनकेन=कर्णपत्रकण्डूनिराकरणेन च । ईश्वराणां=राजा, जनानां
मित्रि यावत् । अत्रेति सम्बोधने । वाग्धस्तवता=पाणिवाणीसयुतेन । (समय पर
तृण से भी काम पड़ता है, आदमी की तो बात ही क्या है) । राजा प्रयोजन-
'भवती'ति शेषः । अन्वयागता=धुर्यक्रमागता । स्वमधिकारं=मन्त्रिपदादिकम् ।
प्रभवामी=अहं प्रभुरस्मि' इति कृत्वा । चूडामणि=शिरोभूषण-यादं न बध्य
तेऽनौचित्यात् ॥ ७८ ॥ क्रमायात=कृत्वा परम्परागतोऽपि भूपति गुणानां=गुण
तारतम्यस्य अनभिज्ञश्चेत्-भृत्यैर्नानुगम्यते । समीयमान=समन्वीयमान । अग
द्वाननुत्तमया गम्यमान इति यावत् । समै=स्वसमापेक्षया । परिहीयमान
मन्त्रो यस्यागौ तथा । धुरि=अग्रे । स्वसमुचिते स्थाने । अर्थपति=स्वामिनम् ।
मय त्रिभिः कारणैस्त्यक्तीत्यर्थः । उत्तमपदयोग्यान्=उत्तमपदयोग्यतामुच्यमान्,

१ 'यसे तत्रैव तिष्ठन्तीत्यपि केचिपठन्ति । तत्रैव = अयोग्यस्थाने ।

उक्तञ्च— *replay and*

कनकभूषणसङ्ग्रहणोचितो यदि मणिस्त्रयपुणि प्रतिवध्यते ।
न स विरोति न चापि न शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता ॥ ८१ ॥
यच्च स्वाभ्येवं वदति—‘चिराद्दृश्यसे’ इति, तदपि श्रूयताम् ।
सव्यदक्षिणयोर्यत्र विशेषो नास्ति हस्तयोः ।

कस्तत्र क्षणमप्यार्यो विद्यमानगतिर्वसेत् ? ॥ ८२ ॥

काचे मणिर्मणौ काचो येषां बुद्धिर्विकल्पते ।

न तेषां सन्निधौ भृत्यो नाममात्रोऽपि तिष्ठति ॥ ८३ ॥

परीक्षका यत्र न सन्ति देशे नाऽर्चन्ति स्वानि समुद्रजानि ।

आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥ ८४ ॥

लोहितारस्यस्य च मणेः पद्मरागस्य चाऽन्तरम् ।

यत्र नास्ति कथं तत्र क्रियते रत्नविक्रयः ? ॥ ८५ ॥

हीने=अनुगमे । अधमे=नीचतमे । स्थाने=अधिरारे । ते=उत्तमा, तत्रैव=
स्योचिताधिरारे, न तिष्ठन्ति=न नियुज्यन्ते,—एतद्वयं भूषणेरेव दोषः । तेषाम्=
उत्तमानां रोदनानाम् ।

कनकैति । कनकमये भूषणे यत्तन्महर्षे=स्थापनं । तस्योचित=योग्यः ।
त्रयपुणि=वस्त्रे (‘रागा’) । न मणिर्न विरोति=नैव विनिवृद्धति । न च न शोभते
इति न, किन्तु शोभते एव । वचनीयता=निन्दा ॥ ८१ ॥ तदपि=तद्विषयेऽपि ।

धूयता=मदुक्तं धुत्वाऽवधारयताम् । मय्य=याम् । विशेष=भेदः । विद्यमाना

गुनिर्यस्यां—विद्यमानगतिः=आध्यान्तरान्तेपणयोग्यः,—ममर्थः । आर्य=राजनः ।

नैव कवेदिन्याशय ॥ ८२ ॥ बुद्धिः विद्यमाने=गन्दिस्थाने । येषामीदृशं संशय-

स्मरं शनमुपयते, तेषां=ध्रान्तानाम्, नाममग्नः=नृन्यनामपरी कोऽपि ॥ ८३ ॥

यत्र परीक्षय न गन्ति तत्र समुद्रजानि स्वानि=नैतिहादीनि न आर्चन्ति=न

स्वानि मृत्युं समन्ते । आभीरदेशे त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति प्रदेशं (‘वन्त-

भुक्त’ ‘वाटि’ ‘वड’) । चन्द्रकान्तमणि । वराटे=वर्णरक्षिणि । (‘तन वन्दी

मे’) । गेपाः=आगीता (‘अदीर’) । विपणन्ति=विद्वेदन्ति ॥ ८४ ॥ लोहित-

तपय=लोहितारस्य मणि, (‘लल’) । लोहितारस्येति पाठान्तरम् । पद्म-

रागः=पद्मरागमणि (‘मन्दि’) । उभयेऽन्तुप्यवर्णयेऽपि पद्मरागमन्दिनमणि

निर्विशेषं यदा स्वामी समं भृत्येषु प्रवर्तते ।
तत्रोद्यमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते ॥ ८६ ॥
न विना पार्थिवो भृत्यैर्न भृत्याः पार्थिवं विना ।
तेषां च व्यवहारोऽयं परस्परनिबन्धनः ॥ ८७ ॥
भृत्यैर्विना स्वयं राजा लोकाऽनुग्रहकारिभिः ।
मयूरेरिव दीप्तांशुस्तेजस्व्यपि न शोभते ॥ ८८ ॥
अरैः सन्धार्यते नाभिर्नामौ चाऽराः प्रतिष्ठिताः ।
स्थामिसेवकयोरेवं वृत्तिचक्रं प्रवर्तते ॥ ८९ ॥
शिरसा विधृता नित्यं स्नेहेन परिपालिताः ।
केशा अपि विरज्यन्ते निःस्नेहाः, किं न सेवकाः ? ॥ ९० ॥
राजा तुष्टो हि भृत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति ।
ते तु संमानमात्रेण प्राणैरप्युपजुर्वते ! ॥ ९१ ॥
एवं ह्यात्मा नरेन्द्रेण भृत्याः कार्या विचक्षणाः ।
कुलीनाः प्रौर्यसंयुक्ताः शक्ता भक्ताः क्रमागताः ॥ ९२ ॥

महर्ष इति भावः ॥ ८५ ॥ उत्तमाधमेषु निर्विशेषं=भेदशून्यं यथा स्यात्तथा-
सममेव=तुल्यमेव यदि स्वामी=प्रभु प्रवर्तते तदा उद्योगसमर्थानाम्=उद्योगशा-
लिनामुत्तमानां भृत्यानामुत्साहः परिहीयते=नश्यति । 'सर्वभृत्येषु इति चेत्पर्यटन्ति ।
॥ ८६ ॥ परस्परनिबन्धनः=अन्योन्याभित्तः । लोकानुग्रहकारिभिः=लोकोपका-
रिभिः । मयूरे=रिणैर्विना । दीप्तांशु=सूर्यइव-तेजस्वी अपि=प्रतापवानपि
राजा, लोकानुग्रहकारिभिर्मूर्खैर्विना न शोभते ॥ ८८ ॥ अरैः=रथचक्रान्यवैर्दण्डा-
यमानः । नाभिः=रथचक्रमध्यभागपिण्डः=धार्यते । नामौ च अरा=रथाङ्गचक्र-
दण्डाः । प्रतिष्ठिताः=अनिविष्टाः । वृत्तिचक्रं=लोकयात्रारूपं चक्रं । जीविना च ।
प्रवर्तते=प्रचलति ॥ ८९ ॥ शिरसा विधृता=मस्तके स्थापिता, नितरा सत्कृताश्च ।
स्नेहेन=तैलादिना च । निःस्नेहा=तैलादिरहिताः । अनुरागवैकल्ये गति, किं न
विरज्यन्ते=किं न विरक्तवर्णाः भवन्ति, अपितु विरज्यन्ते एव । केशा यदि
शेहरहिताः, अनुरागवैकल्ये सति विरज्यन्ते तर्हि मेवम् किं तु ? तेषां विरागे
द्विषु वक्ष्यमित्याशयः ॥ ९० ॥ अर्थमात्रं=धनमेव केवलम् । संमानमात्रेण=
संमानेन तोषिताः । प्राणैरपि=स्वप्राणपरित्यागेनापि । उपजुर्वते='राजान'-

यः कृत्वा मुह्यतं राज्ञो दुष्परं हितमुत्तमम् ।
 लज्जया वक्ति नो निश्चितेन राज्ञा सहायवान् ॥ ९३ ॥
 यस्मिन्कृत्यं समायेज्य निर्विशद्वेन चेतसा ।
 आस्यते, सेवकः स त्याज्यलज्जमिव चाऽपरम् ॥ ९४ ॥
 योऽनादृतः समभ्येति द्वारि तिष्ठति सर्वदा ।
 पृष्टः मन्यं मितं मृते स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९५ ॥
 अनादिष्टोऽपि भूपस्य दृष्ट्वा हानिवरं च यः ।
 यतते तस्य नाज्ञाय, स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९६ ॥
 ताडितोऽपि दुर्गन्धोऽपि दण्डितोऽपि महीभुजा ।
 यो न चिन्तयते पापं, स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९७ ॥
 न गर्यं धुरन्ते माने, नाऽपमानं च तप्यते ।
 रराऽऽपारं रक्षयेन्मातु स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९८ ॥
 न क्षुधा पीडयते यानु निद्रया न यदाचन ।
 न च क्षीनातपायैश्च स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९९ ॥
 धुत्रा माङ्गामिर्वी घाताभयिष्यां गमिनं प्रति ।
 प्रमत्ताऽऽरयो भयैरानु स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ १०० ॥

सीमा वृद्धिं समायाति शुकपक्ष इवोदुराट् ।
 नियोगसंस्थिते यस्मिन्स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥१०१॥
 सीमा सङ्कोचमायाति वह्नौ चर्म इवाऽऽहितम् ।
 स्थिते यस्मिन्स तु त्याज्यो भृत्यो राज्यं समीहता ॥ १०२ ॥

तथा 'शृगालोऽयं'मिति मन्यमानेन ममोपरि स्वामिना
 यद्यवशा क्रियते, तदप्ययुक्तम् । उक्तञ्च यतः—

कौशेयं कृमिजं सुवर्णमुपलादवाऽपि गोरोमतः
 पङ्कात्तामरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात् ।
 काष्ठादभिरहेः फणादपि मणिर्गोपित्ततो रोचना,
 प्राकाश्यं स्वगुणोदयेन गुणिनो गच्छन्ति, किं जन्मना ॥१०३॥
 मृषिका गृहजाताऽपि हन्तव्या स्वाऽपकारिणी ।
 भक्ष्यप्रदानैर्माज्जरो हितकृत्यार्थ्यतेऽन्यतः ॥ १०४ ॥
 एरण्डं भिण्डाऽर्कनद्वैः प्रभूतैरपि सञ्चितैः ।
 धारुण्यं यथा नास्ति तथैवाऽहैः प्रयोजनम् ॥ १०५ ॥

यस्मिन् भृत्ये नियोगसंस्थिते=अधिकारारूढे गति राज्ञा राज्यस्य सीमा
 (राज्यं) ग्रन्थं वर्धते स भृत्यः श्रेष्ठः ॥१०१॥ यस्मिन् नियोगस्थे=अधिरार-
 स्थिते, यथा वह्नौ क्षिप्तं चर्म सङ्कोचमेति तथैव-राज्यं हन्यते-स भृत्योऽधमः=
 त्याज्यः ॥ १०२ ॥ अत्रज्ञा=निरकारः । कौशेयं=कृमिजं पद्मं ('रेशम') ।
 कृमेरत्ययते । सुवर्णमुपलप्राप्त्यन्वतादुद्धवति । पुराणेषु गोरोमतो दूर्वात्यतिगायते ।
 तामरसं=वृद्धम् । उदधे=क्षारजलाविलग्न्यागरान्-चन्द्रीणातिः । इन्दीवरं=नीलो-
 त्पलं नाम स्थूलरत्नभेदः । गोमयात्=अवसरान् ('राद' 'कूडा कर्कट' 'गोचर
 धादि मे') । रोचना=गोरोचना । 'मज्जीति क्षेप' । एवञ्च स्वगुणोदयेनैव गुणिनः
 प्राकाश्यं=पूजां प्राप्तिं च, गच्छन्ति । तत्र जन्मादिचिन्ता न कर्तव्या ॥१०३॥

गृहजाति-अपकारकारिण्या मृषिका-हन्तवे, मृषस्मिन्नाशकत्वोपकारी
 माज्जरसं अन्यतोऽपि=गृहान्तरादपि धान्यं स्वगृहे रक्ष्यते इति उपकारापर-
 राभ्यामेव नुरागविरागा न गम्बन्धितमेति भावः ॥१०४॥ एण्डस्य ('रेड') ।
 भिण्डस्य=नरभेदस्य, अर्कन=मन्दारस्य ('लाक' 'मन्दार') नद्वै=मण्डेः ।

१ 'उपदानैरेति पठे—अत्रादिशने । २ 'एण्डस्य' इति गौडः ।

किं भक्तेनाऽसमर्थेन किं शक्तेनाऽपकारिणा ? ।

भक्तं शक्तञ्च मा राजन्नाऽवज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ १०६ ॥

पिङ्गलक आह—‘भद्यत्वेयं तावत्, असमर्थः समर्थो वा,
चिरन्तनस्त्वमस्माकं मन्त्रिपुत्र, तद्विशिष्यं ब्रूहि—यत्किञ्चि-
दक्तुकामः ।’

दमनक आह—‘देव ! विशिष्यं किञ्चिदस्ति ।’

पिङ्गलक आह—‘तन्निवेद्याऽभिप्रेतम् ।’ सोऽग्रवीत्—

‘अपि स्थल्पतरं कार्यं यद्भवेत्पृथिवीपतेः ।

तन्नवान्यं सभामध्ये’ प्रोवाचेनं बृहस्पतिः ॥ १०७ ॥

तदेकान्तिकेः मद्रिज्ञाप्यमाकर्णयन्तु देवपादाः । यतः—

✓ ‘पट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चनुष्कर्णः स्थिरो भवेत् ।

तस्मात्स्वर्गप्रयत्नेन पट्कर्णः यजयेत्सुधीः ॥ १०८ ॥

अथ पिङ्गलकाऽभिप्रायज्ञा व्याघ्रहृदिपितृकपुरःसराः सर्वेऽपि
तद्वचः समाकर्ण्य संसदि तरक्षणादेय दूरीभूताः, कृताश्च । ततश्च
दमनक आह—‘उदकग्रहणार्थं प्रवृत्तस्य स्यामिनः किमिह निवृत्त्या-
ऽवस्थानम् ? । पिङ्गलकः मयि लक्ष्मिमतमाह—‘न किञ्चिदपि ।’

सोऽब्रवीत्—‘देव ! यद्यनाख्येयं तत्तिष्ठतु । उक्तञ्च—

दारेषु किञ्चित्स्वजनेषु किञ्चिद्दोष्यं वयस्येषु सुतेषु किञ्चित् ।

‘युक्तं’ ‘न वा युक्तं’मिदं विचिन्त्य वदेद्विषश्चिन्महतोऽनुरोधात् १०९

तच्छ्रुत्वा पिङ्गलकश्चिन्तयामास—‘योग्योऽयं हृदयते,
तत्कथयाम्येतस्याऽग्रे आत्मनोऽभिप्रायम् ।’ उक्तञ्च—

सुहृदि निरन्तरचित्ते, गुणवति भृत्येऽनुवर्तिनि क्लृप्ते ।

स्वामिनि सौहृदयुक्ते निवेद्य दुःखं—सुखी भवति ॥ ११० ॥

(प्रकाशं—) भो दमनक ! शृणोषि शब्दं दूरान्महान्तम् ? ।

सोऽब्रवीत् स्वामिन् ! शृणोमि, ततः किम् ? । पिङ्गलक आह—

‘भद्र ! अहमस्माद्वनाद्गन्तुमिच्छामि ।’ दमनक आह—कस्मात् ? ।

पिङ्गलक आह—‘यतोऽद्याऽस्मद्वने किमप्यपूर्वं सत्त्वं प्रविष्ट,
यस्यायं महाच्छब्दः श्रूयते, तस्य च शब्दस्याऽनुरूपेण सत्येन
भाव्यं, सत्त्वानुरूपेण च पराक्रमेण (भाव्यम्)’—इति ।

दमनक आह—‘यच्छब्दमात्रादपि भयमुपगतः स्वामी,
तदप्ययुक्तम् । उक्तञ्च—

तिष्ठतु=भास्ता तावत्, मा वद ।

दारेष्विति । दारेषु किञ्चिद्दोष्य भवति स्वजनेषु किञ्चिद्दोष्य भवति, महान्-
मनुरोधादपि—युक्तयुक्त विचार्यन्—वदत, न सह्येत्यर्थः । पठान्तरे—प्रत्ययिन=
विद्यस्ता एव । ‘तथापीति’ शेषः । सप्रसादनं=रञ्जनीयम् । कस्य किञ्चिदाख्येय,
कस्य किञ्चित् न सर्वस्य सर्वमारयेयम् भवतीत्यर्थः ॥ १०९ ॥ निरन्तरचित्तयस्यायं
निरन्तरेचित्त, तस्मिन्=स्वाश्रितधने, निरामभेदभावापत्ते इति यावत् । निरन्तर-
चित्ते’ इति पाठे अनुवर्तिते इत्यर्थः । अनुवर्तिनि=स्वानुवर्तने । क्लृप्ते=क्षीण-
च । दुःखं=हेतुः दुःखकारणं च । निवेद्य=उक्तम् । जनः सुखी भवति ॥ ११० ॥

सत्त्वं=जन्तुभेदः, पिशाचादिव्या । ‘सर्वं द्रव्यं पिशाचादीं गुणे जन्तुषु’ इति
बोधा । उपगतः=प्रपन्नः । अनुर=व्यानुत्, (‘ययज्ञाया हुआ’) धामि=

१ ‘दारेषु किञ्चित्पुण्यस्य वाच्यं किञ्चिदप्यस्येषु सुतेषु किञ्चित् ।

सर्वेऽपि ते प्रत्ययिनो भवन्ति सर्वं न सर्वस्य च सम्प्रकाशम् ॥’—पाठान्तरम् ।

अम्भसा भिद्यते सेतुस्तथा मञ्जोऽप्यरक्षित ।

पैशुन्याद्विद्यते स्नेहो भिद्यते वाग्भिरातुर ॥ १११ ॥

तत्र युक्तं स्वामिनः पूर्वपुरुषोपार्जित कुलकमागत वनमेकपदे
रत्यक्तम् । यतो भेरीवेणुवीणामृदङ्गतालपट्टहृकाह्लादि-
वेन शब्दा अनेकविधा भवन्ति, तत्र केचलाच्छब्दमात्रादपि
तित्यम् । उक्तञ्च—

अत्युत्कटे च रौद्रे च शत्रौ प्राप्ते न हीयते ।

धैर्यं यस्य—महीनाथो न स याति पराभवम् ॥ ११२ ॥

दर्शितभयेऽपि धातरि धैर्यं धसो भवेन्न धीराणाम् ।

शोपितसरसि निदाघे नितरामेवोद्धत सिन्धु ॥ ११३ ॥

तथा च—

यस्य न विपदि विपादः सम्पदि हर्षो रणे न भीरुत्वम् ।

त मुच्यन्त्यतिलज्जनयति जननी मुत विरलम् ॥ ११४ ॥

तथा च—शक्तिर्यैकल्यनग्रस्य निसारत्वाह्वयस ।

जन्मिनो मानहीनस्य वृणस्य च समा गति ॥ ११५ ॥

अपि च—अन्यप्रतापमासाद्य यो दृढत्वं न गच्छति ।

जनुजाऽऽभरणस्यैव रूपेणापि हितस्य किम् ? ॥ ११६ ॥

वाग्भिरातुरेव । भिद्यते=गलायते, निमहीतु शन्यते वा ॥ १११ ॥ भेर्यादि=वाद्यभेद ।
स्नेहा भेदनं शब्दाऽपि नानाविध इत्यर्थः । अत्युत्कटे=बलीयसि, साहमरे, रौद्रे=
क्रूरतरे च । 'अत्युत्कटे च रौद्रे च शत्रौ यस्य न हीयते । धैर्यं प्राप्ते महीरस्ये'ति-
पाठान्तरम् ॥ ११२ ॥

धातरि=जगन्निवन्तरि विर्यं । दर्शित भयं येन तस्मिन्-दर्शितभये-प्रति
कृते-मन्त्रागयति गायति । निदाघे=अप्यगमये । सिन्धु=जमुद ॥ ११३ ॥
शक्तिर्यैकल्येन-सत्यभावान् । नम्रस्य=प्रणयस्य । अन्तःसारत्वाह्वयस्य लघ्वीयस =
क्षुद्रस्य, मानहीनस्य । चामिनः=क्षरीरिणः । वृणस्य च नुच्यता ॥ ११५ ॥
जनुजाभरणस्य-लङ्घानिनिनाऽऽभरणस्य । ('रास रायना गहना' नन्वी
गहना) । रूपेण-गणनानिप्रेषण । (बाहरी नकली तदक भयं से)
ति ॥ न शिन्त्य प्रयो न निवर्त्य ।

‘तदेवं ज्ञात्वा स्वामिना धैर्याऽवष्टम्भ्य कार्यं, न शब्दमात्राद्भेतव्यम् ।

पूर्वमेव मया ज्ञातं पूर्णमेतद्धि मेदसा ।

अनुप्रविश्य विज्ञातं यावच्चर्म च दारु च ॥ ११७ ॥

पिङ्गलक आह—‘कथमेतत् ?’ । सोऽब्रवीत्—

२. गोमायुदुन्दुभिकथा

कश्चिद्गोमायुर्नाम शृगालः श्रुत्क्षामकण्ठ इतस्तत आहारक्रियार्थं परिभ्रमन्वने सैन्यद्वयसङ्ग्रामभूमिमपश्यत् । तस्याञ्च दुन्दुभेपतितस्य वायुवशाद्बल्लीशाखाप्रेर्ह्यमानस्य शब्दमशृणोत् ।

अथ क्षुभितहृदयश्चिन्तयामास—‘अहो ! विनष्टोऽस्मि, तथा-वन्नाऽस्य प्रोच्चारितशब्दस्य दृष्टिगोचरे गच्छामि, तावदन्यतो व्रजामि । अथवा नैनद्युज्यते सहसेव—

✓ भये वा यदि वा हर्षे सम्प्राप्ते यो विमर्शयेत् ।

वृत्त्यं न कुर्वते वेगाज्ज स मन्तापमाप्नुयात् ॥ ११८ ॥

तत्तावज्जानामि कस्याऽयं शब्दः ? । इत्थं धैर्यमालम्ब्य विमर्शयन् यावन्मन्दं मन्दं गच्छति तावदुन्दुभिमपश्यत् । स च तं परिधाय समीपं गत्वा स्वयमेव कौतुकादताडयत् । भूयश्च हर्षादचिन्तयत्—‘अहो ! चिरादेतदस्माकं महद्गौजनमापतितं, तन्नून प्रभृतमांसमेदोऽवृग्भिः परिपुरितं भविष्यति ।’ ततः परुषचर्मावगुण्ठितं तत्कथमपि विदार्यैकदेशे छिद्रं कृत्वा संहृष्टमना मध्ये प्रविष्टः । परं चर्मविदारणतो वंप्राभङ्गः समजनिः ।

यावन्=गात्रव्येन । श्रुत्वा क्षाम-क्षीण-शुष्क कण्ठे यस्यासौ-शु क्षाम कण्ठ=श्रुयानृपात् । दुन्दुभे=बाणभेदस्य= (‘नगाहा’) । वल्लीभि=वृक्षाभिः, शाखाप्रेक्ष । हन्यमानस्य=ताड्यमानस्य । विनष्ट=मृतोऽस्मि नूनम् । प्रसर्पेण उच्चारित शब्दो येनासौ तस्य=शब्दायमानस्य सत्यस्य । विमर्शयेत्=विचारयेत् । वेगान्तर्ये न कुर्वते ॥ ११८ ॥ प्रभूते=बहुले । अवृक्=रक्षितम् । परुषेण=कर्तव्येन चर्मणा, अवगुण्ठितं=गमनछादितं, तन्=वाद्यमाण्ड । दंष्ट्रामङ्ग=दन्तमङ्ग । (‘दाड’

अथ निराशीभूतस्तद्द्वारुक्षोपमबलोप्य श्लोकमेनमपठत्—

‘श्रुत्वैव भैरवं शब्दं मन्येऽहं भेदसां निधिम् ।

अनुप्रविश्य विज्ञातं यावच्चर्म च दारु च ॥’

प्रतिनिर्गत्याऽन्तर्लीनमवहस्याऽब्रवीत्—‘पूर्वमेव मया ज्ञातम्’—

इति । अतोऽहं ब्रवीमि—न शब्दमात्राद्भेदव्यम् ।

पिङ्गलक आह—‘भोः ! पश्याऽयं मम सर्वोऽपि परिग्रहो मयव्याकुलितमनाः पलायितुमिच्छति, तत्कथमहं धैर्याविष्टम् करोमि ? । सोऽब्रवीत्—स्वामिन् ! नैतेषामेव क्षोपः । यतः स्वामि-
सदृशा एव भवन्ति भूत्याः । उक्तञ्च—

अश्वः शस्त्रं शस्त्रं वीणा वाणी नरश्च नारी च ।

✓ पुन्रपविशेपं प्राप्ता भवन्त्ययोग्याश्च योग्याश्च ॥ ११९ ॥

तत्पीरपाऽधष्टम् कृत्वा त्वं तावदत्रैव प्रतिपालय, यावद्दह-
मेतच्छब्दस्वरूपं ज्ञात्वाऽऽगच्छामि, ततः पश्चाद्यथोचितं कार्य-
मिति । पिङ्गलक आह—‘किन्तु भवान् गन्तुमुत्तहते ? ।’

स आह—‘किं स्वाम्यादेशात्सुभृत्यस्य कृत्यमकृत्यमस्ति
किञ्चित् ? । उक्तञ्च—

स्वाम्यादेशात्सुभृत्यस्य न भीः मजायते क्वचित् ।

प्रविशेन्मुखमाहेयं दुस्तरं वा महार्णवम् ॥ १२० ॥

तथा च—

स्वाम्यादिष्टु यो भृत्यः समं विपममेव च ।

मन्यते—न स सन्धार्यो भ्रूमुजा भूतिमिच्छता ॥ १२१ ॥

नाहं ‘नीसे दांत’ ‘नेश’) । शस्त्रोप=राष्ट्रमानरादिष्ट-चर्मणो निदारितत्वात् ।

परिग्रह=अनुयायिधर्म । स्वामिमहेश=राजातुष्टा । पुन्रपविशेपं=योग्यमयो-

म्यसं प्राप्य । योग्यं प्राप्य योग्या, अयोग्यं प्राप्य अयोग्याश्च भवन्तीत्याशयः

॥ ११९ ॥ सुभृत्यस्य स्वाम्यादेशात्=दुष्परमर्षे राजानुज्ञावन निशम्य, भयं न

जायते न हि सुमुख्य । अहे=अर्पस्वेदम्—अहेयं मुखा, दुस्तरं समुद्रं वा प्रविशेत् ।

गम्भावनायां लिट् । ‘प्रविशेद्वाहेऽर्षी त्वायि पाठः ॥ १२० ॥ गम=मरत्नं,

विपम=वर्णिमगम्भति च न मन्यते न सन्धार्य=निरादे संस्थाप्य ॥ १२१ ॥

पिङ्गलक आह—‘भद्र ! यद्येवं तद्वच्छ, शिवास्ते पन्थानं सन्तु’—इति ।

दमनकोऽपि तं प्रणम्य सञ्जीवकशब्दानुसारी प्रतस्थे ।

अथ दमनके गते मयव्याकुलमनाः पिङ्गलकश्चिन्तयामास—
‘अहो ! न शोभन कृतं मया यत्तस्य विश्वासं गत्वाऽऽत्माऽभि-
प्रायो निवेदितः । कदाचिद्दमनकोऽयमुभयवेतनत्याग्नमोपरि
दुष्टबुद्धिः स्याद्भ्रष्टाधिकारत्वाद्वा । उक्तञ्च—

ये भवन्ति महीपस्य संमानितविमानिताः ।

यतन्ते तस्य नाशाय कुलीना अपि सर्वदा ॥ १२२ ॥

तच्चापदस्य चिकीर्षितं घेतुं स्थानान्तरं गत्वा प्रतिपालयामि,
कदाचिद्दमनकरतमादाय मां व्यापादयितुमिच्छति । उक्तञ्च—

✓ न वध्यन्ते ह्यविधस्ता बलिभिर्दुर्वला अपि ।

विश्वस्तोस्त्वेव वध्यन्ते बलवन्तोऽपि दुर्बलैः ॥ १२३ ॥

बृहस्पतेरपि प्राज्ञो न विश्वासं ब्रजेन्नरः ।

य इच्छेदात्मनो वृद्धिमायुष्यं च सुराणि च ॥ १२४ ॥

शपथैः सन्धितस्यापि न विश्वासं ब्रजेद्विपोः ।

राज्यलाभोद्यतो वृत्रः शम्रेण शपथैर्हतः ॥ १२५ ॥

उभयत्र वेतन, यस्यासौ तथा । शत्रुपक्षात्स्वपक्षाच्च गृहीतवेतन—उभ-
यत्र मृत्युत्वमास्थितं, तस्य भावस्तत्त्वात् । पूर्वं संमानिता, पश्चाद्विमानिता,
भ्रष्टाधिकारा । तस्य=राज । कुलीना=सत्कुलप्रसूता, कुलम्भगताश्च ॥ १२२ ॥

तं=मच्छत्रुं । व्यापादयितुं=निहन्तुम् । विश्वासमुपगता बलिनीऽपि=निर्बल-
वध्यन्ते=हन्यन्ते ॥ १२३ ॥ बृहस्पतेरपि=सुरसुरोरपि, सत्कुल्यबुद्धेर्देवगुणतुल्य
प्रभावस्यापि च, न विश्वासं ब्रजेत् । ‘यद्वा नीतिविदो बृहस्पतेरपि एतन्मनमस्ति
यत्-वस्यापि विश्वासो न कार्य’ इतीत्यर्थः । सन्धितस्य=उत्पादितविश्वासस्य ।
राज्यलाभोद्यतः=द्वन्द्वपदाभिलषी । वृत्र-इन्द्रेण शपथैर्विधायं प्राहयित्वाऽवगरे
हत ॥ १२५ ॥

न विश्वास विना शत्रुदेवानामपि सिध्यति ।

विश्वासात्रिदशेन्द्रेण दितेर्गर्भो विदारित ॥ १२६ ॥

एव सम्प्रधार्य स्थानान्तर गत्वा दमनकमार्गमवलोकयन्ने
काकी तस्थी ।

दमनकोऽपि सञ्जीवकसकाशं गत्वा 'नृपभोऽय'मिति परिहाय
हृष्टमना व्यचिन्तयत्-'बहो ! शोभनमापतितम्, अनेनेतस्य
सन्धिप्रिग्रहद्वारेण मम पिङ्गलको वदयो भविष्यती'ति । उक्तञ्च —

न कौलीनाम्न सौहार्दानृपो धाम्ये प्रवर्तते ।

मन्त्रिणा यावदभ्येति व्यसन शोकमेव च ॥ १२७ ॥

सदैवाऽऽपन्नो राजा भोग्यो भवति मन्त्रिणाम् ।

अत एव हि वाञ्छन्ति मन्त्रिण साऽऽपद नृपम् ॥ १२८ ॥

यथा वाञ्छेति नीरोग कदाचिन्नं चिकित्सकम् ।

तथाऽऽपद्रहितो राजा सचिव नाऽभिरुहति ॥ १२९ ॥

एवं विचिन्तयन्पिङ्गलकाऽभिमुख प्रतस्थे । पिङ्गलकोऽपि
मायान्त प्रेक्ष्य रघाकार रक्षन्त्यथापूर्वमवस्थित । दमनकोऽपि
पिङ्गलकसकाशं गत्वा प्रणम्योपविष्ट ।

पिङ्गलक आह—'किं दृष्टं भवता तत्सत्त्वम् ?' । दमनक आह—
'दृष्टं स्यामिप्रसादात् ।' पिङ्गलक आह—'अपि सत्यम् ?' । दमनक

मिथ्यनि=उशे गच्छति ॥ १२६ ॥ सम्प्रधार्य=निधित्य । शोभनमापतितं=
ज्ञातम् । ('अच्छा हुआ' अच्छा मौका आया) । अनेन=नृपमण । एतस्य=
गैरस्य । सन्धिप्रिग्रहद्वारेण=मैत्री-युद्धादिप्रसङ्गेन । कौलीन्यान्=सत्सु रूपसूत
वाग्मन्त्रिणम् । सौहार्दान्=मन्त्रिणा सुदृक्त्वादेन वा वाक्ये न प्रवर्त्तते=तेषां
पश्य नानुदध्यते । व्यसन=विपत्तिम् ॥ १२७ ॥ भोग्यो भवति=वशे निष्ठति ।
नीरोग=स्वस्थ ॥ १२८ ॥ स्वाकारं रघन्=स्वमनोभावे गूढान्, निर्भयमिवा
मानं दशयत् । यथापूर्व=चतुर्मासं व्यूहम् । स्वामिप्रसादान्=भवत्प्रतापेनानु
द्वेष्टे च । अपि सत्यम् ?=किं सत्यमुच्यते भवता गतम् । ('क्या यह सच

आह-किं स्वामिपादानामग्रेऽसत्यं विज्ञाप्यते ।। उक्तञ्च—

अपि स्वल्पमसत्यं यं पुरो वदति भूभुजाम् ।

देवानाञ्च-विनश्येत स द्रुतं सुमहानपि ॥ १३० ॥

तथा च—

सर्वदेवभयो राजा मनुना सम्प्रकीर्तित ॥

तस्मात्त देवउत्पश्येन्न व्यलीकेन कर्हिचित् ॥ १३१ ॥

सर्वदेवमयस्याऽपि विजेषो नृपतेरयम् ।

शुभाऽशुभफलं सद्यो नृपाद्देवाद्भवान्तरे ॥ १३२ ॥

पिङ्गलक आह-‘अथवा सत्यं दृष्टं भविष्यति भवता, न दीनोपरि महान्तःकुप्यन्ति, अतो न त्वं तेन निपातितः । यतः—

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्जत ।

स्वभाव एवोन्नतचेतसामय ‘महान्महत्स्येव करोति विप्रमम’ ॥ १३३ ॥

अपि च—

गण्डस्थलेषु मदवारिषु उद्धरागमत्तभ्रमद्भ्रमरपादतलाहतोऽपि ।
कोपं न गच्छति नितान्तालोऽपि नागस्तुरये बले तु घलनान्परिकोपमेति ॥

दमनक आह-‘अस्त्येवं स महात्मा, धर्मं कृपणा, तथापि

हे’ १) । स्वामिपादानां=मान्यानां प्रभूणां । देवानां=देवतानां, भूभुजां=राजा च पुरतोऽयमपि अमर्त्यं वदरं द्रुतं=शीघ्रं, विनश्यतस्यर्थः ॥ १३० ॥

त=राजान्, व्यलीकेन=वैपरीत्येन, दुष्टभावेन ॥ १३१ ॥ नृपात्ताय इदं न पश्य, देवान् भवान्तरे=जन्मान्तरे, नरकस्यर्गादिरूपं पश्य भवति । एवम् देवाऽपि महारं भूतिरित्यादयः ॥ १३२ ॥

शामी यदि कथयति ततो भृत्यत्वेन योजयामि ।' पिङ्गलक आह
गोष्ठासं-किं भवाञ्छक्नोत्येवं कर्तुम् ? ।

दमनक आह-किमसाध्यं बुद्धेरस्ति ? । उक्तञ्च—

✓ न तच्छब्देन नागेन्द्रैर्न ह्यैर्न पदातिभिः ।
कार्यं संसिद्धिमप्येति यथा बुद्ध्या प्रसाधितम् ॥ १३५ ॥

पिङ्गलक आह-‘यद्येवं तर्ह्यमात्यपदेऽध्यारोपितस्त्वम् । अहं
प्रभृति प्रसादनिग्रहादिकं त्वयैव कार्यमिति निश्चयः ।’

अथ दमनकः सत्वरं गत्वा सञ्जीवकं साक्षेपमाहृतवान्-‘वेहं
हीतो बुष्टवृषभ !, स्वामी पिङ्गलकस्त्यामाकारयति, किं निःशङ्कं
भूत्वा मुहुर्मुहुर्नर्दसि वृथा’-इति । तच्छ्रुत्वा सञ्जीवकोऽब्रवीत्-
‘भद्र ! कोऽयं पिङ्गलकः ? । दमनक आह-(सविस्मयं)-किं स्वा-
मितं पिङ्गलकमपि न जानासि ? । पुनश्च सामर्थ्यमाह-क्षणं प्रति-
पालय, फलेनैव शास्यसि । नन्यथ सर्वमृगपरिवृतो घटतले
रवामी पिङ्गलकनामा सिंहस्तिष्ठति ।’

तच्छ्रुत्वा गतायुषमिघाऽऽत्मानं मन्यमान सञ्जीवकः परं
विपादमगमत् । आह च-‘भद्र ! भवन्साधुसमाचारी यद्यनपदुश्च
दृश्यते, तद्यदि मामवश्यं तत्र गम्यसि-तदभयप्रदानेन स्वामिनः
सकाशात्प्रसादः कारयितव्यः ।’ दमनक आह-‘भोः ! सत्यमनि-
हितं भवता, नीतिरेषा । यतः—

मिति शेषः । सोच्छासं=दीर्घं श्वाभं त्रिमुच्य । आह=अगाह । पदानय=पादचा-
रिण गतिना ॥ १३७ ॥ प्रसादनिग्रहादिकं=पारितोषिकदानवधनभूतनादिकम् ।
प्रसाद=पारितोषिकवितरण, निग्रह=दण्डपातनम् । निश्चयः । ‘ममेति शेषः ।
अथ=निरूपणप्रतिष्ठापनन्तरम् । साक्षेपं=संक्षेपम् । तं=उपमम् । इदम्=
इत्थम् । इह=इह (यदा) आकारयति=अहयति । नर्दसि=शब्दं करोषि ।
भद्र=शुभम् (‘भद्र’ ‘भते वादमी’) । क्षणं=निमित्तान्तः । प्रतिपालय=रक्षित्वं ।
— निश्चये । ‘प्रभावधारणमुत्तमनयामन्त्रये ननु’ इत्यम् । मृगा =

पर्यन्तो लभ्यते भूमे. समुद्रस्य गिरिरपि ।

न कथञ्चिन्महीपस्य चित्तान्तं केनचित्कचित् ॥ १३६ ॥

तत्त्वमत्रैव तिष्ठ, यावदहं त समये धृत्या ततः पश्चात्त्यामा-
नयामीति । तथाऽनुष्ठिते दमनकः पिङ्गलकसकाशं गत्वेदमाह-
स्यामिन् ! न तत्प्राकृतं सत्त्वम्, स हि भवतो महेश्वरस्य वाहन-
भूतो वृषभः-इति । मया पृष्ट इदमूचे-महेश्वरेण परितुष्टेन
कालिन्दीपरिसरेशष्पाग्राणि भक्षयितु समादिष्टः । किं बहुना,
मम प्रवृत्तं भगवता क्रीडार्थं यनमिदम् ।' पिङ्गलक आह-सम-
यम्-‘सत्यं ज्ञातं मयाऽधुना, न देवताप्रसादं विना क्षाप्यभोजितो
व्यालाकीर्णं पंचचिधे घने नि शङ्कं नर्दन्तो भ्रमन्ति । ततस्तवया
किमभिहितम् ?' दमनक आह-‘स्यामिन् ! एतदभिहितं मया-
यदेतद्वनं चण्डिकावाहनभूतस्य मत्स्यामिनः पिङ्गलकनाम्न
सिंहस्य विषयीभूतम्, तद्गुप्यनभ्यागतः प्रियोऽतिथिः । तत्तस्य
नकाशं गत्वा आतृक्तेहेनैरुन भक्षणपानविहरणक्रियाभिरेक-
ग्रानाश्रयेण कालो नेय'-इति । तस्तेनापि स्वयमेतत्प्रतिपत्तम् ।

चन्वन्तव । साधुसमाचारः=मज्जनोचितव्यवहारशैली । प्रगाद=अनुग्रह ।
एषा=वक्ष्यमाणा 'शशो विधागो न कार्य' इत्येवमुक्ता । पर्यन्तः=प्रान्तभाग,
चित्तान्तः=हृत्प्रती भाग । कचिन्=कुत्रचिदपि ॥ न प्राकृतं=न साधारण, किन्तु
दिव्यं, तदेव-स हीति । त=गुरुवं । वृषभ । विधेयगालिनेषादानं पुनमत्र ।
मया=दमनकेन । पृष्टं=अनेनकारेण पृष्टं न वृषभ । इदं=उक्त्यमाणां । परि-
तुष्टेन=प्रसन्नेन । कथञ्चिदपरिगरे=यमुनाकूले । क्षाप्यमाणि योमन्धनादुक्त-
माणि । किं बहुना भगवतेन-अस्य वाक्ये प्रभुत्वमेव दाम्मुना गृहोऽस्ति
'दमनहेति पूर्वं सम्बन्धः ।

क्षाप्यमाजिनः=क्षयमोत्रिनो यद्विद्वदस्य । व्यालाकीर्णं=विशालानुभि-
पादने । एषागते=अभिगतेने । ता-अभयवनप्रवर्तनम् । चण्डिकावहन-
भूमयः=अभिगतेनमिहय । विषयं भूतम्-अभिगतेनानुगमम् । तस्य=गिरयः ।
गिरां=गमनम् । कल्पो नेयः=मयो यदनय । प्रविष्टं-सर्वगुणम् । उक्तं=

उक्तञ्च सहर्षम्—‘स्वामिनः सकाशादभयदक्षिणा दापयितव्या’-
इति । तदत्र स्वामी प्रमाणम् ।

तच्छ्रुत्वा पिङ्गलक आह—‘साधु सुमते ! साधु मन्त्रिथोत्रिय !
साधु ! मम हृदयेन सह संमन्य भवतेदमभिहितम् । तद्वत्ता
मया तस्याऽभयदक्षिणा । पर सोऽपि मदर्थेऽभयदक्षिणां याच-
यित्वा द्रुततरमानीयताम्—इति । अथ साधु चेदमुच्यते—

अन्तः सारैरकुटिलैरन्विष्टैः सुपरीक्षितैः ।

मन्त्रिभिर्धार्यते राज्यं—सुस्तम्भैरिव मन्दिरम् ॥ १३७ ॥

तथा च—

मन्त्रिणां भिन्नसन्धाने, भिषजां सन्निपातिके ।

कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा, स्वस्थे को वा न पण्डितः ? ॥ १३८ ॥

दमनकोऽपि तं प्रणम्य सञ्जीवकासकाशं प्रस्थितः सहर्षम्-
चिन्तयत्, अहो ! प्रसादसंमुत्पीनः स्वामी, वचनवशागच्छ
सबृत्तः, तदास्ति धन्यतरो मम । उक्तञ्च—

अमृतं शिशिरे वह्निरमृतं प्रियदर्शनम् ।

अमृतं राजसम्मानममृतं क्षीरभोजनम् ॥ १३९ ॥

स्वीकृत्य पुनरुक्तञ्च । स्वामिनः=महस्य । अभयमेव दक्षिणा—दापयितव्या ।
‘मम’मिति शेषः । सुमते=सुखे । दमनः । साधु=शोभनन्त्या दृष्टम् ।
हृदयेन सह गमन्त्य=मदीयेन मनसा सहासा दृष्ट्वेव । मया यदभिधेयं तदेव
त्वयापि मिति यावत् । तस्य=तस्मै रूपभाष्य । मदर्थे=मत्तुलने ।

अन्तः सारैः=ज्ञाननिधिभिः, स्फुरैः । अकुटिलैः=सरलार्थैः, अवलम्बैः ।
सुपरीक्षितैः=चिरं परीक्षितैः, भारधारणमर्थैश्च । स्तम्भैः—आधारस्तम्भैः,
मन्दिरमिव=भवनमिव अमार्त्यैः राज्यं धार्यते ॥ १३७ ॥

भिन्नस्य=विद्वत्स्य, भेदं ज्ञास्य च । सन्धाने=गान्धने, मेलने च । प्रज्ञा=
बुद्धिजातुर्यं, व्यज्यते=अभिज्ञायते । सन्निपातिके कर्मणि=सन्निपातरोपपत्ति-
त्वात् । भिषज्=वैद्यना । बुद्धेः परीक्षा भवति । स्वस्थे=न चरणावस्थापत्ते जरा-
दिचिरिन्त्यारूपे कर्मणि । कः पण्डितः न ? अपि तु सर्व एव साधारणोऽपि जनः
पण्डितः (किं पण्डित्यनामवाच्यं) इत्युक्तम् ॥ १३८ ॥ प्रसादसंमुत्पीनः=प्रसन्नः ।

अथ सञ्जीवकसकाशमासाद्य सप्रश्रयमुवाच—‘भो मित्र ! प्रार्थितोऽसौ मया भवदर्थे स्वामी, अभयप्रदानं दापितञ्च । तद्विधञ्च गम्यतामिति । परं त्वया राजप्रसादमासाद्य मया सह समयधर्मेण वर्तितव्यम् । न गर्वमासाद्य स्वप्रभुतया विचरणीयम् । अहमपि तव सङ्केतेन सर्वा राज्यधुरममात्यपदवीमाश्रित्योद्धरिष्यामि । एवं कृते द्वयोरप्यावयो राज्यलक्ष्मीर्भोग्या भविष्यति ।’ उक्तञ्च—

‘आरेटकस्य धर्मेण विभवा’ स्युर्वशे नृणाम् ।

नृपतीन् प्रेरयत्येको हन्त्यन्योऽत्र मृगानिव ॥ १४० ॥

तथा च—

यो न पूजयते गर्वादुत्तमाऽधममध्यमान् ।

भूपसंमानमान्योऽपि भ्रश्यते-नन्तिलो यथा ॥ १४१ ॥

सञ्जीवक आह—‘कथमेतत् ? ।’ सोऽब्रवीत्—

सप्रश्रय=सन्नेह । ‘प्रश्रयप्रणयां समौ’ इत्यमर । अर्गौ स्वामी-सिंह-मया भवदर्थम् । अभयप्रदानं प्रापित-याचित । मिलिता चाऽभयदक्षिणेति यावत् । विद्वन्=विद्यम्भसहितं यथा स्यात्तथा । ‘समौ विद्यम्भनिधार्गौ’ इत्यमर । समयधर्मेण = प्रतिनानुगारेण । इदानीं याऽऽज्यो क्षपधाग्निना प्रतिज्ञापूर्वकं मैत्रीं मम्राता, मा त्वया ममदा पालनीयेति भावः । गर्वमन्ताद्य=अभिमाननालम्ब्य । स्वप्रभुतया=स्वातन्त्र्येण । सङ्केतेन=अनुमत्या । राज्यधुर=राज्यभारम् । उद्धरिष्यामि=आत्मनि धारयिष्यामि ।

आरेटकस्य = मृगयाया । धर्मेण=व्यवहारेण । तद्वत् । नृणां=मनुष्याणा । वशे=प्रभुत्वे । विभवा=गम्पटः स्युः । मृगयाधर्ममेवाह-नृपतीन् । नृपतीन्=पशुधर्मीणां राज्ञां, धर्निनः । एष प्रेरयति=निधाय ग्राहयति, स्वलाभप्रदेयुः शुभाऽशुभेषु कर्मसु योजयति च । मृगयापक्षे-उत्पापयति । निधुम्नाय पक्षे उत्थापिताय तानन्यो हन्ति=वधयति, स्वकार्यं साधयति च । तद्ददायाभ्यां राजलक्ष्मीर्भोग्युः गम्यते, परस्परमाहायनेनेयागमः । नृपशू’ निति केचित्युच्यते ॥ १४० ॥

१. प्रसादितोऽसौ । २. ‘वशीचि-य नृपप्रियाद् । स प्राप्नोति परमं भूयते’ इति चेदपि ॥ १४० ॥

३. दन्तिल-गोरम्भ-कथा ।

अस्यत्र धरातले वर्द्धमानं नाम नगरम् । तत्र दन्तिलो नाम
नानाभाण्डपतिः सकलपुरनायकः प्रतिवसति स्म । तेन पुरकार्यं
नृपकार्यं च कुर्वता नृपि नीतास्तत्पुरवासिनो लोका नृपतिश्च ।
किं बहुना—न कोऽपि तादृकेनापि चतुरो दृष्टो नापि श्रुतो
वेति । अथवा साधु चेदमुच्यते—

‘नरपतिहितकर्ता द्वेष्यतां याति लोके
जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन्द्रे.’ ।

—इति महति विरोधे वर्द्धमाने समाने
नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥ १४२ ॥

अथैवं गच्छति काले दन्तिलस्य कदाचित्कन्याधियाहः
संप्रवृत्तः । तत्र तेन सर्वे पुरनिवासिनो राजसन्निधिलोकाश्च
संमानपुर सरमामन्य भोजिता यस्त्रादिभिः सन्कृताश्च । ततो
धियाहानन्तरं राजा सान्तःपुरः स्वगृहमानीयाऽभ्यर्चितः ।

अथ तस्य नृपतेर्गृहसमार्जनकर्ता गोरम्भो नाम राजसेवको
गृहायातोऽपि तेनानुचितस्थाने उपविष्टोऽवज्ञयाऽर्द्धचन्द्रं दृष्ट्वा
निःसारितः ।

सोऽपि ततः प्रभृति निःश्वसन्नपमानाग्न रात्रावप्यधिरोहते ।
‘कथं मया तस्य भाण्डपतेः राजप्रसादहानिः कर्तव्ये’ति
चिन्तयन्नास्ते ।

नानाभाण्डपतिः=राजसेवकोऽप्यनारम्भनागराध्यक्ष । [‘भाण्डारी’ ‘मन्त्राद्या’] ।
सकलपुरनायकः=नागरिकजननिबद्धप्रधान (‘पञ्च-मुख्या’) । तादृकः=दन्तिलानुन्य ।
नरपतीति । जनपदानां=जोमानां । ‘भवेन्नपदो जल्पपदोऽपि जनपदयो-
रिति विश्व । हितकर्ता=वत्याणस्तो ॥ १४२ ॥

राजसन्निधिलोकाः=राजसेवका । राजपुरा । अन्तःपुरेण सहित-गान्ध
पुर=गणपुत्रकम् । अभ्यर्चितः=पूजित । सन्कृतः । अनुचितस्थाने=स्वादागमे
उपपद । अवज्ञा=समानेन । अर्द्धचन्द्रः=गण्डमन्त्र दन्ता । (गर्दनीया देवर) ।

अथवा स्त्रीणां विषये कोऽत्र सन्देहः —

जल्पन्ति सार्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः ।

हृदयं चिन्तयन्त्यन्यं-प्रियः को नाम योपिनाम् ! ॥१८०॥

अन्यच्च —

एकेन स्मितपाटलाधररुचो जल्पन्त्यनल्पाक्षरं

वीक्षन्तेऽन्यमितः स्फुटत्कुमुदिनीफुल्लोलसलोचनाः ।

दूरोद्धारचरित्रचित्रविभवं ध्यायन्ति चाऽन्यं धिया

केनेत्थं परमार्थतोऽर्थवदिव प्रेमाऽस्ति वामध्रुवाम् ? ॥१४७॥

तथाच —

नाऽग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।

नाऽन्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥१४८॥

जल्पन्तीनि । अन्येन सह भाषन्ते, अन्यं कटाक्षादिविभ्रमेण पश्यन्ति, यदि अन्यं चिन्तयन्ति, स्वभावचक्षुः श्रियस्तामा को नाम प्रिय ! । न कोऽपीत्यर्थः ॥१४६॥

अमुमेवार्थं भङ्गान्तरंणाह-एकेनेति । स्मितेन पाटला अधरस्य रर यासा ता, -स्मितपाटलाधररुच्य = ईषद्दामपाटलिताधरा । स्मिता = विकसिता या पाटला ('गुलाधरा फूल) तस्या इव अधरस्य रुक् यासान्ता इति वा विग्रहः । अनल्पाक्षरं = बहुलं यथा स्यात्तथा । एकेन = रेनाचितुरूपेण । जल्पन्ति = भाषन्ते । इत = अस्मात् । अन्यं = भिन्न । स्फुटन्ती चासौ कुमुदिनी च-स्फुटत्कुमुदिनी = विनाशिनीलक्ष्मललता, सा इव-फुल्लानि-अत एव-उत्पलन्ति लोचनानि वामा ता, स्फुटत्कुमुदिनी-फुल्लोलसलोचना = विकसितकमलिनीपुष्पासुरारिफुल्लोलमि-लोलनयना मत्स्यः । वीक्षन्ते = पश्यन्ति । दूरम् = अत्यन्तम् । उद्धार = विनाश, यत् चरित्रं तेन चित्र = आश्चर्यप्रदं, विभव = भौन्दर्यादिसम्पत् यस्यासीत् त = भौन्दर्या-दिगुणनिधिम्-अन्यं । धिया = चेतसा । ध्यायन्ति = चिन्तयन्ति । इत्थम् = एतथम् । परमार्थतः = यस्तुनस्तु । अर्थवदिव = गत्यं नाम । प्रेम = प्रेह । वामध्रुवा = विलासिर्गङ्गा । केन = केनास्ति ? । तासां सत्य वेनापि स्नेहो नास्ति, परं जगद्भवन्निमित्तं वपुः-स्नेहप्रदर्शनेन केवलमित्याशयः ॥ १४७ ॥

काष्ठानां = वाष्टे, आपगानां = जदीभिः, तृप्यन्ति = पूर्यन्ते । अन्तर = गाल, गर्भं भूतं नृप्यन्ते । पुंसां = पुंस्यं, वामलोचना = प्रमदा, न तृप्यन्तीति यर्थः ॥ १४८ ॥

रहौ नास्ति क्षणो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नर ।
 तेन नारद ! नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥ १४९ ॥
 यो मोहान्मन्यते मृढो 'रक्तेयं मम कामिनी' ।
 स तस्या वशगो नित्यं भवेत्प्रीडाशनुन्तवत् ॥ १५० ॥
 तासां वास्यानि कृत्यानि स्वल्पानि सुगुरुण्यपि ।
 करोति, ये कृतेल्लोके लघुत्वं याति सर्वतः ॥ १५१ ॥
 स्त्रियञ्च यः प्रार्थयते सन्निकर्षञ्च गच्छति ।
 ईपथं पुरते सेयां तमेवेच्छन्ति योपितः ॥ १५२ ॥
 अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ।
 मर्यादायाममर्यादा स्त्रियस्तिष्ठन्ति सर्वदा ॥ १५३ ॥
 नासां कश्चिदगम्योऽस्ति नासाञ्च वयसि स्थितिः ।
 विरूपं रूपयन्तं वा 'पुमा'नित्येव भुञ्जते ॥ १५४ ॥
 रक्ते हि जायते भोग्यो नारीणां श्राटको यथा ।
 घृप्यते यो दद्यालम्बी नितम्बे विनिवेशितः ॥ १५५ ॥

रह = अगस्त्य स्थान, नास्ति = न लभ्यते । क्षण = अवसर । प्रार्थयिता = रामुर ।
 तेन = तेनैव ॥ १४९ ॥ मोहा = मम मर्यादा, मृढ = मूढ, मन = ममोपरि, रक्ता = अनुरक्ता ।
 अर्थ यो मन्यते स तस्या = प्रमदाया, वीडाया, शनुन्त = पक्षी शृगादि, तद्वत् ।
 ('हाथरी कटपुनली' पालेना) ॥ १५० ॥ लोभ नासां स्वगान्ध्यानि वाक्यानि,
 सुगुरुणि कृत्यानि च करोति । तेन च मर्त्या, लघुत्वं = लघुत्वं याति ॥ १५१ ॥
 सन्निकर्ष = नान्माप्यम् । ईपथ = ईदृशिव ॥ १५२ ॥ भनयित्वादिति । अर्थिना =
 * रामुरानमभावात्, परिजनस्य = वन्धुसगाद, मर्यादाया = सुलभमपात्तने, अमर्यादा =
 मर्यादागत्या, प्रोहामदर्पा प्रमदा ॥ १५३ ॥ न वयसि स्थितिः = नाऽनम्यायामा
 स्थितिः । बालेऽप्यं कृतेऽयमिति विचारो नास्तीत्यर्थः । 'पुमानय'मित्येव दृष्ट्वा,
 भुञ्जते = भोजनं । यद्वा आगा यौवनवार्थस्ययोर्भेदे नमन्यत्यर्थः ॥ १५४ ॥

रक्त इति । रक्त = अनुरक्त, मणिदिना रक्तम् । भोग्य = उपयोग्य,
 भरणयोग्यम् । श्राटक = दन्त्रविशेष 'माही' । यः श्राटक, दद्यालम्बी =
 प्रसन्नभागावस्थान, ('विनारी') नितम्बे = कटिपथाद्वामे, विनिवेशित = स्थापित
 गत्, घृप्यते = घर्षणेन पीड्यते, न्वमनुरक्त पुमानयि नितम्बमाह = उपनाम्न,

अलक्तो यथा रक्तो निष्पीड्य पुनस्तथा ।

अल्लाभिर्वलाद्रक्त पादमूले निपात्यते ॥ १५६ ॥

एवं स राजा बहुविधं विलप्य तत्प्रभृति दन्तिलस्य प्रसाद-
पराङ्मुखः सञ्जातः । किं बहुना-राजद्वारप्रवेशोऽपि तस्य
निवारितः ।

दन्तिलोऽप्यकस्मादेव प्रसादपराङ्मुखमवनिपतिमवलोक्य
चिन्तयामास-‘अहो ! साधु चेदमुच्यते—

कोऽर्थान्प्राप्य न गर्वितो, विपयिण कस्यापदोऽस्तङ्गता ?

स्त्रीभि कस्य न राण्डित भुवि मन, को नाम राज्ञा प्रिय ? ।

क कालस्य न गोचरान्तरगल, कोऽर्थी गतो गौरव, ?

को वा दुर्जनवागुरासु पतित क्षेमेण यात पुमान् ? ॥ १५७ ॥

तथा च—

पाके शौच दूतकारे च सत्य सर्वे क्षान्ति स्त्रीषु कामोपशान्ति ।

स्त्रीषु धैर्यं मद्यपे तत्त्वचिन्ता राजा मित्र केन दृष्ट श्रुत वा ? ॥ १५८ ॥

अपरं-मया अस्य भूपते, (अथवा) अन्यस्यापि कस्यचित्

दशालम्बी=सप्तदशामृद, धृष्यते=पीड्यते । नानानिधैराक्यैर्मर्कन्धभिर्दश कथ्यते
चत्वर्यम् । धृष्यते इति पाठ ॥ १५५ ॥

यथा रक्तोऽलक्तक=यावत्, (यावत्-‘महावर’ ‘महदी’ ‘अल्ला’) ।

निष्पीड्य=नितरा पीडयित्वा, अल्लाभि-पादमूले=पादप्रान्ते । निपात्यते=मयोऽज्यते,
निक्षिप्यते च त्वमनुरक्त पुमानपि प्रमदाभि पादयोर्निषाध्यते=तिरस्मियते ॥ १५६ ॥

विलप्य=विलप्य कृत्वा । प्रसादपराङ्मुख=विरक्त । अर्थान्=धनं प्राप्य ।

को न गावत् ॥ सर्वोऽपि गर्वितो भवति । विपयिण=विपयलम्पटस्य यस्य पुत्र,

आपद=विपत्तयः, अस्तङ्गता=विनष्टा ? । न कस्यापि । राण्डित=विरुतिमाणा

दिताम् । कालस्य=मृत्योः, गोचरान्तरगल=विपयीभूत, अर्थी=याचक, दुर्जनाना

वागुरासु=‘वालेषु’ । ‘वागुरा मृगवन्धनी’त्यमरः । पतित=प्रपतित (‘पगा

हुता) । क्षेमेण=पुस्तकेन । को यात=को निर्यात ? (कानि निरुता हे ?) ॥ १५७ ॥

पाके=आपणे । शौचं=शुद्धि । क्षान्ति=क्षमा । स्त्रीषु=स्त्रातरे । धैर्यं=गाह्यम् ।

राजसम्बन्धिनः स्वमेऽपि नाऽनिष्टं कृतम्, तत्किमिति पराङ्मुखो मां प्रति भूपतिः' ?-इति ।

एवं त दन्तिल कदाचिद्वाजद्वारे विष्कम्भितं विलोक्य संमार्जनकर्ता गोरम्भो विहस्य द्वारपालानिदमूचे-'भो भो द्वारपालाः! राजप्रसादाऽधिष्ठितोऽयं दन्तिल स्वयं निग्रहाऽनुग्रहकर्ता च । तदनेन निवारितेन यथाऽहं तथा यूयमप्यर्धचन्द्रभागिनो भविष्यथ' ।

तच्छ्रुत्वा दन्तिलश्चिन्तयामास-'नूनमिदमस्य गोरम्भस्य चेष्टितम् । अथवा साध्विदमुच्यते—

अङ्गुलीनोऽपि मूर्खोऽपि भूपालं योऽत्र सेवते ।

अपि समानहीनोऽपि स सर्वत्र प्रपृज्यते ॥ १५९ ॥

अपि कापुम्पो भीरुः स्यान्नृपतिसेवकः ।

तथापि न पराभूतिं जनादाप्नोति मानवः' ॥ १६० ॥

एव स बहुविधं विलप्य विलक्षमनाः सोद्वेगो गतप्रभावः स्वगृहं गत्वा निद्रामुले गोरम्भमाह्वय यस्त्रयुगलेन समान्येद् मुवाच-'भद्र ! मया न तदा त्वं रागवशाद्विचारितः । यतस्त्वं घ्राह्यणानामप्रतोऽनुचितस्थाने समुपविष्टो दृष्ट इत्यपमानितः, तत्क्षम्यताम् ।' सोऽपि स्मर्गराज्योपमं तद्वस्त्रयुगलमासाद्य परं परितोषं गत्वा तमुवाच--'भोः धेष्टिन् ! क्षान्तं मया ते तत्, तदस्य सम्मानस्य कृते पदय मे बुद्धिप्रभाय राजप्रसाद च ।' एवमुक्त्वा सपरितोषं निष्क्रान्तः । साधु चेदमुच्यते—

तत्त्वचिन्ता=निवेद । विष्कम्भित=द्वारपालानिद्रास्थितम् । ('दर्शने पर रोष गवे') । राजप्रसादाधिष्ठित=राजानुगृहीत । अर्धचन्द्रभागिन=अनेन स्वाधिक्यं राक्ष्याविना भविष्यथ । सोपद्रव्यं सेव्यं वाग्दमोत्सवमनस्मारणाय गोरम्भेण प्रयुक्तम् । १५९=राजप्रसादजनन । कापुम्प=नीच ॥ १६० ॥

विलक्षमना=लजित । सोद्वेगः=क्रोधानुल । गतप्रभाव=निग्रहाऽनुग्रह सामर्थ्यरहित । तदा=स्वनामिहाह्वये । रागवशः=वैरानुबन्धा, मेऽप्य । १५९ =

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् । ”

अहो ! सुसदृशी चेष्टा तुलायष्टे खलस्य च ॥ १६१ ॥

ततश्चान्येद्युः स गोरम्मो राजकुले गत्वा योगनिद्रां गतस्य भूपतेः संमार्जनक्रियां कुर्वन्निदमाह—‘अहो ! अविवेकोऽस्मद्भू-
पते, यत्पुरीपोत्सर्गमाचरंश्चिर्मटीभक्षणं करोति ।’ तच्छ्रुत्वा
राजा सविस्मयं तमुवाच—‘रे रे गोरम्म ! किमप्रस्तुत लपसि ? ।
शृद्धकर्मकरं मया त्वां न व्यापादयामि, किं त्वया कदाचिदह-
मेवविधं कर्म समाचरन्दृष्टः ?’ । सोऽनधीत्—देव ! द्यूतासक्त-
तया राजनिजागरणेन सम्मार्जनं कुर्वाणस्य मम बलाभिद्रा समा-
याता, तयाऽधिष्ठितेन मया किञ्चिज्जल्पितं, तन्न वेत्ति ।
तत्प्रसादं करोतु स्वामी मम निद्रापरवशस्य’—इति ।

एवं श्रुत्वा राजा चिन्तितयान्—‘यन्मया भोजनमतोऽपि
पुरीपोत्सर्गं कुर्यता कदापि चिर्मटिका न भक्षिता । तद्यथाऽयं
व्यतिकरोऽसंभाव्यो ममाऽनेन मूढेन व्याहृत, तथा दन्तिलस्या
ऽपीति निश्चयः । तन्मया न युक्तं कृतं यत्स वराकः सम्मानेन
वियोजितः । न तादृक्पुरुषाणामेवंविधं चेष्टित संभाव्यते । तदभा-
वेन राजकृत्यानि पौरकृत्यानि च सयाणि शिथिलतां प्रप्नन्ति ।

एवमनेकधा विमृश्य दन्तिलं समाहूय निजाङ्गघस्त्राभरणा-

मया दृष्ट । तत्=अपमानगरि त्वदीय चेष्टितम् । उन्नति=प्रसन्नताम्, औज-
स्यम् । अधोगति=वैर, नीचैर्गतित्वम् । सुसदृशी=नितरा तुरया । चेष्टा=व्यवहार ।
तुलायष्टे=तुलादण्डस्य । (तराजू) । खलस्य=नीचस्य, पिशुनस्य च ॥ १६१ ॥

अन्येद्युः=अपरदिन । अविवेक=अनुचितसरित्वम् । पुरीपोत्सर्ग=मन्त्रेण
चिर्मटीभक्षण=चिर्मटीभक्षण (‘ट्टी म बैठकर बन्दी खाता है ’) । सविस्मयं=
साश्चर्यम् । अप्रस्तुतम्=अनुचितम् । व्यापादयामि=आरयामि । एवंविधं=मन्त्रोत्सर्ग
समये चिर्मटीभक्षण । जन्मा-तरे=जन्म आरभ्याऽद्य यावत् । व्यतिरर=सम्ब-
न्ध । आचारवैपरीत्यं वा (गडबडी) । वराक=दीन (‘विचार गरीब’) । समा-
नेन=राजसत्कारेण । तदभावेन=दन्तिलगमनविरहेण । पौरकृत्यानि=पुरवासि

१ अत्र ‘जमान्तरे’ इति पाठस्तु नान्विधीयते । २ विनिश्चितम् ।

दिभिः सयोज्य स्वाधिकारे नियोजयामास । अतोऽहं ब्रवीमि
'यो न पूज्यते गवांत्'—इति । ॐ

सखीचक्र आह—'मद्र ! एवमेवेतत्, यद्भवताऽभिहितं
तदेव मया कर्तव्यम्'—इति । एवमभिहिते दमनकस्तमादाय
पिङ्गलकसकाशमगमत् । आह च—'देव ! एष मयाऽऽनीतः स
सखीचक्रः, अधुना देवः प्रमाणम् ।' सखीचक्रोऽपि तं सादरं
प्रणम्याऽग्रतः सविनय स्थितः ।

पिङ्गलकोऽपि तस्य पीनौयतककुक्षतो नयकुलिशालङ्कृत
दक्षिणपाणिमुपरि दत्त्वा संमानपुरःसरमुवाच—'अपि शिवं
भवतः ?' कुतस्त्यमस्मिन्वने विजने समायातोऽसि ? । तेनाप्या
त्मवृत्तान्तः कथितः, यथा सार्थवाहेन वर्धमानेन सह वियोगः
सज्जातस्तथा सर्वं निवेदितम् ।

एतच्छ्रुत्वा पिङ्गलकः सादरतरंतमुवाच वयस्य ! न भेतव्य,
मद्भुजपञ्जरपरिरक्षितेऽस्मिन्वने यथेच्छं त्वयाऽधुना घर्त्तितव्यम् ।
अन्यच्च-नित्यं भवता मत्समीपवतिना भाव्यं, यत कारणात्
यह्मपाय रौद्रसत्त्वनिषेवित घनं गुरूणामपि सत्त्वानामसेव्यं, कुतः
शष्पभोजिनाम् ।' इति ।

लोकाचार्याणि । मित्रद्वय=मित्रार्य । एवमेवेतत्=यथा भवानाह तत्तथैव । अभि
हिते=उक्ते मति । त=सखीचक्रम् । स=शिवाऽनुचरो दली । अधुना=सम्प्रति कर
ण्येषु । प्रमाणम्=प्रभु । अग्रे यत्कर्तव्यं तदनुतिष्ठतु भवान् । ('आगे आप
जा उचित समझें करें') । त=सिंहम् । सविनय=आदरम् । विनयावनत । तस्य=
राजीवरस्य । पीना=स्थूला, आयता=विपुला च ककुक्षस्यार्मा—पीनायतककुक्षान्,
तस्य । 'उपरी'ति सम्भवः । 'अथ क्वनु क्रियाम्, पुगि चोक्षणं स्वन्धदेशे'
इति वेशव । 'पीनशृत्तायत मिनि पाठे दक्षिणपाणिविशेषणमेतत् । पीन=पीयर ।
(मोण) दृत्त=वर्तुन् । आयत=दीर्घ । नयान्येव कुलिशानि, तैरलङ्कृतम् । शिर-
वत्याणम् । विजने=निजने । तेन=अथमेण । पशु =जलाकागृह ('पिजरा') । (यत
कारणात्=इस लिए कि) । यह्मपाय=विपत्तिबहुलम् । रौद्रे=कुरे । सत्त्वे=चतुर्भिः ।

एवमुक्त्वा सकलमृगपरिवृतो यमुनाकच्छमवतीर्य प्रकाम-
मुदकपानार्थेगाहनं कृत्वा स्वेच्छया पुनस्तदेव वनं प्रविष्टः । ततश्च
करटकदमनकनिक्षिप्तराज्यभारः, सजीवकेन सह सुभाषित-
गोष्ठोमनुभवन्नास्ते । अथवा साध्विदमुच्यते—

यदृच्छयाऽप्युपनतं सदृत्सज्जनसङ्गतम् ।

भयत्यजरमत्यन्तं नाऽभ्यासक्रममीक्षते ॥ १६२ ॥

सजीवकेनाप्यनेकशास्त्रावगाहनादुत्पन्नबुद्धिप्रागल्भ्येन स्तो-
त्रैरेवाऽहोभिर्मूढमतिः पिङ्गलको धीमान् (तथा-) कृतः । (यथा)
अरण्यधर्माद्वियोज्य ग्राम्यधर्मेषु नियोजितः । किं बहुना-प्रत्यहं
पिङ्गलकसजीवकाद्येव केवलं रहसि मन्त्रयतः, शेषाः सर्वोऽपि
मृगजनो दूरीभूतस्तिष्ठति, करटकदमनकावपि प्रवेशं न लभेते ।

अन्यथा सिंहपराक्रमाऽभावात्सर्वोऽपि मृगजनस्ती च शृगाली
क्षुधाव्याधिवाधिता एकां दिशमाश्रित्य स्थिताः । उक्तञ्च—

फलहीनं नृपं भूत्याः कुलीनमपि चोन्नतम् ।

सन्त्यज्याऽन्यत्र गच्छन्ति शुष्कं वृक्षमिवाऽण्डजाः ॥ १६३ ॥

निर्पेक्षितं=परिगतम्, आश्रितम् । गुरुणा=महता,=सत्त्वाना-भ्यामादीनाम् ।

एवम्=इत्थम् । उन्त्या=सजीविकायाऽभयवाचं दत्त्वा । सकलमृगपरिवृतं=
सकलपशुगणपरिवृतं । 'मृगः पशौ बुरहे च करि-नक्षत्रभेदयो । अन्वेदनाया
यान्त्राया'मिति विश्व । सुभाषितगोष्ठीमुत्स=वाक्यालापगोष्ठीमुत्सम् ॥ यदृच्छयेति ।
यदृच्छया=अकस्मात् । उपनतं=प्राप्तं । सदृत्=एकशरम् । सज्जनसङ्गतं=सज्जन
सङ्गम् । अत्यन्तं=नितराम् । अजर-दृढम् भवति । अभ्यासक्रमः=प्राप्तं पुन्येन
सङ्गतम् । नेष्टे=न प्रीयते ॥ १६२ ॥

अनेकशास्त्रावगाहनात्=नानाशास्त्राभ्यासान् । स्तोत्रैः=अर्चनैः । मूढमतिः=
मूर्खः । पिङ्गलः=तन्नामा न गिहः । धीमान्=विवेकी । अरण्यधर्मान्=पशु-
भेदे । ग्राम्यधर्मेषु=दवाचारण्यदिषु । बहुना गदितेन किं प्रयोजनं-सहित्य
कथयामीत्यर्थः । रहसि=विजने । मृगजनः=व्याघ्रहृन्नादि । क्षुधास्पेण व्याधिना=

तथा च—

अपि संमानसंयुक्ताः कुलीना भक्तितत्पराः ।

वृत्तिभङ्गान्महीपालं त्यजन्त्येव हि सेवकाः ॥ १६४ ॥

अन्यच्च—

कालातिक्रमणं वृत्तेर्यो न कुर्वीत भूपतिः ।

कदाचित्तं न मुञ्चन्ति भर्त्सिता अपि सेवकाः ॥ १६५ ॥

तथा—न केवलं सेवका इत्यंभूताः—यावत्समस्तमप्येतज्जगत्
परस्परं भक्षणार्थं सामादिभिरुपायैस्तिष्ठति । तद्यथा—

देशानामुपरि क्षमापा आतुराणां चिकित्सकाः ।

वणिजो ग्राहकाणां च मूर्खाणामपि पण्डिताः ॥ १६६ ॥

प्रमादिनां तथा चौरा भिक्षुका गृहमेधिनाम् ।

गणिकाः कामिनां चैव सर्वलोकस्य शिल्पिनः ॥ १६७ ॥

सौमायैः सज्जितैः पार्शैः प्रतीक्षन्ते दिवानिशम् ।

उपजीवन्ति शक्या हि जलजा जलजानिव ॥ १६८ ॥

रोगेण । बाधिता = पीडिता । एका दिशम् = एकस्मिन् प्रदेशे । अण्डजाः = पक्षिणः ।
॥ १६३ ॥ संमानसंयुक्ता = संमानिता अपि । वृत्तिभङ्गात् = जीविना विनाशान् ।
वृत्ते = जीविकाया ('पेटिया' 'तनखाह') । कालातिक्रमणं = समयोद्धनं ('वई'
महीने तक तनखाह न देना') भर्त्सिता = सज्जिताः ॥ १६५ ॥

इत्यंभूता = मृत्या एव जीविकार्थमेव राजानं सेवन्ते इति, न किन्तु—यावत्=
हृदयमानम्, इदं जगत् = संसारः । परस्परम् = अन्योन्यम् । भक्षणार्थं = वद्यमित्त्वं
स्वाङ्गपूरणार्थमेव । सामादिभिः = साम-दान-दण्ड-भेदाख्यैरुपायैः, सज्जितं
तिष्ठतीत्यर्थः ।

देशानां = ग्रामनगरादिनिवासिनाम् उपरि । क्षमापा = राजान-उपजीवनाय
प्रतीक्षन्ते = अवसरं प्राप्य स्वजीवनाय धनं शृङ्खन्ति । आतुराणां = रोगात्तानामुपरि ।
चिकित्सकाः = वैद्याः । 'प्रतीक्षन्ते' इति शेषः । वणिजः = वैद्याः । प्रमादिनाम् = अव
धानशून्यानां । चौरा = तस्कराः । गृहमेधिनां = गृहस्थानाम् । शिल्पिनः = स्वर्ण
कारादयः । सामादिनां = साम-दान-दण्ड-भेदादिनां । सज्जितैः = रयितैः । पार्शैः =

अथवा साध्विदमुच्यते-

सर्पाणां च खलानां च परद्रव्यापहारिणाम् ।

अभिप्राया न सिद्ध्यन्ति तेनेदं वर्तते जगत् ॥ १६९ ॥

अत्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेरासुं क्षुधार्तः फणी -

तं च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाऽशनम् ॥

इत्थं यत्र परिग्रहस्य घटना शम्भोरपि स्याद्गृहे

तत्रान्यस्य कथं न?, भाविजगतो यस्मात्स्वरूपं हितम् ॥ १७० ॥

ततः स्वामिप्रसादरहितौ क्षुत्क्षामकण्ठी परस्परं करटकदम-
नकौ मन्त्रयेते । तत्र दमनको व्रूते-‘आर्य करटक ! आर्या तावद-

प्रधानतां गतौ । एष पिङ्गलकः सखीवकवचनाऽनुरक्तः-स्वव्या-

पारपराद्भुवः सञ्जातः । सर्वोऽपि परिजनो गतः । तर्किं क्रियते?’ ॥

करटक आह-‘यद्यपि त्वदीयघचनं न करोति, तथापि स्वामी

पार्श्वरिव वक्षनामाधनैर्व्यवहरैरुपलक्षिता सन्त । इत्यम्भूतलक्षणे तृतीया ।

जलजा = मीनादयः । जलजानिव = लघुमीनानिव । उपजीवन्ति = वृत्तये समाश्रयन्ते ।

ताम् भुजते ॥ १६८ ॥ खलानां वक्षकानाम् । अभिप्राया = मनोरथा । जगद्दिनाश-

वैह्व्यादयः । वर्तते = जीवति ॥ १६९ ॥

भक्तुमिति । शम्भोरयं-शाम्भव-फणी=सर्प । गणपते = गणेशस्य । आसुं =

मूपसम् । अत्तुं = भक्षयितुम् । वाञ्छति = इच्छति । त = शिवरुणमरणं सर्प । क्रौञ्च-

रिपो = कुमारस्य । ‘पाहन’मिति शेष । शिखी = मयूर । ‘अत्तुं वाञ्छति ।’ नागा-

शन = मयूर । गिरिसुताया (‘वाहन’) । सिंह-अत्तुं वाञ्छतीति सम्बन्ध । इत्थम्

एवं प्रकारेण, यत्र-शम्भोरपि = जगदीश्वरस्यापि-गृहे-परिग्रहस्य = कुटुम्बस्य-अनु-

जीविवर्गस्य च । घटना = मघटनं, कलहो-विरोधभावो वा । तत्र अन्यस्य गृहे

स्त्रीपुत्रमृत्यादिवर्गे कलह कथं न ? । अवश्यमेव स्यात्, यत्-तत् = शम्भुगृहं ।

भाविनो जगत = गृहे उत्पत्त्यमानस्य जगत् । स्वरूपम् = आदर्शभूतम् ॥ १७० ॥

स्वामिप्रसादरहितौ = राजानुग्रहशून्यौ । क्षुत्क्षामकण्ठी = क्षुधाशीणगलौ, युभु-

क्षादिपीडितौ । स्वव्यापारस्य = मृगवधादेः । पराद्भुवः = विरक्तः । स्वदोषनिरा-

१ ‘तौ च करटकदमनकौ स्वामिप्रसादरहितौ’ ।

२ ‘परिजन-कोऽपि कुत्रापि गतः’ इति ।

स्वदोषनाशाय वाच्यः । उक्तञ्च—

अशृण्वन्नपि बोद्धव्यो मन्त्रिभिः पृथिवीपतिः ।

यथा स्वदोषनाशाय विदुरेणाऽम्बिकासुतः ॥ १७१ ॥

तथा च—

मन्दोन्मत्तस्य भूपस्य कुञ्जरस्य च गच्छतः ।

उन्मार्ग-वाच्यतां यान्ति महामात्राः समीपगाः ॥ १७२ ॥

यत्तु त्वयैव शष्पभोजी स्वामिनः सैकाशमानीतः, तत्स्वहस्ते
नाऽङ्गाराः कर्षिताः । दमनक आह—सत्यमेतत्, ममायं दोषो, न
स्वामिनः । उक्तञ्च यतः—

जम्बुको हुडुयुद्धेन, ययं चाऽऽपाठभूतिना ।

दूतिका तन्तुवायेन, त्रयो दोषाः स्वयङ्कृताः ॥ १७३ ॥

करटक आह—कथमेतत् ? । सोऽग्रधीत्—

४. औपाठभूति-जम्बुक-दूती-कथा ।

अस्ति फस्मिन्निद्विविक्तप्रदेशे मठायतनम् । तत्र देवशर्मा

साय=आत्मदोषनिरागय । मृत्यवर्तव्यपालनायेति यावत् । स्वामी वाच्य =राजे
पदेष्टव्य । स्वदोषनाशाय=स्वनिन्दानिवृत्तये । बोद्धव्य =उपदेष्टव्य । यथाऽपि
अशृण्वन्नपि अस्मिरासुत =शृणु । विदुरेण प्रतिबोधित =मदुपदेश धारित ॥ १७१ ॥
उन्मार्ग गच्छतोर्मन्दोन्मत्तयोर्भूपगजयो =मर्मपस्था । महामात्रा =मन्त्रिणा, इति
पवाच्यशास्त्र । ('महावत' 'मन्त्री') । वाच्यता=निन्दनीयताम् । यान्ति=गच्छन्ति ।
'महामात्र सगृहे चाऽमान्ये हस्तपवाधिपे' इति मेदिनी ॥ १७२ ॥

त्वया=करटकेन । एष=सजीवन । शष्पभोजी=घासभोजी । स्वामिन =प्रभो
निहस्य । तत्=तदेतत्तदनयनम् ।

अङ्गाराः कर्षिता =अग्निरस्य । ('आग बोना' 'अग्ने हाथ कटे देना') ।
स्वहस्तेन मार्गे अग्निरपनेन तुल्यमिच्छाम्य । हुडु=मेष । तन्तुवाय=कर्षित ।
('जुगहा' 'बोरी' 'रेष्टी') । 'दूतिकाश्रकार्येणेत्यपि पाठ ॥ १७३ ॥

१. 'स्वामिनो सह मन्त्रीविनः' । २. 'परवायेण' । ३. एवं यथाऽङ्गीकृत्या वाऽपि
मन्त्रमन्त्रिणाणां चैव ।

नाम परिवाजकः प्रतिवसति स्म । तस्याऽनेकसाधुर्जगदक्ष
सूक्ष्मवस्त्रविनयवशात्कालेन महती वित्तमात्रा सञ्जाता । ततः स
न कस्यचिद्विभ्यसिति, नक्तन्दनं कक्षान्तरात्तां मात्रा न मुञ्चति ।
अथवा साधु चेदमुच्यते—

अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानाञ्च रक्षणे । ✓

आये दुःख व्यये दुःख धिगर्था कष्टसंश्रया ॥ १७४ ॥

अथाऽऽपादभूतिर्नाम परविज्ञापहारी धूर्तस्तामर्थमात्रां तस्य
कक्षान्तरगता लक्षयित्वा व्यचिन्तयत्—‘कथं मयाऽस्येयमर्थ-
मात्रा हर्तव्या?’—इति । तदत्र मठे तावद्दृढगिलासश्च यद्यथा
भित्तिभेदो न भवति । उच्चैस्तरत्वाद्याऽद्वारेण प्रवेशो न स्यात् ।
तदेनं मायावचनैर्विभ्रवास्याह छात्रतां प्रजामि येन च विभ्रवस्त
कदाचिन्मम हस्तगतो भविष्यति । उक्तञ्च— ✓

नि स्पृहो नाऽधिकारी स्यान्नाऽकामी मण्डनप्रिय ।

नाऽविदग्ध प्रिय ब्रूयात्स्फुटवक्ता न वञ्चक ॥ १७५ ॥

विविक्तप्रदेशे=निर्जनस्थाने । मठायतन=छात्रादिनिवास (मठ) । परिवा
जक=गन्धर्वा । साधुजन=श्रेष्ठिन (‘साधुकार’) । सूक्ष्मवस्त्राणि=वीणाशुभ
दाणि । यतिभ्यो वस्त्रमेव दक्षिणास्थाने दीयते न शस्त्रादिरिति प्राप्तम् ।
वित्तमात्रा=धनराशि । नक्तन्दिवम्=अहनिगम । कक्षान्तरान्=कोठोत्पन्नात् ।
(वगल से) । आये=आगमने । व्यये=उपभोगे । अर्था=धनानि । कष्टसंश्रया =
कष्टप्रदा । अतस्तान् धिगिति योज्यता ॥ १७४ ॥

परविज्ञापहारी=परधनतस्कर । धूर्त=नवक (‘दृढ’) । अर्थमात्रा=वन
राशि । (‘माल-मत्ता’ ‘रूपया पैसा’) । भित्तिभेद=गन्धिभेद । (‘मेन्व’) ।
अद्वारप्रवेश=भित्तिमुत्तङ्गप्रवेश । एन=देवशर्माण । छात्रना=शिष्यताम् । विभ्रवस्त
=नातपिसम्भ । हस्तगत=मद्वशम् ।

नि स्पृह इति । अधिकारी=अधिकाराढ्य । अकामी=कामुर्भिक्ष ।
मण्डनप्रिय=पट्टाभरणप्रिय । अविदग्ध=अवुशल । स्फुटवक्ता=स्पष्टवादी ।

एवं निश्चित्य तस्याऽन्तिकमुपगम्य-‘ॐ नमः शिवाये’-ति प्रोच्चार्य साष्टाङ्गं प्रणम्य च सप्रश्रयमुवाच-‘भगवन् ! असारः संसारोऽयं । गिरिनदीवेगोपमं यौवनं । तृणाऽग्निसमं जीवितं । शरदभ्रच्छायासदृशा भोगाः । स्वप्नसदृशो मित्रपुत्रभृत्यवर्गः सम्वन्धः । एवं मया सम्यक्परिहृतं, तत्किं कुर्वतो मे संसार-समुद्रोत्तरणं भविष्यति ?’ ।

तच्छ्रुत्वा देवशर्मा सादरमाह-वत्स ! धन्योऽसि त्वम्, यत्प्र-
थमे वयस्येवं विरक्तभावः । उक्तञ्च यतः—

‘पूर्वे वयसि यः शान्तः स शान्त’ इति मे मतिः ।

धातुषु क्षीयमाणेषु शमः कस्य न जायते ? ॥ १७६ ॥

आदौ चित्ते ततः काये सतां संपद्यते जरा ।

असतां तु पुनः काये-नैव चित्ते कदाचन ॥ १७७ ॥

यद्य त्वं मां संसारसागरोत्तरणोपायं पृच्छसि, तच्छ्रूयताम्-
शूत्रोपायदि वाऽन्योऽपि चाण्डालोऽपि जटाधरः ।

दीक्षितः शिवमन्त्रेण सभस्माङ्गः शिवो भवेत् ॥ १७८ ॥

(साफ कहने वाला) ॥ १७५ ॥ तस्य=देवशर्मण । सप्रश्रयं=सप्रणयम् ।

यथा-गिरिनदीवेग शीघ्रमेव शाम्यति, तथा यौवनमपि शीघ्रमेव वापयति ।

तृणमिरपि शीघ्रमेव शाम्यति, तथा=तद्वत् जीवनमपि शीघ्रमेव नश्यति । शरद-

भ्रच्छायासदृशा=शरदनुमेघच्छायासदृशा शीघ्रं विनाशिनः । भोगा=विषया ।

पूर्वे वयसि=यौवने । संपद्यते=जायते । जरा=श्रृण्णीभावः । काये-जरा सम्पद्यते,

मनसि न कदाचनेति सम्बन्धः ॥ १७७ ॥

शिवमन्त्रेण=यथाक्षरेण यदक्षरेण वा । दीक्षितः=शुद्धिनिदीक्षितः । दीक्षा=सत्कर्म-

विशेषः । भस्माङ्गः=भस्मोद्भूतनिर्माणः । ‘सभस्माङ्ग’ इति पाठान्तरम् । शिव =

शिवसदृशः । ‘द्विज’ इति पाठे-चाण्डालादिरपि भस्मधारणादिना द्विजतुल्यो

भवतीत्यर्थः ॥ १७८ ॥

१ ‘एवमया’ । २ ‘सजायते’ । ३ ‘भस्माङ्ग’ पाठान्तरम् । ४ ‘सागरोत्तरणोपायं’ ।

५ ‘वयस्ये’ । ६ ‘मरणाद्गो द्विजो’ ।

पडक्षरेण मन्त्रेण पुष्पमेकमपि स्वयम् ।

लिङ्गस्य मूर्ध्नियो दद्यान् स भूयोऽपि जायते ॥ १७९ ॥

तच्छ्रुत्वा आपादभूतिस्तत्पादौ गृहीत्वा सप्रथयमिदमाह-‘भगवन् ! तर्हि दीक्षया मेऽनुग्रहं कुरु ।’

देवशर्मा आह-‘वत्स ! अनुग्रहं ते करिष्यामि, परन्तु रात्री त्वया मठमध्ये न प्रवेष्टव्यं । यत्कारण-निःसङ्गता यतीनां प्रशस्यते, तथैव ममापि च । उक्तञ्च यतः—

दुर्मन्त्रावृत्तिर्विनश्यति, यतिः सङ्गात्सुतो लालना-

द्विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयान्छीलं रत्नोपासनात् ।

मैत्री चाऽप्रणयात्समृद्धिरनयात्क्षोहः प्रवासाश्रया-

त्त्री गर्वादन्येक्षणादपि कृपिस्त्यागात्प्रमादाद्यनम् ॥ १८० ॥

तस्यया व्रतग्रहणानन्तरं मठद्वारेत्तणकुट्टीरके शयितव्यम्’-इति ।

स आह-‘भगवन् ! भवदादेशः प्रमाणं, परत्र हि तेन मे प्रयोजनम् ।’

अथ कृतशयनसमयं देवशर्मा दीक्षाऽनुग्रहं कृत्वा शास्त्रोक्त-विधिना दिप्यतामनयत् । सोऽपि हस्तपादावर्मर्दनेन, पत्रिकान-यनादिकया च परिचर्यया तं परितोपमनयत् । पुनस्तथापि मुनिः फक्षान्तरान्मात्रां न मुञ्चति ।

पडक्षरेण मन्त्रेण न जायते=न पुनरपि गर्भयाननामनुभवति ।

पादौ गृहीत्वा=प्रणम्य । सप्रथय=मर्धेहम् । दीक्षया=नदाख्येन सस्वारेण । गर्वाद्=रूपादिगर्वात् । त्यागात्=अनिदानात् । प्रमादात्=अनवधानाच्च-धनमस्य-सीत्यर्थः ॥ १८० ॥ व्रतग्रहणं=दीक्षाग्रहणं । भवदादेशः=भवदाज्ञा । परत्र=पर-लोके । तेन=भवदादेशेन । प्रयोजनं=कार्यं-स्वर्गादिफलं-भविष्यतीत्याशयः । पत्रिका=त्रिवपत्रम् ।

कृत शयनस्य समयो येन त=कृतबद्धिशयनप्रतिज्ञां । अनुग्रहं=कृपां । देवशर्मा स्वदिप्यतां प्राहयामास । हस्तपादावर्मर्दनादिपरिचर्यया=पादवर्गवाहना-

अथैवं गच्छति काले आपादभूतिश्चिन्तयामास—‘अहो ! न कथञ्चिदेव मे विश्वासमागच्छति, तर्त्तिकं दिवापि शस्त्रेण मारयामि, ? किंवा विषं प्रयच्छामि, ? किंवा पशुधर्मेण व्यापादयामि’ ?—इति । एवं चिन्तयतरतस्य देवशर्मेणोऽपि शिष्यपुत्रः कश्चिद्भामादामन्त्रणार्थं समायातः । प्राह च—भगवन् ! पवित्रारोपणकृते मम गृहमागम्यताम्’—इति । तच्छ्रुत्वा देवशर्मा आपादभूतिना सह प्रहृष्टमनाः प्रस्थितः ।

अथैवं तस्य गच्छतोऽग्रे काचिन्नदी समायाता । तां दृष्ट्वा मात्रां कक्षान्तरादवतार्य, कन्यामध्ये सुगुप्तां निधाय, स्नात्वा, देवार्चनं विधाय, तदनन्तरमापादभूतिमिदमाह—‘भो आपादभूते ! यावदहं पुरीपोत्सर्गं कृत्वा समागच्छामि, तावदेवा कन्या योगेश्वरस्य सावधानतया रक्षणीया’—इत्युक्त्वा गतः ।

आपादभूतिरपि तस्मिन्नदर्शनीभूते मात्रामादाय सत्त्वरं प्रस्थितः । देवशर्मापि छात्रगुणानुरक्षितमनाः सुविश्वस्तो यावदुपविष्टस्तिष्ठति तावद्धुट्टं (सुवर्णरोमदेहं) यूथमध्ये हुड्डयुद्धमपदयत् ।

अथ रोपघशाहुड्डयुगलस्य—दूरमपसरणं कृत्वा भूयोऽपि समुपेत्य ललाटपट्टाभ्यां प्रहरतो भूरि रुधिरं पतति, तस्य जम्बुको जिह्वालौल्येन रक्तभूमिं प्रविश्याऽऽस्याश्रयति । देवशर्मापि तदालोप्य व्यचिन्तयत्—अहो ! मन्दमतिरयं जम्बुकः, यदि कथमप्यनयोः संघट्टे पतिष्यति तन्नूनं मृत्युमवाप्स्यतीति चित्तकथामि ।

दिनेश्वरा । त=देवशर्माणम् । दिवापि=दिन एव । पशुधर्मेण=गलमुखाश्वतोषेण । (गल्य षोडशर) । आमन्त्रणार्थं=निगन्त्रणार्थं । पवित्रारोपणार्थं=तदाग्न्यागवगम्यागनाय । क्वस्य पवित्रारोपणमहोनायो भवति शैवराज्यादीनाम् । कन्या मध्ये=कन्यामध्ये । (‘शोनी मे’ ‘गुदनी मे’) । दर्शनं=स्नाननिहितभ्येदं दर्शनार्चनं । प्रनिवृत्तम्=उत्तरम् । योगेश्वरस्य=शिवस्य । हुड्ड=मेघ । रक्तभूमिः=युद्धभूमिः ।

१ ‘देवशर्मशिष्यपुत्रः’ । २ ‘पवित्रारोपणविषये मम गृहम्’ । ३ ‘योगेश्वरस्य सावधानेन रक्षणीया’ । ४ ‘हुड्डो हुड्डयुद्धमपदयति इति’ ‘हुड्ड इति षोडशर’ । ५ ‘तस्य हुड्डाऽऽस्याश्रयति’ । ६ ‘विश्वस्तो भवति’ । ७ ‘गोमयुग्मद्वारे’ । ८ ‘शिवस्य’ । ९ ‘परमाश्वर्यवति’ । १० ‘पा’ ।

क्षणान्तरे च तथैव रक्तास्वादनलौत्यान्मध्ये प्रविशस्तयो^१ शिर
सपाते पतितो मृतश्च शृगार ।

ततो देवशर्मा प्राह—‘जम्बुको हुड्डयुद्धेन’ इति ।

देवशर्मापि त शोचमानो मामामुद्दिश्य शनै शनै प्रस्थितो
यावदापादभूतिं ॥ पश्यति ततश्चीत्सुपयेन शीघ्रं विधाय यावत्क
थामालोकयति तावन्मात्रा न पश्यति । ततश्च ‘हा ! हा !
मुपितोऽस्मि’—इति जटपन्थिवीतले मूर्च्छया निपपात । तत
क्षणाद्येतना लक्ष्म्या भूयोऽपि समुत्थाय कृतकर्तुमारब्ध —‘भो
आपादभूते ! क मा घञ्चयित्वा गतोऽसि ।’ देहि मे प्रतिवचनम् ।’

पथ बहु विलप्य तस्य पदपद्धतिमन्वेपयन् ‘घय चाऽऽपाद
भूतिना’ इति प्रजटपञ्चनै —शनै प्रस्थित ।

अथैष गच्छन्सायन्तनसमये कञ्चिद्भ्राममाससाद । अथ
तस्माद्भ्रामात्पश्चित्कौलिक समार्यो मद्यपानवृत्ते समीपवर्तिनि
नगरे प्रस्थित । देवशर्मापि तमालोक्य प्रोवाच—‘भो भद्र ! घय
सूर्योढा अतिथयस्तवान्तिक प्राप्ता , न कुम्प्यथ ग्रामे जानीम ,
तद्गृहतामतिथिधर्मम् ।’ उक्तञ्च—

अप्रणोप्योऽतिथि साय सूर्योढो गृहमेधिनाम् ।

पूजया तस्य देवस्य प्रयान्ति गृहमेधिन ॥ १८१ ॥

तथा च-तृणानि भूमिर्दक वाक्चतुर्थी च सूत्रता ।

सतामेतानि हर्षेषु नोच्छिद्यन्ते पन्नाचन ॥ १८२ ॥

स्वागतेनाऽप्रयस्तेषां आसनेन शतशतु ।

पान्शाचेन पितरो ह्यर्घ्यान्छम्भुस्तथाऽतिथे ॥ १८३ ॥

रुपे—रामदे । शिर गपाते शिर-राफे । (‘टङ्ग मं) । कृतं रो-तु ।
कौन्त्र-तन्तुशय । (‘जुगहा ‘बोरी) । मृश- मृशास्मनदंगया पात ।
‘अप्रणाय-’-मान्नीय । तृणानि-पत्राड स्पर्शाणि । (‘पुभाल’ ‘चगई’) ।

१ अथान्यसि प्रस्तादे तथैव रक्तास्वादनलौत्यान्मापासुतागतयो । २ मद्यतो योऽ
मिथि । ३ प्रीता । ४ नोविनो छ-जापेनप्रजापतिरिति । ५ पितरन्मथ प-मिथे
शिर इति च सु-पादो निधिते ।

कौलिकोऽपि तच्छ्रुत्वा भार्यामाह—‘प्रिये ! गच्छ त्वमतिथि-
मादाय गृहं प्रति, पादशौचभोजनशयनादिभिः सत्कृत्य त्वं तत्रै-
व तिष्ठ, अहं तव कृते प्रभूतं मद्यमानेष्यामि ।’

एवमुक्त्वा प्रस्थितः ।

सापि भार्या पुञ्चली तमादाय प्रहसितवदना देवदत्तं मनसि
ध्यायन्ती गृहं प्रति प्रतस्थे । अथवा साध्विदमुच्यते—

दुर्दिवसे घनतिमिरे दुःसञ्चारानु नगरवीथीषु ।

पत्युर्विदेशगमने परमसुखं जघनचपलायाः ॥ १८४ ॥

तथा च—

पर्यङ्कं स्वास्तरणं पतिमनुकूलं मनोहरं शयनम् ।

वृणमिष लघु मन्यन्ते कामिन्यश्चौर्यरतलुब्धाः ॥ १८५ ॥

तथा च—

केलिं प्रदहति लज्जा, शृङ्गारोऽस्थीनि, चाटवः कटवः ।

बन्धक्याः परितोषो न किञ्चिदिष्टे भवेत्पत्न्यौ ॥ १८६ ॥

कुलपतनं जनगर्हा बन्धनमपि जीवितव्यसन्देहम् ।

अङ्गीकरोति कुलटा सततं परपुरुषसंसक्ता ॥ १८७ ॥

अथ कौलिकभार्या गृहं गत्वा देवदत्तमणे गताऽऽस्तरणां
भग्नां च यद्वां समर्प्येदमाह—‘भो भगवन् ! याचदहं स्वसर्त्रीं

सूनुता=मधुरा । ‘मधुरं सूनुतं प्रियं’ इत्यमरः । सर्ता=सञ्जनानां । हर्म्येषु=गृहेषु ।
न उच्छिद्यन्ते=न दूरीभवन्ति । अतिथेः स्वागतेन अग्रयस्तृप्यन्ति । शतशतुः=
इन्द्रः ॥ १८३ ॥

प्रभूत=बहुलम् । पुञ्चली=असनी । देवदत्तं=स्वप्रियं वचनं पुरुषविशेषम् ।
दुर्दिवसे=मेषच्छत्रेऽङ्कि । घनतिमिरे=निविडान्धकारे । वीथी=रथ्या । (‘गली’)
जघनचपलानां=कुलटानाम् ॥ १८४ ॥ स्वास्तरणं=मृदुधनुषपरिच्छिद्युत्तमम् । शयनं=
शय्या, रतिमन्दिरं वा । चौर्यरतं=प्राणमोहः ॥ १८५ ॥ बन्धनम्=कुलटा ।
कुलपतनं=कुलध्वंसः । जीवितव्यसन्देहं=जीवनमंशयम् ॥ १८७ ॥ गताम्नरणाम्=
आस्तरणरहिताम् । (विद्यावन के मिता) । सम्भाष्य=तया मदाऽऽज्ञाणादिकं

प्राप्ताद्भ्यागतं सम्भाव्य द्रुतमागच्छामि तावत्त्वयाऽस्मद्गृहेऽ-
प्रमत्तेन भाव्यम् ।

पथमभिधाय शृङ्गारविधि विधाय यावद्देवदत्तमुद्दिश्य व्रज-
ति-तावत्तद्गतां संमुखो मदविह्वलाङ्गो मुक्तकेशः पदे पदे प्रस्व-
लङ्गुहीतमद्यभाषः समभ्येति । तं च दृष्ट्वा सा द्रुततरं व्याधु-
त्य—स्यगृहं प्रविश्य मुक्तशृङ्गारवेषा यथापूर्वमभवत् ।

कौलिकोऽपि तां पलायमानां कृताऽद्रुतशृङ्गारां विलोक्य
प्रागेव कर्णपरम्परया तस्या अपवादध्वणात् क्षुभितहृदयः स्वा-
कारं निगूहमानः सदैवाऽऽस्ते । ततश्च तथाविध चेष्टितमद्य-
लोक्य दृष्टप्रत्ययः क्रोधवशगो गृहं प्रविश्य तामुवाच—‘आः पापे
पुंश्चलि ! क प्रस्थितासि’ ? । सा प्रोवाच—अहं त्वत्सकाशादागता
न कुत्रचिदपि निर्गता, तत्कथं मद्यपानवशादप्रस्तुतं वदसि ? ।
अथवा साधु चेदमुच्यते—

शैकल्यं घरणीपातमवयोचितैर्जल्पनम् ।

सन्निपातस्य चिह्नानि भवं सर्वाणि दर्शयेत् ॥ १८८ ॥

करैस्पर्न्दोऽम्बरत्यागस्तेजोहानिः सरागता ।

घारणीसद्गजाऽवस्था भानुनाऽप्यनुभूयते ॥ १८९ ॥

सोऽपि तच्छ्रुत्वा प्रतिकूलध्वनं वेपविपर्ययं चाऽवलोक्य

निधाय । अप्रमत्तेन=सावधानेन । देवदत्त=स्वधियं कश्चित् । व्याधुदय=परागम्य ।
(‘यावद् देव’ ‘हीट कर’) । ध्रुतेन अपवादेन क्षुभितं हृदयं यस्यानां तथा=
स्वपत्नीचरित्रग्रंथशृत्तान्निधवणपुण्यद्वयमानचेता । स्वपारं=स्वमनोभार । निगू-
हमान=गोपायन् । दृष्टप्रत्यय=ज्ञानविधाय । वैवर्त्य=चिरलता । मद्येन राजि-
पानरोगलक्षणाणि भूमिपतनादीनि सर्वाणि भवन्तीत्यर्थः ॥ १८८ ॥

करेति । कर्णणी=पथिमदिशा, मद्यम । तत्र=तत्र गमन, पानम ।
परस्पर्न्द=हस्तारम्भ, मिरणहणम । ‘करतावः’ इत्यपि पाठ । अम्बरत्याग=
मगनत्याग, वज्रमोचनम । तेजोहानि=व्यन्तिहानि । सरागता=लंघित्यवता-
मुगे, मण्डले च । भानु=सूर्य ॥ १८९ ॥

तामाह-‘पुंश्चलि ! चिरकालं श्रुतो मया तवाऽपवादः । तदद्य स्वयं संज्ञातप्रत्ययस्तव यथोचितं निग्रहं करोमि ।’ इत्यभिधाद्य लघुद्वप्रहारैस्तां जर्जरितदेहां विधाय स्थूण्या सह दृढवन्धनेन बद्धा सोऽपि मदविह्वलाङ्गो निद्रावशमगमत् ।

अत्राऽन्तरे तस्याः सखी नापिती कौलिकं निद्रावशगतं विज्ञाय तां शत्वेदमाह-‘सखि ! स देवदत्तस्तस्मिन्स्थाने त्वां प्रतीक्षते, तच्छीघ्रमागम्यताम्’-इति । सा चाह-‘पश्य ममाऽवस्थां, तत्कार्यं गच्छामि, तद्वत्त्वा ब्रूहि तं कामिनं,—यदस्यां रात्रौ न त्वया सह समागमः ।’ नापिती प्राह-‘सखि । मा मैवं घद, नार्यं कुलटाधर्मः । उत्तञ्च—

विपमस्थत्वादुपलप्रहणव्यवसायनिश्चयो येषाम् ।

उष्ट्राणामिष तेषां मन्येऽहं शंसितं जन्म ॥१९०॥

तथा च—

सन्दिग्धे परलोके जनापवादे च जगति बहुचित्रे ।

स्वार्धाने पररमणे धन्यास्तारुण्यफलभाज ॥ १९१ ॥

स=संलिख । प्रतिबूलवचन=विद्वद्भूरवान्य । पुंश्चलि=परपुरपरते । तस्मिन्स्थाने=तद्वैतस्थले । सञ्ज्ञातप्रत्यय=ज्ञातविधाय । निग्रहं=दण्डविधानम्, ताडनम् । तां=स्वभार्याम् । स्थूण्या=स्तम्भेन । (‘खम्भे से’ ‘थूणी से’) । अन्तरे=अवसरे । (इस बीच में) । तस्या=कौलिकभार्याया । ता=कौलिकरूपिणीम् । स=त्वत्प्रिय । तस्मिन्=पूर्वं सङ्गतिते । मा=संलिख ज्ञाया । समागमो न । ‘सम्भवती’ति शेषः ।

विपमसंघति । यथा-दुर्गमस्थानस्थितस्वादुफलपात्रादिग्रहणव्यापारनिधय उष्ट्राणां स्वभावः । तथा-दुर्गमचौर्यरतानन्दानुभवव्यापारनिधय कुलटानां सहजो धर्मः । येषां=कुलटाजनानां, व्यवसायिनां, चौराणाञ्च । शंसितं=पूजितम् ॥१९०॥ परलोके हि भवितेति न निश्चयः, जनापवादस्तु बहुविधयत्नयेव, एवं च स्वार्धानेन पररमणेन=चारेण, यौवनफल=मुरत्तं, धन्या एव कार्त्तिक्यो लभन्ते । ता एव धन्या इत्यर्थः ॥ १९१ ॥

अन्यच्च—

यद्यपि न भवति दैवात्पुमान्विरूपोऽपि बन्धकी रहसि ।

भव्यमपि तदपि कष्टान्निक्रान्तं सा भजत्येव ॥१९८॥

साऽप्रवीत्—‘यद्येव—तर्हि कथय—कथं दृढबन्धनैर्वद्धा सती
तत्र गच्छामि ?’, संनिहितश्चाय पापात्मा मत्पतिः ।’

नापित्याह—‘सखि ! मद्विह्वलोऽयं सूर्यकरस्पृष्टः प्रयोधं
यास्पति, तदहं त्वामुन्मोचयामि, मामात्मस्थाने यद्धा द्रुततरं
देवदत्तं समभाव्याऽऽगच्छ ।’ साऽप्रवीत्—‘एवमस्तु’—इति ।

तदनु सा नापिती तां स्वसर्पां दन्धनाद्विमोच्य तस्याः
स्थाने यथापूर्वमात्मानं यद्धा तां देवदत्तसकारं सङ्केतस्थानं
प्रेषितवती ।

तथाऽनुष्ठिते—कीलिकः कस्मिंश्चित्क्षणे समुत्थाय किंचिद्गत-
कोपो विमदस्तामाह—‘हे परुषयाविनि ! यदद्य प्रभृति गृहान्नि-
रक्रमणं न करोषि, न च परुषं वदसि, ततस्त्वामुन्मोचयामि ।’

नापित्यपि स्वरभेदभयाद्यावन्न किंचिदूचे, तावत्सोऽपि भूयो
भूयस्तां तदेवाऽऽह । अथ सा यावत्प्रत्युत्तरं किमपि न वदौ,
तावत्स प्रकुपितस्तीक्ष्णशस्त्रमादाय तस्या नासिकामच्छिन्नत् ।
आह च—‘रे पुंश्चलि ! तिष्ठेदानीं, न त्वा भूयस्तोपयिष्यामि’ ।
इति जटपन्थुनरपि निद्रावशमगमत् ।

यद्यपीति । भव्य=सुन्दर स्वपति । निजक्रान्तं=स्वप्रिय । विरूपोऽपि जार
बुलदानां प्रिय, न तु सुन्दरोऽपि निजपतिरित्यर्थः ॥१९८॥ मद्विह्वल=मदवि-
ह्वल । (‘नशे मे चूर’) । सूर्यकरस्पृष्ट,=प्रयाते सूर्यनिरक्षणपरमदेव । प्रयोधं=
चेतनाम् । तत्=तस्मात् । माम्=नापितां, दूतीम् । ना=पुबली । (एवमस्तु=नच्छ) ।

तदनु=तदनन्तरम् । स्वसर्पा=कीलिकम् । परुष=रुग्म् । स्वरभेदभयात्=
स्वस्वरभेदभयान् । तदेव=तदेव वाक्यम् । भूय=अधिसम् । (अथ और ज्यादा) ।
न तोपयिष्यामि=न जाग्रदवस्थां वधयिष्यामि । (अथ मैं तेरी आँखें राजाकर न तो

देवशर्माऽपि चित्तनाशात्क्षुत्क्षामकण्ठो नष्टनिद्रस्तत्सर्वं स्त्री-
चरित्रमपश्यत् । सापि कौलिकभार्या यथेच्छया देवदत्तेन सह
सुरतसुखमनुभूय कस्मिंश्चित्क्षणे स्वगृहमागत्य तां नापितीमिद-
माह-‘अयि ! शिवं भवत्याः ?, नायं पापात्मा मम गताया
उत्थित आसीत् ?’ ।

नापित्याह-‘शिवं नासिकया चिना शेषस्य शरीरस्य, तद्-
द्रुतं मां मोचये यन्धनाद्यावन्नायं मां पश्यति, येन स्वगृहं गच्छा-
मि । अन्यथा भूयोऽप्येष दुष्टतरः कर्णच्छेदादिनिग्रहं करिष्यति ।’

तथाऽनुष्ठिते भूयोऽपि कौलिक उत्थाय तामाह-‘पुंश्चलि !
किमद्याऽपि न घदसि ? । किं भूयोऽप्यतो दुष्टतरं निग्रहं कर्ण-
च्छेदेन करोमि’ ? ।

अथ सा सकोपं साऽधिक्षेपमिदमाह-‘धिग्धिङ् महाभूढ !
को मां महासर्ती धर्पयितुं ध्यङ्गयितुं वा समर्थः ? । तच्छृण्वन्तु
सर्वेऽपि लोकपालाः—

आदित्यचन्द्रायनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥१९३॥

तद्यदि मम सतीत्वमस्ति, मनसाऽपि परपुरुषो नाभि-
लपितः, ततो देया भूयोऽपि मे नासिकां तादृशप्रामक्षतां कुर्यन्तु ।
अथवा—यदि मम चित्ते परपुरुषस्य भ्रान्तिरपि भवति तदा मां
मरुमसाप्यन्तु ।’ एवमुक्त्वा भूयोऽपि तमाह-‘भो दुरात्मन् !
पश्य मे सतीत्वप्रभावेण तादृश्येव नासिका संयुक्ता ।’

अथाऽन्नायुल्मुकमादाय यावत्पश्यति तावत्तद्रूपं नासि-

काञ्च भूतले रक्तप्रवाहं च महान्तमपश्यत् । अथ स विस्मित-
मनास्तां बन्धनादिमुच्य शय्यायामारोप्य च चाटुशतैः पर्यतोप-
यत् । देयशर्मापि तं सर्वं वृत्तान्तमालोक्य विस्मितमना इदमाह-

शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि ।

धलेः कुम्भीनसेश्चैव सर्वास्ता योपितो विदुः ॥ १९४ ॥

हसन्तं प्रहसन्त्येता रदन्तं प्ररुदन्त्यपि ।

अप्रियं प्रियवाक्यैश्च गृह्णन्ति कालयोगतः ॥ १९५ ॥

उशना चेद यच्छान्नं यद्य चेद बृहस्पतिः ।

स्त्रीबुद्ध्या न विशिष्येत तस्माद्रक्ष्याः कथं हि ताः ? ॥ १९६ ॥

अनृतं 'सत्य'मित्याहुः सत्यं चापि तथाऽनृतम् ।

इति यास्ताः कथं धीरः संरक्ष्याः पुरुषैरिह ॥ १९७ ॥

अन्यत्राप्युक्तम्—

नानिप्रमदः प्रमदासु कार्यो नेच्छेद्गलं स्त्रीषु वियर्थमानम् ।

अतिप्रमत्तैः पुरुषैर्यतनाः क्रीटन्ति कारैरिय सूनपक्षैः ॥ १९८ ॥

सुमुगेन घटन्ति धत्तुना प्रहरन्त्येव शितेन चेतमा ।

यथाशेषः । (पादिते श्री तरुह) उन्नुम्=अच्छान्नं । (ममाल-जलती लकड़ी
भादि) । चाटुशतैः=प्रियवक्त्रैर्वहुविधैः ।

शम्बरस्येति । शम्बर-नमुचि-बलि-कुम्भीनगा अमरा. शंभः । सर्वविधा
माया प्रिया जननी-वर्ध ॥ १९४ ॥ हसन्तं प्रहसन्ति, रदन्तं रितेभ्य रदन्ति
पगनार्थम्, अप्रियं घटन्तं च प्रियवक्त्रैरान्तरा नयन्ति-वर्धः ॥ १९५ ॥ उशनाः=
शुशान्ताः । न विशिष्येत=न बुद्धिमान् न बहिर्भवति । तस्यां बुद्धौ च सर्वं नीति-
शास्त्रमन्तर्भावार्थः ॥ १९६ ॥ अनृतमिति । सत्यं मिथ्या, जगत्स्य सत्यमिति
च याः कथं विदुः प्रभवन्ति तस्यां रदन्तं बुद्ध्यर्थे च ॥ १९७ ॥ अतिप्रमदः=
अत्यन्तं क्रोधागुब्ध-भेदः, यन्तं बलं यदमनं नेपथेयम् । अनिप्रमदः=परा-
भूतिः । घटन्ती=उपशान्तिः ॥ १९८ ॥ धत्तुना=यज्ञेन मन्त्रेण च । शितेन

मधु तिष्ठति वाचि योपितां हृदये ह्यलहलं महोविषम् ॥१९९॥

अत एव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते ।

पुरुषैः सुखलेशवञ्चितैर्मधुलुब्धैः कमलं यथाऽलिभिः ॥२००॥

अपि च—

आवर्तः संशयानामविनयभवनं पत्तनं साहसानां,

दोषाणां सन्निधानं कपटशतगृहं, क्षेत्रमप्रत्ययानाम् ।

दुर्माद्यं यन्महद्भिर्नरवरवृषभैः सर्वमायाकरण्डं,

स्त्रीयन्त्रं केन लोके विषममृतयुतं धर्मनाशाय सृष्टम् ॥२०१॥

कार्कश्यं स्तनयोर्दशोस्तरलताऽलीकं मुखे दृश्यते,

कौटिल्यं कचसंचये, प्रवचने मान्यं, त्रिके स्थूलता ।

भीरुत्वं हृदये सदैव कथितं, मायाप्रयोगः प्रिये,

यासां दोषगणो गुणो, मृगदृशां ताः किनैराणां प्रियाः ? ॥२०२॥

=निदिणेन । मधु=माधुर्यं शब्दश्च । ह्यलहलं=तृणामकं विषं । 'ह्यलहलं वदन्त्यापि ह्यलहलं' इति द्विरूपोक्तः ।

अत एवेति । हृदये विषस्य मुखे मधुनश्च विद्यमानत्वान्मुखमाधुर्यवञ्चितं = मुखलेशवञ्चितं, मुखलवलम्बं पुरुषपरधर पीयते, कामिन्या हृदयं मुष्टिभिराह-
न्यते च । कामसास्त्रे हि ममिनीहृदयप्रदेशताडनं कामोद्दीपकतया निर्दिष्टम् ।
भ्रमरा हि मधुलेशलुब्धा कमलमृष्टरन्ध्रमपि महन्ते इति च लौकिकम् ॥२००॥
संशयानाम्-आवर्त इव=अम्भना भ्रम इव । ('भवरजाल') । प्रवृत्ते साहस्या-
त्तत्प्रयोगः । अविनयानां=पाठ्यानां । भवनं=गृहमिव । पत्तनं=नगरमिव । सन्नि-
धानं=महान् निधिरिव । कपटशतानां गृहम् । अप्रत्ययानाम्=अविधासानाम् ।
क्षेत्रं=वेदार इव । स्त्रीनामसं यन्त्रमेतत्-अमृतयुतं विषं धर्मनाशाय सर्वमा-
यायानां-करण्डं=पेटवमिव, केन=नक्षत्राणां । सृष्टं=निर्मितम् । 'केन निर्मितं' इति
प्रश्नो वा ॥ २०१ ॥

कार्कश्यमिति । तरलता=चञ्चलता । अलीकं=मिथ्यावचनं । कचसंचये=वेश-
यन्त्रे । प्रवचने=भाषणे । मान्यं=मन्दता । त्रिके=मृष्टवंशाधोभागे । निराम्यविम्ये

१. 'महद्विष'मित्यपि क्वचिच्छाठ । 'महद्विष' इति ॥ क्षीरस्वामिभूत पाठः ।

२ 'द्राव्यते' । ३, 'कचसंचये च वचने' । ४ 'गुणः' । ५ 'स्युः वदन्तां प्रियाः' ।

एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्यहेतोः—

विश्वासयन्ति च परं, न च विश्वसन्ति ।

तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन

नार्यः इमशानघटिका इव वर्जनीयाः ॥ २०३ ॥

व्याकीर्णफेसरकरालमुरा मृगेन्द्रा नागाश्च भूरिमदराजिविराजमानाः ।

मेधायिनश्च पुरुषाः समरेषु शूराः स्त्रीसन्निधौ परमकापुरुषा भवन्ति ॥ २०४ ॥

धृवन्ति सावत्प्रथमं प्रियाणि यायन्न जानन्ति नरं प्रसक्तम् ।

ज्ञात्वा च तं मन्मथपाशबद्धं प्रस्नामिपं मीनमिवोद्धरन्ति ॥ २०५ ॥

समुद्रवीचीय चलस्यभावाः, सन्ध्याधरेरेव मुहूर्तरागाः ।

म्रियः कृताऽर्धाः पुरुषं निरर्थं निष्पीडिताऽलक्तकवत्यजन्ति ॥ २०६ ॥

इति यावत् । प्रिये=सन्ते । मायाप्रयोगः=उल्लसर्मणप्रयोगः । ('कपट' 'जादू-टोना') ।

इदं दोषगमरूपा-यागां गुणा. तां कथं नराणां प्रिया भवन्ति ? ॥ २०२ ॥

एता इति । कार्यहेतोः=स्वार्थसाधनस्य । हसन्ति च रुदन्ति च । परं

विश्वसयन्ति, परन्तु तं स्वयं नैव विश्वसन्ति । अतः-कुलशीलसमन्वितेन=कुली-

नेन, शीलवता च नरेण । 'कुलशीलवते'ति पाठान्तरम् । इमशाने षट्का पटिकाः

इमशानघटिका ('इमशान मं बन्धी हुर्द हण्डिया' 'घट') तद्वदशुचित्वाद्-

जनाहोः ॥ २०३ ॥ व्याकीर्णं. वेमरं. करालानि मुखानि येनान्, -विशिसगटा-

भारभक्षणमुगा । मृगेन्द्रा=मिहाः । भूरिभि-मदराजिभि=मदरेकभिः । विराज-

माना=शोभमानकटाः । नागा=यजाध । स्त्रीणां निकटे परमप्रपुण्या=नितान्तं

कृतरा इव, तद्वदशुचित्वाद्ना भवन्तीत्यहो विप्रम् ॥ २०४ ॥

धृवन्तीति । प्रथमम्=आदौ । तावत् प्रियाणि=मनोहरणि कटाशुभ्रजविशे-

षादीनि । यायन्नं प्रगल्भम्=नानुरक्तम्, गंतमस्य । मन्मथपाशबद्धं=रामराजबद्धं ।

प्रस्नामिपं येनागौ तं=मिलितमंगलगटं, सम्मोहम्=मर्दं च । 'प्रस्नामिपं पुनपुनर्दं,

भोग्यालुनि गंभोगेऽप्युक्तेषु पल्लेऽपि चेत्येति मेदिनी ॥ उद्धरन्ति=उद्धरयन्ति,

परो नयन्ति च । परित्यजन्ति वा ॥ २०५ ॥

° अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभिता ।
 अशौचं निर्दयत्वं च स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥ २०७ ॥
 संमोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति
 निर्भर्त्सयन्ति रमयन्ति विपादयन्ति ।
 एताः प्रविश्य सरलं हृदयं नराणां

किं वा न वामनयना न समाचरन्ति ! ॥ २०८ ॥
 अन्तर्दिपमया ह्येता बहिर्धैव मनोरमाः ।

गुञ्जाफलसमाकारा योपितः केन निर्मिताः ? ॥ २०९ ॥

एवं चिन्तयतस्तस्य परिभ्राजकस्य सा निशा महता कृच्छ्रे-
 -तिचक्राम । सा च दूतिका छिन्ननासिका स्वगृहं गत्वा
 चिन्तयामास-किमिदानीं कर्तव्यं ? कथमेतन्महच्छिद्रं स्यैवायि-
 तव्यम् ? ।

अथ तस्या एवं विचिन्तयन्त्या भर्ता कार्यवशाद्भ्राजकुले
 पर्युपितः । प्रत्यूषे च स्वगृहमभ्युपेत्य द्वारदेशस्थो विवधपौर-

कृतार्थः=साधितस्वप्रयोजनाः सत्यः । निरर्थः=निष्प्रयोजनः । निष्पीडितालक्तक-
 वत्=निष्कृततरागं यावकमिव । त्यजन्ति=दूरीकुर्वन्ति, अपसारयन्ति ॥

अनृतः=निष्ठाभाषणम् । साहसम्=असमीक्ष्य कारिता । अशौचं=मलिनता ।
 स्वभावजाः=नैसर्गिकाः ॥ २०७ ॥

मदयन्ति=प्रेमोन्मत्तं कुर्वन्ति । विडम्बयन्ति=उपहास्यता नयन्ति, ('उन्म-
 वनाती ह') । निर्भर्त्सयन्ति=तिरस्कुर्वन्ति । रमयन्ति=भुजयन्ति । विपाद-
 यन्ति=क्षेशयन्ति च । विमधिमम्-एता-कपटकुशला-नराणां सरलं हृदयं
 प्रविश्य=स्वानुकूलमनुरक्त्य विधाय किंवा तत् कार्यं यत् वामनयनाः=कमल-
 लोचनाः न कुर्वन्ति ? । सर्वं वक्तुं प्रभवन्तीत्यर्थः ॥ २०८ ॥ गुञ्जाफलं सविपम्,
 उपविपन्वाहुषायाः ॥ गुञ्जाफलमपि-बहिर्मनोहरमन्तर्दिपमयं भवति ॥ २०९ ॥

कृच्छ्रेण=वष्टेन । दूतिका=दूती सा नापिनी । महच्छिद्रम्=आत्मापराधः,

‘रूपोत्सुकतया तामाह ‘भद्रे ! शीघ्रमानीयतां क्षुरमाण्डं, येन शीरकर्मकरेणाय गच्छामि ।’ साऽपि छिन्ननासिका प्रत्युत्पन्न-
मतिर्गृहमध्यस्थितैव (कार्यकरणापेक्षया) क्षुरमाण्डात्क्षुरमेक
समाकृष्य तस्याऽभिमुखं श्रेष्यमास । नापितोऽप्युत्सुकतया
तमेकं क्षुरमवलोक्य कोपाविष्टः संस्तदभिमुखमेव तं क्षुरं
प्राहिणोत् ।

एतस्मिन्नन्तरे सा दुष्टा ऊर्ध्वबाहू विधाय फूत्कतुमना गृहा-
श्लिथकाम्,—‘महो ! पापेनाऽनेन मम सदाचारवर्तिन्याः पश्यत
नासिकाच्छेदो विहितः, तत्परिन्नायतां ! परिनायताम् !!’

अथाऽन्तरे राजपुरुषा समभ्येत्य त नापितं लघुप्रहारै-
र्जर्जरीत्य दृढबन्धनैर्षट्का तथा छिन्ननासिकया सह धर्माधिक-
रणस्थानं नीत्वा सभ्यानूचुः—‘शृण्वन्तु भवन्तः समासदः ! अनेन
नापितेनाऽपराधं विना स्त्रीरक्षमेतद्व्यहितं, तदस्य यद्यज्यते
तत्प्रियताम् ।—इत्यभिहिते सभ्या ऊचुः—‘रे नापित ! किमर्थं
स्वयं भार्या व्यदिता ?, किमनया परपुरुषोऽभिलषितः ?, उत
स्मिरप्राणद्रोहं कृतः ?, किंवा चौरकर्माऽऽचरितम् ? । तत्कथ्यता-
मस्या अपराधः ।’

नापितोऽपि प्रहारपीडिततर्तुर्वक्तुं न शक्नाक । अथ तं नृप्णी

ननरिषांरतेरुत्तरार्धमागच्छन्त्या । क्षुरमाण्डं=क्षुरमण्डपान्निवेदिनं (शीघ्रदं)
प्रतुष्टमिति च-राशंररूपेक्षया=रकार्यगंधमायेच्छा । उभयत्र=न्या-
स्यप्रतया । (हृदयच्छेद मे) । प्रष्टुं=इच्छामन् । (‘पश्चिदा’) ।
गृहमानीयता=गृह्य रोदितुमिच्छता । (‘विदने की इच्छा मे’) । गदार-
वीर्यता=रतिप्रतया । समुद्रप्रदरे=रतिप्रतया । अर्चयितुं=निवेदितुम् ।
धर्मप्राणद्रोहं=रतिप्रतया । (‘कवरी न’) । गन्ध-रूपमं=रतिप्रतया ।
(‘जय मन्त्रे’) । समुद्र-रतिप्रतया । (‘जय मन्त्रे’) । समुद्र-रतिप्रतया ।

स्मृतं दृष्ट्वा पुनः सम्या ऊचुः—‘अहो ! सत्यमेतद्राजपुरुषाणां वचः । पापात्माऽयम् । अनेनेयं निर्दोषा वराकी दूषिता । उक्तञ्च-

भिन्नस्वरमुखवर्णः शङ्कितदृष्टिः समुत्पतिततेजाः ।

भवति हि पापं कृत्वा स्वकर्मसन्नासितः पुरुषः ॥ २१० ॥

तथा च—

आयाति स्खलितैः पादैर्मुखवैवर्ण्यसंयुतः ।

ललाटस्वेदभागभूरि गड्गदं भापते वचः ॥ २११ ॥

अधोर्दृष्टिर्वदेत्कृत्वा पापं प्राप्तं सर्वा नरः ।

तस्माद्यन्त्रात्परिज्ञेयब्रिह्मैरेतैर्विचक्षणैः ॥ २१२ ॥

अन्यथा—

प्रसन्नवदनो हृष्टः स्पष्टवाक्यः सरोपहृक् ।

सभायां वक्ति साऽमर्षं साऽवष्टम्भो नरः शुचिः ॥ २१३ ॥

तदेव दुष्टचरित्रलक्षणो दृश्यते, स्त्रीधर्पणाद्वक्ष्य इति । तच्छूलेऽयमारोप्यताम्—इति ।

अथ घण्टस्थाने नीयमानं तमवलोक्य देवशर्मा तान्धर्मा-
घिहृतान्गात्वा प्रोवाच—‘भो ! भोः ! अन्यायेनैव वराको घण्टे
नापितः । साधुसमाचार एव । तच्छूयतां मे वाक्यम्—

व्यङ्गितः=नासान्छेदेन निकलता नीता । (इसकी आकृति ‘सुरत’ बिगाड दी) ।
प्राणश्रोह=विषादिदानेन पतिप्राणहरणोद्यम । पापात्मा=दुष्टस्वभाव, कृतापराध ।
वराकी=दीना । दूषिता=व्यङ्गिता । इत्येव राजपुरुषवचनं सत्यमेवेत्यर्थः ।

मिल स्वरो मुक्त्वर्णश्च यस्यासौ तथा,=स्खलितराज्, वरावर्तितमुखवर्णः ।
शङ्कितदृष्टिः=भयचमललोचन । चकिन् इव विलोम्भमानश्च । समुत्पतिततेजाः=
हनप्रभः ॥ २१० ॥ भूरि=विपुलम् । ललाटे स्वेदं मज्जतीति—ललाटस्वेदभागः=
प्रस्वेदयितललाटपट । मामर्षं=मोहोद्धनं । गावष्टम्भः=सर्धर्षः । शुचिः=निर्दोषः ।
सभायां=मंडपि । (‘वचहरी’) ॥ २१३ ॥ दुष्टचरित्रम्य यानि लक्षणानि तानि
रान्त्यस्यासौ तथा । स्त्रीधर्पणन्=स्त्रीपीडनान् । शूरे=वधशूरे । (‘शूरीशर’) ।

‘जम्बुको हुडयुद्धेन वयं चाऽऽपादभूतिना ।

दूतिका पर कार्येण त्रयो दोषाः स्वयद्भूताः ॥’ इति ।

अथ ते सभ्या ऊचुः—‘भो भगवन् ! कथमेतत् ?’ । ततश्च देव-
शर्मा तेषां प्रयाणामपि वृत्तान्तं विस्तरेणाऽकथयत् । नदाकर्ण्य
सुविस्मितमनसस्ते नापितं विमोच्य मिथः प्रोक्षुः—‘अदो !

अवध्यो ब्राह्मणो बालः स्त्री तपस्वी च रोगभाक् ।

विहिता व्यद्विता तेषामपराधे मेहत्यपि ॥ २१४ ॥

तदस्या नासिकाच्छेदः स्वकर्मणा हि संवृत्तः । ततो राज-
निग्रहस्तु कर्णच्छेदः कार्यः । तयानुष्ठिते देवशर्मापि विसेनाश-
समुद्भूतशोकरहितः पुनरपि स्वकीयं मठायतनं जगाम । अतोऽहं
प्रवीमि—‘जम्बुको हुडयुद्धेन—’ इति ।

करटक आह—अर्धव्यभिधे व्यतिकरे किं कर्तव्यमायपोः ? ।
वमनकोऽग्रधीत-पञ्चविधेऽपि समये मम बुद्धिस्फुरणं भविष्यति,
येन सखीयकं प्रभोर्विश्लेषयिष्यामि । उक्तञ्च यतः—

एकं हन्यान्न वा हन्यादिपुमुक्तो धनुष्मता ।

युद्धिर्बुद्धिमर्तः मृष्टा हन्ति राष्ट्रं सनायकम् ॥ २१५ ॥

धर्माधिकृतान्=धर्मधिररणम्भान् । शासनाचार=निर्देश । महर्षि-
अपराधे=तेषां=आग्रहादीनां, व्यद्विता=नामिच्छच्छेदना विरक्तज्ञता । विहिता=
धर्मशास्त्रयोपिता न तु कथं ॥ २१४ ॥ तत्=व्यतिरेकाऽप्यन्तर । राजनिग्रह=
राजदण्डः । कर्णच्छेदः=कर्णच्छेदकम् । कार्यः=विधेय । विसेनासोति । वमनसो-
द्भूतशोकरहितः शक्तिवर्ध । मठायतनं=निरागभूत स्वमठम् ।

व्यतिकरे=व्यवसाये । (गङ्गादे मं) । प्रभो=राज मित्र । विस्लेषयि-
ष्यामि=निर्दिश्यामि । धनुष्मता=धनुर्धन । श्वु=धन । मुण=निर्गत ।
एवमपि नरं वदन्ति हन्यान्, वदन्ति न वा हन्यान् । तद्वत्पुण्यधेय-नर-
मपि न हन्यादित्यर्थः । परन्तु बुद्धिमर्तः=निर्बुद्धिमान् । मृष्टा=उद्धता, वृष्टा

तदहं मायाप्रपञ्चेन (गुप्तमाधित्य ?) तं स्फोटयिष्यामि ।

करटक आह—भद्र ! यदि कथमपि तव मायाप्रवेशं पिङ्गलको ज्ञास्यति, सजीवको वा, तदानूनं ते विधात एव ।'

सोऽप्रवीत्—'तात ! मैवं वद, गूढधुन्निभिरापत्काले विधुरेऽपि दैवे बुद्धिः प्रयोजक्या । नोद्यमस्त्याज्यः । कदाचिद्गुणाधरन्यायेन बुद्धेः साम्राज्यं भवति । उक्तञ्च—

त्याज्यं न दैवे विधुरेऽपि धैर्यं, धैर्यात्कदाचित्स्थितिमाप्नुयात्तः ।
जाते समुद्रेऽपि हि पोतभङ्गे, सांयात्रिको वाञ्छति तर्तुमेव ॥२१६॥

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्दैवेन
दैवमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या,
यत्रेकृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः ॥२१६॥

तदेवं ज्ञात्वा सुगूढबुद्धिप्रभावेण—यथा ती द्वाचपि न ज्ञास्यत-
स्तथा—मिथो वियोजयिष्यामि ।

अपरञ्च—सुदोघतानां देया अपि सहायिनो भवन्ति । उक्तञ्च—

प्रयुक्ता । बुद्धिः=मतिस्तु—सनायनं=आधिपं । राष्ट्रं=राज्यमपि । हन्ति=विनाश-
यितुं शक्नोति ॥ २१५ ॥

मायाप्रवेशः=मायाविनियोगम् । राज्ञायको वा—'ज्ञास्यतीति शेषः । तदा=तर्हि ।
नूनम्=अवश्यम् । विधात=तव विनाश एव भविष्यति । विधुरेऽपि दैवे=विद्वेऽपि
भाग्ये । बुद्धिः=बुद्धिर्निति, धर्मनीतिश्च । उद्यमः=उद्योगः । गुणाधरन्यायेनेति ।
यथा—धुणो नाम कीटः काष्ठं भक्षयन् रज्ज्वादिवर्णतुल्यां छिद्रपद्मि कदाचिद्-
चरति, तथैव विधुरेण काले कदाचित्कार्यमिच्छे सम्भ्रम इत्याशयः ।

स्थितिः=गर्भीरहितगिद्धिम् । ग=गौर । पोतभङ्गे=नामभङ्गे जनेऽपि । सांया-
त्रिकः=पेनत्रणिक् । तर्तुमेव वाञ्छति=पुनरपि गमुद्वरणयाचरति पेनान्तरेण ।
तदेव यार्णज्यं पुनरपि कुरुते इत्याशयः ॥ २१६ ॥ ती द्वौ=मिदृशभौ ।

१. 'मायाप्रपञ्चम्' । इति पाठान्तरम् । २. 'मनसमत्र समे' इति लक्ष्मीर्देव इति देवमिति, 'निष्प्रेषणस्य पुङ्गव्य भवेति लक्ष्मीर्देव इति देवमिति' इति च पाठान्तरम् ।

वृते विनिश्चये पुंसां देवा यान्ति सहायताम् ।

विष्णुश्चक्र गस्तृप्ताश्च कौलिकस्य यथाऽऽहवे ॥

किञ्च—

सुप्रयुक्तस्य दम्भस्य ब्रह्माऽप्यन्तं न गच्छति ।

कौलिको विष्णुरूपेण राजकन्यां निषेवते ॥ २१८ ॥

करटक आह— कथमेतत् ? । सोऽस्मीति—

Lesson has ^{met} मिथ्याविष्णुकौलिककथा ।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कौलिकरथकारी मित्रे प्रतिघसत स्म ।
तत्र च ती घात्याग्रभृति सहचारिणी परस्परमतीथ स्नेहपरी
सर्दकस्थानविहारिणी फालं नयतः ।

अथ पदाचित्तप्राऽधिष्ठाने कस्मिंश्चिद्देवाऽऽयतने यात्रा-
महोत्सव संयुक्तः । तत्र च नटनर्तकधारणसङ्कुले नानादेशागत-
जनायुक्ते तौ सहचरौ भ्रमन्तौ काञ्चिद्राजकन्यां कण्ठेणुकाऽऽरुढां
सर्पलक्षणसनाथां फञ्चुकिपपंघरपरिवारितां देयतादर्शनाय
समायातां दृष्टयन्तौ ।

अथाऽसौ कौलिकस्तां दृष्ट्वा विपादित इव दुष्टप्रदग्दीप्त इव
कामशरैर्हृन्मयमानः सहसा भूतले निपपात । अथ तं तदवस्थमव-
लोक्य रथकास्तद्वःपदुःपितः—आतपुरैस्तं समुत्क्षिप्य स्वगृह-

दम्भस्य=मायाया । निषेवते=उपभुङ्क्ते ॥ २१८ ॥

अधिष्ठाने=नगरे । 'अधिष्ठान' रथस्याहं प्रमारेऽध्यागते पुरं=इत्यन्य ।
यात्रामहोत्सव=दर्शनप्रार्थना ['मेल'] । नटा=भरता । नर्तका=रन्ध्रोप
जंघिन । करण=स्नुनिपाठय । तौ गङ्गुले=व्याघ्रे । कण्ठेणुका=हस्तिनी । गर्ग
गङ्गागताया=गर्गम्भनेपेयाम । फञ्चुकिभि=तन्त पुरचरैर्दे । चरैरे=श्रीभि ।
परिवारिता=मर्दनाम् । विपादित=विपादित । दुष्टप्रदग्दीप्त=यं शास्यं दर्शित
इव । गदग=ताम्बा । तदर्थं=भूमी पतितम् । तं=नवगुदम् । तद्ग-
दु=ता स्वामयं तदुयो दुर्गित ग ।

मानाययत् । तत्र च विविधैः शीतोपचारैश्चिकित्सकोपदिष्टैर्मन्त्र-
वादिभिरुपचर्यमाणश्चिरात्कथञ्चित्सचेतनो बभूव ।

ततो रथकारेण पृष्टः—‘भो मित्र ! किमेवं स्वमकस्माद्विचेतनः
सञ्जातः ? , तत्कथ्यतामात्मस्वरूपम् ।

स आह—‘वयस्य ! यद्येवं तच्छृणु मे रहस्यं येन सर्वामा-
त्मवेदनां ते वदामि,—‘यदि त्वं मां सुहृदं मन्यसे ततः काष्ठ-
प्रदानेन प्रसादः क्रियतां, क्षम्यतां यद्वा किञ्चित्प्रणयातिरेकादयुक्तं
तव मयाऽनुष्ठितम्’ ।

सोऽपि तदाकर्ण्य वाण्यपिहितनयनः सगद्गदमुवाच—‘वयस्य !
यत्किञ्चिदुःखकारणं तद्गद, येन प्रतीकारः कियते—यदि शक्यते
कर्तुम् । उक्तञ्च—

औषधानां सुमन्त्राणां बुद्धेश्चैव महात्मनाम् ।

असाध्यं नास्ति लोकेऽत्र बद्धह्माण्टस्य मध्यगम् ॥ २१९ ॥

तदेषां चतुर्णां यदि साध्यं भविष्यति तदाऽहं साधयि-
ष्यामि ।

कौलिक आह—‘वयस्य ! एतेषामन्येषामपि सहस्राणामुपा-
यानामसाध्यं तन्मे दुःखं, तस्मान्मम मरणे मा कालक्षेपं कुरु ।’

आतपुरुषं=स्वबन्धुबान्धवै । मनुक्षिप्य=उत्थाप्य । शीतोपचारै-
कामोपनाशान्तर्यं चिकित्सकोपदिष्टैर्धन्वादिशतिलोपचारैः । मन्त्रवादिभिः
ताम्रिश्च [‘ओता’] । आत्मस्वरूपम्=स्वरहस्यम्, स्वास्थ्यं वा । यद्येवं=
यथाग्रहस्ते श्रोतुम् । वाण्यप्रदानेन=नितार्थं वाण्यप्रदानेन । प्रसादः=अनु-
ग्रहः । अहमस्यप्रतीकारेणानेन दुःखेन दुःखनिर्वाधताप्रवेगेन मर्तुमिच्छामी-
त्यर्थः, यद्वा=यद्य किमिन् । प्रणयान्तिरेकान्=अतिशेहम् । सोऽपि=रथसरोऽपि ।
वाण्यपिहितनयनः=साधुलोचनः ।

औषधानामिति । औषधना=स्मायनादिदिव्याौषधानामौषधनाम् । सुम-
न्त्राणां=विदग्धमन्त्रमन्त्रादीनां, सुमन्त्रितानाम् । महात्मना=योगिना, गिदानां,
तपस्विनाम् । बुद्धेश्च=सुमतेश्च । बद्धह्माण्टमध्यगं निधिदति वस्तु कार्यं वा अगाध्यं
नास्ति । औषधदेरन्यनमसाऽगाध्यं किमिदमिति नास्ति, यन्मनो वर्तन इत्यर्थः ॥ २१९ ॥

रथकार आह—‘भो मित्र ! यद्यप्यसाध्यं तथापि निवेद्य, येनाऽहमपि तदसाध्यं मत्वा त्वया सह वही प्रविशामि, न क्षणमपि त्वद्वियोगं सहिष्ये, एष मे निश्चयः ।’

कौलिक आह—‘द्यस्य ! याऽसौ राजकन्या करेणुकाऽऽकृष्टा तत्रोत्सवे दृष्टा, तस्या दर्शनानन्तरं मकरध्वजेन ममेयमवस्था विहिता । तच्च शक्नोमि तद्वेदनां सोढुम् । तथा चोक्तम्—मत्तेभकुम्भपरिणाहिनि कुङ्कुमाङ्गे तस्या पयोधरयुगे रतरेडपिन्न । वक्षो निधाय भुजपञ्जरमभ्यवर्त्ती स्वप्स्ये कदा क्षणमवाप्य तदीयसङ्गमा । तथा च—

रागी धिन्वाऽधरोऽसौ, स्तनवलशयुग यौवनासृङ्गयं,
नीचा नाभि प्रवृत्त्या, कुटिलवमलवं, स्वल्पक चाऽपि मध्यम ।
कुर्धन्वेतानि नाम प्रसभमिह मनश्चिन्तितान्याशु गेद
यन्मां तस्या कपोली दहत इति मुहुः स्वच्छकौ, तच्च युक्तम् २२१

एयाम्=आपधादीनाम् । अन्येयाम्=इनोऽतिरिचानामपि । तन्=मयानुऽभूयमानम् । मररप्यव=वाम । तद्वेदना=वामवेदनाम् । मत्तेति । मत्तगपकुम्भविशाले, कुङ्कुमचचिते, तस्या=नामिकाया । पयोधरयुगे=स्तनद्वये । रतरेडपिन्न = सुरतरोदङ्गान्त । तथा सह सुरतयुद्ध विधाय परिभ्रात इत्यर्थः । वप=उर । तदीयभुजयुगपञ्जरवद् । क्षण तदीयसङ्गमराप्य कदा स्वप्स्ये इति मे वितर्क इत्यर्थः ॥ २२० ॥ रागी=रक्ष, रागाविष्टश्च । राम=लोभ । स्तनावर फल्गु । तयोर्युगं । यौवनेनाऽऽङ्गे गयो यस्य तन्=यौवनमदमत । नाभिस्तु प्रवृत्त्या=स्वभावेन एव नीचा=निम्ना, अधमा च । अलवं=केशा । ‘भस्का पुनरपुयां मग्निका पूर्णपुनतः’ इति मेदिनी । ‘प्रवृत्त्ये लुभयान्वयि । कुटिलव=वम पूरग । मध्य=मध्यभाग । स्वल्पक=तनुवर्त, छद्म । ‘स्वल्पग्यापि मध्य’ इत्यादि पाठ । एतानि=स्वभावतो नीचानि कुटिलानि चाऽऽकृष्टादीनि मया मनसि चिन्तितानि प्रथम=बलान्, वेद=दुःखम्, आशु=स्वरितं पुनन्तु नाम, रागादिदृष्टवन् । परन्तु तन्मा=छविं या वपे= । स्वच्छावरा स्वच्छा=शुद्धा, निदर्पां च, चिन्तितो यन्मां दहत=बलपटयत, तदा=

स्थकारोऽप्येवं सकामं तद्वचनमाकर्ण्य सस्मितमिदमाह
'वयस्य ! यद्येवं तर्हि दिष्ट्या सिद्धं नः प्रयोजनं, तदद्यैव तथा सह
समागमः क्रियताम्' इति ।

कौलिक आह—वयस्य ! यत्र कन्याऽन्तः-पुरे वायुं मुक्त्वा
नाऽन्यस्य प्रवेशोऽस्ति, तत्र रक्षापुरुषाधिष्ठिते कथं मम तथा
सह समागमः ? । तर्हि मामसत्यवचनेन विडम्बयसि ? ।

स्थकार आह—'मित्र ! पश्य मे बुद्धिबलम् ।' एवमभिधाय
तत्क्षणात्कौलिकसञ्चारिणं चैनतेर्यं बाहुयुगलं वरुणवृक्षदारुणा
शङ्ख-चक्र-गदा-पद्मान्वितं सकिरीटकौस्तुभमधटयत् ।

ततस्सस्मिन्कौलिकः समारोप्य विष्णुचिह्नितं कृत्वा कौल-
सञ्चरणविज्ञानं च दर्शयित्वा प्रोवाच—'वयस्य ! अनेन विष्णुरूपेण
गत्वा कन्यान्तःपुरे निरीये तां राजकन्यामेकाकिनीं सप्तभूमिक
प्रासादप्रान्तगतां मुग्धस्वभावां-त्वां वासुदेवं मन्यमानां-स्वकी-
यमिथ्यावक्रोक्तिमी रञ्जयित्वा वात्स्यायनोक्तविधिना भज ।'

कौलिकोऽपि तदाकर्ण्य तथारूपस्तत्र गत्वा तामाह—'राज-

नोचितम् । सजनानां स्वच्छानां च दाहकताया अनुचितत्वादिति भावः ॥२०१॥

सकाम=सामिलाप, कामविकल वा । दिष्ट्या=भागेन । दिष्टयेति हर्षे । न =
अस्माकम् । प्रयोजनम्=अभीष्टम् । विडम्बयसि=वञ्चयसि । कौल(क) सञ्चारिण=
पुत्रिकाभ्रमणमशरिणम् । ('बायीमे बलनेवाला') । चैतेनय=गच्छ । वरुण=
ग्रन्थभेद । 'बायुजट्टे' नि केचित् पठन्ति । सकिरीट=मुकुटसहित । कौस्तुभ=
रत्ननिशेपम् । सकिरीटिनि बाहुयुगलविशेषणम् । अधटयत्=चकार ।

तस्मिन्=यत्रप्रगृह्ये । कौलस्य=कुशिकाया । यत्सञ्चरण=भ्रामण । तस्य
विज्ञानं=वीक्षणं । दर्शयित्वा=सिद्धयित्वा । अनेन=तृत्रिमेण, सप्तभूमिस्य=सप्त
तस्य (सप्तमजिला) । प्रासादस्य=हर्म्यस्य (महल के) । प्रान्ते=उपरिभागे,
(छतपरः) । गता=स्थिताम् । मुग्धस्वभावा=बालतया सरलस्वभावाम् । मुग्धाम् ।
अज्ञतकामोपभोगमुग्धाम् । वासुदेवं=वृष्ण । रञ्जयित्वा=दर्शयित्वा । वात्स्यायनोक्त-
विधिना=सप्तमाश्रोतेनोपायेन । भज=उपभुङ्क्षु ।

तदाकर्ण्य=तद्वचनं श्रुत्वा । तथारूप=विष्णुरूपो भूत्वा । तत्र=राजप्रगादे

पुत्रि ! सुप्ता, किं वा जागरिणी ? अहं तव हृते समुद्रात्सानुरागो
लक्ष्मीं विहायैवागतः, तत्त्वित्यतां मया सह समागमः, - इति ।

साऽपि गरुडारूढं चतुर्भुजं सायुध कोस्तुभोपेतमवलोक्य
सविस्मया शयनादुत्थाय प्रोवाच- 'भगवन् ! अहं मानुषी कीटि-
काऽशुचिः, भगवांस्त्रैलोक्यपावनो बन्धनीयश्च तत्कथमेतद्युज्यते ?

कौलिक आह- 'सुमने ! सत्यमभिहितं भवत्या, किन्तु
राधानास्त्री मे भार्या गोपकुलप्रसूता प्रथममासीत्, सा त्वमत्रा-
ऽध्वतीर्णा, तेनाहमत्राऽऽयातम्' इत्युक्त्वा सा ब्राह्- 'भगवन् ! यद्येवं
तन्मे तातं प्रार्थय, सोऽप्यविकल्पं मां तुभ्यं प्रयच्छति' ।

कौलिक आह- 'सुमने ! नाहं दर्शनपथं मानुषाणां गच्छामि,
किं पुनराद्यापकरणं, त्वं गान्धर्वेण विवाहेनात्मानं प्रयच्छ, नोचे-
च्छापं कृत्वा सान्ध्यं ते पितरं भस्मसात्करिष्यामि' - इति ।

पथमभिधाय गरुडाद्वतीर्य सख्ये पाणी गृहीत्वा तां सभयां
सलज्जां घेषमानां शय्यायामनयत् । ततश्च रात्रिशेषं यावद्वात्स्या-
यनोत्तविधिना निषेध्य प्रायूपे स्वगृहमलक्षितो जगाम । एवं
तस्य तां नित्यं सवमानस्य कालो याति ।

अथ कदाचित्कञ्चुकिनस्तस्या अधरोष्ठप्रवालपण्डनं दृष्ट्वा
मिथः प्रोचु- 'महो ! पश्यताऽस्या राजकन्यायाः पुरुषोपनुकाया
इव शरीरावयवा विभाष्यन्ते, तत्कथमयं सुरक्षितेऽप्यस्मिन्गृहे

कन्यान्त पुरे । समुद्रान्=क्षीरसागरात् । सानुराग=स्वनेहशून्य । मापि=
राजपुत्र्यापि । सविस्मया=आश्चर्यचकिता । कीटिका=कीटगर्भा । अशुचिं
प्रथममुपगृह्णातीति । एतन्=भवतुष्टम् । अत्र=राजगृहे । नन्=नष्टि । तात=
मत्पितरम् । शविश्यं=नि मृशयम् । न दर्शनपथं गच्छामि=न चतुर्विधो भगवामि ।
आद्यापकरणं=तर्भाषणादिकं । वि पुन=दूरापस्ममेतः । गान्धर्वेण=स्वगृहाभिनेन
विवाहेन । नन्वयं=मनुष्यं । भस्मसात्करिष्यामि=निमज्जिष्यामि । सख्ये=सख्ये ।
वेषमानां=लज्जाभयादिना कम्पमानां । निषेध्य=उपशुष्य । प्रायूपे=प्रभाते ।
शतशित=अन्यन्त-पुररक्षारण्य एव । कालो यानि=भूयन् कालो जगाम ।

अत्र-गृहे कन्याये कः । कञ्चुकिनः=अन्न-परराजः । अधरोष्ठप्रवाल

एवंविधो व्यवहारः ? । तद्वाग्रे निवेद्याम् ।'

एवं निश्चित्य सर्वे समेत्य राजानं प्रोचुः—'देव ! वयं न विघ्नः, परं सुरक्षितेऽपि कन्यान्तःपुरे कश्चित्प्रविशति, तद्देवः प्रमाणम्' इति । तच्छ्रुत्वा राजाऽनीचव्याकुलितचित्तो व्यचिन्तयत्—

पुत्रीति जाता महतीह चिन्ता कस्मै प्रदेयेति महान्वितर्कः । दत्ता मुखां प्राप्स्यति या न धेति कन्यापितृत्वं खलु नाम कष्टम् ॥२२२॥ नरश्च नार्यश्च सहस्रप्रभायास्तुल्यानि कूलानि कुलानि तासाम् । तोर्यश्च दोषैश्च निपातयन्ति नरो हि कूलानि कुलानि नार्यः ॥२२३॥ तथा च जननी मनो हरति जातवती परिवर्धते मह शुचा मुद्गदाम् । परमात्कृतापि कुरते मलिनं दुरतिक्रमा दुहितरो विपदः ॥२२४॥

एवं बहुविधं विचिन्त्य देवीं रहस्यां प्रोधाच—देवि ! शायता किमेते कञ्चकिनो वदन्ति ! । कस्य कृतान्तः क्रुपितो येनैत-
देवं क्रियते ? ।

देव्यपि तदाकर्ण्य व्याकुलीभूता सत्वरं कन्याऽन्तःपुरे गत्वा तां खण्डिताऽधरां नखविलिखितशरीरावयवां दुहितरमपश्यत् ।

खण्डनम्=कोमलाधरे दन्तशर्तं । पुरपोषभुजायां=सस्पृष्टमधुनाया । एवंविधो व्यवहारः=परपुरुषसम्पर्कः । देवः प्रमाणम्=अत्र यदुचितं तद्विदधातु भवान् ।

रस्मै देवेति चिन्ता, दत्तापि मुखां प्राप्स्यति नवेति वितर्कः=संशयश्च भवति, अतः कन्याया जन्म महते गृष्टायैवेति भावः ॥२२२॥ नार्यः=स्त्रियः । आत्मदेयैः=व्यभिचारादिभिः, कुलानि=पित्रादिकुलानि नाशयन्ति, नरश्च तोर्यै स्वकुलानि=तद्वानि नाशयन्तीति—सादृश्यं नदीनार्योरित्यर्थः ॥ २२३ ॥

जातवती=जातमात्रैव, जननीमनो हरति=स्वमातुर्मेन शोऽस्मभ्रं करोति । मुद्गदा=बन्धूना, शुचा=शोकेन सहैव, वर्धते । वर्धमाना बन्धुवर्गं चिन्ताकुलं कुरते । परमात्कृतापि=वराय प्रदत्तापि । मलिनंकुरते=कुन्मुभयं दूषयति । 'व्यभिचारादिदोषैरिति' शेषः । अतो लोकाणां दुहितरो नाम-पुत्र्य खलु दुरतिक्रमा विपदः । अप्रतिविधेयविपत्तिरूपा भवन्ति कन्यका इत्यर्थः ॥२२४॥

देवीं=स्वपदमहिषा । रहस्यां=विजनस्थाम् । कृतान्तः क्रुपितः=यम-
क्रुपितः । वः खलु मत्कोपकृतानुदग्धोऽचिरात्पञ्चत्व गमिष्यतीति यावत् । नञ्-

प्रसूतिं नारायणो भजते, तत्सिद्धाः सर्वेऽस्माकं मनोरथाः॥ अधुना
जामातृप्रभावेण सकलामपि वसुमतीं वदयां करिष्यामि ।'

एवं निश्चित्य सर्वैः सीमाधिपैः सह मर्यादाव्यतिक्रममक
रोत् । ते च तं मर्यादाव्यतिक्रमेण वर्त्तमानमालोक्य सर्वे समेत्य
तेन सह विग्रहं चक्रुः ।

अथाऽन्तरे स राजा देवीमुखेन तां दुहितरमुवाच-‘पुत्रि !
त्वयि दुहितरि वर्त्तमानायां, नारायणे भगवति जामातरि स्थिते,
तत्किमेवं युज्यते यत्सर्वे पार्थिवा मया सह विग्रहं कुर्यन्ति ? ।
तत्संयोध्योऽद्य त्वया निजभर्ता, यथा मम शत्रून्व्यापादयति ।’

ततस्तया स कौलिको रात्रौ सधिनयमभिहितः-‘भगवन् !
त्वयि जामातरि स्थिते मम तातो यच्छत्रुभिः परिभूयते तन्न
युक्तम्, तत्प्रसादं कृत्वा सर्वोस्ताऽशत्रून्व्यापादय । कौलिक
भाह-सुभगे ! कियन्मात्रास्त्वेते तव पितुः शत्रवः ?, तद्विश्वस्ता
भव, क्षणेनापि सुदर्शनचक्रेण सर्वोस्तिलशः खण्डयिष्यामि ।

अथ गच्छता कालेन सर्वदेव शत्रुमिरुद्धास्य स राजा प्राकार-
शेपः कृतः । तथापि घासुदेयरूपधरं कौलिकमजानन् राजा
नित्यमेव विशेषतः कर्पूरागुरुकस्तूरिकादिपरिमलविशेषाघ्नाना-
प्रकारवज्रपुष्पमक्षयपेयांश्च प्रेषयन्दुहितमुखेन तमूचे-‘भगवन् !

पूरयवितमिर=मृतनिर्भरसिक्तमिव । यत्प्रसूति=ययोरपत्यम् । पुत्रीमिति यावत् ।
भजते=सेवते । जामातृप्रभावेण=श्रीमन्नारायणप्रभावेण । वसुमता=पृथ्वीम् ।
सीमाधिपैः=सीमान्तराजैः । मर्यादाव्यतिक्रमं=मर्यादोलङ्घनेन सन्धिभङ्गकलहम् ।
समेत्य=मिलित्वा, विग्रहं युद्धम् । देवीमुखेन=राजमहिषीद्वारा । स्थिते=वर्त्तमाने
सति । ‘मया सह सर्वे पार्थिवा विग्रहं कुर्यन्ती’त्येवं किं युज्यते ?=न युज्यते
इत्यर्थः । संयोध्य=प्रार्थनीयः । प्रसादं=कृपाम् । व्यापादय=विनाशय ।
नियन्मात्रा=नियन्ता १, अत्यल्पा एवेति यावत् ।

गच्छता कालेन=अत्यन्तरेव दिने । उद्धास्य=पीडयित्वा, निष्कास्य, स्वाधिकारे
कृत्वा वा । प्राकारशेपः=एकदुर्गमात्राश्रयः । अवरुद्धः सर्वत इति यावत् । कौलिक-
मजानन्=‘कौलिरोऽयं नारायणरूपेण मत्वन्यामुपगुह्ये’ इत्येवं तत्त्वतः कौलिकम-

प्रमाते नूनं स्थानमङ्गो भविष्यति, यतो यवसेन्धनक्षयः सखातः,
तथा सर्वाऽपि जन-प्रहारेजर्जरितदेहः सवृत्तो योद्धुमक्षमः, प्रचुरो
मृतश्च । तदेव ज्ञात्वाऽत्र काले यदुचितं भवति तद्विधेयम्'-इति ।

तच्चतुर्था फीलिकोऽप्यचिन्तयत्-'स्थानमङ्गे जाते ममाऽ
नया सह वियोगो भविष्यति, तस्माद्दृष्टुमास्तु सायुधमात्मानं
माकाशे दर्शयामि, कदाचिन्मा वासुदेव मन्यमानास्ते साशङ्का
राक्षो योद्धुभिर्हन्त्यन्ते ।

उक्तञ्च—

निर्निषेणापि सर्पेण कर्त्तव्या महती फटा ।

विष भयतु मा वाऽस्तु फटाऽटोपो भयद्वर ॥ २२५ ॥

अथ यदि मम स्थानार्थमुद्यतस्य मृत्युर्भविष्यति तद्विष
सुन्दरम् । उक्तञ्च—

गयामर्थे मातृणार्थे म्याम्यर्थे स्त्रीवृत्तेऽथवा ।

स्थानार्थे यस्यजेत्प्राणास्तस्य लोपा मनातना ॥ २२६ ॥

चन्द्रे मण्डलमस्थे विगृह्यते राहणा दिनावीश ।

शरणागत्येन सार्धं निषद्वि तेजस्विना गगत्या ॥ २२७ ॥

जनन् । नूनम्=अल्पम् । स्थानमङ्ग=दुर्गनाश । दुर्गे शत्रूणामभिहरा भाव्य
तंति यावत् । यवसेन्धनक्षय=पद्मसाष्टादिगन्धैरवरणाय । जन=मानक-
लेश । जर्जरितदेह=विनीर्यशरीर । मृतस=जन । प्रचुर=भूयास्तु । मृत=
मृता । अनया=रात्रयया । ते=शत्रवः । रात्रि=अस्मिन्मृत्युरस्य गण ।
योद्धुभिः=भर्तृ ।

निर्निषेण=निर्गन्धेनापि । सर्पेण=महती=नीर भविष्यति । फटा दण्ड
सं=वेसादण्ड । फिटा=मरेऽपि फटा=मरणात् नष्टतां भयजननं न विदुर्न गमयः ।
यजेति 'मा भूया'दिति च पाठोऽस्ति ॥ २२५ ॥ मम=ममैर्लक्ष्यम् । मया
नार्थे=दुर्गनाशार्थम् । उद्यतस्य=युद्धे युक्तस्य । मरति=मरणयति ।

गयामर्थे=गतां रक्षणार्थम् । मातृणार्थे=मृत्युवर्णम् । म्याम्यर्थे=मृत्युवर्णम् ।
स्त्रीवृत्ते=स्त्रीवृत्तवर्णम् । मनातना=अपराध । मनातना=अपराध ।

एवं निश्चित्य प्रत्यूपे दन्तधावनं कृत्वा तां प्रोवाच-‘सुभगे !
नमस्तैः शत्रुभिर्हतैरन्नं पानं चाऽऽस्वादयिष्यामि । किं बहुना-
त्वयापि सह सङ्गमं ततः करिष्यामि । परं वाच्यस्त्वयाऽऽत्म-
पिता यत्प्रभाते प्रभूतेन सैन्येन सह नगराग्निष्कम्य योद्धव्यम् ।
अहश्चाकाशस्थित एव सर्वोस्ताग्निस्तेजसः करिष्यामि । पश्चा-
त्सुरेण भयता हन्तव्याः । यदि पुनरहं तान्स्वयमेव सृश्यामि
तत्तेषां पापात्मनां वैकुण्ठीया गतिः स्यात् । तस्मात्ते तथा कर्त-
व्या यथा पलायन्तो हन्यमानाः स्वर्गं न गच्छन्ति ।’

साऽपि तदाकर्ण्य पितुः संमीपं गत्वा सर्वं वृत्तान्तं न्यवेदयत् ।
राजापि तस्या वाक्यं श्रद्धावान् प्रत्यूपे समुत्थाय सुसंनद्धसैन्यो
युद्धार्थं निश्चक्राम । कौलिकोऽपि मरणे कृतनिश्चयश्चक्रपाणि-
गंगनगतिर्गरुडारूढो युद्धाय प्रस्थितः ।

अत्रान्तरे भगवता नारायणेनातीताऽनागतवर्तमानवेदिना
स्मृतमात्रो वैनतेयः संप्राप्तो विहस्य प्रोक्तः-‘भो गरुत्मन् ! जानासि
त्वं यन्मम रूपेण कौलिको दारुमयगरुडे समारूढो राजकन्यां
कामयते ?’, सोऽब्रवीत्-‘देव ! सर्वं ज्ञायते तच्चेष्टितम्, तर्हि
कुर्मः सांप्रतम् ?’ ।

चन्द्रेऽमावास्याया-स्वमण्डलसंस्थे=स्वाश्रिते सति, दिनाधीश =सूर्य, राहुणा=
स्वर्भानुना, विगृह्यते=युध्यते । शरणागतरक्षणाय महान्तस्तेजस्विनो विपदनपि
अनुभवन्ति-इत्यर्थः । चन्द्रेऽमावास्याया सूर्यमण्डलमुपयातीति, सूर्यग्रहणद्वाऽ
मावास्यायामेव भवतीति च प्रसिद्धम् । मण्डलं=सूर्यविम्बम्, स्वराष्ट्रम् ॥२२७॥

तां=राजपुत्रीम् । सुभगे=श्रीभाग्यशालिनि !, प्रिये । आत्मपिता=स्वज-
नक । प्रभूतेन=अतिमहता । निस्तेजसः=सक्तिहीनान् । सुरेण=अनायासेन ।
सृश्यामि=मारयामि । वैकुण्ठीया गतिः=वैकुण्ठलोकप्राप्तिः । ते=दुष्टास्ते राजान् ।
पलायन्तो हन्यमाना=भीता दशदिशो द्रवन्तस्त्वत्पित्रा हन्यमाना । ‘पलायन् यदि
हन्यते न तस्य स्वर्गगतिर्भवतीति’ति धर्मशास्त्रव्यवस्थितिः । आकर्ण्यं=ध्रुत्वा ।
गंगनगतिः=आकाशसञ्चारी । अतीतानागतवर्तमानवेदिना=सर्वज्ञेन । वैनतेयः=
गरुड । कामयते=उपभुङ्क्ते । चेष्टितम्=आचरणम् । सांप्रतम्=इदानीम् ।

श्रीभगवानाह—‘अथ कौलिको मरणे कृतनिश्चयो विहित-
नियमो युद्धार्थं विनिर्गतः । स नूनं प्रधानक्षत्रियशराहतो निघन-
मेप्यति, तस्मिन्हृते सर्वो जनो वदिष्यति यत्—‘प्रभूतक्षत्रियै-
र्मिलित्वा वासुदेवो गरुडश्च निपातितः’ । ततः परं लोकोऽयमा-
वयोः पूजां न करिष्यति । ततस्त्वं द्रुततरं दाढमप्यगरुडे सङ्क-
मणं कुरु । चक्रं चक्रे प्रविशतु । अहमपि कौलिकशरीरे प्रवेश
करिष्यामि—येन स शत्रून्यापादयति । ततश्च शत्रुयथादावयो-
र्माहात्म्यवृद्धिः स्यात् ।

अथ गरुडे ‘तथे’ति प्रतिपन्ने श्रीभगवान्प्राप्यणस्तच्छरीरे
सक्रमणमकरोत् । ततो भगवार्माहात्म्येन गगनस्यः स कौलिकः
शङ्खचक्रगदाचापचिह्नितः क्षणादेव लीलार्थं समस्तानपि प्रधान-
क्षत्रियाभिस्तेजसश्चकार । ततस्तेन राज्ञा स्वसैन्यपरिवृत्तेन
जिता निहताश्च ते सर्वेऽपि शत्रवः । जातश्च लोकमध्ये प्रवादो
यथा—‘अनेन विष्णुजामातृप्रभावेण सर्वे शत्रवो निहताः—’ इति ।

कौलिकोऽपि तान्द्वनान्द्वष्ट्रा प्रमुदितमना गननादयतीणो याव-
त्तावद्राजाऽमात्यपौरलोकास्तं नगरवास्तव्यं कौलिकं पश्यन्ति—
ततः पृष्ठः ‘किमेतत्’ ? इति । ततः सोऽपि मूलादारभ्य सर्वं
प्राग्वृत्तान्तं न्यवेदयत् । ततश्च कौलिकसाहसानुरजितमनसा
शत्रुयथादयासतेजसा राज्ञा सा राजकन्या सफलजनप्रत्यक्ष
विवाहविधिना तस्मै समर्पिता, देवाश्च प्रदत्तः । कौलिकोऽपि

विहितनियमः—चूतप्रतिज्ञः ।

प्रधानक्षत्रियशराहतः—श्रेष्ठयोधवीरवाणनाडितः । निघनः—मृत्युम् ।
वासुदेवः—विष्णुः । सङ्कमणः—गधारम् । प्रवेशमिति भावः । चक्रं—मुद्रांशनचक्रम् ।
चक्रे—चक्रचक्रे । माहात्म्यवृद्धिः—प्रभाववृद्धिः । तथा—युक्तम् । इति प्रतिपन्ने—
इत्थं स्वीकृत्येति । तच्छरीरे—कौलिकवेदे । लीलार्थं—क्रीडयेव । यथा—यत् ।
अनेन—राज्ञा । प्रमुदितमनः—प्रसन्नचित्तः ।

राजेति । राजा, अमात्यवर्गः, पुरोहितिनश्च ते ‘पंडितोऽयं’मिति निश्चय
यावत्पृच्छन्ति तावत्तैः सर्वो वृत्तान्तो निवेदित इति भावः । कं लिङ्गेति । कं लिङ्ग-

तथा सार्धं पञ्चप्रकारं जीवलोकसारं विषयसुखमनुभवकालं
निनाय । अतः सुष्ठुच्यते—‘सुप्रयुक्तस्य दम्भस्य—’ इति । *

तच्छ्रुत्वा करटक आह—भद्र ! अस्त्येवं, परं तथापि महन्मे
भयं,—यतो बुद्धिमान्सञ्जीवको रौद्रश्च सिंहः । यद्यपि ते बुद्धि
प्रागल्भ्यं तथापि त्वं पिङ्गलकात्तं वियोजयितुमसमर्थ एव ।
दमनक आह—‘भ्रात ! असमर्थोऽपि समर्थ एव । उक्तञ्च—

उपायेन हि यत्कुर्यात्तत्र शक्यं पराक्रमैः ।

काक्या कनकसूत्रेण कृष्णसर्पो निपातितः ॥ २२८ ॥

करटक आह—कथमेतत् ? । सोऽग्रवीत्—

६. काकी—कनकसूत्र—कृष्णसर्पकथा ।

अस्ति कस्मिंश्चित्प्रदेशे महान्न्यग्रोधपादपः । तत्र वायसु-
दम्पती प्रतिघसतः स्म । अथ तयोः प्रसवकाले वृक्षविचराणि
क्रम्य कृष्णसर्प सदैव तदपत्यानि असञ्जातमियाण्येव भक्षयति ।
ततस्तौ निर्घेदादन्यवृक्षमूलनिवासिनं प्रियसुहृदं शृगालं गत्वो-
चतुः—‘भद्र ! किमेवविधे सञ्जाते आचयोः कर्तव्यं भवति ? । एवं
तावदुष्टात्मा कृष्णसर्पो वृक्षविचराभिर्गत्याऽऽचयोर्बालकान्भक्ष-
यति । तत्कथ्यतां तद्रक्षार्थं कश्चिदुपायः ? ।

✓ यस्य क्षेत्रं नदीतीरे भार्या च परसङ्गता ।

ससर्पे च गृहे वास कथं स्यात्तस्य निर्धृतिः ? ॥२२९॥

साहसप्रसन्नचेतसा । पञ्चप्रकार=पञ्चेन्द्रियग्राह्य । विषयोपभोगान् भुञ्जान् मुखेन
। कल निनायेत्यर्थः । सञ्जीवक=तन्नामा उग्रभ । रौद्र=क्रूर । त=दम्पभम् ।
कनकसूत्रेण=स्वर्णदोखद्वारा । (‘सोनेका दोरा’) । निपातित=घातित ॥२२८॥

न्यग्रोधपादप=वटतर । वायसुदम्पती=काकमिथुन । तदपत्यानि=काका
भक्तान् । असञ्जातमियाणि=उत्पतितुं गन्तुं चाऽयमर्थान्येव । निर्घेदात्=शोकात् ।
अन्यवृक्षमूलनिवासिनम्=वृक्षान्तरमूलगह्वरनिवासिनम् । एवविधे=सर्पवृत्तापत्य
विनाशरूपे व्यतिकरे । (विपत्ति मे)

एवन्तादत्=एवरीत्या किल । तद्रक्षार्थं=तत्र कृष्णसर्पात्स्वयत्सरक्षार्थम् ॥

अन्यत्र—सर्पयुक्ते गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः ।

यद्वागान्ते वसेत्सर्पस्तस्य स्यात्प्राणसंशयः ॥ २३० ॥

स आह—'नात्र विषये स्वल्पोऽपि विषाद कार्यः, नूनं स तुभ्यो नोपायमन्तरेण वध्यः स्यात् । उक्तञ्च—

उपायेन जयो यादृपिपोम्नादृङ् न हेतिभिः ।

उपायज्ञोऽल्पकायोऽपि न शूरे परिभूयते ॥ २३१ ॥

तथा च—भक्षयित्वा बहून्मत्स्यानुत्तमाऽधममध्यमान् ।

अतिलील्याद्वक कश्चिन्मृतः फर्कटकप्रहात् ॥ २३२ ॥

• तावूचतु—'कथमेतत् ?' । सोऽप्यवीत्—

७. वक—फर्कटरुक्कया ।

अस्ति फर्स्मिधित्वनप्रदेशे नानाजलचरसनाथं महत्तरः ।

तत्र च शृताधयो वक एको घृद्धमाधमुपागतो मत्स्यान्व्यापाद-
यितुमसमर्थः । ततश्च क्षुद्रामकण्ठ सरस्तीर उपविष्टो मुक्ता-
फलप्रकरसदृशैरधुप्रवाहैर्धरातलमभिविञ्चन्त्योद । एकः कुली-
रको नानाजलचरसमेतः समेत्य तस्य दुःखेन दुःखितः सादर-
मिदमूचे 'माम् ! किमद्य त्वया यथापूर्वमाहारवृत्तिर्नानुष्ठीयते ?
केवलमधुपूर्णनेत्राभ्यां सनिःश्वासेन स्थीयते !' ।

पस्य=पुम । नदीनारे=नरिसटे । क्षेत्र=वेदार । भार्या=पत्नी च । परेण=प्रायेण ।

गहता=गगता । गर्ग्ये=गर्गवति गृहे च यस्य निवासः, तस्य पुमः पश्येन

प्रसरेण । निर्गति=मुक्तम् । न वेनाऽपि प्रकारेणैवर्ष ॥ २३१ ॥ विषाद=शोक ।

शुभ=शुभाशुभक्षण-शुभ । ग=गर्ग । हेतिभिः=शत्रुभिः । अल्पकायः=निम्न-

शरीरः । शूरे=वरादि । न परिभूयते=न पराधीयते ॥ २३१ ॥ वयिद्वक=

दस्ताधममध्यमा=बालयुवद्वन्द्वम्, मत्स्यान् भक्षयित्वा अन्तः सन्-सैन्यान्

=अर्ध-नाभ्यां गच्छ, फर्कटकप्रहात्=फर्कटवर्षद्वन्द्वम् । मृत=पशवः जगम

॥ २३२ ॥ तत्र=नरसि । शृताधव=शृताध्वः । दृढमर्ष=वर्षप्रसवः । मत्स्यान्=

मत्स्याभ्याम्भोजनम् । क्षुद्रामकण्ठ=क्षुद्रामकण्ठीकण्ठः । मुक्ताफलप्रकरसदृश=

मृत्तिकाशृङ्गयुक्ते ।

स आह-‘वत्स ! सत्यमुपलक्षितं भवता, मया हि मत्स्या-
दनं प्रति परमवैराग्यतया सांप्रतं प्रायोपवेशनं कृतम्, तेनाहं
समीपगतानपि मत्स्यान् भक्षयामि ।’ कुलीरकस्तच्छ्रुत्वा प्राह-
‘माम ! किं तद्वैराग्यकारणम् ?’ । स प्राह-‘वत्स ! अहमस्मि-
न्सरसि जातो वृद्धिं गतश्च, तन्मयैतच्छ्रुतं यद् द्वादशवार्पिक्य-
नावृष्टिः संपद्यते लग्ना ।’ कुलीरक आह-कस्मात्तच्छ्रुतम् ? ।
यक आह-‘दैवज्ञमुखात्’ । एष शनैश्चरो हि रोहिणीशकटं भित्त्वा
भौमं शुक्रं च प्रयस्याति । उक्तञ्च चराहमिहिरेण-

यदि भिन्ते सूर्यसुतो रोहिण्याः शकटमिह लोके ।

द्वादश वर्षाणि तदा न हि वर्पति वासवो भूमौ ॥२३३॥

तथा च-प्राजापत्ये शकटे भिन्ने कृत्वेव पातकं वमुधा ।

भस्माऽस्थिशकलकीर्णां कापालिकमिव व्रतं धत्ते ॥२३४॥

कुलीरक.=कस्तूरक, (वेकड़ा) । माम् ! =मातुल ! (मामाजी) । आह्वार-
रति=भोजनोपाजनव्यापार । सनि.धासेन=दीर्घमुखासं मुखमानेन । सत्यं=
तथ्यम् । उपलक्षितं=तर्कितं । प्रायोपवेशनं=मरणार्थं भोजनत्यागपूर्वकमवस्थानं ।
समीपगतान्=निकटतरमागतान् । वैराग्यकारणं=विरक्तिकारणम् । द्वादशवार्पिकी=
द्वादशवर्षपर्यन्तभाविनी । अनावृष्टि=‘अमल’ ‘सुरा’ । सम्पद्यते लग्ना=निकट-
मागता वर्तते । दैवज्ञमुखात्=मौहूतिकमुखात् । (ज्योतिषी से) । ‘श्रुत’मितिशेषः ।

एष=गगने दृश्यमानः, -रोहिणीशकटं=रोहिणीतारकचतुष्टयरूपं शकटं । शक-
टाकारं रोहिणीतारकमण्डलम् । भित्त्वा=खण्डयित्वा । प्रतिभास्यति=भौमशुक्राभ्या
सहैकराशिं यास्यति । सूर्यसुतः=शनिः । भिन्ते=भेदयति । शकटमिव-शकटं,=
शकटाकारं रोहिणीमण्डलं । वासवः=इन्द्रः ॥ २३३ ॥

प्राजापत्ये शकटे=प्राजापतिदैवत्ये रोहिणीशकटे । भिन्ने=शनैश्चरेण, भौमेन,
चन्द्रेण वा विदारिते सति । वमुधा=पृथ्वी । पातकं=पापं कृत्वेव, पापिनी स्व-
पापोपशान्तये इव-भस्मास्थिशकलैः=भस्मास्थिराष्टैः, शीर्षा=व्याप्ता सती,
कापालिकव्रतं=योगिव्रतं, धत्ते इव=सेवते इव । अन्योऽपि कृतपापो तत्पापा-
पनुत्तये चान्द्रायणादिजनमाचरति । भूमिरपि कृतजनशयपापा-जनहीनाऽस्थि-
खण्डमण्डिता कापालिकानामिकाचरतीति-भाविजनसंहार सूचितः ॥ २३४ ॥

तथा च-रोहिणीशकटमर्कनन्दश्चेद्भिन्नति रुधिरोऽथवा शशी ।

किं वदामि तदनिष्टमागरे सर्वलोकमुपयाति संक्षयम् ॥२३५॥

रोहिणीशकटमध्यमस्थिते चन्द्रमस्यशरणीकृता जना ।

कापि यान्ति शिशुपाचिनाशना. सूर्यतप्तमिदुराऽम्बुपायिन ॥२३६॥

तदेतत्सरः स्वल्पतोयं वर्तते-शीघ्रं शोषं यास्यति । अस्मि-
च्छुके धैः सहाऽयं वृद्धि गतः, सर्वं श्रीडितश्च, ते सर्वे तोया-
ऽभावाद्भावं यास्यन्ति, तत्तेषां वियोगं द्रष्टुमहमसमर्थं, तेनैत-
त्प्रायोपवेशनं कृतम् ।

साम्प्रतं सर्वेषां स्वल्पजलाशयानां जलचरा गुरुजलाशयेषु
स्नग्धजनैर्नोपपन्ने । केचिच्च मकर-शिशुमार-जलहस्तिप्रभृतयः
स्वयमेव गच्छन्ति । अथ पुन सरसि ये जलचरास्ते निश्चिन्ताः
सन्ति, तेनाऽहं पिशोपात्रोद्दिमि-यद्बीजशेषमात्रमप्यप्र-

अर्कनन्दन = शनि । रुधिर = भौम । शशी = चन्द्र । तदा-सम्मिलन काले
अभिष्टम्भे गागरे-गर्गलो-गर्गल = नाशम्, उपयाति = गच्छति-इति मि
गदानि = शीघ्रद्रष्टुमगमयोंऽर्न्वर्थ ॥ २३५ ॥

रोहिणीशकटमध्यमस्थिते = शशिनि भिन्नरोहिणीमण्डलमध्यगते सति ।
शरणीकृता = शरणावहिता, जना = लोक, शिशुभि = स्वल्पै रित्पैमंरितैर्वा
गारि = निष्ठाशितम्-अशनं यस्ते-शिशुपाचिनाऽशना, = शययविमत्यादिना
गम्यादितभोजना । सूर्यतप्तमिदुराऽम्बुपायिन = सूर्यनिष्पन्नान्तमरुद्वरान्तरान्
गन्त, = वारि = चन्द्रोद्य, यान्ति = स्वस्वदेशं रिहाय प्रत्यन्ते । 'निर्गुं'
पुनिः५५१ स्वद्वत्तरां भिन्नितो इति केसर ॥ २३६ ॥ ते = मन्त्राः ।
तोयान्तर = नमन्त्राः । ते = अथवा मन्यन्तां, द्रव्योपवेशन = भोजनार्हत्वा ।
गम्यन्तम्-गमन्तिम् । जलचरा = मत्स्यदयः । गुरुजलाशयेषु = मत्स्य जलनयेषु
गर्गलददःषु । शिशुभि = शिशुभिर्यवयव दन्ते-अप्यन्ते । केचि = मत्स्य
दयो-जलचरा । जलहस्तिनि । (मकर = मकर, शिशुमार = शिशु, जलहस्ति =
'द्वन्द्वं पेश' का बड़ी लट्') । निश्चिन्ता = नरुद्ध । यद्विनाशप्रमर्श =

नोद्धरिष्यति ।' ततः स तदाकर्णान्येषामपि जलचराणां तत्तस्य वचनं निवेदयामास ।

अथ ते सर्वे भयत्रस्तमनसो मत्स्यकञ्छपप्रभृतयस्तमभ्यु-
पेत्य पप्रच्छुः-‘माम् ! अस्ति कश्चिदुपायो येनास्माकं रक्षा
भवति ?’ ।

एक आह-‘अस्यस्य जलाशयस्य नाऽतिदूरे प्रभूतजल-
सनाथं सरः पद्मिनीपण्डमण्डितं, यच्चतुर्विंशत्यापि वर्षाणामना-
वृष्ट्या न शोषमेप्यति । तद्यदि मम पृष्ठं कश्चिदारोहति तदहं त
तत्र नयामि ।’

अथ ते तत्र विश्वासमापन्नाः-‘तात ! मातुल ! धातः ! इति
ब्रूयाणाः-‘अहं पूर्वमहं पूर्वम्’-इति समन्तात्परितस्थुः ।

सोऽपि दुष्टाशयः क्रमेण तान्पृष्ठे आरोप्य जलाशयस्य
नातिदूरे शिलां समासाद्य तस्यामाश्लिष्य स्वेच्छया भक्षयित्वा
भूयोपि जलाशयं समासाद्य जलचराणां मिथ्यावार्तासन्देशकै-
र्मतांसि रञ्जयन्नित्यमेवाऽऽहारवृत्तिमकरोत् । अन्यस्मिन्दिने च
कुलीरकेणोक्तः-‘माम् ! मया सह ते प्रथमं खेहसंभाषः सञ्जातः,
तर्हि मां परित्यज्याऽन्याश्वसि ? । तस्माद्य मे प्राणप्राणं कुरु ।’

तदाकर्ण्य सोऽपि दुष्टाशयश्चिन्तितयान्-निर्विण्णोऽहं
मत्स्यमांसादनेन, तदद्यैव कुलीरकं व्यञ्जनस्थाने करोमि ।’

नामयानावगिद्योऽपि वधिन् । नोद्धरिष्यति=न स्वास्यति । सर्वेऽपि विरुध्य
यास्यन्तीत्यर्थः ।

स = रईस । आकर्ण्य=श्रुत्वा । तस्य=वक्त्रस्य । प्रभूतजलसनाथ=विपुल
तोयराशिविराजितम् । पद्मिनीपण्डमण्डित=पद्मिनीलतावदम्बराजितम् । अनागृष्टा
=अवर्पणेन । विश्वासमापन्ना=ज्ञातविश्वासा । इति=इत्येव वदन्त । समन्तान्=
वक्त्रोपरि सर्वतः । परितस्थुः=आरूढुः । मिथ्या=मूर्धैव । वार्तासन्देशकै=
बुद्दाल-तान्नादिभिः । आहारवृत्ति=भोजनोपाय, भोजनं वा । प्रथमं=आदिमम् ।
खेहसंभाष=प्रेमल्लाषः । निर्विण्ण=व्याकुलः । व्यञ्जनस्थाने=व्यञ्जनस्थानीयः ।
(‘चटपटी’ ‘निमकीन’) ।

—इति विचिन्त्य तं पृष्ठे समारोप्य तां चध्यशिलामुद्दिश्य
प्रस्थितः ।

कुलीरकोऽपि दूरादेवाऽस्थिपर्वतं शिलाधयमवलोक्य
मास्यास्थीनि परिधाय नमपृच्छत्—मम ! कियदरे स जला-
शयः ? मदीयभारेणाऽतिथान्तस्त्वम्, तत्कथय ? ।’

सोऽपि मन्दघोर्जलचरोऽयं स्थले न प्रभवतीति मत्वा
सस्मितमिदमाह—‘कुलीरक ! कुतोऽन्यो जलाशयः ? मम प्राण-
थाप्रेयम्, तस्मात्स्मर्यतामात्मनोऽभीष्टदेयता, त्वामप्यस्यां
शिलायां निक्षिप्य भक्षयिष्यामि ।’ इत्युक्तुं तस्मिन् तेन
स्वयद्वन्द्वशब्देन मृणालनालधवलायां मृदुग्रीवायां स शृङ्गीतो
मृतश्च ।

अथ स तां वकग्रीवां समादाय शनैः शनैस्तज्जलाशयमास-
त्वाद । ततः सर्वरेय जलचरैः पृष्ठः—‘भोः कुलीरक ! किं निवृत्त-
स्त्वमे ? स मातुलोऽपि नायातः ? तर्हि चिरयति ? वयं सर्वे
मोत्सुकाः एतक्षणास्तिष्ठामः ।

पयं तैरभिहिते कुलीरकोऽपि विद्वस्योवाच—मूर्खाः ! सर्वे
जलचरास्तेन मिथ्यावादिना यश्चयित्वा नातिदूरे शिलानले
प्रक्षिप्य भक्षिताः । तन्मयाऽऽयुः शेषतया तस्य विभ्यासघातक-
स्याभिप्रायं घातया प्रापेयमानीता । तदलं संभ्रमेण, अधुना सर्व-
जलचराणां क्षेमं मविष्यति ।’ अतोऽहं प्रवीमि—‘भक्षयित्वा वह-
न्मत्स्यान्—’ इति । ६

अस्थिपर्वतं=मातन्तमस्थिरादि । शिलाधयं=शिलैर्वातिरिक्तम् । ग=वह ।
मन्दघो=मृदु । स्थले=भूमौ । न प्रभवती=नापरमं गमयं । मस्मित=गमन्द
तामम् । प्रणवा=त्रैदनेत्यर्थः । अभीष्टदेयता=उपस्थितेयता । ‘परमं वगद्वयं’
इति शेषः । तस्मिन्=तस्मै । स्वयद्वन्द्वशब्देन=स्वमुपगम्यद्वन्द्वशब्देन । मृणाल-
नालधवलायां=विमलानुरागलायां । मृदुग्रीवायां=केशमृदुग्रीवायां । शृङ्गीतो=शृङ्गा-
निष्ठः । वक=वह । चिरयति=विधायते । मृतश्च=मृतः ।
मोत्सुकाः, दानंन्तुता, गणधनय । मन्त्रमे=अंगुष्ठेन स्पृशेत्वा वा ।

वायस आह—'भद्र! तत्कथय कथं स दुष्टसर्पो वधमुपैष्यति?।

शृगाल आह—'गच्छतु भवान्कञ्चिन्नगरं राजाधिष्ठानम् । तत्र कस्याऽपि धनिनो राजाऽमात्यादेः प्रमादिनः कनकसूत्रं हारं वा गृहीत्वा तत्कोटरे प्रक्षिप, येन सर्पस्तद्गृहणेन वध्यते ।'

अथ तत्क्षणात्काकः काकी च तदाकर्ण्यत्मेच्छयोत्पत्तिः । ततश्च काकी किञ्चित्सरः प्राप्य यावत्पश्यति, तावत्तन्मध्ये कस्यचिद्वाशोऽन्तःपुर जलासन्न (शिला) न्यस्तकनकसूत्रं मुक्ताहारवत्त्राभरणं जलक्रीडां कुरुते । अथ सा वायसी कनकसूत्रमेकमादाय स्वगृहाभिमुखं प्रतस्थे । ततश्च कञ्चुकिनो वर्पवराश्च तन्नीयमानमुपलक्ष्य गृहीतलगुडाः सत्वरमनुययुः । काक्यपि सर्पकोटरे तत्कनकसूत्रं प्रक्षिप्य सुन्दरमवस्थिता ।

अथ—यावद्राजपुरुषास्तं वृक्षमारुह्य तत्कोटरमवलोकयन्ति, तावत्कृष्णसर्पः प्रसारितभोगस्तिष्ठति । ततस्त लगुडप्रहारेण हृत्वा कनकसूत्रमादाय यथाभिलषितं स्थानं गताः । वायस वम्पती अपि ततः परं सुप्तेन घसतः । अतोऽहं ब्रवीमि—'उपायेन हि यत्कुर्यात्-' इति । ॐ ।

तत्र किञ्चिद्विह बुद्धिमतामसाध्यमस्ति । उक्तञ्च—

यस्य बुद्धिर्वल तस्य निर्वुद्धेस्तु कुतो बलम् ।

वने सिंहो मदीन्मत्तं शशकेन निपातित ॥ २३७ ॥

अलं=न प्रयोजनम् । राजाधिष्ठानं=राजाधिष्ठित । धनिनः=धेष्ठिनः । प्रमादिनः=प्रमत्तस्य, असावधानस्य । कनकसूत्रं=स्वर्णदोरम् । ['सोमसा हार', कण्ठी, 'ओरा'] । हारः=मौक्तिकमाला । तत्कोटरे=सर्पबिले । तद्गृहणेन=आभरणचोर्येण । आत्मेच्छया=स्वेच्छया । काञ्चिदिशम् । तन्मध्ये=सरोवरमध्ये । अन्तःपुरं=शुद्धान्तर्धानम् । जलासन्ने देशे न्यस्तं कनकसूत्रं येन तत्-जलनिकटस्थशिलादिस्थापितकनकदोरकाभरणम् । मुक्तानि=स्थापितानि मुक्ताहारवत्त्राभरणानि येन तत् । जलक्रीडा-सरोवरावगाहनमेलिम् । वायसी=काकी । कञ्चुकिनो वर्पवराश्च राजान्ति पुररञ्जकाः । तत्=कनकदोरम् । सर्पकोटरे=सर्पनिवासगृहरे (सापके

करटक आह-‘कथमेतत् ?’ । ज्ञ आह—

८. सिंह-शशककथा

कस्मिंश्चिद्वने माम्बुरको नाम सिंहः प्रतिवसति स्म । अथाऽ
सो वीर्यातिरेकादित्यमेवानेकान्मृगशशकादीन् ध्यापादयन्प्रो-
पराम् ।

अथान्येद्युस्तद्वनजाः सर्वे सारङ्गवराहमहिषशशकादयो
मिलित्वा तमभ्युपेत्य प्रोचुः—स्वामिन् ! किमनेन सकलमृगवधेन
नित्यमेव, यतस्तर्धेकेनापि मृगेण वृत्तिर्भवति, तत्क्रियताम-
स्माभिः सह समयधर्मः । अद्यप्रभृति तयाऽत्रोपयिष्टस्य जाति-
क्रमेण प्रतिदिनमेको मृगो भक्षणार्थं समेप्यति । एवं कृते तद्य
प्राणयात्रा क्लेश विनापि भविष्यति, अस्माकं च पुनः सर्वोच्छेदो
न स्यात् । तदेष राजधर्मोऽनुष्ठेयताम् । उक्तञ्च—

जनैः शनैश्च यो राज्यमुपभुङ्क्ते यथाशुभम् ।

रमायनमिव क्षमोप न पुष्टिं परमां व्रजेत् ॥ २३८ ॥

विधिना मन्त्रयुक्तेन रुक्षापि मधितापि च ।

प्रयच्छति पलं भूमिररणीच हुताशनम् ॥ २३९ ॥

विलम्ब)। प्रगाहितभोग = गच्छाद्योः गच्छितशरीर । मग्दोन्मत्त = सतर्दित ।

साक्षात्प्रेन=सामान्येन मृगभेदेन । ['मुमिया' 'गरुडा'] । निपातिन=स्फुरित.

॥ २३७ ॥ वीर्यातिरेकात्=अतिदरात् । व्यापादयन्=मारयन्तारि । अन्येषु=

अन्यस्मिन्दिने ['शिगी दिन'] : सायता-बगहा=मूकरा, सहिषा=दुःखया ।

(भंगा) । तं = मिहम् । गमयधर्मः = प्रतिपाद्यम्, ['वचन देना' 'दर्शन'] ।

वर्गान्तरय=द्वैत विद्याभ्यासः । अन्तिममेत=मृत्युराजमदियं द्वैत विद्याभ्यासः ।

मृग = मनु । प्रज्ज्वाला = चिन्तननिर्वाह-आसनम् । मर्वण्डे = अस्मात् ।

तपः=तपःपथः । यथायदे=साधनानुसारेण । समाधौ=अन्तर्मुखी स्थितिम् । तपःपथः ।

अन्य-तान् । पुष्टि-द्वयम् । यत्तान् । तान्-तान् । २३८ ॥

मन्त्रपुत्रेन विधितः—अन्येन कश्चिदपि विधिः, मुख्यतया तस्यैव

- प्रजानां पालनं शस्यं स्वर्गमोक्षस्य वर्धनम् ।
 पीडनं धर्मनाशाय पापायाऽयशसे स्थितम् ॥ २४० ॥
 गोपालेन प्रजाधेनोर्वित्तदुग्धं शनैः शनैः ।
 पालनात्पोषणाद्वाह्यं न्याय्यां वृत्तिं समाचरेत् ॥ २४१ ॥
 अजांमिव प्रजां मोहाद्यो हन्यात्पृथिवीपतिः ।
 तस्यैका जायते वृमिर्न द्वितीया कथञ्चन ॥ २४२ ॥
 फलार्थं नृपतिर्लोकान्पालयेद्यन्नमास्थितः ।
 दानमानादितोयेन मालाकारोऽङ्कुरानिव ॥ २४३ ॥
 नृपदीपो धन-स्रोहं प्रजाभ्यः सहरन्नपि ।
 आन्तरस्थैर्गुणैः शुभ्रैर्लक्ष्यते नैव केनचिन् ॥ २४४ ॥
 यथा गौर्दुह्यते काले पाल्यते च तथा प्रजा ।
 सिन्यते चीयते चैव लता पुष्पफलप्रदा ॥ २४५ ॥

पायेन च । मपितापि=प्रमिता, शनैः-शनैराकान्ता च । स्थापि=शुभा, नि ज्ञेहा,
 कठोरपि । भूमि=धमुधा । पल=धनादिव । प्रयच्छति=ददाति । अरणी=
 मन्थनराष्ट्र-हुताग्नमिव । अरणिर्यथाविधि मध्यमाना शुष्काऽपि फल=वह्नि-
 ददात्येव ॥ २३६ ॥

शस्य=स्तुत्य । परलोके-स्वर्गस्य । इह=अस्मिन् लोके । मोक्षस्य=धनस्य
 च, वर्धन=संवर्धन । प्रजानां पीडनं तु राज्ञो-धर्महानिं=पापम्, अवीर्तिं च
 कुरते इति भावः ॥ २४० ॥ गोपालेन=राज्ञा, धेनुरश्वकेण च । प्रजारूपाम्ना
 धेनो, वित्तमेव दुग्ध । न्याय्याम्=उचिता, धर्म्याम् ॥ २४१ ॥ अजा=छात्री ।
 एका=एकवारमेव । द्वितीया=पुनरपि । 'अजा इव प्रजा' इत्यपि पाठः ॥ २४२ ॥

फलार्थं नृपति यत्नमास्थित सन्-मालाकारोऽङ्कुरानिव-दानमानादितोयेन-
 रं सन्=प्रजा, पालयेत् ॥ २४३ ॥ नृपदीप-आन्तरस्थै=स्वात्मस्थै । 'अन्त-
 रस्थै' रित्यापि पाठः । शुभ्रैः शुणैः=दानमानादिभिः, वर्तिनन्तुभिः ['वर्ती'] ।
 धनरूपं स्रोह=तैलं, धनं स्रोहमिव वा । मन्तरन्नपि=गृहन्नपि । केनचिदपि न
 लक्ष्यते=न जायते ॥ २४४ ॥

चीयते=चयनकाले पुष्पाणि फलानि च नस्या गृह्यन्ते । (समय पर फूल
 चुने जाते हैं) ॥ २४५ ॥

यथा बीजाङ्कुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाऽभिरक्षितः ।
 फलप्रदो भवेत्काले तद्वद्वेक सुरक्षितः ॥ २४६ ॥
 हिरण्यधान्यरत्नानि ग्रानानि विविधानि च ।
 तथाऽन्यदपि यत्किञ्चित्प्रजाभ्यः स्यान्महीपतेः ॥ २४७ ॥
 लोकाऽनुग्रहकर्तारः प्रवर्धन्ते नरेश्वराः ।
 लोकानां सङ्ख्याद्यैव क्षयं यान्ति न संशयः ॥ २४८ ॥

अथ तेषां तद्वचनमाकर्ण्य भासुरक आह—अहो ! सत्यमभिहितं भवद्भिः । परं यदि ममोपधिष्ठस्याऽत्र नित्यमेव नैकैको मृगो समागमिष्यति, तन्नूनं सध्यामपि भक्षयिष्यामि ।’

अथ ‘नैके’ति प्रतिज्ञाय निर्वृतिभाजस्तत्रैव वने निर्भयास्ते पर्यटन्ति । एकश्च जातिक्रमेण घृद्धो वा, वैराग्ययुक्तो वा, शीरुप्रस्तो वा, पुत्रकलत्रनाशमीतो वा, तेषां मध्याह्नस्य भोजनार्थं मध्याह्नसमये प्रतिदिनमुपतिष्ठते ।

अथ कदाचिज्जातिक्रमाच्च शशकस्याऽवसरः समायात । स समस्तमृगैः प्रेरितोऽनिच्छन्नपि मन्दमन्दं गत्वा तस्य वधोपायं चिन्तयन्वेलातिक्रम कृत्वा व्याकुलितहृदयो यावद्भ्रमति तावन्मार्गे गच्छता कूपं संदृष्टः । यावत्कूपोपरि याति तावत्कूपमध्ये आत्मनः प्रतिविम्बं ददर्श । दृष्ट्वा च तेन हृदये चिन्तितं, यद्-‘भक्ष्य उपायो ऽस्ति, अहं भासुरकं प्रकोप्य म्बुदयाऽस्मिन्कूपे पातयिष्यामि’ ।

अथाऽसौ दिनशेषे भासुरकसमीपं प्राप । सिंहोऽपि वेलातिक्रमेण क्षुत्प्राप्तवण्ड कोपाधिष्ट सुकृणो परिलिहन्नचिन्तयन्-

सूक्ष्म = स्वयं । बाले = फलवसरे । शेर = शरणा ॥ २४६ ॥ अन्यदपि = वस्त्राद्युपभोगसाधनम् । अतः प्रश्नः सादर परिदृष्टव्यः इत्योक्तम् ॥ २४७ ॥

मध्याह्न = पीडनात् ॥ २४८ ॥ श्रापद् इति पाठे—श्रापद् = हिंसयन्तु । तन् = तद्दि । नूनम् = अवश्यम् । निर्वृतिभाजः = युक्तिन । तेषां = मृगणाम् । वेलातिक्रमः = कालयापनम् । तेन = दाशकेन । भक्ष्य = अपायकरहितं, सुन्दरं, श्रेष्ठम् । अर्मा =

अहो ! प्रातःगहाराय निःसत्त्वं चनं मया कर्तव्यम् । एवं चिन्तयतस्तस्य शशको मन्दं मन्दं गत्वा प्रणम्याऽग्रे स्थितः ।

अथ तं प्रज्वलितात्मा भासुरको भर्त्सयन्नाह-रे शशकाधम ! एतस्तथावत्त्वं लघु. प्राप्त ! अपरतो वेलातिक्रमेण !, तदेस्मादपराधार्त्तां निपात्य-प्रातः सफलान्यपि मृगकुलान्युच्छेदयिष्यामि' ।

अथ शशकः सचिनय प्रोवाच-'स्वामिन् ! नापराधो मम, न चाऽन्यमृगाणाम्, तच्छ्रूयतां कारणम् ।' सिंह आह-'सत्त्वर निवेदय-यावन्मम दष्टान्तर्गतो न भवौन्भविष्यति'-इति ।

शशक आह-'स्वामिन् ! समस्तमृगेरद्य जातिक्रमेण मम लघुतरस्य प्रस्ताव विज्ञाय ततोऽहं पञ्चशशके समं प्रेषितः । ततश्चाऽहमागच्छन्नन्तराले महतां केनचिदपरेण सिंहेन क्षिति विवरान्निर्गत्याऽभिहितः-'रे ! क्व प्रस्थिता यूयम् ?, अभीष्टं देयतां स्मरत ।'

ततो मयाऽभिहितम्-'वयं स्वामिनो भासुरकसिंहस्य सकाशमाहारार्थं समयधर्मेण गच्छामः ।'

ततस्तेनाभिहितम्-'यद्येवं तर्हि मदीयमेतद्वन, मया सह समयधर्मेण समस्तैरपि श्वोपदेव्यतितम्यम् । वीररूपी स भासुरकः । अथ यदि सोऽत्र राजा, ततो विश्वासस्थाने चतुरः शशकानत्र धृत्वा तमाह्वय द्रुततरमागच्छ । येन य. कश्चिदावयो मंघ्यात्परानमेण राजा भविष्यति स सर्वानेतान्भक्षयिष्यति'-

शशक । सुकणी=ओष्ठग्रान्तभासा । निस्सत्त्व=शर्वधापदशून्यम् । प्रज्वलितात्मा=ओषाणिष्ट । भर्त्सयन्=तर्जयन् । (डॉटता हुआ) । एकतः=एकत्र । ('एक तो') । लघु=अयशरीर, अपरत=अपरम् ('दूररे') । वेलातिक्रमेण=भोगनावसरमतिवाह्य । 'प्राप्त' इति शेष । दष्टान्तर्गत=मुगगद्वर प्रविष्ट । (दष्टा='जाइ') । अन्तराले=भगस्य मध्ये । विवरान्=गह्वरान् । समयधर्मेण=प्रतिश्रुनुमारेण ।

१ 'तमादेवमा' पा० । २ 'न च सशाना' । ३ 'न भवति' ।

४ 'महत क्षितिविवरान्ना' । ५ 'मृगे' ।

इति । ततोऽहं तेनाऽऽदिष्टः स्वामिसकाशमभ्यागतः । अत-
द्वेलाव्यतिक्रमकारणम् । तदत्र स्वामी प्रमाणम् ।'

तच्छ्रुत्वा भासुरक आह—'भद्र । यद्येवं तत्सत्त्वरं दर्शय मे तं
चौरसिंहं, येनाहं मृगकोपं तस्योपरि क्षिप्या स्वस्थो भवामि ।

उत्तञ्च—भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलत्रयम् ।

तास्त्येकमपि यथेषा न तं कुर्यात्कथञ्चन ॥ २४९

यत्र न स्यात्फलं भूरि यत्र च स्यात्पराभवः ।

न तत्र मतिमान्युद्धं समुत्पाद्य समाचरेत् ॥ २५०

शशक आह—स्वामिन् । सत्यमिदम्—स्वभूमिहेतोः, ।
भवाच्च युध्यन्ते क्षत्रियाः । परं स दुर्गाथयः, दुर्गाधिपकस्य वरं
विष्कम्भिताः । ततो दुर्गस्थो दुःसाध्यो भवति रिपुः । उक्तं

न गजाना सहस्रेण न च लक्षेण बाजिनाम् ।

तत्कृत्य साध्यते राज्ञा दुर्गेणैकेन यद्भवेत् ॥ २५१

शतमेकोऽपि सन्धत्ते प्राकारस्थो धनुर्धरः ।

तस्माद्दुर्गं प्रशसन्ति नीतिशास्त्रविचक्षणाः ॥ २५२

पुरा गुरोः समादेशाद्विरण्यकशिपोर्भयात् ।

विश्वासस्थाने=स्वोक्तिप्रत्यायनार्थम् । धृत्वा=स्थापयित्वा । चौरसिंह=दुष्टः ।

धर्मः । मृगकोप=मृगेपरि वर्धमान कोपम् । तस्य=दुष्टसिंहस्य ।

भूमिः=ग्रामराज्यादिकम् । मित्र=मित्रानुरञ्जनं, मित्रार्थनं वा । हि-

धनम् । विग्रहस्य=युद्धस्य । एषाम्=एषा मध्ये । तं=युद्धम् ॥ २४९ ॥ यत्र भूरि

फलं युद्धे न स्यात्, यत्र च युद्धे पराभवः=पराजयो निश्चितः स्यात्, तत्र=

तस्मिन्नवसरे मतिमान्-समुत्पाद्य=स्वयमात्मनाऽप्रसरो भूत्वा युद्धं न समाच-

रेत् । रिपुः=स्वल्पस्य कृते बदिला सह युद्धं नाचरेदिति भावः ॥ २५० ॥

परिभवात्=अपमानाच्च । क्षत्रियाः=मानिनः क्षत्रियाः । स=प्रतिपक्षी

सिंहः । दुर्गाथयः=दुर्गनिवासी । विष्कम्भिताः=अनृद्धाः (रोके गए) । सन्धत्ते=

लक्ष्यतां नयति । प्राकारस्थः=दुर्गमितिप्रान्तस्थः ॥ २५२ ॥ गुरोः=गृहसंगते ।

शस्त्रेण त्रिहित दुर्गं प्रभावाद्भिश्चर्मण ॥ २५३ ॥

तेनापि च वरो दत्तो 'यस्य दुर्गं स भूपति' ।

विजयी स्या' ततो भूमौ दुर्गाणि स्युः संहस्रशः ॥ २५४ ॥

दष्टाविरहितो नागो मदहीनो यथा गजः ।

सर्वेषां जायते वश्यो दुर्गहीनस्तथा नृपः ॥ २५५ ॥

तच्छ्रुत्वा भासुरक आह-भद्र ! दुर्गस्थमपि दर्शय तं चौर-
सिंह, -येन व्यापादयामि । उक्तञ्च-

जातमात्रं न यः शत्रुं रोगं च प्रशमय नयेत् ।

महाजलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते ॥ २५६ ॥

तथा च-उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्य पथ्यमिच्छता ।

समौ हि शिष्टैराभ्रातौ वत्स्यन्ताभयः स च ॥ २५७ ॥

अपि च-उपेक्षितः क्षीणजलोऽपि शत्रुः प्रमाददोषात्पुरपैर्मद्वान्धैः ।

साध्योऽपि भूत्वा प्रथमं ततोऽनसावसाध्यता व्याधिरिव प्रयाति ॥ २५८ ॥

शस्त्रेण=शस्त्रेण । त्रिश्चर्मण=द्वेक्षित्विण । प्रभावात्=गाहाप्यात् ॥ २५३ ॥

तेन=इन्द्रेण । वरो=राह-यस्येति । ततः=इन्द्ररप्रभावात् । स्युः=भवत्

॥ २५४ ॥ दष्टाविरहितः=उत्पान्तिरिपदन्तः । नागः=सर्पः ॥ २५५ ॥

गदि प्राप्य=प्रवृद्धेन । तेनैव=शत्रुणा, रोगेण च । महाजलोऽपि । स=राज

शत्रुपैश्च ॥ २५६ ॥ उत्तिष्ठमानः=वर्धमानः । परः=शत्रुः । पथ्य-हितम् ।

शिष्टैः=रिचक्षुः । आभयः=रोगः । मः=शत्रुधः । वत्स्यन्ताः=वर्धमानाः । समः=

सुखः । अभ्रातौ=वधितौ ॥ २५७ ॥

मद्वान्धैः=मद्वान्धैः । पुरपैः=प्रमाददोषात्=अकारणमृगान्मैस्त्वान् ।

उपेक्षितः=अज्ञानप्रतः । क्षीणजलोऽपि=निर्बलोऽपि । शत्रुः=प्रथमम्=अहम् ।

साध्या भूत्वा=उपसाध्यता गच्छताऽपि । असावसाध्यता=असावसाध्यता । समः=उपेक्षितः

व्याधिरिव ममरा-अगाध्यता प्रयाति-भजते । गाध्याधि हि व्याधिरपेक्षितः

गाध्या भजते ॥ २५८ ॥

१. 'दुर्ग' १ सुप्रसूयः । २. शत्रुलोऽपि हन्यः म. स. वि. नृ. पा० ।

३. 'गच्छ' अनुसृतं बद्धौ नागः सानि पठ्यते ।

तथा च-आत्मनः शक्तिमुद्रोक्ष्य मानोत्साहञ्च यो व्रजेत् ।

वह्नेहन्ति स एकोऽपि क्षत्रियान्मार्गयो यथा ॥ २५९ ॥

शशक आह-‘अस्त्येतत् , तथापि बलवान् स मया दृष्टः,
तत्र युज्यते स्वामिनस्तस्य सामर्थ्यमविदित्वैव गन्तुम् । उक्तञ्च-

अविदित्वाऽऽत्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः ।

गच्छन्नभिमुखो नाशं याति बहो पतद्भवत् ॥ २६० ॥

यो बलात्प्रोन्नतं याति निहन्तुं सखलोऽप्यरिम ।

विमदः स निवर्तेत शीर्णदन्तो गजो यथा ॥ २६१ ॥

* भासुरक आह-‘भोः ! किं तवाऽनेन व्यापारेण?’ । दर्शय मे
तं दुर्गस्थमपि ।’ अथ शशक आह-यद्येवं तद्यागच्छतु स्वामी ।’

एवमुक्त्वाऽमे व्यवस्थितः । ततश्च तेनाऽऽगच्छता यः कूपो
दृष्टोऽमृतमेव कृपमासाद्य भासुरकमाह-स्वामिन् । कस्ते प्रतापं
सोढुं समर्थः, त्वां दृष्ट्वा दूरतोऽपि चोर्षसिंहः प्रविष्टः स्व दुर्गं,
तदागच्छ येन दर्शयामि’-इति ।

भासुरक आह-‘दर्शय मे दुर्गम् ।’ तदनु दर्शितस्तेन कूपः ।
ततः सोऽपि मूर्धः सिंहः कूपमध्ये आत्मप्रतिविम्बं जलमध्यगतं
दृष्ट्वा सिंहनादं मुमोच । ततः प्रतिशब्देन कूपमध्याद्विगुणतरो

मनोत्साहम्=अभिमानं युद्धोत्साहश्च । व्रजेत्=आश्रयेत् । रा=उत्साह-
बलोज्जितः । मार्गव=परशुराम ॥ २५९ ॥

म=चौरसिंहः । आत्मन परस्य च शक्तिमविदित्वा-समुत्सुकः=युद्धोत्सुकः,
अभिमुखं=दानुषंमुग्ध, गच्छन्-बहो पतद्भव-नाशं प्रयाति ॥ २६० ॥

य-बलात् प्रोन्नतं=प्रदृष्टबलशालिनम्, अरि=शत्रु, निहन्तुं प्रयाति स
सखलोऽपि विमदः=पराजितः सन्-(शीर्णदन्तः=अग्नदन्तः, गज इव-) निवर्तते ।
अतो बलवदभियानं बोधितमित्याशयः ॥ २६१ ॥ व्यवस्थितः=प्रवर्त्तितः ।

अनेन=उपदेशादिना, वि=न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । तेन=शशकेन ।

१. ‘यद्वनेकोऽपि ह-यास थ’वशन्’ पृ० । २. ‘गच्छन्नभिमुखो बहो नाशं याति
पतद्भवत्’ । ३. ‘वोदकनः प्रोन्नतं दाति निहन्तुं सखलं रिपुं शितिं पाठान्तरम् ।

४. ‘येन, यत्, दूरीकृतं, ह्य’ ओरोरत्तं तद्वर्गं प्रविष्टः ।

नार्दः समुत्थित । अथ तेन तं शत्रु मर्त्याऽऽत्मानं तस्योपरि
प्रक्षिप्य प्राणाः परित्यक्ता । शशकोऽपि हृष्टमनाः सर्वमृगानां
नन्द्य तैः प्रशस्यमानो यथासुखं तत्र वने निवसति स्म । अतो
ऽहं व्रवीमि-‘तस्य बुद्धिर्वलं यस्य-’इति ॥३॥

तद्यदि भवान्कथयति,-तत्तत्रैव गत्वा तयोः स्वबुद्धिप्रभावेन
मैत्रीभेदं करोमि ।’ करटक आह-भद्र ! यद्येवं तर्हि गच्छ, शिवा
स्ते पश्यातः सन्तु, यथाभिप्रेतमनुश्रूयताम् ।’

अथ दमनकः सञ्जीवकवियुक्तं पिङ्गलकमवलोक्य तत्रान्तरे
प्रणम्याऽग्रे समुपविष्टः । पिङ्गलकोऽपि तमाह-भद्र ! किं धिरा
हृष्ट ? । दमनक आह-न किञ्चिद्देवपादानामस्माभिः प्रयोजनम्,
तेनाहं नाऽऽगच्छामि, तथापि राजप्रयोजनविनाशमवलोक्य
सदह्यमानहृदयो व्याकुलतया स्वयमेवाभ्यागतो वक्तुम् ।

उक्तञ्च-

प्रियं वा यदि वा द्वेष्य शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।

अपृष्टोऽपि हितं ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥ २६० ॥

अथ तस्य साऽभिप्रायं घचनमाण्यं पिङ्गलक आह-‘किञ्च
मना भवान् ?, तत्कथ्यता यत्कथनीयमस्ति ।’ स प्राहे-‘देव !
सञ्जीवको युष्मत्पादानामुपरि द्रोहबुद्धि’रिति-विश्वासगतस्य
मम विज्जन इदमाह-‘भो दमनक ! दृष्ट्वा मयाऽस्य पिङ्गलकस्य

आमाद्य=प्राप्य । ‘दृष्टोऽपि दृष्टे’ति सम्बन्धः । स्व दुर्ग-रूपम् । तेन=शशकेन ।
तेन=सिंहनादेन । तं शत्रुम्-अन्तःस्थितं, मर्त्या=जात्वा । तेन=मिहेन ।

तस्योपरि=स्वप्रतिविम्बस्योपरि-रूपमध्ये । प्रशस्यमान=स्तूयमान, ‘तं
सह वने वसति स्मे’ति सम्बन्धः ।

भवान्=करटक, तयोः=मञ्जीवकपिङ्गलकयोः । यथाभिप्रेतम्=तयोर्मैत्रीभेदा
दिकम् । सञ्जीवकवियुक्तं=शशकिन्-सर्पविरूपभरहितम् । तत्रान्तरे=तन्मित्र
वगरे । राजप्रयोजनविनाश=राज्यवार्धनानिम् । साभिप्रायं=गूढागमशास्त्रि ।
विश्वासगतस्य=विश्वासाश्रितस्य । विज्जने=जानन्ते । मयाऽगता=बोधानार्थं

साराऽसारता, तद्वद्वमेन हत्वा सकलमृगाधिपत्यं त्वत्साचिव्य-
पदवीसमन्वित करिष्यामि' ।

पिङ्गलकोऽपि तद्वज्रसारप्रहारसदृश दारुणं वच. समाकर्ण्य
मोहमुपगतो न किञ्चिदप्युक्तवान् । दमनकोऽपि तस्य तमाकार
मालोप्य चिन्तितवान्-‘अयं तावत्सञ्जीवकनिबद्धरागः, तन्नून
मनेन मन्त्रिणा राजा विनाशमवाप्स्यति’,-इति । उक्तञ्च—

एक भूमिपति करोति सचिव राज्ये प्रमाण यदा

त मोहाच्छ्रयते मद , स च मदादास्येन निर्विद्यते ।

• निर्विण्णस्य पद करोति हृदये तस्य स्वतश्चस्पृहा

स्यातन्व्यस्पृहया ततः स नृपते प्राणेष्वभिद्रुह्यते ॥ २६३ ॥

नरिकमत्र युक्तम् ?-इति । पिङ्गलकोऽपि चेतना समासाद्य
कथमपि तमाह—‘सञ्जीवकस्तावत्प्राणसमो भृत्य, स कथं ममो
परि द्रोहबुद्धिं करोति ! । दमनक आह—‘देव ! भृत्यो भूय-इति
न एकांतिकमेतत् । उक्तञ्च—

तत्त्वम् । एन=सिंह । तव साचिव्यपदव्या समन्वित,—त्वत्साचिव्यपदवीसमन्वि-
तम् । तुभ्य मन्त्रिपदवा दत्वेति यावत् । वज्रवत्सार यस्यासौ तेन—वज्रसारेण
य प्रहारस्तेन सदृश=वज्ररुडोरप्रहारोपम । दारुण=क्रूर । समाकर्ण्य=ध्रुत्वा ।
माह=नृच्छांम् । उपगत=प्राप्त । तस्य=सिंहस्य । तमाकार=माननृच्छादि-
रक्षिता चित्तमस्ति, मुक्ताकृतिश्च । अय=सिंह । सञ्जीवकनिबद्धराग=गभीरकन्धेहा-
गत् । अनेन=सधीवरेण । मन्त्रिणा=सचिवेन । राजा=सिंह ।

एकमिति । एकं=मन्त्रिणमन्य वा । प्रमाण=प्रमाणभूतं सर्वाधिकारिणम् ।
सं=मन्त्रिणम् । मोहान्=मौख्यान् । मद=मर्ग । दास्येन=राजसेवया । निर्विद्यते=
विद्यते । दु रामनुभवति । निर्विण्णस्य=दुःखिनस्य । स्वतश्चस्पृहा=स्वातन्त्र्ये-
स्वप्रभुत्वविषये लालसा । अभिद्रुह्यते=नृपतिं हन्तुं व्यदस्यति ॥ २६३ ॥ युक्तम्=
उचितम् । चेतना=मत्ता । समासाद्य=लब्ध्वा । कथमपि=कथमपि भूतपर्यं ।
एसातितं=नियतम् । ‘अनेनान्तिक’मिति पाठे—अनेनान्तिकं=व्यभिरिति । मृत्यु-
मथवा मृत्युभावमेव भवने न वदामिदमे ततो व्यभिरतीति नास्ति नियमः,

न सोऽस्ति पुरुषो राज्ञां यो न कामयते श्रियम् ।

अशक्ता एव सर्वत्र नरेन्द्रं पर्युपासते ॥ २६४ ॥

पिङ्गलक आह—‘मद्र ! तथापि मम तस्योपरि चित्तवृत्तिर्न विकृतिं याति । अथवा साध्विदमुच्यते—

अनेकदोषदुष्टोऽपि कायः कस्य न बल्लभः ? ।

कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रिय एव सः ॥ २६५ ॥

दमनक आह—‘अत एवाऽयं दोषः । उक्तञ्च—

यस्मिन्नेवाऽधिकं चक्षुरारोपयति पार्थिवः ।

अकुलीनः कुलीनो वा स श्रियो भाजनं नरः’ ॥ २६६ ॥

अपरं—‘केन गुणविशेषेण स्वामी सखीयकं निर्गुणकमपि निकटे

धारयति’ ? । अथ देव ! यद्येवं चिन्तयसि—‘महाकायोऽयम्, अनेन रिपून्व्यापादयिष्यामि’, तदस्मान्न सिध्यति, यतोऽयं शत्रुभोजी ! देवपादानां पुनः शत्रवो मांसाऽशिनः । तद्विपुसाधनमस्य

किन्तु मृत्योर्न मृत्युमात्रं जहाति । अतः ‘मृत्यो मृत्यु एवं’ति व्यभिचरितमेवेत्याशयः । पुरुषो नास्ति यो राज्ञां श्रियं=राजलक्ष्मीं न कामयते=अभिलषति । यद्वा—राज्ञां पुरुषः=राजलक्ष्मण इत्यन्यथं, श्रियम्=राजश्रियम् । सर्वेऽपि राजपदमभिराञ्छन्त्येवेत्याशयः । किन्तु अशक्ता=शक्तिविरहजन्यैव राजानं पर्युपासते=मृत्युतया सेवन्ते ॥ २६४ ॥ विकृतिं न याति=मम चित्ते तं प्रति विरोधभावो नोदति ॥ अनेकदोषदुष्टं=रोगादिदुष्टोऽपि । कायः शरीरम् । यस्य न बल्लभः=न प्रियः । व्यलीकानि=विरहानि कुर्वन्नपि । प्रियः=प्रियजन, प्रिय एव न द्वेष्यः ॥ २६५ ॥ अथ दोषः=राजविपत्तिरूपः । यस्मिन्नेव पुण्ये पार्थिव-अधिरं चक्षुरारोपयति=श्रेष्ठमात्रिप्सरोति । न नरः=योग्यो वा, अयोग्यो वा । राजलक्ष्म्याः, सम्पत्तेरां, भाजनं=प्राप्तं भवति ॥ २६६ ॥ अपरं=प्रिय । स्वामी=भवान् । केन गुणविशेषेण निकटे धारयति=न समीपे स्थापयति । ‘महाकायोऽयं वृषभ’, एतन्माहात्म्येन शत्रून्मारयामीत्येवं यदि भवान् चिन्तयति, तां=भवचिन्तितम् । अस्मात्=वृषभान् । शत्रुभोजी=प्राणाहारी । पुनः=किन्तु,

साहाय्येन न भवति । तस्मादेनं दूषयित्वा हन्यताम्'-इति ।

पिङ्गलक आह-

उक्तो भवति यः पूर्वं 'गुणवा'निति संसदि । ✓

तस्य दोषो न चक्षव्यः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा ॥ २६७ ॥

अन्यथा-मयाऽस्य तव वचनेनाऽभयप्रदानं दत्तं, तत्कथं स्वयमेव व्यापादयामि ? । सर्वथा सञ्जीवकोऽयं सुहृदस्माकं, न तं प्रति कश्चिन्मन्युरस्ति । उक्तञ्च-

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेन एवाहति क्षयम् ।

विपज्जुसोऽपि संयन्त्य स्वयं छेत्तुमस्मात्प्रवत् ॥ २६८ ॥

आदौ न वा प्रणयिनां प्रणयो विधेयो

दत्तोऽथवा प्रतिदिनं परिपोषणीयः ।

उत्तिष्ठप्य यत्प्रिपति मत्प्रकरोति लज्जां

भूमौ स्थितस्य पतनाद्भयमेव नास्ति ॥

उपकारिषु यः साधुः साधुंच तस्य को गुणः ? ।

अपकारिषु यः साधुः स साधुः सङ्गिरच्यते ॥ २७० ॥

देवपादानां=श्रीमघरणानां, गवेति यावत् । रिपवः=निहादय । मागा-
गिनः=मगभौजिन । त्रिपुसाधनं=अनुनाशनम् । एनं=गभीरकं । दूषयि-
ता=गुणहृत् । यः पूर्वं संगदि=गभायाम् । गुणवानिति-, उक्तं=प्रशंसित, तस्य
दैत्य-प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा=श्रीर्नेन विरोधमयानुरेण न वक्ष्य ॥ २६७ ॥ अस्य=
गभीरस्य । तव=दमनस्य । व्यापादयामि=हन्मि । सर्वथा=सर्वतो भवेन ।
गङ्गा=मित्र, दिगम्बा । तं प्रति यम वक्षिष्ये-मन्यु=मन्थ । न=नैरास्ति ।

इत इति । इतः=अतः प्रवर्ततेत्येव । ग=आरब्धम् । प्राप्तं=अनुपदत्तं
येन प्रभारय । दा=मत्त एव । शय=आशम् । नार्हति=न योग्य । स्वयम्=
अमना । छेत्तुम्-अगच्छन्म=न मुञ्चते ॥ २६८ ॥ आशुविनि । प्रणयि
नम्-उत्तरीति शेषः । प्रणय=प्रहृष्ट । 'अरि दैत्य' इति केचित्पठन्ति । दत्त=
रिद्धि । 'प्रणय' इति शेषः । परिपोषणीय=वर्द्धनीय । उत्तिष्ठप्य=उत्तिष्ठ नृप ।
येन दत्तं दत्त । त्रिपुति=न नैरास्ति, तदैव लज्जां कुरुति=गन्तामिति । भूमौ
गिरच्यतेति । यथा-भूमौ रिपवो न पतन्ति तथैव दैत्याः स्वयमेव न पतन्ति

पद्मोद्भवोऽपि मयाऽस्य न विरद्धमाचरणीयम्' । दमनक
आह-‘स्वामिन् ! नैष राजधर्मो यद्गोहबुद्धिरपि क्षम्यते । उक्तञ्च-
तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ।

अर्धराज्यहरं भृत्यो न हन्यात्स हन्यते ॥ २७१ ॥

अपरं-‘त्वयाऽस्य सखित्वात्सर्वोऽपि राजधर्मं परित्यक्तः,
राजधर्मोऽभावात्सर्वोऽपि विरुद्धः । यः सञ्जीवकः स शण्ण
भोजी, भवान्मासाऽऽहः, तव प्रकृतयश्च । तत्तथाऽध्वन्यव्यवसाय
बाह्यं कुतस्तासां मांसाशनम् ? । तद्गहितास्तास्तां त्यक्त्वा
यास्यन्ति, ततोऽपि त्वं विनष्ट एव । अस्य सङ्गत्या पुनस्ते न
कदाचिदाखेटके मतिर्भविष्यति । उक्तञ्च-

यादृशौ सैव्यते भृत्यैर्यान्शाश्चोपसेवते ।

कदाचिन्नाऽत्र सन्देहस्तादृग्भवति पृथक् ॥ २७२ ॥

हु ॥ नास्त्येवेति भावः ॥ २६९ ॥ द्रोहबुद्धेः=मद्विरुद्धं चिन्तयतोऽपि, अस्य=
सञ्जीवकस्य । विरुद्धं=विपरीतम् । राजधर्मं=राजव्यवहारः । तुल्यार्थं=समान
वित्तम् । तुल्यसामर्थ्यं=रामानवलम् । मर्मज्ञं=रहस्यवेत्तारम् । व्यवसायिनम्=
उद्योगशीलम् । अर्धराज्यहरं=राजतुल्यतया अर्धराज्यहरम् । प्रजाभिः स्तुयमानं,
भृत्यः यः=राजा । न हन्यात्स स्वयं हन्यते=तेनाऽमात्यादिना हन्यते ॥ २७१ ॥
सखित्वात्=मित्रत्वात्, राजधर्मं=प्रजापात्रादि । ‘त्वये’ति शेषः । परिजनः=
अनुजीविनः । यः सञ्जीवस्तवानुचरमुख्य स्थितः-न तु शण्णभोजी, अतः-
कुतोऽनुजीविजनानां ततो भोजनलाभ इत्यन्वयः । तव प्रकृतयः=त्वत्प्रचानुचर
मुहूदादिवगोऽस्मादृजः । ‘मांसाह’-इति शेषः । ‘स्वाम्यमात्यमुहूत्तोऽनारमूदुग
बलानि च । सेनाहानि प्रकृतयः-पौराणां श्रेण्योऽपि च ॥’ इत्यमरः । तत्र=
तस्मात् । तव=भवत् । अवन्ध्यव्यवसायबाह्यं=त्वदीयप्रचण्डाऽमोघपराक्रम
विना । तागाः=त्वत्पुत्रीनाम् । मांसाशनं=मांसात्मकं भोजनम् । कुत कथं स्यात् ।
तत्पराक्रमेण तदनुचराणां भक्षभोजनं भवति, तया चेदानां पराक्रममन्यस
एवेति न च प्रष्टुनिरक्षणस्यादिति भावः । तद्गहिताः=भोजनवन्विता । ततः=प्रष्टुनि
विरुद्धम् । नष्टं=विनष्ट एव । अस्य=शण्णभोजिना शपथस्य । अखेटके=भृश
यायां । मतिः=बुद्धिः ॥ यादृशौ=उत्तमाऽधममध्यमौ । उपसेवने=भवति । ‘पुण्य

तथाच— *Tulyashanker' Bhull*.

सन्तप्रायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते,

मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्राग्रितं राजते ।

स्वाती सागरशुक्तिवृक्षिपतितं तज्जायते मौक्तिकं,

प्रायेणाऽधममध्यमोत्तमगुणः संवासतो जायते ॥ २७३ ॥

तथा च—

अमतां सहस्रोपेण साधवो यान्ति विक्रियाम् ।

दुर्योधनप्रसङ्गेन भीष्मो गोहरणे गतः ॥ २७४ ॥

अत एव सन्तो भीचसङ्गं वर्जयन्ति । उक्तञ्च—

न ह्यविज्ञातशीलस्य प्रदातव्यः, प्रतिश्रय ।

मत्स्युणस्य च होषेण कृता मन्दविसर्पिणी ॥ २७५ ॥

पिङ्गलक आह—कथमेतत् ? । सोऽप्रचीत्—

९. मन्दविसर्पिणी-मत्स्युण कथा ।

अस्ति कस्यचिन्महोपते, कस्मिंश्चिरस्थाने मनोरमं शयन-

स्थानम् । तत्र शुक्रतरपटयुगलमध्यसंस्थिता मन्दविसर्पिणी

नाम श्वेता यूका प्रतिवसति नमः । सा च तस्य महोपते रक्त-

म्लानेन भवतीत्यग मन्दहो नामानि गम्यन् ॥ २७६ ॥

सन्तप्रायसि=सन्तप्तप्रायसि । संस्थितस्य पयसो=पयस्य । नामापि

न ज्ञायते । तदेव=तस्मै । मुक्ताकारतया राजते=सोमने । नलिनीपत्राग्रितं=

नमलिनीद्वारा । सा । स्वाती । मनुदम्यशुक्तिरोदरे स्वपितृश्रे पतिर्न

नरः=तल-तन्मुक्तपत्राया परिपन्नी-वर्ध । मत्स्युणः=मत्स्यविक्रयकः ।

उत्तमो मध्यमोऽधमो वा जायते ॥ २७३ ॥

अमतां दृष्टवम् । साधवः=गजान । विक्रियः=विक्रयः । प्रसङ्गेन=गम्य

रतः । भीष्मो दुर्योधनो गोहरणे । प्रदातव्यः=प्रदातव्यः । गतः=गतः ॥ २७४ ॥

अविज्ञातशीलस्य=अविज्ञातशीलस्य । प्रतिश्रय=आश्रयः । मत्स्युणः=

मत्स्युणः । मत्स्युणः ('मत्स्युणः' इति प्रसङ्गस्य) दुर्योधनः । मन्दविसर्पिणी

नाम यूका ('यू' 'य' उ') । मत्स्युणः=मत्स्युणः ॥ २७५ ॥

मास्वादयन्ती सुरेण कालं नयमाना तिष्ठति । अन्येषुश्च तत्र शयने क्वचिद्भ्राम्यन्नग्निमुखो नाम मत्कुणः समायातः ।

अथ तं दृष्ट्वा सा विपण्णवदना प्रोवाच-भो अग्निमुख ! कुतस्त्वमत्राऽनुचितस्थाने समायातः ?, तद्यावन्न कश्चित्पश्यति तावच्छीघ्रं गम्यताम्'-इति । स आह-'भगवति ! गृहागतस्याऽसाधोरपि नैतद्युज्यते वक्तुम् । उक्तञ्च-

गृहागच्छ समाश्रयाऽऽसनमिदं, कस्माच्चिराद्दृश्यसे ?,

का वार्ता ? न्यतिदुर्बलोऽसि कुशलं प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् । एवं नीचजनेऽपि युज्यति गृहं प्राप्ते सतां सर्वदा,

धर्मोऽयं गृहमेधिनां निगदितः स्मार्तैर्लघुः स्वर्गदः ॥२७६॥

अपरं-मयानेकमानुपाणामनेकविधानि रुधिराण्यास्वादितान्याहारदोषात्कटुतिक्तकपायाग्लरसास्वादानि । न च मया कदा चिन्मधुररक्तं समास्वादितम् । तद्यदि त्वं प्रसादं करोषि, तदस्य नृपतेर्विधिध्वजनाम्नपानचोप्यलेह्यस्वाद्वाहारवशात्-(अस्य)-शरीरे यन्मिष्टं रक्तं सञ्जातं, तदास्वादनेन सौख्यं-संपादयामि जिह्वायाः,-इति ।

उक्तञ्च-

रङ्गस्य नृपतेर्वापि जिह्वासौख्यं समं स्मृतम् ।

शयनस्थानं=शयनगृहम् । शृङ्गेति । श्वेतवस्त्रद्वयमन्धिस्थिता । अन्येषु=कस्मिन्चिद्दिने । मत्कुण=रक्तप सट्वाक्रीट । विपण्णवदना=म्लानवदना भूत्वा ('उदास मुख होकर') । अनुचितस्थाने=स्वावस्थानाऽयोग्ये । स्थाने=राजशयन-प्रगुडपटे । गृहागतरय=अतिये । असाधो=दुष्टरयापि । एतत्=ईदृशं वच्य । आसनमिदं='गृहाणाऽत्रोपविशे'ति शेष । नु-इति वितर्क, अस्तिदुर्बलोऽसि=अनि-दुर्बल इव प्रनिभासि । किं कारणं तद्वदेत्यर्थः । अयं धर्मः-गृहमेधिनाम्=गृहस्था-नाम् । लघु यथा स्थानां=शरीरे, स्वर्गदः=स्वर्गप्रदः-स्मृतिवेदिमिरक्तः ॥२७६॥

प्रसादम्=अनुग्रहम् । व्यञ्जनानि=नानाविधानि पक्वान्नानि, लघणमरि-चार्द्रकादिघटितानि जिह्वागौरव्यकराणि भक्ष्याणि वा । ('निमरीन' 'पक्वान्न') अन्नपानादयः-भक्ष्य-पेयविशेषा । रङ्ग=दर्शितः । सम=तुल्यमेव । तन्मात्रं=

तन्मात्रं च स्मृतं मारं यदर्थं यतते जनः ॥ २७७ ॥

यद्येवं न भवेद्धोके कर्म जिह्वाप्रतुष्टिदम् ।

तत्र भृत्यो भवेत्कश्चित्स्य चिद्वशगोऽथवा ॥ २७८ ॥

यदसत्यं वदेन्मर्त्यो यद्वाऽसेव्यं च सेवते ।

यद्वच्छति विदेशं च तत्सर्वमुद्वार्यतः ॥ २७९ ॥

तन्मया गृहागतेन वृमुक्षया पीड्यमानेन स्वत्सकाशाद्भोजन-
मर्थनीयं, तत्र स्वयैकाकिन्याऽस्य भूपते रक्तभोजनं कर्तुं
युज्यते ।

तच्छ्रुत्वा मन्दविसर्पिण्याह—‘भो मत्कुण ! अहमस्य नृपते-
र्निद्रायशो गतस्य रक्तमास्यादयामि, पुनस्त्यमग्निमुखश्चपलश्च,
तद्यदि मया सह रक्तपानं करोपि—तत्तिष्ठ, अभीष्टतरं रक्तमास्यादय ।

सोऽप्रवीत् ‘भगवति ! एवं करिष्यामि, यावत्स्य नास्यादयसि
प्रथमं नृपरक्तम्, तावन्मम देयगुच्छतः शपथः स्यात्,—यदि
तवास्यादयामि ।’

एवं तयोः परस्परं वदतोः स राजा तच्छ्रयनमासाद्य प्रसुतः ।
अथाऽसौ मत्कुणो जिह्वालील्य-प्रकृष्टीतुफ्याज्जाप्रतमपि तं
महीपतिमवशत् । अथवा साध्विदमुच्यते—

स्वभासो नोपदंशेन शक्यते कर्तुमन्यथा ।

सुतप्रमपि पानीयं पुनर्गच्छति शीतताम ॥ २८० ॥

विश्वार्थेऽप्यमत्र । मार=मरति मारभूतम् । यदर्थं=चिदर्थोऽर्थम्, मार=
मरत्योऽपि जन । यतते=प्रयतते । जिह्वाप्रतुष्टिदं=चिद्वानां यदम् । वशग=
परतन्त्र । वदन्=वदति । मन्मात्रनाया, लिङ् । मर्त्यं=मनुष्य । असेव्यं=जीवम्
उद्वार्यते=वृत्ते ॥ २७९ ॥

गृहागतेन—शक्तिभूतेन । अर्थनीयम्=अर्थनीयम् । अभिमुग=नील-
विशोर्दंष्ट्र । अभीष्टतरं=अपुत्रम् । मत्र=यथा तदंशे तथैव । दारगुह्येन शस्य=
‘देवगुह्येन शस्येनाहं दयम् मया यदि प्रथममहं नृपरक्तम्—‘दयं दयः’
शपथः । तत्=राजसत्तम् । जिह्वा लील्य=चञ्चलं, तत्र महीपते यत् शक्यम्-
शक्यम्, ‘अशक्यं, शक्यम् । ‘उद्वार्यते’ इति वदन्तेन पठ । अदमन-

• यदि स्याच्छीतलो वह्निः शीतांशुर्दहनात्मकः ।

न स्वभावोऽत्र मर्त्यानां शक्यते कर्तुमन्यथा ॥ २८१ ॥

अथाऽसौ महीपतिः सूच्यग्रविद्ध इव तच्छयनं त्यक्त्वा
तत्क्षणादेवोत्थितः—प्राह च—‘अहो ! शायतामत्र प्रच्छादनपटे
मत्कुणो यूका वा नूनं तिष्ठति, येनाह दष्टः’—इति । अथ ये कञ्चु-
किनस्तत्र स्थितास्ते सत्वरं प्रच्छादनपटं गृहीत्वा सूक्ष्मदृष्ट्या
वीक्षाञ्चक्रुः । अत्रान्तरे स मत्कुणश्चापल्यात्स्त्रद्धाऽन्तं प्रविष्टः ।
सा मन्दचिसर्पिण्यपि यस्त्रसन्ध्यन्तर्गता तैर्दृष्टा, व्यापादिता
य । अतोऽहं ब्रवीमि—‘न ह्यविज्ञातशीलस्य’—इति ।

• एवं ज्ञात्वा त्वयैव यध्यः, नो चेत्त्वां व्यापादयिष्यति ।

उक्तञ्च—

त्यक्त्वाश्चाऽभ्यन्तरा येन बाह्याश्चाभ्यन्तरीकृताः ।

स एव मृत्युमाप्नोति मूर्खश्चण्डेरवो यथा ॥ २८२ ॥

पिङ्गलक आह—‘कथमेतत् ? । सोऽब्रवीत्—’

१०. चण्डरव-शृगाल-कथा

कस्मिंश्चिद्वनप्रदेशे चण्डरवो नाम शृगालः प्रतिवसति स्म ।

स कदाचित्कुधाविष्टो जिह्वालौल्यान्नगरान्तरेऽनुप्रविष्टः ।

अथ तं नगरवासिनः सारमेया अवलोक्य स्रष्टतः शब्दाय

अतुदत् । अन्यथा कर्तुं=परिवर्तयितुम् । ॥ २८० ॥ शीतांशु=चन्द्र । दहना

त्मक=तीक्ष्णप्रताप । सर्वथा पुनः स्वभावोऽन्यथा कर्तुं न शक्यते—इत्याशयः

• ॥ २८१ ॥ (प्रच्छादनपट=‘चदर’ ‘मुत्तनी’ ‘चादनी’) ।

कञ्चुकिन=अन्तःपुररक्षसा (‘चोवदार’—‘जमादार’) । वीक्षाञ्चक्रु=

दृष्टु । अन्तरे=अवसरे । चापल्यात्=आशुगामित्वान् । तं=कञ्चुकिमि । व्या-

पादिता=हता । अभ्यन्तरा=स्वयन्ध्यादयः । त्यक्त्वा=उत्सारिता । बाह्या-

असम्बन्धिनोऽग्रान्धवाय । अभ्यन्तरीकृता=अन्तरङ्गता नीता । अधिसारस्थानेषु

नियुक्ताश्च ॥ २८२ ॥

अहं गृह्यणाऽद्य स्वयमेव खट्वाऽभिहित-‘यच्छापदानां मध्ये कश्चिद्राजा नास्ति, तत्त्वं मयाऽद्य सर्वश्यापदप्रभुत्वेऽभिप्रेतं कुरुद्रुमाभिधः, ततो गत्वा क्षितितले तान्सर्वान्परिपालय’ इति । ततोऽहमत्रागतः । तन्मम छत्रच्छायायां सर्वरेव श्यापदवर्तितव्यम् । अतुं कुरुद्रुमो नाम राजा त्रैलोक्येऽपि सखातः । तच्छ्रुत्वा सिंहच्याग्रपुरःसराः श्यापदाः-‘स्वामिन् ! प्रभो ! समादिश’-इति वदन्तस्तं परिव्रजुः ।

तत्र तेन सिंहस्याऽमात्यपदवी प्रदत्ता । श्याग्रस्य शय्यापालकत्वम् । द्वीपिनस्ताम्बूलोधिकारः । घृकस्य द्वारपालकत्वम् । ये चारमीयाः शृगालास्तेः सहाऽऽलापमात्रमपि न करोति । शृगालाः सर्वेऽप्यध्वं चन्द्रं दत्त्वा निःसारिताः ।

एवं तस्य राज्यक्रियायां वर्तमानस्य ते सिंहादयो मृगान्द्यापाद्य तत्पुरतः प्रक्षिपन्ति । सोऽपि प्रभुधर्मेण सर्वेषां प्रविभज्य तान् प्रयच्छति ।

एवं गच्छति काले कदाचित्तेन समौगतेन दूरदेशे शब्दाय मानस्य शृगालवृन्दस्य कोलाहलोऽधायि । तं शब्दं श्रुत्वा पुलकिततनुरानन्दश्रुपरिपूर्णनयन उत्थाय तारस्वरेण विरोतुमारब्धवान् ।

अथ ते सिंहादयस्तं तारस्वरमाकर्ण्य ‘शृगालोऽय’मिति मत्वा

श्यापदाः=सिंहादयो मृगा । अभिहित=उक्त । श्यापदप्रभुत्वे=सर्वमृगाय पत्ये । छत्रच्छायाया=ममाधिपत्ये । त्रैलोक्ये=स्वर्गभूपातालेषु त्रिष्वपि लोकेषु राजाह सक्त इति सम्बन्धः । समादिश=आज्ञापय यत्कर्तव्यम् । परिव्रजुः=ममन्ततस्तमागत्य निपेदु । तेन=कुरुद्रुमेन । शय्यापालकत्व=रात्रिरक्षकत्वम् । आत्मीया स्वजातीया । प्रभुधर्मेण=स्वामित्वेन । तान्=मृगान् । प्रयच्छति=ददाति । समौगतेन=सर्वश्यापदमण्डलपरिगतेन । पुलकिततनु=रोमाक्षितशरीर । तारस्वरेण=उच्चैः । विरोतुः=शब्दं कर्तुम् । तारस्वर=दीर्घं शृगालशब्दः । मिथ=

१ ‘चण्डरवाभिधः’ । २ ‘स्वामिकाधिकारः’=पान की डिब्बी देना ।

३ ‘आस्थानगतेन’ । पाठाः

सलज्जमधोमुखा क्षणमेक स्थित्वा मिथ प्रोचु-भो ! द्योहिता
वयमनेन क्षुद्रशृगालेन । 'तद्वध्यताम्'-इति ।

सोऽपि तदाकर्ण्य पलायितुमिच्छेत्तत्र स्थान एव सिंहा
दिभि रण्डश कृतो मृतश्च । अतोऽह प्रवोमि-त्यक्ताश्चाभ्य
न्तरा येन-' इति ।

तदाकर्ण्य पिङ्गलक आह- 'भो दमनक ! क प्रत्ययोऽत्र
यिषये यत्त ममोपरि दुष्टबुद्धिः ? ।' स आह- यद्य समाधे तेन
निश्चय कृतो यद्यभाते पिङ्गलक वधित्यामि, तदत्रैव प्रत्यय,-
प्रभातेऽद्यसरवेलायायारक्तमुपनयन स्फुरिताऽधरो दिशोऽवल्लो
कयन्ननुचितरथानोपविष्टत्वा दूरदृष्ट्या विलोकयिष्यति, एव
मात्रा यदुचित तत्प्रत्ययम्' ।

-इति वधयित्वा सञ्जीवकसकाश गतस्त प्रणम्योपविष्ट ।
सञ्जीवकोऽपि आद्वेगाफार मन्दगत्या नमायान्त तमुदीक्ष्य
सादृतरमुपाच- भो मित्र ! स्वागत चिरादृणोऽसि ? अपि शिव
भवत ? तत्प्रथय येनाऽदेयमपि तुभ्य गृहागताय प्रयच्छामि ? ।

उत्तञ्च-तं वन्यास्ते वियेनज्ञास्ते सभ्या इह भूतले ।

आगच्छन्ति गृहे येषां कार्यार्थं मुहुरे जना ॥ २८५ ॥

दमनक आह- भो ! वध शिव सेवकजनस्य ? ।

मम्पत्तय परायत्ता सदा चिन्तमनिर्तनम् ।

रत्ननिधितेऽयविभ्रामर्मेपाभ्ये रानमेवया ॥ २८६ ॥

परस्पर । कानि चत्वारः । शृङ्गारः । नम्युद्यमेन । ॥

भारत । न । मित्र । प्रत्ययम् ।

तथा च—

सेवया धनमिच्छद्भिः सेवकैः पश्य यत्कृतम् ।
 म्यातन्व्य यच्छरीरस्य मृदेन्मदपि हारितम् ॥ २८७ ॥
 तावज्जन्माऽपि दुःखाय ततो दुर्गतता सदा ।
 तत्रापि सेवया वृत्तिरहो । दुःखपरम्परा ॥ २८८ ॥
 जीवन्तोऽपि मृता पञ्च श्रूयन्ते किल भारते ।
 वरिद्रो व्याधितो मूर्खः प्रवासी नित्यसेवकः ॥ २८९ ॥
 नाभाति स्वेच्छयात्सुप्त्याद्विनिद्रो न प्रबुध्यते ।
 न नि शङ्क वचोऽब्रूते सेवकोऽप्यत्र जीवति ? ॥ २९० ॥
 सेवा श्रवृत्तिराख्याता येस्तैर्मिथ्या प्रजल्पितम् ।
 स्रच्छन्दः चरति श्चाऽत्र, सेवकः परशासनात् ॥ २९१ ॥
 भूशय्या ब्रह्मचर्यञ्च कृशत्र लघुभोजनम् ।
 सेवकस्य यतेर्यद्वाद्भिः शेषः पापधर्मजः ॥ २९२ ॥

सम्पत्तय—सम्पद । परायता=पराधीना । अनिर्दृतम्=मुरझायम् ।
 मृते सेवकैर्यत्कृतं तत्पश्य—यत् शरीरस्वातन्त्र्यमपि हारितमिति—सेवकनिन्दयम् ।
 नावमिति तावत्—प्रथम, जन्मत्र—अनिर्दुःखम्, ततोऽपि दुर्गता=दारिद्र्य
 दुःखाय, तत्रापि यदि परमवया प्रति—तावन, तर्हि महतीर्य दुःखमन्तति
 रित्यर्थः ॥ २८८ ॥

भारते=महाभारताख्ये इतिहासे । प्रवासी—मदा परदेशे निवसन् ॥ २८९ ॥
 स्वेच्छया—आत्सुप्त्यात्=आत्मच्छयात् । विनिद्रः=विगतनिद्रः । अपूर्णनिद्र
 एव सार्यभारान्मध्य एव शृण्वितनिद्रो जागतात्यागय । अत्र=ससारे । जीवति—
 प्राणधारण करोति । यद्वा वाकुरिय किं मेवसोऽपि जीवति ? नैव, मृततुल्य
 एवायमिच्छाय ॥ २९० ॥

मवेति 'सेवा श्रवृत्तिरिति' र्थमन्वादिभिर्हक्तैर्मिथ्यैवोक्तं, यत आ उ
 स्वतन्त्रश्चरति, पर सेवकस्तु तदपि स्वातन्त्र्यं न लभते, परशासनादेव प्रचरति—
 इति महद्दुःखमयमिति भावः ॥ २९१ ॥ भूमिशय्यादिषु सर्वं मेवमन्य

१ 'न्यासतः परिकीर्तिता' । २ 'आहारश्च न स्वस्थ' इति पा० । ३ वक्ति न
 स्वेच्छया किञ्चित्सेवकोऽपीह जीवति ॥ पा० ।

शीतातपोदिकृष्टानि महते यानि सेवकः ।

धनाय तानि चाऽन्पानि यदि धर्माय, मुच्यते ॥ २९३ ॥

मृदुनाऽपि मुष्टेन मुमिष्टेनापि हारिणा ।

मोदकेनापि किं ? तेन निष्पत्तिर्यस्य सेवया ॥ २९४ ॥

सञ्जीवक आह—'अथ भवान्किञ्चकुमनाः ?' सोऽब्रवीत्—

मित्र ! सचिदातां मन्त्रभेदं कर्तुं न युज्यते । उक्तञ्च—

यो मन्त्रं स्वामिनो भिन्नात्साचिद्व्ये संनियोजितः ।

स हन्ति नृपकायं तत्स्वयं च नरकं व्रजेत् ॥ २९५ ॥

'येन यस्य कृतो भेदः सचिदेन महीपतः ।

तेनाऽऽशत्रवधस्तस्य कृतः' इत्याह नारदः ॥ २९६ ॥

तथापि मया तव स्नेहपादावद्धेन मन्त्रभेदः कृतः, यतस्त्वं
मम वचनेनाऽत्र राजकुले विभ्वस्तः प्रविष्टश्च । उक्तञ्च ।

'विभ्रम्भाद्यस्य यो मृत्युमयाप्नोति कथञ्चन ।

तस्य हत्या तदुत्था सा' प्राहेदं वचनं मनुः ॥ २९७ ॥

यनिना तुल्यमेव परं यतिधर्माय गरमन्तु करोति, मेरुस्तु—पराराधनरूपाय
पापयेति पाप—पुण्याभ्यामेव नयोर्भेद इति भावः ॥ २९२ ॥ धनाय=धनार्थं
मेवामानरन् मेरु—यानि रत्नानिपादिरत्नानि महते तानि कृष्टानि यदि धर्माय=
धर्मोत्तमार्थं महते, तर्हि तत्तत्प्रभारत्नयो मुक्त एव स्यात् । परन्तु तादृशं कर्तुं
गो धनाय मेरुस्तोऽपि न यथेष्टधनं लभते इति महती निन्द्यतेत्याशयः ॥
॥ २९३ ॥ मृष्टेन=मृष्टद्वारेण, मुमिष्टेन च । हारिणः=मनोहरा । मोदकेन=
मोदप्रदानेन धनेन, लुष्टेन च । नि-दि पदं, मया निष्पत्तिः ॥ २९४ ॥

सचिदानाम=भक्तिसिद्धानाम् । (दमनो हि मित्रविरुद्धी भवति) ।

येन मरितेन=मन्त्रिणः । यस्य=राजः । तेन=मन्त्रिणः । मत्स्य=राजः । भगवतेति ।

मृष्टप्रदेन विभ्रम्भा, यथा—मन्त्रार्थं कृष्टम् । तत्रायनामन्त्रिणस्य ॥ २९५ ॥

कृतः=कर्तुं नारम्यो । मन्त्रभेदं कर्तुं—यम इति । विभ्रम्भा=मन्त्रेण विभ्रम्भा

कृत्येव । दातुं—निर्दिष्टम् । मनुः=मनुष्यः । मन्त्रं=मन्त्रं वचनं ।

विभ्रम्भा इत्येतत् कथं प्रकृतम् ॥

सत्त्वोपरि पिङ्गलकोऽयं दुष्टबुद्धिः । कथितं चाऽद्यानेन
मत्पुरतश्चतुर्गुणतया यत्-‘प्रभाते सजीवरुं हत्वा समस्तमृग-
परिवारं विराज्जति नेष्यामि ।’ नतः स मयोक्तः-‘स्वामिन् ! न
युक्तमिदं यन्मित्रद्रोहेण जीवनं क्रियते । उक्तञ्च—

अपि ब्रह्मवधं कृत्वा प्रायश्चित्तेन शुष्यति ।

तदर्हेण विचीर्णेन न कथञ्चित्सुहृद्बुहः ॥ २९८ ॥

ततस्तेनाऽहं सामर्पेणोक्तः-‘भो दुष्टबुद्धे ! सजीवकस्ताव-
च्छप्पभोजी, घयं मांसाशिनः, तदस्माकं वैरमिति कथं रिपु-
पेक्ष्यते ? । तस्मात्सामादिभिरुपायैर्हन्यते । न च हते तस्मिन्दोषः
स्यात् । उक्तञ्च—

दत्त्वाऽपि कन्यकां वैरी निहन्तव्यो विपश्चिता ।

अन्योपायैरशम्यो यो, हते दोषो न विद्यते ॥ २९९ ॥

कृत्याऽकृत्यं न मन्येत क्षत्रियो युधि सन्नतः ।

प्रसुप्तो द्रोणपुत्रेण धृष्टद्युम्नः पुरा हतः ॥ ३०० ॥

तदहं तस्य निश्चयं द्वात्वा तत्सकाशमिहागतः । साम्प्रतं मे
नास्ति विश्वासघातकदोषः । मया सुगुप्तमन्त्रस्तव निवेदितः ।
अथ यत्ते प्रतिभाति तत्कुरुष्व’—इति ।

चतुर्गुणतया=त्रैलोक्यमेषां ममाग्रे । विराजति । सजीवकमन्त्रान्-
चिरमगन्तुं श्वापदकुलमिदानीं तृप्तिं नेष्यामीत्यर्थः । स=पिङ्गलकः । मया=दमन-
केन । मित्रद्रोहेण=मुहूर्तसजीवकवधचिन्तनादिना । तदर्हेण=ब्रह्महत्यापाप-
नाशकेन । विचीर्णेन=आचरितेन, प्रायश्चित्तेन-शुष्यति । न कथञ्चित्सुहृद्बुहः=मित्र-
द्रोही कथमपि न शुष्यतीति सम्प्रत्यक्षः । ‘बुह’ इति-इत्युपधत्तेतिप्रत्ययान्तः ॥ २९८ ॥

सामर्पेण=सक्रोधेन । रिपु=शत्रुः सजीवकः । सामादिभिः=वपटपूर्णं
मानववचनादिभिरुपायैर्विश्वासः । दत्तेति । यो रिपुरन्यैरुपायैर्न हन्तुं शक्यते
स कन्यका=स्वपुत्रः । दत्त्वापि हन्तव्यः, जामातृभावमागतो जातविधामा
रिपुर्हन्तव्य इत्याशयः । हते=शत्रो हते ॥ २९९ ॥ कृत्येति । क्षत्रियो युद्धे
प्रसूतः सन्, कृत्यमकृत्यं वा न मन्येत, येन केनाप्युपायेन शत्रुं हन्तीत्यर्थः ।

उक्तञ्च—

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति ध्रुवं स तस्याऽपगमे प्रशाम्यति ।
अकारणद्वेषपरो हि यो भवेत्कथं नरस्तं परितोषयिष्यति ? ॥३०६॥

अहो ! साधु चेदमुच्यते—

भक्तानामुपकारिणां परहितव्यापारयुक्तात्मनां
सेवासंव्यवहारतत्त्वविदुषां द्रोहच्युतानामपि ।
व्यापत्तिः स्तलितान्तरेषु नियता सिद्धिर्भवेद्वा न वा
तस्मादभ्युपतेरिवाऽवनिपतेः सेवा सदाऽऽशङ्किनां ॥३०७॥

तथा च—

भावस्त्रिगैरपकृतमपि द्वेष्यता याति किञ्चि-
च्छोड्यादन्यैरपकृतमपि प्रीतिमेवोपैयाति ।
दुर्माहृत्यान्नृपतिमनसां नैकभावाश्रयाणां
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्य ॥ ३०८ ॥

प्रसादयामि=अनुनयादिभिः प्रसन्नं नरोमि । प्रसाद=प्रमत्तताम् । निमित्त=कारणम् ।
उद्दिश्य=अनुमन्धाय । तस्य=वोपकारणस्य । अपगमे=नाशे । प्रशाम्यति=प्रम-
दति । कथमिति । न पथमस्तिमर्थः । मिहृन्नाऽकारणद्वेषीति भावः ॥ ३०६ ॥

परेति । परहितवारिव्यापारप्रमत्तानां, सेवासंमर्मानां, सर्वभूतहितै-
रिणां, स्तलितान्तरेषु=अल्पीयस्यामपि शुटी । व्यापत्ति=विपत्ति । नियता=
निधितैव । सिद्धिः=सम्पदादित्यभस्तु, भवेद्वा, न वा भवेत्-न निश्चयः । अभ्यु-
पतेरिव=रामुद्रस्यैव ('भक्तानां' मिन्यादिभिः शेषाणि समुद्रपथेऽपि योज्यानि) ।
अवनिपते=भूतपतेरपि । सेवा=अभिसारः । सदाऽऽशङ्किनां=सदातद्व्यवहारे
वैत्यर्थः ॥ ३०७ ॥

भावस्त्रिगैरपकृतमपि=आराधितमपि, राज्ञां विधिन्मन उपकारिणो द्वेष्य-
मेव=द्वेषमेव धत्ते । शोड्यादन्यैरपकृतमपि च विविधानां मनः प्रीतिं याप्तीत्यर्थः ।
'द्वेषमापानि' इति तु युक्तं पाठः । यद्वा-लोके-भावस्त्रिगैरपकृतमपि=द्वेष्यमापानि
भूयते । उपकृतमपि अविगाप्य राजा द्वेषपरो भवति, वेदानि अनुकृतमपि
प्रीत्यै एव राज्ञो भवति । दुरासाधनं यत्प्राप्तं धत्तानामित्यर्थः ॥ ३०८ ॥

१ 'चित्तैरेव अपकृतमपि द्वेष्यतामेति' इति च शब्दाद्व्यादन्यैरपकृतमपि
प्रीतिमेवोपैयाति । २. 'लोके साक्षाद्वैरतेति' इति ५० । ३ 'अप्ये' इति पाठाः ।

तत्परिज्ञातं मया यत्प्रसादमसहमाने. समीपवर्तिभिरेव पैङ्ग-
लकः प्रकोपितः, तेनायं ममाऽद्भोपस्याप्येवं वदति । उक्तञ्च—

प्रभो प्रसादमन्यस्य न सहन्तीह सेवका ।

सपत्न्य इव सहृद्व्वा सपत्न्या मुकृतैरपि ॥ ३०९ ॥

भवति चेव-यद्गुणवत्सु समीपवर्तिषु गुणहीनानां न प्रसादो
भवति । उक्तञ्च—

गुणयत्तरपात्रेण च्छाद्यन्ते गुणिना गुणा ।

रात्री दीपशिखाकान्तिर्न भानाबुद्धिरेव सति ॥ ३१० ॥

दमनक आह—‘भोमित्र ! यद्येवं तस्मास्ति ते भयम्, प्रकोपि-
तोऽपि स दुर्जनैस्तत्र घचनरचनया प्रसादं याप्यति ।

स आह—‘भो ! न युक्तमुक्तं मयता । लघूनामपि दुर्जनानां
मध्ये घस्तुं न शक्यते । उपायान्तरं विधाय ते नूनं भवति ।

उक्तञ्च—यत्नः. पण्डिता. क्षुद्रा सर्वे मायोपजीविनः ।

पुत्र्यु. कृत्यमकृत्यं वा उष्ट्रे फारादयो यथा ॥ ३११ ॥

दमनक आह—कथमेतत् ? । सोऽप्रवीत्—

११. उष्ट्रकादिकथा

अत्रिण्डिराजोदेने राजोदेने अत्रिण्डिराजोदेने इति ।

तस्य चाऽनुचरा अन्ये द्वीपिवायसगोमायवः सन्ति । अथ कदा चित्तरितस्ततो भ्रमद्भिः सार्थभ्रष्टः कथनको नामोष्ट्रो दृष्टः । अथ सिंह आह—‘अहो ! अपूर्वमिदं सत्त्व, तज्ज्ञायतां किमेतदारण्यक ग्राम्यं वा’ ?—इति । तच्छ्रुत्वा वायस आह—‘भोः स्वामिन् ! ग्राम्योऽयमुष्ट्रनामा जीवविशेषस्तव भोज्यः, तद्व्यापाद्यताम् ।’ सिंह आह—‘नाऽहं गृहमागत हन्मि । उक्तञ्च—

गृहे शत्रुमपि प्राप्तं विश्वस्तमकुतोभयम् ।

यो हन्यात्तस्य पापं स्याच्छतब्राह्मणघातजम् ॥ ३१२ ॥

तदभयप्रदानं दत्त्वा मत्सकाशमानीयतां—येनाऽस्यागमनकारणं पृच्छामि । अथाऽसौ सर्वैरपि विश्वास्याऽभयप्रदानं दत्त्वा मदोत्कटसकाशमानीतः, प्रणम्योपविष्टश्च । ततस्तस्य पृच्छतस्तेनाऽऽत्मवृष्टान्तः सार्थभ्रंशसमुद्भवो निवेदितः ।

सिंहेनोक्तम्—‘भो कथनक ! मा त्वं ग्रामं गत्वा भूयोऽपि भारोद्वहनकष्टमागी भूयाः, तदग्रेवाऽरण्ये निर्विशङ्को मरकतसदृशानि शष्पाग्राणि भक्षयन्मया सह सदैव वस ।’ सोऽपि ‘तथा’—इत्युत्तवा तेषां मध्ये विचरन् कुतोऽपि भयमिति सुखेनाऽऽस्ते ।

अथाऽन्येद्युर्मदोत्कटस्य महाभजेनाऽरण्यचारिणा सह युद्धमभवत् । ततस्तरय दन्तमुसलप्रहारैर्व्यथा सञ्जाता । व्यथितः कथमपि प्राणैर्न वियुक्तः ।

अथ शरीराऽसामर्थ्यान् कुत्रचित्पदमपि चलितुं शक्नोति ।

प्रदेशे । द्वीपिवायसगोमायवः=द्व्याग्रवाकजम्बुका । सार्थभ्रष्टः=वणिग्जनसमूहः । आरण्यकं=वनचारि । (‘जङ्गली’) । विश्वस्त=विश्वासमुपगतम् । अकुतोभयम्=निर्विशङ्कम् ॥ ३१२ ॥

अस्य=उष्ट्रस्य । असौ=उष्ट्रः । गर्वैः=वायसादिभिः । तस्य=गिहस्य । मार्गभ्रंशसमुद्भवः=वणिग्जनसत्त्ववियोगमूलः । भूय=पुनरपि । शष्पाग्राणि=घाताङ्कुरान् । उक्तिः=दन्तस्मात्कारणम् । सिंहरक्षितत्वेन निर्भयः । अरण्यचारिणा=धन्येन । तस्य=गिहस्य । गतस्य दन्ता एव मुसल, तैर्ये प्रहारा=आघाता, ते । कथमपि=आयु शेपादेव । प्राणैर्न वियुक्तः=न मृतः । शरीराऽसामर्थ्यान्

तेऽपि सर्वे काकादयोऽप्रभुत्वेन क्षुधाविष्टाः परं दुःखं भेदुः ।

अथ तान्सिंहः प्राह—‘भोः । अन्विष्यतां कुत्रचित्किञ्चित्सत्त्वं, येनाहमेतामपि दशां प्राप्तस्तद्धत्वा युष्मद्भोजनं सम्पादयामि ।’

अथ ते चत्वारोऽपि भ्रमितुमारब्धाः, यावन्न किञ्चित्सत्त्वं पश्यन्ति तावद्वायसशृगालौ परस्परं मन्त्रयतः । शृगाल आह—‘भो वायस ! किं प्रभूतभ्रान्तेन, अयमस्माकं प्रभोः कथनको विश्वस्तस्तिष्ठति, तदेन हत्वा प्राणयात्रां कुर्मः ।’

वायस आह—‘युक्तमुक्तं भयना, परं म्यामिना तस्याऽभयप्रदानं दत्तमेस्ति—‘न चप्योऽय’मिति ।’ शृगाल आह—‘भो वायस ! अहं स्यामिनें विज्ञाप्य तथा करिष्ये यथा स्वामी घटं करिष्यति । तत्तिष्ठन्तु भयन्तोऽग्रेय, यावद्दह गृहं गत्वा प्रभोराशां गृहीत्वा चाऽऽगच्छामि ।’

एवमभिधाय सत्वरं सिंहमुद्दिश्य प्रस्थितः । अथ सिंहमासाद्येदमाह—‘स्यामिन् ! समस्तं यनं भ्रान्त्या घयमागताः, न किञ्चित्सत्त्वमासादित, तर्हि कुर्मो घयम् ? संप्रति घयं युष्मभ्यां पदमेकमपि प्रचलितुं न शक्नुम । देवोऽपि पथ्याशी चर्तते, नचदि देवादेशो भयति तदा कथनकपिशितेनाऽद्य पश्यक्रिया क्रियते ।’

अथ सिंहस्तस्य तद्धारणं यद्यनमाकर्ष्य सकोपमिदमाह—‘धिक्पापाघम ! यद्येवं भूयोऽपि यक्षसि, ततस्तथा तत्सगमेय

ध्यात्=तदाया धर्तव्याममर्षन् । अत्रमुत्पन्न=अयुक्तदृष्टेन, अत्राक्त स्वयं । भेदुः=प्रभु । तानपि=एतेनपि । तद्=तत्त्वम् । मन्त्रयतः=विचारयन्तु । प्रभूतेन=यदुत्तेन । अन्तेन=प्रमत्तेन । प्रभोविभ्रान्तः=अत्रानुद्दिष्ट । अन्विष्यतां=परिगच्छताम् । पर=विन्तु । कथ=कथनकर्ता । पश्यन्ती=पश्यन्ती । (यथा ते ते ह) । विज्ञाप्य=विज्ञाप्य । पश्यन्ति=अन्तेन कथयन्तम् ।

वष्टिष्यामि, यतो मया तस्याऽभयप्रदानं प्रदत्तं, तत्कथं स्वयमेव व्यापादयामि ? । उक्तञ्च—

न गोप्रदानं न महीप्रदानं न चात्रदानं हि तथा प्रधानम् ।

यथा वदन्तीह वृषः प्रधानं सर्वप्रदानेष्वभयप्रदानम् ॥ ३१३ ॥

तच्छ्रुत्वा शृगाल आह—स्वामिन् ! यद्यभयप्रदानं दत्त्वा वधः क्रियते तदैव ते दोषो भवति, पुनर्यदि देवपादानां भक्ष्यत्वा स आत्मनो जीवितव्यं स्वयमेव प्रयच्छति, ततो न दोषः । यद्यपि स स्वयमेवात्मानं वधाय नियोजयति तदा वध्यः । अन्यथाऽस्माकं मध्यादेकतमो वध्यः—इति । यतो देवपादा पथ्याशिनः, क्षुत्रिरोधादन्यादृशीं दशां यास्यन्ति, तत्किमेतैः प्राणैरस्माकं, ये स्वाम्यर्थं न यास्यन्ति । अपरं—यदि स्वामिपादानां किञ्चिदनिष्टं भविष्यति तदा पैश्चादप्यस्माभिर्वह्निप्रवेशः कार्य एव । उक्तञ्च—

यस्मिन्कुले यः पुरुषः प्रर्थानं स सर्वयज्ञैः परिरक्षणीयः ।

तस्मिन्विनष्टे हि कुलं विनष्टं न नाभिभङ्गे ह्यरका वहन्ति ॥ ३१४ ॥

दारुण=भूरम् । तस्य=मथनस्य । प्रधानम्=उत्तमम् । एष दोष=विश्वस्तबधज पापम् । स=उष्ट्र । जीवितव्य=प्राणात् । प्रयच्छति=समर्पयति । नियोजयति=ददाति । तत्=तदा । अन्यथा=यदि स्वयं न स आत्मानं वधाय ददाति तदा । एकतम=एक वधित । देवपादा=भवन्त । पूजायामत्र पादशब्दो बहुत्ववत् । पथ्याशिन=अचिरनिर्मुक्तारोगा । क्षुत्रिरोधात्=बुभुक्षानिरोधात् । अन्यादृशीम्=अनिर्वचनीयाम्, क्षीणतराम् । एतै=अस्मदायै । पथादपि=भवन्मरणानन्तरमपि । वह्निप्रवेश=स्वामिवियोगादग्नीं पात । अनिष्ट=मरणम् । प्रधानं=मुख्य । तस्मिन्=प्रधाने । आशु=शीघ्रमेव । नश्येत्=विलय गच्छेत् । नाभिभङ्गे=रवचक्रमध्यस्थपिण्डिकाभङ्गे । अरका=रथाद्वदण्डा । अरा एव=अरका । स्वायिन् वन् । 'अरो ना तु चक्रविष्यम्भदारुणी'ति वेशव ।

१ 'भक्ष्याय' इति पा० । २ 'अन्याम्' । ३ 'पृष्ठतोऽपि' । ४ 'प्रधानः' । ५ 'सर्वं यज्ञेन न रक्षणीय' । ६ 'तस्मिन्विनष्टे कुलमारभूते' इति, 'कुलं विनश्येत्' इति च पा० ।

तदाकर्ण्य मदोत्कट आह-‘यद्येवं तत्कुरुष्व यद्रोचते
(इति) । तच्छ्रुत्वा स सत्वरं गत्वा तानाह-‘भोः ! स्वामिनो
महत्पयस्था वर्तते, तर्त्तिक पर्यटितेन ? तेन विना कोऽत्रास्मा-
नक्षयिष्यति ? ।

तद्गत्वा तस्य क्षुद्रोगात्परलोकं प्रस्थितस्य स्वयं गत्वाऽऽ-
त्मदारीरदानं कुर्मः । येन स्वामिप्रसादस्याऽभृणतां गच्छामः ।

उक्तञ्च—आपदं प्राप्नुयात्स्वामी यस्य भृत्यस्य पश्यतः ।

प्राणेषु विद्यमानेषु न भृत्यो नरकं व्रजेत् ॥ ३१५ ॥

तदनन्तरं ते सर्वे बाष्पपूरितदशो मदोत्कटं प्रणम्योपविष्टाः
तान्दृष्ट्वा मदोत्कट आह-‘भोः ! प्राप्तं दृष्टं वा किञ्चित्सत्त्यम् ?

अथ तेषां मध्याह्नकारः प्रोवाच-‘स्वामिन् ! धर्मं तावत्सर्वत्र
पर्यटिताः, परं न किञ्चित्सत्त्यमासादितं, दृष्टं वा । तद्य मां
भक्षयित्वा प्राणान्धारयतु स्वामी, येन देवस्याऽऽभ्यासनं भवति,
मम पुनः स्वर्गप्राप्तिरिति । उक्तञ्च—

स्वाम्यर्थे यस्य जेत प्राणान्भृत्यो भक्तिसमन्वितः ।

परं स पदमाप्नोति जरामरणवर्जितम् ॥ ३१६ ॥

तच्छ्रुत्वा शृगाल आह-‘भोः ! स्थल्पकायो भवान्, तद्य
भक्षणात्स्वामिनस्नायत्प्राणयात्रा न भवति, अपरो क्षोपश्च ताव-
त्समुत्पद्यते । उक्तञ्च—

कारुण्यमांशं शूनोन्निष्ठं स्वल्पं तदपि दुर्लभम् ।

भक्षितेनाऽपि किं तेन ? कृमिर्येन न जायते ॥ ३१७ ॥

‘भरो गण्डदण्डेऽतीति कोच । वहन्ति=प्रचलन्ति ॥ ३१४ ॥ महती=अर्धा-
तिमा । शृङ्गेरु=पुष्पाभरणम् । प्रतिपत्त्य=गन्तुमुपगतम् । अर्द्धार्ध-
नि ॥ ३१५ ॥ प्राप्तं=प्राप्तम् । आश्वयन्त=शरीरधारणम् । ‘आप्यायनम्’ ‘आप्य-
यना’टी । च क्षतिः पाट । स्वाम्यर्थे=प्रनोदर्थे । न-नारायणशक्तिर्जन=जर-
मृत्युर्नास्ति । प्रहृष्ट-यत् पदं=प्रहृष्टेयम् ॥ ३१६ ॥ देव=भर्तृदेव ।

तद्दर्शिता स्वामिमक्तिर्मवता, गतं चाऽनृण्यं भर्तृपिण्डस्य,
प्राप्तश्चोभयलोके साधुवादः । तदपसराऽग्रतः, येनाऽहमपि स्वा-
मिनं विज्ञापयामि' । तथाऽनुष्ठिते शृगालः सादरं प्रणम्य प्रोवाच-
'स्वामिन् ! मां भक्षयित्वाऽद्य प्राणयात्रां विधाय ममोभयलोक-
प्राप्तिं कुरु । उक्तञ्च—

स्वाम्यायत्ताः सदा प्राणा भृत्यानामर्जिता धनैः ।

यतस्तैतो न दोषोऽस्ति तेषां ग्रहणसम्भवः' ॥ ३१८ ॥

अथ तच्छ्रुत्वा द्वीप्याह—'भोः ! साधूकं भवता । पुनर्मया-
नपि स्वल्पकायः, स्वजातिश्च—नखायुधत्वाद्भक्ष्य एव । उक्तञ्च—

नाऽभक्ष्यं भक्षयेत्प्राज्ञः प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

विशेषात्तदपि स्तोकं लोकद्वयविनाशकम् ॥ ३१९ ॥

तद्दर्शितं त्वयाऽऽत्मनः कौलीन्यम् । (अथवा) साधु चेदमुच्यते—

एतदर्थं कुलीनानां नृपाः कुर्वन्ति सद्ब्रह्म ।

आदिमध्यावसानेषु न ते गच्छन्ति विक्रियाम् ॥ ३२० ॥

तदपसराग्रतः, येनाहमपि स्वामिनं विज्ञापयामि' । तथानु-
ष्ठिते द्वीपी प्रणम्य ममोत्कटमाह—स्वामिन् ! क्रियतामद्य मम
प्राणैः प्राणयात्रा । दीयतामक्षयो वासः स्वर्गे । मम विस्तार्यतां

प्राणमाममपि—शुना=कुङ्कुरेण । उच्छिष्ट=भुक्त्वा परित्यक्तम् ॥ ३१७ ॥

भर्तृपिण्डस्य=राजानस्य । गत=लब्धम् । ('नमःहलाल') । उभयलोके=
इह लोके, परलोके च । साधुवादः=साधु वाक्येन भाषितमिति प्रशंसा । अग्रतः
अपसर=दूरीभव । ('आगेसे हटो') । यत=धनैः, अर्जिता=उपार्जिता अन्याना
प्राणा, अतः स्वाम्यायत्ता=राजाधीना । तेषां=प्राणानां शरीरस्य च, ग्रहण
सम्भव=भृत्यवधजन्य । 'ग्रहणसम्भवे'इति पाठान्तरम् । न दोषोऽस्ति=राज्ञो
दोषो नास्ति ॥ ३१८ ॥ द्वीपी=व्याघ्र । पुनः=विन्तु । नामक्षयमिति । यदा
तदपि=अभक्ष्यमपि । विशेषात्=विशेषतः । स्तोकं=यदि स्वल्पं भवेदिति
गम्यन्ध ॥ ३१९ ॥ आदिमध्यावसानेषु=गम्यन्तु विपत्सु च । विक्रिया=वि-

१ 'प्राज्ञा लोकद्वयेऽपि साधुना' । २ 'विज्ञपयामि' । ३ तेन न'वा० ।

भितितले प्रभूततर यशः । तन्नात्र विकल्पः कार्यः । उक्तञ्च—

मृतानां स्वामिनः कार्ये भृत्यानामनुवर्तिनाम् ।

भवेत्त्वर्गोऽक्षयो वासः कीर्तिश्च वरणीतले ॥ ३२१ ॥

तच्छ्रुत्वा क्रयनकश्चिन्तयामास—‘एतैस्तावत्सर्वैरपि शोभ-
नानि चान्यानि प्रोक्तानि न चैकोऽपि स्वामिना विनाशितः ।
तद्वदमपि प्राप्तकालं विज्ञापयामि, येन मय वचनमेते त्रयोऽपि
समर्थयन्ति । इति निश्चित्य प्रोवाच—‘भोः ! सत्येमुक्तं भवता,
परं भवानपि नरायुधः, तत्कथं भयन्तं स्यामो भक्षयति ? ।

उक्तञ्च—मनसाऽपि स्वजात्यानां योऽनिष्टानि प्रचिन्तयेत् ।

भर्यन्ति तस्य तान्येव इह लोके परत्र च ॥ ३२२ ॥

तदपसराऽप्रतः, येनाहं स्वामिनं विज्ञापयामि । तथानुष्ठिते
क्रयनकोऽग्रे स्थित्वा प्रणम्योवाच—‘स्वामिन् ! एते तावद्वद्व्या-
मयतां, तन्मम प्राणैः प्राणयात्रा विधीयतां, येन ममोभयलोक-
प्राप्तिर्भवति । उक्तञ्च—

न यज्वानोऽपि गच्छन्ति तां गतिं नैव योगिनः ।

यां यौन्ति प्रोज्झितप्राणाः स्वाम्यर्धं सेयकोत्तमाः ॥ ३२३ ॥

एवमभिहिते सिद्धानुज्ञाताभ्यां शृंगालचित्रकाभ्यां विदा

शरैः, भावान्तराः ॥ ३२० ॥ विकल्पः=संशय । अनुवर्तिनाम्=अज्ञापाठकानाम् ॥ ३२१ ॥

शोभनानि=प्रशंसापराणि चार्हानि प्रार्थनावाक्यानि, प्राप्तकालम्=अनगरं
चितम् । समर्थयन्ति=प्रदर्शयन्ति । ‘विषयवन्ती’ति पाठे शब्दवन्तीत्यर्थः ।
भवान्=व्याघ्र ।

मनसापीति । तानि=अनिष्टानि । परत्र=परलोके च ॥ ३२२ ॥ यज्वानः=
यज्ञकर्तारः । ‘यज्वा तु विधिनेष्टवा’नित्यमरः । प्रोज्झितप्राणा=व्यक्तप्राणा,
मृता ॥ ३२३ ॥

१ ‘स्वितानाम्’ । २ त्रयोऽपि विषयतां वि लिखितपुस्तकपद्धते मनोहरः ।

३ ‘युक्तम्’ । ४ तस्य लोकादय नस्ति भवेच्छब्दविच्छेदकः ।

५ ‘स्वाम्यर्धं प्रोज्झितप्राणा वा गतिं यानि मेवका ।’ ६ ‘ताभ्यां १०० ।

रितोऽयकुक्षिः, काकेनात्पाटितनयनः क्रथनकः प्राणानत्याक्षीत् ।
ततश्च तैः क्षुद्रारैर्पीडितैः सर्वैर्भक्षितः । अतोऽहं ब्रवीमि-‘वहवः
पण्डिताः क्षुद्राः’-इति । ॥

तद्ब्रू । क्षुद्रपरिवारोऽयन्ते राजा मया सम्यग्ज्ञातः, सता-
मसेव्यश्च । उक्तञ्च—

अशुद्धप्रकृतौ राज्ञि जनता नाऽनुरज्यते ।

यथा गृध्रसमासन्नः कलहंसः समाचरेत् ॥ ३२४ ॥

तथा च—

गृध्राकारोऽपि सेव्यः स्याद्वंसाकारैः सभासदैः ।

हंसाकारोऽपि सन्त्याज्यो गृध्राकारैः स तैर्नृप ॥ ३२५ ॥

तन्नूनं ममोपरि केनचिदुर्जनेनायं प्रकोपितः, तेनैवं वदति ।
अथवा भवत्येतत् । उक्तञ्च—

मृदुना सलिलेन हन्यमानान्यवधृष्यन्ति गिरेरपि स्थलानि ।

उपजापविदां च कर्णजापं किमु चेतासि मृदूनि मानवानाम् ? ॥ ३२६ ॥

चित्रक = व्याघ्र । विदारितोभयकुक्षि = विदारितोदरपार्श्वयुगल । क्षुद्रार
पीडितैः = क्षुधापीडितैः । पाठान्तरे-क्षुद्रपण्डितैः नीचस्पर्मपदुभिरित्यर्थः । क्षुद्र
परिवार = क्षुद्रानुचरपरिवृत । अशुद्धा-प्रकृतयः = अमात्यादयः परिवारा यस्यामां
-अशुद्धप्रकृति, तस्मिन्=नीचपरिवृते । ‘गृध्रात्मनो हसोऽपि गृध्रवदेव समाचरेति’
सन्नवशात्, एव नीचपरिवृतो राजा स्वयं साधुरपि न प्रचारयति इति हसो यथा
तदृशो दूरतः परिहाया भजति, तथा राजाऽपि दुष्टगणपरिवृतस्तस्याज्य एव
त्यादाय ॥ ३२४ ॥

गृध्राकार = दुष्टस्वभाव । वंसाकारैः = सद्भिः । सभासदैः = जगत्यादिवर्ग-
उपलक्षित-सेव्य । तैः = अमात्यादिभिः ॥ ३२५ ॥ मृदूनेति । अवधृष्यन्ति =
हीयन्ते । (गङ्गे पद्म जाते ह) । उपजापविदः = भेदस्पर्मकुशलानां । कर्णजापं =
निन्दावाक्यैः ॥ ३२६ ॥

कर्णविषेण च भग्नः किं किं न करोति वालिशो लोकः ? । •

क्षपणकतामपि घत्ते ! पिबति मुरां नरकपालेन ! ॥ ३२७ ॥
अथवा साध्विदमुच्यते—

पादाहतोऽपि दृढदण्डसमाहतोऽपि

यं दंष्ट्रया स्पृशति तं किल हन्ति सर्पः ।

कोऽप्येष एव पिशुनोऽस्त्वमनुप्यधर्मा

कर्णं परं स्पृशति हन्ति परं समूलम् ॥ ३२८ ॥

तथा च—

अहो रत्नभुजङ्गस्य विपरीतो वधक्रमः ।

कर्णे लगति चैकस्य प्राणैरन्यो वियुज्यते ॥ ३२९ ॥

तदेव गतेऽपि किं कर्तव्यमित्यहं त्वां सुहृद्भावात्पृच्छामि ।
दमनक आह—‘तद्देशान्तरगमनं युज्यते, नैवाविधम्य कुस्वामिनः
सेवां विधातुम् । उक्तञ्च—

गुरोरप्यवल्लिप्रस्य कार्याकार्यमजानतः ।

उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ ३३० ॥

सञ्जीवक आह—‘अस्माकमुपरि स्वामिनि कुपिते गन्तुं न
शक्यते, न चान्यत्र गतानामपि निर्वृतिर्भवति । उक्तञ्च—

कणविषेण=कर्णे दृष्टे कथितेन दुर्वास्यजालेन । (तन्ना) । भग्न =
यमिन, विगर्भ प्रातश्च, (विगर्भा हुआ) । वालिश=मूर्ख । क्षपणरुता=
नमता-धने, नरकपालेन मयश्च पिबति, परप्रतारितो मूर्खत्वेन । अनेन जैन-
कपालिभक्तमपि वंटाक्षितम् ॥ ३२७ ॥

पादति । पादतार्ताडितो दण्डाहतश्च सर्पो दशति । परं पिशुन=खलस्तु
कोऽपि=अमनुष्यधर्मा=अलौकिकगामर्भ्यशाली=अस्ति यः—कर्णे=परम्=अन्यम् ।
अपरम्=गमूलम्=सानुगन्धम् ॥ ३२८ ॥ खल एव भुजङ्गस्य=खलभुजङ्गस्य=
रत्नरूपस्य । विपरीत=विरुद्ध । वधक्रम=मारणप्रकार ॥ ३२९ ॥ सुहृद्भा-
वात्=मित्रत्वात् । ‘न सेवा विधातुं युज्यते’ इत्यन्वयः ।

अवल्लिप्रस्य=मन्दोन्मत्तस्य । उत्पथप्रतिपन्नस्य=उन्मार्गगामिनः । गुरोरपि

महतां योऽपराध्वेत 'दूरस्थोऽस्मी'ति नाश्वसेत् ।

दीर्घां बुद्धिमतो वाह ताभ्यां हन्ति स हिंसकम् ॥ ३३१ ॥

तद्युद्धं मुक्त्वा मे नान्यदस्ति श्रेयस्करम् । उक्तञ्च—

न तान्हि तीर्थैस्तपसा च लोकान्स्वर्गैःपिणो दानशतैः सुवृत्तैः ।

श्रणेन यान् यान्ति रणेपु धीराः प्राणान्समुञ्चन्ति हि ये सुशीलाः ॥ ३३२ ॥

मृतैः सम्प्राप्यते स्वर्गो जीवद्भिः कीर्तिरुत्तमा ।

तदुभावपि शूराणां गुणावेतौ सुदुर्लभौ ॥ ३३३ ॥

ललाटदेगे रुधिरः स्रवत्तु शूरस्य यस्य प्रविशेच्च वक्त्रे ।

तत्सोमपानेन ममं भवेच्च सङ्ग्रामयज्ञे विधिवत्प्रदिष्टम् ॥ ३३४ ॥

तथा च—

होमार्थैर्विधिवत्प्रदानविधिना सद्विप्रवृन्दार्चनैः—

र्यज्ञैर्भूरिमुद्रक्षिणैः सुविहितैः सम्प्राप्यते यत्फलम् ।

सतीर्थाश्रमयासहोमनियमैश्चान्द्रायणाद्यैः कृतैः

पुम्भिस्तत्फलमाहवे विनिहतैः सम्प्राप्यते तत्क्षणात् ॥ ३३५ ॥

तदाकर्ण्य दमनकञ्चिन्तयामास—'युद्धाय कृतनिश्चयोऽयं
दृश्यते दुरात्मा, तद्यदि कदाचिस्तीक्ष्णशृङ्गाभ्यां स्वामिनं प्रह-
रिष्यति—तन्महाननर्थः सपत्स्यते । तदेन भूयोऽपि स्वयुद्धया
प्रयोध्य तथा करोमि यथा देशान्तरगमनं करोति' । आह च—
'भो मित्र ! सम्यगभिहितं भवता, (परं) किन्तु कः स्वामिभृ-
त्ययोः सङ्ग्रामः ? । उक्तञ्च—

'न्यागोत्पत्ता वाक्ताऽन्यस्येति भावः ॥ ३०— ॥ निर्हन्ति=सुखम् । महतामिति ।
मन्तामपराधं पुर्वं—'अहं दूरे तिष्ठामि, स मे निम्नपरिष्यतीति—नाश्वसेत्=न
तपेत् ॥ ३३१ ॥

नतानिति । स्वर्गपिण=स्वर्गार्थिन । सुवृत्तैः=विधिवत्प्रचरितं, सोमने
राचरेद्य ॥ ३३२ ॥ मृतौ=मृत्युः, कीर्तिश्च ॥ ३३३ ॥ सोमपानेन ममं=
सोमपानेन विहितमोमपानेन तुल्यम् । प्रदिष्टं=धर्मशास्त्रात् ॥ ३३४ ॥ ना-
न्यायान्दयो=प्रविशेष्टा । आहवे=युद्धे । तत्क्षणात्=मद्य ॥ ३३५ ॥

वलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा नैवाऽऽत्मानं प्रकोपयेत् । ०

वलवद्विश्च कर्तव्या दारचन्द्रप्रकाशता ॥ ३३६ ॥

अन्यञ्च—

शत्रोर्विक्रममज्ञात्वा वैरमारभते हि यः ।

स पराभवमाप्नोति समुद्रद्विष्टिभाधया ॥ ३३७ ॥

सञ्जीवक आह—‘कथमेतत् ?’ । सोऽध्वीत्—

१२. द्विष्टिभ-समुद्र-कथा

कस्मिंश्चित्समुद्रतीरेकदेशे द्विष्टिमदम्पती प्रतिवसतः स्म ।
ततो गच्छति काले ऋतुसमयमान्नाद्य द्विष्टिभो गर्भमाधत्त ।
अथासन्नप्रसवा सती सा द्विष्टिभमूचे—‘भोः कान्त ! मम प्रसव-
समयो वर्तते, तद्विचिन्त्यतां किमपि निरुपद्रवं रथानम्, येन
तत्राऽहमण्डकधिमोक्षणं करोमि ।’

द्विष्टिभः प्राह—‘भद्रे ! रम्योऽयं समुद्रप्रदेशः, तदत्रैव प्रसवः
कार्यः’ । साह—‘अत्र पूर्णिमादिने समुद्रवेला चरति, सा मत्त-
गजेन्द्रानपि समाकर्षति, तद्दूरमन्यत्र किञ्चित्स्थानमधिप्यताम् ।
तच्छ्रुत्वा विहस्य द्विष्टिभः प्राह भद्रे ! न युक्तमुक्तं भवत्या, का
मात्रा समुद्रस्य यो मम प्रसूतिं दूषयिष्यति । किं न धृतं भवत्या

रुद्धाऽम्बरचरमार्गं व्यपगतधूमं सदा महद्भयदम्

मन्दमतिः कः प्रविशति हुताशनं स्वेच्छया मनुजः ॥ ३३८ ॥

वलवद्विश्चेति । वलवद्विस्तु=अधिवर्लेरिति यावत् । दारचन्द्रप्रकाशता=
शान्तिरिति यावत् । अधिवर्लेन राह शोधो न कार्य, चिन्तु शान्त्य-
मेवादरणीयम् । समानैरेव हि युद्धं सन्धिष्य युक्तविति भावः ॥ ३३६ ॥

ऋतुसमयं=गर्भाधानसमयम् । द्विष्टिभ=पक्षिभेदः (‘द्विष्टिहरी’) । प्रसव-
गमय=प्रसूतिगाल, वर्तते=सञ्चिहितो वर्तते । समुद्रवेला चरति=समुद्रनलमि-
हयानि, (‘ज्वार भाटा’) । मात्रा=तामप्यम् । दूषयिष्यति=अपहरिष्यति,
प्रसूति=गन्ततिम् ॥ रुद्धाऽम्बरचरमार्गं=निरुपद्रवमार्गं, व्यपगतधूमं=वाला-

‘मत्तेभकुम्भविदलनकृतश्रमं सुप्रमन्तकप्रतिमम् ।

यमलोकदर्शनेच्छुः सिंहं बोधयति को नाम ? ॥३३९॥

को मत्वा यमसदनं स्वयमन्तकमादिशत्यजातभयः ? ।

‘प्राणानपहर मत्तो यदि शक्तिः काचिदस्ति तव’ ॥३४०॥

प्रालेयलेशमिश्रे मरुति प्राभातिके च वाति जडे ।

गुणदोषज्ञः पुरुषो जलेन कः शीतमपनयति ? ॥ ३४१ ॥

तस्माद्विश्रब्धाऽत्रैव गर्भं मुञ्च । उक्तञ्च—

यः पराभवसञ्ज्ञस्तः स्वस्थानं सन्त्यजेन्नरः ।

तेन चेत्पुत्रिणो माता तद्वन्ध्या केन कथ्यते ? ॥ ३४२ ॥

तच्छ्रुत्वा समुद्रश्चिन्तयामास—‘अहो गर्भः पक्षिकीटस्यास्य,
अथवा साध्विदमुच्यते—

उत्क्षिप्य टिट्ठिभः पादावास्ते भङ्गभयाद्विः ।

स्वचित्तकल्पितो गर्भः कस्य नात्रापि विद्यते ? ॥ ३४३ ॥

तन्मयाऽस्य प्रमाणं कुतूहलादपि द्रष्टव्यं, किं ममैषोऽण्डा-
पहारे कृते करिष्यति ?’ । इति चिन्तयित्वा स्थितः ।

अथ प्रसवानन्तरं प्राणयागार्थं गतायाष्टिट्ठिभ्याः समुद्रो
वेलाव्याजेनाण्डान्यपजहार ।

अथाऽऽयाता सा टिट्ठिभी प्रसवस्थानं शून्यमवलोक्य
प्रलपन्ती टिट्ठिमूचे—‘भो मूर्ख ! कथितमासीन्मया ते यत्स-
मुद्रवेलायाऽण्डानां विनाशो भविष्यति, तद्दूरतरं व्रजाव । परं
मूढतयाऽहङ्कारमाधित्य मम घवनं न करोषि । अथवा साध्वि-
दमुच्यते—

मालिनम् ॥ ३३८ ॥ अन्तरप्रतिमं=मृदुगदयम् । अन्तरं=यमराजम् ॥ ३४० ॥

प्रालेयलेशमिश्रे=तुषारवृणगम्पर्ध्वर्भाषणे, (‘वर्षानी ह्या’) । कोऽपनयति=न
घोषयति ॥ ३४१ ॥ विश्रब्धा=निगिन्ता । पक्षिकीटस्य=रिक्तगणपदस्य ।
आन्ते=शेते । दिनं=गमनम् । भङ्गभयान्=पतनभयान् ॥ ३४३ ॥ प्रमर्षं=
पलम् । प्राणयागार्थं=भोजनगामर्षागमयार्थम् । वेलाव्याजेन=व्रजवृद्धिनिर्णयेन ।

सुहृदा हितकामाना न करोतीह यो वच । १

स कर्म इव दुर्बुद्धिः काष्ठाद्गणे विनश्यति ॥ ३४४ ॥

टिट्ठिम आह—‘कथमेतत् ? । साऽप्रवीत्—

१३. काष्ठभ्रष्टकृच्छ्रपकथा

अस्ति कस्मिंश्चिज्जलाशये कम्बुग्रीवो नाम कच्छप । तस्य च सङ्कटविकटमास्त्री मित्रे हसज्जातीये परमस्नेहकोटिमाधिते नित्यमेव सरस्तीरमासाद्य तेन सहानेकदेवपिमहर्षिणा कथा कृत्वाऽस्तमयवेलाया स्वनीडसथयं कुरुत । अथ गच्छता कालेऽनाद्युष्टिष्यशात्सर शनै शनै शोपमगमत् । ततस्तद्दृष्ट्वा पितौ तावूचतु—‘भो मित्र ! जम्बालशोपमतसर सज्जात तत्कथं भयान्भविष्यतीति व्याकुलत्वं नो हृदि वर्तते ।’ तच्छ्रुत्वा कम्बुग्रीव आह— भो ! साम्प्रत नाऽस्त्यस्माक जीवितव्यं, जलमाघातं, तथाप्युपायश्चिन्त्यतामिति । उक्तञ्च—

स्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले धैर्यात्कदाचित्स्थितिमाप्नुयात्स ।
जाते समुद्रेऽपि च पोतमङ्गे सायात्रिको वाञ्छति तर्तुमेव ॥ ३४५ ॥
अपरञ्च—

मित्रार्थे वान्धवार्थे च बुद्धिमान् यतते सदा ।

जानास्वापस्तु यत्नेन जगादेव वचो मनु ॥ ३४६ ॥

सदानीयता काचिद् दृढरज्जुर्लघु काष्ठ वा । भग्न्यप्यता च

न करोषि नाराप । वर्त्तमानमामप्य भूते ॥ न कृतवानयाति’ परे पठन्ति । हसज्जातीयं हसजायुत्पन्नं हसावाप्तं यावत् । स्वर्न इत्यर्थं स्वउलाया ययण, (नीड= घासग) । जम्बालशोपम् इदमवशपम् । निपट्टरस्तु जम्बाल पट्टोऽस्त्री शादन्दमौ इत्यमरः । भविष्यति प्राणान् धरिष्यति ।

विधुरे=विपत्तिमालऽपि । स्थितिं विपत्तिवनाशम् । गतिमिति पाठान्तरम् ।
समुद्रे पोतमङ्गे=वह्निनाशं नातऽपि । तर्तुमेव तले पुनरपि वाणिज्यार्थं वा समुद्रगमनमेव । वाञ्छति=इच्छति कृतात् च । धनघातानयतीत्याशयः ॥ ३४५ ॥

मित्रार्थे इति । विपत्तिषु जानातु बुद्धिमान् मित्रार्थे नदृष्टं यतनं यत्

प्रभूतजलसनाथं सरः । येन मया मध्यप्रदेशे दन्तैर्गृहीते सति युवां कोटिभागयोस्तत्काष्ठं मया सहितं संगृह्य तत्सरोनयथ ।'

तावूचतुः—'भो मित्र ! एवं करिष्यावः, परं भवता मौनव्रतेन स्थातव्यम्, नो चेत्तव काष्ठात्पातो भविष्यति ।'

तथाऽनुष्ठिते गच्छता कम्बुग्रीवेणाऽधोभागव्यवस्थितं किञ्चित्पुरमालोकितं, तत्र ये पौरास्ते तथा नीयमानं विलोभ्य सविस्मयमिदमूचुः—'अहो ! चक्राकारं किमपि पक्षिभ्यां नीयते, पश्यत ! पश्यत !!'

अथ तेषां कोलाहलमाकर्ण्य कम्बुग्रीव आह—'भोः, ! किमेव कोलाहलः ? ।' इति चकुम्भना अधोऽक्षिपतितः पौरैः सण्डशः कृतश्च । अतोऽहं प्रवीमि—'सुहृदां हितकामानाम्—'इति ॥३४॥
तथा च—

अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा ।

द्वावेतां मुखमधेते यद्विप्यो विनश्यति ॥ ३४७ ॥

दिष्टिभ आह—कथमेतत् ? । साऽब्रवीत्—

१४. अनागतविधात्रादिमत्स्यत्रयरूपा

कस्मिंश्चिज्जलाशयेऽनागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिर्यद्विप्यत्येति प्रयो मत्स्याः प्रति चसन्ति स्म । अथ कदाचित्त जलाशये दृष्ट्वा गच्छद्भिर्मत्स्यजीविभिरुक्तं यत्—'अहो ! यद्दुर्मत्स्योऽयं हृदः, कदाचिदपि नास्माभिरन्येषितः, तदद्य तावदाहारवृत्तिं सञ्जाता, सन्ध्यासमयश्च संवृत्तः, ततश्च प्रभातेऽग्रागन्तव्यमिति निश्चयः ।'

अतस्तेषां तत्कुलिशपातोपमं वच. समारुण्याऽनागतवि

॥ ३४६ ॥ क्वपु=स्वयं, (हृदय) । कोटिभागयोः=अग्रद्वेणभागयोः । तथाऽनुष्ठिते=अपुनरावृत्तये अर्चते । पौराः=पुरवाग्नि । अधोऽक्षिपति=अधोऽक्षिपति । नानन्तरमेव पतिन । मुखं यथा स्वागता लब्धे=मुखेन निवृत्त, जं दित्य । 'यद्विप्यति तद्विप्यति' इति वदी-यद्विप्यति ॥ ३४७ ॥ इति=इति नमः । मत्स्यजीवि=मत्स्य । (अयं मावः=आत्र तो) । आहारवृत्ति=न ज्ञान

धाता सर्वांन्मत्स्यानाहृयेदमूचे-‘अहो ! धृतं भवद्विर्यन्मत्स्यजी-
विभिरभिहितं, तद्वात्रावपि गम्यतां किञ्चिद्विकटं सरः । उक्तञ्च-

अशक्तैर्वलिन शत्रोः कर्तव्यं प्रपलायनम् ।

संश्रितव्योऽथवा दुर्गो नान्या तेषा गतिर्भवेत् ॥ ३४८ ॥

तत्र न प्रमात्तसमये मत्स्यजीविनोऽत्र समागम्य मत्स्यसंक्षयं
करिष्यन्ति-एतन्मम मनसि वर्तते । तत्र युक्तं साम्प्रतं क्षणम-
प्यत्रावस्थातुम् । उक्तञ्च-

विद्यमाना गतिर्येषामन्यत्रापि सुराग्रहा ।

ते न पश्यन्ति विद्वांसो देशभङ्ग कुलक्षयम् ॥ ३४९ ॥

तदाकर्ण्य प्रत्युत्पन्नमतिः प्राह-‘अहो ! सत्यमभिहितं भवता
ममाप्यभीष्टमेतत्, तदन्यत्र गम्यताम्’-इति । उक्तञ्च-

परदेशभयाङ्गीता बहुमाया नपुंसकाः ।

स्वदेशे निधनं यान्ति काकाः कापुरपा मृगाः ॥ ३५० ॥

यस्यास्ति सर्वत्र गतिः, स कस्मात्स्वदेशरागेण हि याति नाशम् ।

‘तातस्य कूपोऽयं’मिति ब्रुवाणा, क्षारं जलं कापुरपा पिबन्ति ॥ ३५१ ॥

अथ तत्समाकर्ण्य प्रोचैर्विदस्य यद्भविष्यः प्रोधाच-‘अहो !
न भवद्भ्यां मञ्चितं सम्यगेतदिति । यतः किं वाङ्मन्त्रेणापि तेषां

प्रतिसामग्रीलाभः । बलिनः शत्रोरित्यस्य ‘आत्मने सति विधानु’मिति शेषः । अश-
क्तौ = असमर्थे । तेषा = निर्वलानाम् ॥ ३४८ ॥ विद्यमानेति । तेषामन्यत्रापि मुक्ता
वहः गनिविद्यमाना अपेक्ष-ते विद्वांसो देशभङ्ग-देशनाशः, कुलक्षयश्च न पश्यन्ति
॥ ३४९ ॥ बहुमाया = वपटपरा । निधनं = मरणम् ॥ ३५० ॥ स्वदेशरागेण =
‘मम स्वदेशोऽयं’मित्यनुरागेण । यम्येति । यस्य पुंसः सर्वत्र = सर्वेषु देशेषु, गतिः =
गमनशक्तिरस्ति न स्वदेशरागेण कस्मान्नाशः याति ? । तातस्य = पितुः कूप-
इति = शत्रुः, ब्रुवाणाः = भाषणपरा प्रशसापरा, कापुरपा = मूर्खा अलसाश्च, क्षारः =
कटुतरं कूपोदकं पिबन्ति ॥ ३५१ ॥

भवशामेतत्सम्यङ् मञ्चिनम् । किं-तेषा = धीवराणां । वाङ्मन्त्रेण = वचन-
श्रवणमात्रादेव । विनृपितामहिः = कुलपदार्थमात्म (‘प्रस्तेनी’) । किं य-यते = न

पितृपैतामहिकमेतत्सरस्त्यक्तुं युज्यते । । यद्यायुःक्षयोऽस्ति
तदन्यत्र गतानामपि मृत्युर्भविष्यत्येव । उक्तञ्च—
अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।
जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥४५॥

तदहं न यास्यामि, भवद्भ्यां च यत्प्रतिभाति तत्कर्तव्यम् ।'

अथ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वाऽनागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिश्च-
निष्क्रान्ती सह परिजनेन । अथ प्रभाते तैर्मत्स्यजीविभिर्जालै-
स्तज्जलाशयमालोढ्य यद्भविष्येण सह तत्सरो निर्मत्स्यतां नीतम् ।
अतोह प्रवीमि—'अनागतविधाता च—'इति । ॐ ॥

तच्छ्रुत्वा टिड्ढिभ आह—'भद्रे ! किं मां यद्भविष्यसदृशं सभा-
ष्यसि ? । तत्पश्य मे बुद्धिप्रभावं यावदेनं दुष्टसमुद्रं स्वचक्ष्वा
शोपयामि ।' टिड्ढिभ्याह—अहो ! कस्ते समुद्रेण सह विग्रहः ? ।
तन्न युक्तमस्योपरि कोपं कर्तुम् । उक्तञ्च—

पुंसामसमर्थानामुपद्रवायात्मनो भवेत्कोपः ।

पिठरं ज्वलदतिमात्रं निजपार्श्वानेव वहतितराम् ॥ ३५३ ॥

तथा च—

अविदित्वाऽत्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः ।

गच्छन्नभिमुखो नाशं याति बहौ पतद्भवत् ॥ ३५४ ॥

टिड्ढिभ आह—'प्रिये ! मा मैवं वद, येपामुत्साहशक्तिर्भवति
ते खल्पा अपि गुरुन्विक्रमन्ते । उक्तञ्च—

युज्यते । आयु क्षय = जीवनकालसमाप्ति । विसर्जित = त्यक्त ॥ ३५२ ॥

प्रतिभाति = रोचते । निष्क्रान्ता = चलिता । सह परिजनेन = दुष्टस्येन सहैव ।
यद्भविष्येणेति । यद्भविष्य = अन्ये च तत्रत्या मत्स्या इति इत्यर्थः । भद्रे '=
सुमुखि !, सुभगे ! । विग्रह = युद्धम् । अस्य = समुद्रस्य । असमर्थानां कोप-
आत्मन उपद्रवाय भवति । यथा—पिठरं = स्थाली ('बटलोही') । अग्निमन्त्रान्धात्-
अतिमात्रं ज्वलत् । निजपार्श्वानेव वहति, न पाचरादीनि भाव ॥ ३५३ ॥

समुत्सुक = सहसा युद्धाय प्रवर्तमान ॥ ३५४ ॥ गुरुन्विक्रमन्ते = ते महापि

विशेषात्परिपूर्णस्य याति शत्रोरमर्षण ।

आभिमुख्य शशाङ्कस्य यथाऽद्यापि विधुन्तुद ॥ ३५५ ॥

तथा च—

प्रमाणादधिकस्यापि गण्डश्याममदन्त्युते ।

पद मूर्ध्नि समाधत्ते केसरो मत्तदन्तिन ॥ ३५६ ॥

तथा च—

घालस्यापि रवे, पादा पतन्त्युपरि भूभृताम् ।

तेजसा सह जाताना धय कुत्रोपयुज्यते ? ॥ ३५७ ॥

हस्ती स्थूलतर स चाद्गुणयश किं हस्तिमात्रोऽङ्कुशे ?

दीपे प्रज्वलिते प्रणज्यति तम किं दीपमात्र तम ? ॥

यज्ञेणापि हता पतन्ति गिरय र्नि यज्ञमात्रो गिरि-

स्तेजो यस्य विराजते न बलवान् स्थूलेषु क प्रत्यय ? ॥ ३५८ ॥

तदनया चञ्च्याऽस्य सकल तोयं शुष्कस्थलता नयामि ।

दिट्ठिभ्याह—‘भो कान्त ! यत्र जाह्नवी नयनदीशक्तानि गृहीत्वा

नित्यमेव प्रविशति, तथा सिन्धुश्च, तत्कथं स्वमष्टादशानदीशतैः

पूर्णमाणं तं विप्रुपधाहिभ्यां चञ्च्या शोषयिष्यसि ? तत्किम

धर्मेयेनांकेन । दिट्ठिम आह—प्रिये !

अनिर्वेद श्रियो मूल चञ्चूर्म लोहसन्निभा ।

अहोरात्राणि दीर्घाणि समुद्रं किं न शुष्यति ? ॥ ३५९ ॥

युध्यते । विधुन्तुद=राहु, विशेषान्-विशेषतः पूर्णं चन्द्रमेव बाधने न क्षीण-

मिति-भगिन्या उल्लाहयति मन्तो महतामग्ने दायूणांमुपरि क्रुद्धा प्रचञ्चत्यदे

स्वागम ॥ ३५५ ॥ प्रमाणा=कायप्रमाणम् । गण्डान् श्यामस्य मदस्य श्युति

यस्यासी-नस्य-मदमन्तिगण्डस्थलस्य, मत्तदन्तिन-शिरसि-पदं=वरणम् ।

पदं स्थपयति ॥ ३५६ ॥ भूभृतां=परंतिनम् । हस्तिमात्र=हस्तिप्रमाणम् ।

दीपमात्रं किं न दीपमात्रं । किन्त्वतिप्रमाणम् । किं यज्ञमात्रं ? नैर, किन्त्वति

महत् । अतः स्थूलेषु=वपुर्-अधिकेषु । क प्रत्यय=क खयस्था ? (क

प्रत्यय ?=क्या रजता है ?) ॥ ३५८ ॥

अय-समुद्रस्य । शुष्कस्थलता=भूमिपुष्पता । कान्त-प्रिय । जाह्नवी=

दुरधिगम परभागो यावत्पुरुषेण पौरुषं न कृतम् ।

जयति तुलामधिरुढो भास्वानपि जलदपटलानि ॥३६०॥

टिड्ढिभ्याह—यदि त्वयावश्यं समुद्रेण सह विप्रहानुष्ठान
...त्यम्, तदन्यानपि विहङ्गमानाह्वय सुदृज्जनसहित एवं समा
चर । उक्तञ्च—

(बहूनामप्यसाराणां समवायो हि दुर्जय ।

तृणैरावेष्टयते रज्जुर्येन नागोऽपि बद्धयते ॥ ३६१ ॥

तथा च—

चटका काष्ठकुटेन मक्षिका ददुरैस्तथा ।

महाजनविरोधेन कुञ्जर प्रलयं गत ॥ ३६२ ॥

टिड्ढिम आह—‘कथमेतत् ?’ सा प्राह—

१५. चटकदम्पतिकुञ्जरकथा

कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चटकदम्पती तमालतरुकृतनिलयौ प्रति
प्रसतः स्म । अथ तयोर्गच्छता कालेन सन्ततिरभवत् । अन्यस्मि
नहनि प्रमत्तो धनगजः कश्चित्तं तमालवृक्षं घर्मात्तं श्लाघार्थं समा

गता । तथा=नवनदीगतानि गृहीत्वा । सिन्धु=सिन्धुनद । (अष्टादशानदी
दातुं = १८०० नदियों से) । त=समुद्रम् । निप्रपवाहिन्या=विन्दुमानजलवहन
समर्थया । अध्रद्धेभन=विधामाऽयोग्येन । अनिर्वेद=अकातरत्य । मूल=कारणम्
श्लोहसन्निभा=दृढतरा ॥ ३५९ ॥ परभाग=महत्त्वं, विजयश्च । पौरुष=पराक्रम
साहसश्च । तुला=तुलाराशि, दिव्यशपथभेदश्च । जलदपटलानि=सेधदृन्दानि ॥ ३६० ॥
विहङ्गमान=पक्षिणः । एव=समुद्रेण विप्रहम् । बहूनाम्=असाराणां=तुच्छाना
मपि । समवाय=समूह । आवेष्टयते=निर्मथते । यया=रज्ज्वा । नाग=गज
॥ ३६१ ॥ चटका=पक्षिभेदः । (चिदिद्या) काष्ठकुटेन=तदाख्यपक्षिभेदेन (कठ
कोरा) । ‘काष्ठकुटेने’ति क्वचित्पाठः । ‘मिलिते’ति शेषः । मक्षिका ददुरै-
‘मिलिते’ति शेषः । इत्यं-महाजनविरोधेन=अनेकजनविरोधात् । कुञ्जर=यज्ञ
प्रलय=मृत्युम् ॥ ‘ददुरेण चे’त्यपि पाठः ॥ ३६२ ॥ तमालतरुकृतनिलयौ-
तमालवृक्षकृतनीडौ । गच्छता कारेन=व्यती । कालेन । निनः

धितः । ततो मदोत्कर्षात्तां तस्य शाखां चटकाधितां पुष्कराग्रे-
णाकृष्य बभञ्ज । तस्या भङ्गेन चटकाण्डानि सर्वाणि विशीर्णानि ।
आयुःशेषतया च चटकौ कथमपि प्राणैर्न वियुक्ता ।

अथ चटका स्वाऽण्डमहाभिभूता प्रलापान्कुर्वाणा न किञ्चि-
त्सुखमाससाद । अग्रान्तरे तस्यास्तान्प्रलापाऽकृत्वा काष्ठकुट्टो
नाम पक्षी तस्याः परमसुहृत्तदुःखदुःखितोऽभ्येत्य तामुवाच-
भगवति ! किं वृथा प्रलापेन । उक्तञ्च—

नष्टं मृतमतिक्रान्तं नाऽनुशोचन्ति पण्डिताः ।
पण्डितानां च मूर्खाणां विभेदोऽयं यतः स्मृतः ॥ ३६३ ॥

तथा च—

अशोच्यानीह भूतानि यो मृदस्तानि शोचति ।
स दुःखे लभते दुःखं द्वापनर्थी निषेवते ॥ ३६४ ॥

अन्यथा—

श्रेष्ठाऽश्रु घान्धर्वैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यनोऽवशः ।
तस्मान्न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याश्च शक्तितः ॥ ३६५ ॥

चटका प्राह—'अस्येतत् । परं दुष्टगजेन मदान्मम सन्तान-
धयः कृतः, तद्यदि मम त्वं सुहृत्सत्यस्तदस्य गजापसदस्य
कोऽपि पधोपायधिगम्यताम्,—यस्यानुष्ठानेन मे सन्ततिनाश-
दुःखमपसरति ।

पद) । मदान्कर्षात्=मदावेष्टान् । चटकाधिता=चटकनीडाधिता । पुष्कराग्रे=
शुद्धाग्रे । तस्या=शाखाया । विशीर्णानि=विर्जानि, भ्रमनिका । ('विगर्ग गा'
'चट गा') । चटकौ=चटकाद्वयम् । कथमपि=कथमपि । (विगी मरु मे) ।
गम्या=गम्यताम् । तान्=कृतान् । विज्यान्=परिदेवन्ति । धुनः=आश्रयः ।
तदुत्सुमिशः=चटकादुत्सुमिशः । तद्व्येय=आश्रयः । प्राणैर्न=निराश्रय-
शोचनार्थः । अशोच्यानि भूतानि इह न शोचन्ति स दुःखेन पुनर्दुःखं लभते ।
अशोच्याशोचनं दुःखे पुनर्दुःखमनन्वयस्त्वमेवेत्यर्थः ॥ ३६४ ॥

घान्धर्वैर्मुक्तं=श्रेष्ठाऽश्रु=कृतान्ध्वनमश्रुत्वा, प्रेत=मृता, भवज=पश्यताः,
क्रिया=श्रमोपदेशोऽर्थः । शक्तिः=व्ययः ॥ ३६५ ॥ गजापसद=आस्य

उक्तञ्च—

आपदि येनाऽपकृतं येन च हसितं दशासु विपमासु ।
अपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥ ३६६ ॥

काष्ठकुट्ट आह—‘भगवति ! सत्यमभिहितं भवत्या । उक्तञ्च—

स सुहृद्व्यसने यः स्यादन्यजात्युद्भवोऽपि सन् ।
वृद्धो सर्वोऽपि मित्रं स्यात्सर्वेषामेव देहिनाम् ॥ ३६७ ॥
स सुहृद्व्यसने यः स्यात्स पुत्रो यस्तु भक्तिमान् ।
स भृत्यो यो विधेयज्ञः, सा भार्या यत्र निर्गृप्तिः ॥ ३६८ ॥

तत्पश्य मे बुद्धिप्रभावम् । परं ममापि सुहृद्भूता धीणारवा
नाम मक्षिकास्ति, तत्तामाहयागच्छामि, येन स दुरात्मा दुष्ट-
गजो बध्यते । अथाऽसौ चटकया सह मक्षिकामासाद्य प्रोवाच—
‘भद्रे ! ममेष्टेयं चटका केनचिदुष्टगजेन पराभूताऽण्डस्फोटनेन ।
तत्तस्य बधोपायमनुतिष्ठतो मे साहाय्यं कर्तुमर्हसि ।’

मक्षिकाऽप्याह—‘भद्र ! किमुच्यतेऽत्र विषये । उक्तञ्च—

पुनःप्रत्युपकारान् मित्राणां क्रियते प्रियम् ।
यत्पुनर्मित्रमित्रस्य कार्यं मित्रैर्न-किङ्कृतम् ? ॥ ३६९ ॥

दुष्टहस्तिनः । विपमासु=वटिमासु । दशासु=अवस्थासु । तयोरुभयोः=अपकारिण
उपहायकर्तृभ्यः । पुनरपि जातः=पुनर्लब्धजन्मानम् ॥ ३६६ ॥ भगवति=सुभगे । ।

स इति । अन्यजात्युत्पन्नोऽपि यः—व्यसने=विपदि, स्यात्=गतिरिहो
भवेत्, स एव सुहृत् । वृद्धो=सम्पन्नो तु सर्वोऽपि सर्वेषामपि मित्रता भजये
वेति भावः ॥ ३६७ ॥

विधेयज्ञः=स्वतन्त्रव्यवहारज्ञः । भार्या=उत्तमा भार्या । निर्गृप्तिः=मुक्तम् ॥ ३६८ ॥
इष्टा=सुहृद्भूता । पराभूता=अपमानिता । अण्डस्फोटनेन=अण्डगर्भगर्भनेन । तस्य=
गजस्य । पुनरर्पति । मित्राणां प्रियं यन्मित्रेण क्रियते, तत्पुनः प्रत्युपकाराशयेन
क्रियते, तत्र हि महत्तम मित्रस्य । यच्च मित्रमित्रस्य कार्यं स्वप्रत्युपकाराणां
अन्यतया करणीयं तद्यदि मित्रैर्न कृतं तदा यदि मित्रैः किं कृतम् ? न किमपि
त्यर्थः । अतो मित्र-मित्राणां कार्यं मित्राणां पेशयाऽपि अंतुक्त्वेन करणीयमेव-

सत्यमेतत् । परं ममापि मेको मेघनादो नाम मित्रं तिष्ठति,
तमप्याह्वय यथोचितं कुर्मः । उक्तञ्च—

हितैः साधुसमाचारैः शास्त्रैर्मतिशालिभिः ।

कथञ्चिन्न विरूपन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नया ॥ ३७० ॥

अथ ते त्रयोऽपि गत्वा मेघनादस्याऽग्रे समस्तमपि वृत्तान्तं
निवेद्यतस्थुः । अथ स. प्रोवाच—कियन्मात्रोऽसौ वराको गजो
महाजनस्य कुपितस्याग्रे ? । तन्मदोयो मन्त्रः कर्तव्यः । मक्षिके !
त्वं गत्वा मध्याह्नसमये तस्य मदोदतस्य गजस्य कर्णं वीणारथ-
सदृशं शब्दं कुरु, येन श्रवणसुखलालसो निमीलितनयनो भवति ।
ततश्च काष्ठकुट्टचञ्चया स्फोटितनयनोऽर्ध्याभूतस्तृयातो मम
गर्ततटाधितस्य सपरिकरस्य शब्दं श्रुत्वा जलाशयं मत्वा सम-
भ्येति, ततो गर्तमासाद्य पतिष्यति, पञ्चत्वं यास्यति चेत्तदेवं
समवायः कर्तव्यो यथा वैरसाधनं भवति ।

अथ तथाऽनुष्ठिते स मत्तगजो मक्षिकागेयमुपात्रिमीलितनेत्र
काष्ठकुट्टहतचक्षुर्मध्याह्नसमये भ्रास्यन्मण्डूकशब्दानुसारी गच्छ-
न्महतीं गर्तमासाद्य पतितो, मृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि—‘चटका
काष्ठकुट्टेन—’इति । ॥

टिट्ठिम आह—भद्रे ! एवं भयतु मुहृद्गंसमुदायेन समुद्र
शोषयिष्यामि ।’—इति निश्चित्य एकसारसमयूपादीन्समाह्वय
प्रोवाच—‘भोः ! पराभूतोऽहं समुद्रेणाऽण्डकापहारेण, तच्चिन्त्य

न्याशय ॥ ३६९ ॥ हितैर्विद्वद्भिश्चिन्तिता—नया=नीतिविनिश्चया, न कथमि-
दमि निरूप्यन्ते=न सन्देहेनान्यथाऽर्णुं शक्यन्ते । अवश्यं पठन्तीत्यर्थः ॥ ३७० ॥

कियन्मात्रः=कियत्प्रमाण (क्या चीज है ?) । वराह=वामर । (बेचारा) ।
मन्त्रः=उपदेश । श्रवणसुखलाल=गनगुणप्रसक्त । गर्तमाधितस्य=कस्यचि-
न्महतो गर्तस्य तटमाधितस्य । सपरिकरस्य=मण्डूकस्य । मम=मण्डूकस्य ।
पगल=मृत्यु । गमताय=साह । मक्षिकगेयमुपात्र=मक्षिकगानश्रवणमुपात्र ।
गर्त=धर्म (‘गद्दा’) ।

तामस्य शोषणोपायः ? । ते संमन्त्र्य प्रोचु — अशक्ता वयं समु-
द्रशोषणे, तत्किं वृथा प्रयासेन ? । उक्तञ्च—

अवलः प्रोजतं शत्रुं यो याति मदमोहितः ।

युद्धार्थं स निर्वर्तत शीर्णदन्तो गजो यथा ॥३७१॥

तदस्माकं स्वामी धेनतेयोऽस्ति, तत्तस्मै सर्वमेतत्परिभव-
स्थानं निवेद्यताम्, येन स्वजातिपरिभवकुपितो वैरानृप्यं गच्छ-
ति । अथवाऽप्राचलेपं करिष्यति तथापि नास्ति वो दुःखम् ।

उक्तञ्च—

मुहृदि निरन्तरचित्ते गुणवति भृत्येऽनुवर्तिनि कलत्रे ।

स्यामिनि शक्तिसमेते निवेद्य दुःखं मुखा भवति ॥३७२॥

तद्यामो धेनतेयसकाशं-यतोऽसावस्माकं स्वामी । तथानु-
ष्ठिते सर्वे ते पक्षिणो विषण्णवदना वात्पूरितदृशो धेनतेय
सकाशमासाद्य कदण्डस्वरेण फूत्तुंमारब्धाः—‘अहो! अब्रह्मण्यम्!!
अब्रह्मण्यम्!!! अधुना सदाचारस्य टिट्ठिमस्य भवति नाथे
सति समुद्रेणाऽण्डान्यपहतानि, तत्प्रतप्तमधुना पक्षिकुलम् ।
अन्येऽपि स्नेच्छया समुद्रेण व्यापादयिष्यन्ते । उक्तञ्च—

एकस्य कर्म संवीक्ष्य करोत्यन्योऽपि गर्हितम् ।

गतानुगतिको लोको न लोक पारमार्थिकः ॥३७३॥

अवल=निर्यल । प्रोजत=प्रबलम् । मदमोहित=मदोन्नत । शीर्णदन्त =
भ्रष्टदन्त ।

परिभवस्थानम्=अपमानप्रसङ्ग । स=गच्छ । जातिपरिभवकुपित=पक्षि
जातिपराभवकुपित । वैरानृप्यं=वैरपरिशोध । गच्छति=विधत्ते । समुद्र दण्डयती
न्यर्थ । अवप्रेषम्=उपेक्षम् । फूत्तुं=रोदितुं, (‘रोने और चिद्गाने रगे’) ।
अब्रह्मण्यम्=महाननर्थ, महदनाचित्यम् । सम्प्रमे द्विरुक्ति । सदाचारस्य=
अनपराधिन । भवति=धीगरटे । नाथे=प्रभो । सति=विद्यमाने सति । तत्र=
तस्मात्, अन्येपि=मदतिरिक्ता अन्येपि पक्षिण । कर्म=अनुचिन्त । संवीक्ष्य=
दृष्ट्वा । गर्हितम्=अनुचितम् । गतानुगतिर=परमार्थानुगारी । पारमार्थिक=रिचार-

तथा च—

चाटुतस्करदुर्घतैस्तथा साहसिकादिभि ।
 पीड्यमाना प्रजा रक्ष्या कूटच्छादिभिस्तथा ॥३७४॥
 प्रजाना धर्मपद्मागो राज्ञो भवति रक्षितु ।
 अधर्मादपि पद्मागो जायते यो न रक्षति ॥३७५॥
 प्रजापीडनसन्तापात्समुद्भूतो हुताशन ।
 राज्ञ श्रिय कुल प्राणान्नाऽदग्ध्या विनिवर्तते ॥३७६॥
 राजा बन्धुरबन्धूना राजा चक्षुरचक्षुषाम् ।
 राजा पिता च माता च सर्वेषा न्यायवर्तिनाम् ॥३७७॥
 फलार्थी पार्थिवो लोकान्पालयेद्यत्नमास्थित ।
 दानमानादितोयेन मालाकारोऽङ्कुरानिव ॥३७८॥
 यथा बीजाङ्कुर सूक्ष्म प्रयत्नेनाभिरक्षित ।
 फलप्रदो भवेत्काले तद्वल्लोक सुरक्षित ॥३७९॥
 हिरण्यधान्यरत्नानि पानानि विविधानि च ।
 तथान्यदपि यत्किञ्चित्प्रजाभ्य स्यान्नृपस्य तत् ॥३८०॥
 अथैव गरुड समाकर्ण्य तदु खटु पित कोपाविष्टश्च द्यधि

पर ॥३७३॥ चाटव=कपटिन, प्रियवक्ता । (चापल्यम्) । तस्कर=चौर ।
 दुर्घता=दुःशीला । ('बदचरन्') । साहसिरा=कूटकर्माण, दस्यवश्च ।
 ('विगडेल' 'डाटू' 'गुण्डा') । तै । कूटच्छादिभि=मायारूपदादिभिश्च-
 पीड्यमाना प्रजा राज्ञा रक्ष्या इत्यर्थः ॥ ३७४ ॥ प्रजानामिति । प्रजामिराच-
 रित्ताद्धर्मात्पथो भागो यथा तद्वक्ष्यस्य राज्ञो भवति, तथा-यथावत्पालनमवर्तते
 राज्ञ प्रजाकृतस्य पापस्यापि पथो भागो भवतीत्यर्थः ॥ ३७५ ॥ प्रजापीडनसन्ता-
 पात् प्रजापीडनरूपात्सन्तापान् समुद्भूत=उत्पन्नो वह्नि-राज्ञो लक्ष्मी कुल
 प्राणान् दग्ध्वैव निवर्तते=शाम्यति नान्यथा ॥ ३७६ ॥ अबन्धूनाम्=
 बन्धुरहितानामनाथादीनाम् । अचक्षुषाम्=अन्धानाम् ॥ ३७७ ॥

फलार्थी=धनार्थी पार्थिवो च । लोकान्=प्रजा । दानमानादिवमेव तावत्तल-
 तेन । मालाकार=मालिन । (माली) ॥ ३७८ ॥ सूक्ष्म=स्वल्प । काले=अवगारे
 उक्तभावमापन्नः सन् । लोक=प्रजा ॥ तत्=धनधान्यभोजनासनविहारादिकम् ॥ ३८० ॥

न्तयत्—‘अहो ! सत्यमुक्तमेतैः पक्षिमिः, तद्य गत्वा तं समुद्रं
शोषयामः ।’ एवं चिन्तयतस्तस्य विष्णुदूतः समागत्याऽऽह—
‘भो गरुत्मन् ! भगवता नारायणेनाऽहं तव पार्श्वे प्रेषितः ।
‘देवकार्याय भगवानमरावत्यां यास्यती’ति । तत्सत्त्वरमागम्य-
ताम् ।’ तच्छ्रुत्वा गरुडः साऽभिमानं प्राह—‘भो दूत ! किं
मया कुमृत्येन भगवान्करिष्यति ?’ तद्वत्त्वा तं वद,—यदन्यो
भृत्यो घाहनायाऽस्मत्स्थानेक्रियताम् । मदीयो नमस्कारो वाच्यो
भगवतः । उक्तञ्च—

यो न वेत्ति गुणान्यस्य न तं सेवेत पण्डितः ।

न हि तस्मात्फलं किञ्चित्सुरुष्टादूपरादिव’ ॥ ३८१ ॥

दूत आह—‘भो धैरतेय ! कदाचिदपि भगवन्तं प्रति त्वया
नैतदभिहितदृक्, तत्कथय किं ते भगवताऽपमानस्थानंकृतम् ?’

गरुड आह—‘भगवदाश्रयभूतेन समुद्रेणाऽस्मद्विहिमाण्डा-
न्यपहतानि, तद्यदि तस्य निग्रहं न करोति, तदहं भगवतो न
भृत्य—इत्येव निश्चयस्तवया वाच्यः । तद्दूततरं गत्वा भवता
भगवतः समीपे यक्तव्यम् ।’

अथ दूतमुखेन प्रणयकुपितं धैरतेयं विज्ञाय भगवांश्चिन्तया-
मास—‘अहो स्थाने कोपो धैरतेयस्य, तत्स्वयमेव गत्वा सम्मान-
पुरःसरं तमानयामि । उक्तञ्च—

भक्तं शक्तं कुलीनं च न भृत्यमपमानयेत् ।

पुत्रयल्लालयेन्नित्यं य इच्छेन्निद्रयमात्मनः ॥ ३८२ ॥

गरुडम्=हे गरुड ! अमरावत्या=देवपुर्याम् । धैरतेय=गरुड ! ईश्वर=
ईश्वरम् । भगवता=नारायणेन । मुरष्टादपि=ऊपरात्=कृष्यनर्हभूमेर्न परं गम्यत
तीत्यर्थः ॥ ३८१ ॥

अपमानस्थानम्=अनादरव्यवहार । भगवदाश्रयभूतेन=नारायणाश्रयेण ।
विष्णुर्हि समुद्रे शेते । निग्रहः=शामनम् । तत्=तद्दि ।

प्रणयकुपितम्=हृनकापिणम्, मानिनम् । स्थाने=उचितेऽगरे । गन्ध

अन्यथा—

राजा तुष्टोऽपि भृत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति ।

ते तु सम्मानितास्तस्य प्राणैरप्युपकुर्वते ॥ ३८३ ॥

—इत्येवं सम्प्रधार्य स्वमपुरे वैनतेयसकाशं सत्वरमगमत् ।
वैनतेयोऽपि गृहागतं भगवन्तमवलोक्य त्रपाऽधोमुखः प्रणम्यो-
वाच—‘भगवन् ! त्वदाश्रयोन्मत्तेन समुद्रेण मम भृत्यस्याऽण्डा-
न्यपहृत्य ममावमाननं विहितम् । परं भगवल्लजया मया विल-
म्बितं, नोचेदेनमहं स्थलत्वमद्यैव नयामि । स्वामिभयान्छुनो
•ऽपि प्रहारो न दीयते । उक्तञ्च—

येन स्यात्तुष्टा वाऽथ पीडा चित्ते प्रभो क्वचित् ।

प्राणत्यागेऽपि तत्कर्म न कुर्यात्तुलसेवकः ॥ ३८४ ॥

तच्छ्रुत्वा भगवानाह—‘भो वैनतेय ! सत्यमभिहितं भवता ।

उक्तञ्च—

भृत्योऽपराधजो दण्डः स्वामिनो जायते यतः ।

तेन लज्जाऽपि तस्यैव न भृत्यस्य तथा पुन ॥ ३८५ ॥

तदागच्छ येनाऽण्डानि समुद्रादादाय त्रिष्टिभं सम्भाष-
यायः, अमरावतीं च गच्छावः ।’ तथाऽनुष्ठिते समुद्रो भगवता

धार्य=निधित्य । स्वमपुरे=तन्नाम्नि गरुडनगरे । त्रपया=लज्जया । अध=अव-
गतं मुखं, यस्यासीत् तथा=लज्जितोऽपगतमुखः । भगवल्लजया=श्रीमद्भवेन लज्जया
वा । विलम्बितम्=अथ यावत्तस्यानुज्ञासनं मया न विहितम् । तन्न=समुद्रम् ।
स्थलम् नयामि=तदीयजलशोषणेन स्थलवन्निर्जलं करोमि । स्वामिन=शुद्ध
स्वामिनो बलत्वेन । शुन=शुद्धस्याऽपि । येन कर्मणा प्रभोर्लघुना=मानहानि,
चित्ते पीडा वा स्यात्तत्कर्म सेवकेन न कार्यमित्यर्थः ॥ ३८४ ॥

तेन=भृत्यदण्डेन । तस्यैव=स्वामिन एव । तथा पुन=नादर्शः स्वामिने ।
लज्जा, भृत्यस्य न । ‘तस्योत्थे’ति पाठे तु=यद्यप्यर्थे पठ्यते, तस्मान्=भृत्यापरा

१ ‘तदा भृत्यापराधेन स्वामिन दण्डयेत्तिल ।

यदि कूरुषु दुष्टः स्वामी मृ य न मुञ्चति ॥’ इत्यपि पाठः ।

तद्देशत्यागः कार्यः । अथवाऽऽत्मा सामादिभिरुपायैरभिरक्ष-
णीयः । उक्तञ्च—

अपि मुत्रकलत्रैर्वा प्राणान् रक्षेत पण्डितः ।
विद्यमानैर्यतस्तैः स्यात्सर्वं भूयोऽपि देहिनाम् ॥ ३८८ ॥

तथा च—

येन केनाऽप्युपायेन शुभेनाप्यशुभेन वा ।
उद्धरेदीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ३८९ ॥
यो मायां कुरुते मूढः प्राणत्यागे धनादिषु ।
तस्य प्राणाः प्रणश्यन्ति तैर्नष्टैर्नष्टमेव तत् ॥ ३९० ॥

एषमभिधाय दमनकः करटकसकाशमगमत् । करटकोऽपि
तमायान्तं दृष्ट्वा प्रोधाच—‘भद्र ! किं कृतं तत्र भयता ? ।

दमनक आह—‘मया तावन्नीतिबीजनिर्वापणं कृतम् परतो
दैवविहिताऽऽयत्तम् । उक्तञ्च यतः—

पराङ्मुखेऽपि देवेऽत्र कृत्यं कार्यं विपश्चिता ।
आत्मदोषविनाशाय स्वचित्तस्तम्भनाय च ॥ ३९१ ॥

तथा च—

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपेति लक्ष्मी-
दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति ।

तदनुप्रवेशं = तेन सह सन्धिः, तत्सेवा वा । नीति = राजनीति । सामा-
दिभिरुपायै = सामदानादिभिरुपायै, सिंह प्रसन्नं कृत्वा । आत्मा = स्वदेह । रक्ष-
णीय = पालनीय ।

तै = प्राणै । सर्व = दारधनादिकम् । भूय = पुनरपि । दीन = विपन्नतम् ।
समर्थ = शक्त । प्राणत्यागे = प्राणत्यागावसरे समुपस्थिते । धनादिषु = माया =
ममत्वं । तै = प्राणै । तत् = धनादि ॥ ३९० ॥ नीतिबीजनिर्वापणम् = भेदनीति
बीजारोपणम् । ‘निर्वापण’मिति पाठान्तरम् । परत = फलत्रादिकम् । दैवविहिता
यत्तम् = भाग्यचेष्टिताधीनम् । अत्र लोके । देवे पराङ्मुखेऽपि = आत्मदोषविनाशाय
= अलसत्वं- निरुद्यमित्वादिदोषमभावनानिरुत्तये । स्वचित्तस्तम्भनाय = स्वमनस-
सन्तोषाय च = कृत्यं कार्यमेव ॥ ३९१ ॥ पुरुषसिंहं = पुरुषश्रेष्ठम् । दैवं = देवताद ।

८ देवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥३९२॥

करटक आह—‘तत्कथय कीदृशत्वया नीतिबीजं निर्वापितम् ? । सोऽब्रवीत्—‘प्रयाऽन्योन्यं ताभ्यां मिथ्याप्रजल्पनेन भेदस्तथा विहितो यथा भूयोपि ती मन्त्रयन्तावेकस्थानस्थितौ न द्रक्ष्यसि ।’ करटक आह—‘अहो न युक्तं भवता विहितं यत्परस्परं ती ज्ञेहार्द्रहृदयी सुखाश्रयौ कोपसागरे प्रक्षिप्तौ । उक्तञ्च—

अविन्दं सुप्तस्थं यो दुःखमार्गे न्योजयेत् ।

जन्मजन्मान्तरं दुःखी स नरः स्यादसंशयम् ॥ ३९३ ॥

अपरं—त्वं यद्भेदमात्रेणापि तुष्टस्तदप्ययुक्तम् । यतः सर्वोऽपि जनो विरूपकरणे समर्थो भवति, नोपकर्तुम् । उक्तञ्च—

घातयितुमेव नीचः परकार्यं वेत्ति न प्रसाधयितुम् ।

पीतयितुमस्ति शक्तिर्वायोर्वृक्षं न चोन्नमितुम् ॥ ३९४ ॥

दभनक आह—‘अनभिज्ञो भवाप्नोतिशास्त्रस्य, तेनैतद्वधीषि ।

उक्तञ्च यतः—

जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिञ्च प्रशमं नयेत् ।

महाबलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते ॥ ३९५ ॥

तच्छत्रुभूतोऽयमस्माकं,—मन्त्रिपक्षापहरणात् । उक्तञ्च—

निहत्य=दूरीकृत्य । पौरुषम्=उद्योग । न सिध्यति=कार्यं न सिध्यति चेत्, कोऽत्र दोषः=इत्यत्र दोषः ? न कोऽपि पुंसो दोष इत्याशयः ॥३९२॥ भूयोपि=पुनरपि । तां=मिह रूपभौ । क्वचित्ताविति न पश्यते । ज्ञेहार्द्रहृदयां=ज्नेहप्रस्वमानसौ । सुखाश्रयां=सुखमनुभवन्तौ । कोपसागरे=परस्परविरोधमहोदधौ । अविन्द=गरलम् । अजातशत्रुम् । सुप्तस्थं=सुरिप्तम् । दुःखमार्गे=दुष्टे मार्गे । अगदय=ध्रुवम् ॥३९३॥ भेदमात्रेण=मित्रभेदकरणचानुयैः । विरूपकरणे=विरोगम्पादने, विकृतिगम्पादने च । घातयितुं=विनाशयितुं । प्रसाधयितुं=गम्पादयितुम् ।

पितृपैतामहं स्थानं यो यस्याऽत्र जिगीषति ।

स तस्य सहजं शत्रुच्छेद्योऽपि प्रिये स्थितः ॥३९६॥

यन्मया स उदासीनतया समानोतोऽभयप्रदानेन याव-
त्तावदहमपि तेन साचिव्यात्यच्यावितः । अथवा साध्विदमुच्यते-

दद्यात्साधुर्यदि निजपदे दुर्जनाय प्रवेश

तन्नाशाय प्रभवति ततो वाञ्छमानं स्वयं स ।

तस्मादेवो विपुलमतिभिर्नाराकाशोऽधमाना

जारीऽपि स्वाग्रहपतिरिति श्रूयते वाम्यतोऽत्र ॥३९७॥

तेन मया तस्योपरि वधोपाय एव विरच्यते, देशत्यागाय
वा भविष्यति । तच्च त्वां मुक्त्वाऽन्यो न क्षास्यति । तद्युक्तमेतत्
स्वार्थायानुष्ठितम् । उक्तञ्च यतः—

निर्लिश इदं कृत्वा घाणीमिक्षुरसोपमाम् ।

विकल्पोऽत्र न कर्तव्यो-हन्यादेवाऽपकारिणम् ॥३९८॥

अपर-मृतोऽध्यस्माकं भोज्यो भविष्यति । तदेकं तावद्वैर-
साधनम्, अपरं साचिव्यञ्च भविष्यति, वृत्तिश्च-इति । तद्वृणु
धयेऽस्मिन्नुपस्थिते कस्मान्मां दूषयसि-त्य जाड्यभाषात् ? ।

॥ ३९४ ॥ तेनैव=शत्रुणा, रोगेण च ॥ ३९५ ॥ पितृपैतामहः=वशापरम्परया प्राप्तं,
स्थानम्=अधिकारादि । जिगीषति=जेतुमिच्छति । विघृक्षतीत्यर्थः । महजः=
स्वभाविकः । प्रिये=हिते । स्थितः=उद्युक्तोऽपि ॥ ३९६ ॥ सः=सजीवकः ।
उदासीनतया=अपरिचितभावेन । समानीतः=सिंहसमीपं प्राप्तः । तेन=राजीव-
केन । साचिव्यान्=मन्त्रिपदात् । प्रच्यावितः=दूरीकृतः । निजपदे स्वस्थाने ।
तन्नाशाय=साधुवननाशाय । प्रभवति=प्रयतते । वाञ्छमानः=तत्पदं वाञ्छन् ।
(तच्छील्ये चानशः) । जनः=जगति । आरोऽपि-ग्रहपतिः=ग्रहस्वामी, 'सज्जात'
इति शेषः । इति=इत्थं । वाक्यतः=वदवाक्यतः । श्रूयते=आकर्ण्यते । कथेयमन्य-
तोऽनुसन्धेया ॥ ३९७ ॥ तस्य=वृषभस्य । एष=भेदरूपः, मुक्त्वा=विहाय,
स्वार्थाय=स्ववार्थसिद्धये । निर्लिशः=राज्यममम् । 'वृक्षसः मिति पाठे-वृक्षसः=
करमित्यर्थः । घाणा=वचनम्, इक्षुरसोपमाम्=सितोपमाम् ('मिथी की तरह

उक्तञ्च—

परस्य पीडनं कुर्वन्स्वार्थसिद्धिं च पण्डितः ।

गृध्रबुद्धिर्न लक्ष्येत वने चतुरको यथा ॥ ३९९ ॥

करटक आह—‘कथमेतत् ? । स आह—

१६. सिंह-शृगाल-कथा

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे वज्रदंष्ट्रो नाम सिंहः । तस्य चतुरककव्यमुग्रनामानौ शृगाल-वृकौ भृत्यभूतौ सदैवानुगता तत्रैव घने प्रतियसतः । अथाऽन्यदिने सिंहेन कदाचिदासन्नप्रसवा प्रसववेदनया स्वयूथान्कृष्टा उग्रयुपविष्टा कस्मिंश्चिद्वनगहने समासादिता । अथ तां व्यापाद्य यावदुदरं स्फोटयति, तावज्जीर्णैल्लघु दासेरकशिशुर्निष्क्रान्तः । सिंहोऽपि दासेरक्याः विशितेन सपरिवारः परां तृप्तिमुपागतः । परं स्नेहान्नालदासेरकं त्यक्तं गृहमातीयेदमुवाच—‘भद्र ! न तेऽस्ति मृत्योर्भयं मत्तो, नान्यस्मादपि । ततः स्वेच्छयाऽत्र घने भ्राम्यताम् । यतस्ते शङ्कु-सदृशौ कर्णौ, ततः शङ्कुकर्णौ नाम भविष्यति ।’ (इति)

मीठी) । विरल्य=मन्देह । हन्यादेव न त्यजेदित्यर्थः ॥ ‘हन्यात्पूर्वापकारिण’-मित्यपि पाठः ॥ ३९८ ॥

माचिष्यं=मन्त्रित्वम् । गुणत्रये=लाभत्रये । जाल्यभावात्=मांशव्यान् ॥ परस्य=शत्रोः । स्वार्थसिद्धिं=स्वार्थसिद्धिश्च कुर्वन् । गृध्रबुद्धिः=वपटनीतिपटुः । न लक्ष्येत=न ज्ञायेत, कैश्चिदपीत्यर्थः । ‘चतुरक’ इति शृगालनामधेयम् ॥ ३९९ ॥

‘भृत्यमुग्र’ इति वृकस्य नामधेयम् । मृत्योर्भूतौ=मेरुकौ । आगस्तप्रसवा=प्रसवोन्मुत्ती । स्वयूथान्=उग्रवृन्दान् । (ऊँटों की कतारमें में) । उपविष्टा=अवस्थिता । व्यापाद्य=हन्त्वा । स्फोटयति=विदारयति । (पाटने लग) । जीनन्=प्राणन्दयन् । लघु=बाल । दासेरक=उग्र । दासेरक्या=उग्रया । विशितेन=भामेन । स्नेहान्=आत्म-आत्मा । त्यक्तं=अहृतम् । शङ्कुसदृशौ=बीलकागरी । शङ्कुकर्णौ नाम=नाम्ना शङ्कुकर्ण इति प्रसिद्धौ भविष्यति । नामेति प्रणिर्धारणमप्ययम् ।

एवमनुष्ठिते चत्वारोऽपि ते एकस्थाने विहारिणः परस्परमेनेक-
प्रकारगोष्ठीसुखमनुभवन्तस्तिष्ठन्ति । शङ्कुकर्णोऽपि यौवनपदवी-
मारूढः क्षणमपि न तं सिंहं मुञ्चति ।

अथ कदाचिद्वज्रदंष्ट्रस्य केनचिद्वन्येन मत्तगजेन सह युद्धम-
मचत् । तेन मदवीर्यात्स दन्तप्रहारैस्तथा क्षतशरीरो विहितो,
यथा प्रचलितुं न शक्नोति । तदा क्षुत्क्षामकण्ठस्तान्प्रोवाच-
भोः ! अन्विष्यतां किञ्चित्सत्त्वं येनाहमेवंस्थितोऽपि तद्व्यापा-
द्यात्मनो युष्माकं च क्षुद्रप्रणाशं करोमि । तच्छ्रुत्वा ते त्रयोऽपि
यने सन्ध्याकालं यावज्जान्ताः, परं न किञ्चित्सत्त्वमासादितम् ।

अथ चतुरर्काश्चिन्तयामास—यदि शङ्कुकर्णोऽयं व्यापाद्यते
ततः सर्वेषां कतिचिद्दिनानि तृप्तिर्भवेति, परं नैनं स्वामी मित्र-
त्वादाध्वयसमाश्रितत्वाच्च विनाशयिष्यति । अथवा-बुद्धिप्रभा-
वेण स्वामिनं प्रतिबोध्य तथा करिष्ये यथा व्यापादयिष्यति ।
उक्तञ्च—

अवध्यं चाऽथवाऽगम्यमकृत्यं नास्ति किञ्चन ।

लोके बुद्धिमतां बुद्धेस्तस्मात्तां विनियोजयेत् ॥ ४०० ॥

एवं विचिन्त्य शङ्कुकर्णमिदमाह—‘भोः शङ्कुकर्ण ! स्वामी
तावत्पथ्यं विना क्षुधया परिपीड्यते, स्वाभ्यभावादस्माकमपि
भुयं विनाश पथ, ततो वाक्यं किञ्चित्स्वाम्यर्थं घदिष्यामि,
तच्छ्रूयताम् ।

एवमनुष्ठिते=सिंहेनाऽभ्यक्षाने दत्ते । चत्वार=सिंहयोगाद्युष्णदासेरका ।
विहारिण=क्रीडन्तः । यौवनपदवी=युवावस्थाम् । आरूढ=प्राप्त । मदवीर्यात्=
मदोद्रेकमूलरूपराजमातिशयात् । तान्=चतुरर्कालदासेरकान् । एवस्थित=क्षत
विशीर्णादोऽपि । तत्=सत्त्वम् । क्षुद्रप्रणाशं=बुभुक्षान्तिम् । सन्ध्याकालं यावत्=
सन्ध्याकालपर्यन्तम् ।

चतुरर्क=४गाल । एनम्=उष्ट्रम् । प्रतिबोध्य=सम्यक् बोधयित्वा (‘समज्ञा
कर’) । अवध्यमिति । बुद्धिमता बुद्धे=अवध्यम्, अगम्यम्=अप्राप्यम्, कर्तुम-
शक्यं किमपि नास्ति विनियोजयेत्=वर्मसु योजयेत् वा जयाभ्यङ्गं’मित्यपि पाठः ।

शङ्कुकर्ण आह-भोः ! शीघ्रं निवेद्यतां येन ते वचनं शीघ्रं निर्विकल्पं करोमि । अपरं स्वामिनो हिते कृते मया सुकृतशतं कृतं भविष्यति । अथ चतुरक आह-‘भो भद्र ! आत्मशरीरं द्विगुणलाभेन स्वामिने प्रयच्छ, येन ते द्विगुणं शरीरं भवति, स्वामिनः पुनः प्राणयात्रा भवति ।’ तदाकर्ण्य शङ्कुकर्णः प्राह-‘भद्र ! यद्येवं तन्मदीयमेव प्रयोजनमेतत् । उच्यतां स्वामी,—‘एतदेवं क्रियता’—मिति । परमत्र धर्मः प्रतिभूः करणीयः ।’

—इति निश्चित्य ते सर्वे सिंहसकाशमाजग्मुः । ततश्चतुरक आह-‘देव ! न किञ्चित्सत्त्वं प्राप्तम् । भगवानादित्योऽप्यस्तं गतः । तद्यदि स्वामी द्विगुणं शरीरं प्रयच्छति, ततः शङ्कुकर्णोऽयं द्विगुणवृद्धया स्वशरीरं प्रयच्छति धर्मप्रतिभुवा ।’

सिंह आह-‘भोः ! यद्येवं तत्सुन्दरतरं, व्यवहारस्याऽस्य धर्मः प्रतिभूः क्रियताम्’—इति ।

अथ सिंहवचनानन्तरं शृङ्गशृङ्गालाभ्यां विदारितोभयकुक्षिः शङ्कुकर्णः पञ्चत्यमुपागतः । अथ यज्ञदंष्ट्रश्चतुरकमाह-‘भोश्चतुरक ! यावदहं नदीं गत्वा स्नानं, देवार्चनविधिं कृत्वा आगच्छामि तावत्त्वयाऽप्राऽप्रमत्तेन भाव्यम्’ । इत्युक्त्वा नद्यां गतः ।

अथ तस्मिन् गते चतुरकश्चिन्तयामास-‘कथं ‘ममैकाकिनो भोज्योऽयमुष्ट्रो भविष्यति’ ? । इति विचिन्त्य क्रव्यमुखमाह-‘भोः क्रव्यमुख ! क्षुधालुर्भवान्, तद्यावदसौ स्वामी नागच्छति, तावत्त्वमस्योष्ट्रस्य मांसं भक्षय, अहं त्वां स्वामिने निर्दोषं प्रतिपादयिष्यामि ।’

स्वाम्यर्थे=राजप्रियचिदीर्षया । निर्विकल्पं=निःसंशयम् । सुकृतशतं=पुण्य-
दानम् । द्विगुणलाभेन=द्विगुणलाभार्थं,—(‘दूने लाभ व व्याज पर’)। प्रयच्छ=देहि ।
मदीयं प्रयोजनं=द्विगुणशरीरलाभरूपम् । उच्यतां=कथ्यताम् । प्रतिभूः=मध्यस्थ ।
‘गार्हा’ । (‘जामिनदार’ ‘गार्हा’) । धर्मप्रतिभुवा=धर्म मध्यस्थीकृत्य । व्यव-
हारस्य =कृष्णरङ्गरूपव्यवहारस्य । अप्रमत्तेन=रक्षया सावधानेन । नद्यां=
नदीं प्रति । ‘स्नानार्थ’मिति शेषः । क्षुधालुः=क्षुभूषितः । स्वामिने=निहाय ।

सोऽपि तच्छ्रुत्वा यावत्किञ्चिन्मांसमास्वादयति तावच्चतुर-
केणोक्तम्-‘भोः क्रव्यमुख ! समागच्छति स्वामी, तस्य मृत्युर्न दूरे
तिष्ठ, येनास्य भक्षणं न विकल्पयति । ‘तथानुष्ठिते सिंहः समा-
यातो यावदुष्टं पश्यति तावद्रिकीकृतहृदयो दासेरकः ।

ततो भ्रुकुटिं कृत्वा परुषतरमाह-‘अहो ! केनैव उष्ट्र उच्छिष्टतां
नीतो येन तमपि व्यापादयामि ।’ पयमभिहिते स क्रव्यमुखमघ-
लोकयति-‘किल तद्वद् किञ्चिद्येन मम शान्तिर्भवति’ ।

अथ चतुरको विहस्योवाच-‘भो ! मामनादृत्य पिशितं भक्ष-
यित्वाऽधुना मन्मुखमघलोकयसि ? । तदास्यादय तस्य दुर्णय-
तरोः फलम्’-इति । तदाकर्ण्य क्रव्यमुखो जीवनाशभयादूरदेशं
गतः ।

एतस्मिन्नन्तरे तेन मार्गेण दासेरकसार्थो भाराक्रान्तः समा-
यातः । तस्याऽग्रसरोष्ठस्य कण्ठे महती घण्टा घञ्जा । तस्याः
शब्दं दूरतोऽप्याकर्ण्य सिंहो जम्बुकमाह-भद्र ! शायतां
किमेव रौद्र शब्दः श्रूयतेऽधुतपूर्वः ? । तच्छ्रुत्वा चतुरकः
किञ्चिद्वनान्तरं गत्वा सत्वरमभ्युपेत्य प्रोवाच-‘स्वामिन् ! गम्य-
तां गम्यतां, यदि शक्नोषि गन्तुम् ।’ सोऽब्रवीत्-‘भद्र ! किमेवं
मां व्याकुलयसि ?’ तत्कथय किमेतत् ?’-इति ।

‘स्वामिन्’ इति पाठे ‘पुरतः’ इति शेषो बोध्यः । सम्बन्धसामान्ये वा पठ्यते ।
विनश्यति वितर्कयति । रिकीकृतहृदयः = हृदयशून्यः । परुषतरमिति त्रियाविदो
पणम् । तत् = तथा । किञ्चिद्वदयेन = यथा । मम शान्तिः = ममोपरि सिंहजातस्य
कोपस्य शान्तिः । ‘येनाद्यमुपशाभ्यती’ नि लिखितपुस्तकपाठः । मामना
इत्येवमनुक्तमविगणय्यैव । पिशितम् = मासम् । तस्य = एकास्मासमभक्षणरूपस्य
दुर्णयतरोः = अनीतिपादपस्य ।

रि = उत ? । रौद्र = भयङ्करः । किञ्चिद्वनान्तरं गत्वा = नियदूरवनमध्ये गत्वा ।
दासेरकसार्थः = उष्ट्रचन्दः । तस्य = उष्ट्रसार्थस्य । किमेतत् = किमिदम् ? (यह क्या
बात है ?) ।

पठतु 'अहो ! साध्विदमुच्यते-

अन्तेर्लीनमुजङ्गमं गृहमिव, व्यालाकुल वा वनं,
ग्राहाकीर्णमिवाऽभिरामकमलच्छायासनाथं सरः ।

नित्यं दुष्टजनैरसत्यवचनाऽऽसक्तैरनार्यैर्वृतं

दुःखेन प्रतिगम्यते प्रचकितै राज्ञां गृहं वार्धिवन् ॥४०६॥

एवं पठन्दमनकोक्ताऽऽकार पिङ्गलकं दृष्ट्वा प्रचकितः संवृत
शरीरो दूरतरं प्रणामकृतिं विनाप्युपविष्टः । पिङ्गलकोऽपि तथा-
विधं तं विलोक्य दमनकवाक्यं श्रद्धाधानः कोपात्तस्योपरि पर्षात ।

अथ सञ्जीवकः खरनखरविकर्तितपृष्ठं शृङ्गाभ्यां तदुदर-
मुखिण्य कथमपि तस्मादपेतः शृङ्गाभ्यां हन्तुमिच्छन्पुद्गायाऽ-
वस्थितः ।

अथ द्वावपि तौ पुष्पितपलाशप्रतिमौ परस्परं वधकाङ्क्षिणी
दृष्ट्वा करटकः साक्षेपं दमनकमाह-'भो मूढमते ! अनयोर्विरोध
चितन्वता त्वया साधु न कृतम् । न च त्व नीतितत्त्वं वेत्सि ।

स्फुलितगति = भग्नगमन, कम्पितचरण । सिंहाश्रय = सिंहभवनम् । भुज-
ङ्गमा = सर्पा, विद्राध । 'भुजङ्गो विटमर्षयो'रिति कोशः । व्याला = सिंहा,
दुष्टगजा, सर्पा, रलाश्च । 'व्यालो दुष्टगने सर्पेखले श्वापदमिहयो'रिति विश्व ।
अभिरामकमलच्छायासनाथ = सुन्दरपद्मातपत्रशोभितम् । सर = सरोवर । ग्राहा
कीर्णमिव = दुष्टजलचराक्रान्तमिव । राजगृहपक्षे - ग्राहसादृश्याद्ग्राहा = वधका
रला । वार्धि = समुद्र । सोऽपि - प्रत्यन्तवामिग्लेच्छै परितृतो भवति । राज
कुलेष्वपि प्रायो दुष्टा निवसन्त्येति तयो साम्यम् । प्रचकितं = भीतं ॥४०६॥

प्रचकित = भीत । मृतशरीर = सुगूढकाय । प्रणामकृति = राजोचितो
नमस्कारादि । तथाविध = दमाकोलासारम् । तस्य = मन्त्रीवत्स्य । खर = नीक्ष्णा ।
नखरा = नखा । उग्रिण्य = विदार्य । तस्मात् = मिहात् । अपेत = अपरित्त ।
पुष्पितपलाशप्रतिमौ = पुष्पमितपलाशरूपसदृशौ । रत्नमहस्तानि द्वि पलाशरुमु

१ 'अतर्गुद' । २ असत्यवचनै क्षुद्रैरनार्यैर्वृतं, दुःखेनेह विनाशने सुचकितै राज्ञां
मन सेवकै 'पा० । ३ यदनयोर्विरोधत्वया कृत, तन साधु विदितम् । यन सबलमपि
वनमिदमाकुलीकृतं भवता । सत्त्व न नीतितत्त्वं वेत्सि ।' पा०

नीतिविद्विक्कञ्च—

कार्याण्युत्तमदण्डसाहसफलान्यायाससाध्यानि ये

प्रीत्या संशमयन्ति नीतिकुशलाः साम्रैव—ते मन्त्रिणः ।

निःसाराऽल्पफलानि ये त्वविधिना वाञ्छन्ति दण्डोद्यमे-

स्तेषां दुर्नयचेष्टितैर्नरपतेरारोप्यते श्रीस्तुलाम् ॥ ४०७ ॥

तद्यदि स्वाम्यमिघातो भविष्यति तर्हि त्वदीयमग्रबुद्ध्या क्रियते ? । अथ सञ्जीवको न घध्यते तथाऽप्यभव्यम् । यतः प्राणसन्देहात्तस्य च घद्यः । तन्मूढ ! कथं त्वं मन्त्रिपदमभिलपसि ? । सामेसिद्धिं न वेत्सि । तद्वृथा मनोरथोऽयं ते दण्ड-रुचेः । उक्तञ्च—

सामादिर्दण्डपर्यन्तो नयः प्रोक्तः स्वयम्भुवा ।

तेषां दण्डस्तु पापीयास्तं पश्चाद्विनियोजयेत् ॥ ४०८ ॥

तथा च—

साम्रैव यत्र सिद्धिर्न तत्र दण्डो बुधेन विनियोज्यः ।

पित्तं यदि शर्करया शाम्यति—कोऽर्थः पटोलेन ? ॥ ४०९ ॥

तथा च—

आदौ सौम प्रयोक्तव्यं पुरुषेण विजानता ।

सामसाध्यानि कार्याणि विक्रियां यान्ति न क्वचित् ॥ ४१० ॥

मानीति तन्माम्यम् । दण्डोपायसाध्यानि कठिनतराण्यपि महानि कार्याणि ये-
प्रीत्यैव=सामोपायैर्नैव—माधयन्ति त एवराज्य मन्त्रिण, ये सु-सान्त्वनाध्यान्यपि
तुच्छान्यपि च कार्याणि दण्डोद्यमेनैव साधयितुमिच्छन्ति—तेषां मन्त्रिणां
दुर्नयचेष्टितै=दुष्टनीतिचेष्टितै एतद् श्रीस्तुलायमारोप्यते,=संशये स्थाप्यते ॥ ४०५ ॥

मन्त्रबुद्ध्या=भेदोपायप्रयोगेण । अभव्यम्=न युक्तम् । गमगिद्धि=गामोपायेन
कर्यगिद्धिम् । दण्डरुचे=दण्डोपायप्रियस्य । बुद्धप्रियस्येति यावत् । सामादि=
सान्त्वप्रधान । दण्डपर्यन्त=युद्धपर्यन्त । नयः=नीतिमार्गः । स्वयम्भुव=नृपणा ।
आधनः । तं=दण्डम् । पथान्=गमोपायं गिद्धपथादे ॥ ४०८ ॥ पित्तं=पित्तप्र-

१ 'सामानाधिक्ये न जानाति' । २ 'तरम'दण्ड विभज्येद' इति लिखिते रम्यः पाठः ।

३ 'साधैवादी प्रयोक्तव्यं कार्यैकान्विच्छते' ।

चतुरक आह-स्वामिन् ! एष धर्मराजस्तद्योपरि कुपितः-
'यदनेनाऽकाले दासेरकोऽयं मदीयो (मां प्रतिभुवं दत्त्वा)
व्यापादितः, तत्सहस्रमुष्टमस्य सकाशाद्गृहीष्यामि'-इति निश्चि-
त्य बृहदुष्टमानमादायाऽग्रेसरस्योष्टस्य ग्रीवायां घण्टां बद्ध्वा
वर्ष्यदासेरकसक्तानपि पितृपितामहानादाय वैरनिर्यातनार्थं
मायात एव ।'

सिंहोऽपि तच्छ्रुत्वा-सर्वतो दूरादेवावलोक्य-मृतमुष्टं परि-
स्यज्य प्राणभयात्प्रनष्टः । चतुरकोऽपि शर्नः शर्नस्तस्योष्टस्य मांसं
चिरं भक्षयामास । अतोऽहं ग्रहीमि-'परस्य पीडनं कुर्यान्'-इति ॥
अथ दमनके गते 'सखीवरुश्चिन्तयामास-'अहो ! किमेत-
न्मया कृतम्, यच्छप्पादोऽपि मांसाशिनस्तस्याऽनुगः संवृत्तः ।

अथवा साध्विदमुच्यते—

अगम्यान् यः पुमान् याति असेव्यांश्च निपेयते ।

स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ ४०१ ॥

तर्किं करोमि ?, कं गच्छामि ? कथं मे शान्तिर्भविष्यति ? ।
अथवा तमेव पिङ्गलकं गच्छामि, -कदाचिन्मां शरणागतं रक्षति,
प्राणैर्न वियोजयति । यत उक्तञ्च—

अकाले=मृत्युकालेऽनुपस्थिते एव । अस्य=सिंहस्य । उष्ट्रमानं=दासेरक-
प्रमाणम् । उष्ट्रद्वन्द्वमिति यावत् । अग्रेसरस्य=पुरोवर्तिनः । वर्ष्यदासेरकसक्तान्=
हतशङ्कुर्गसम्बन्धिनः । वैरनिर्यातनार्थं=वैरशोधनाय (बदला लेने को) ।
प्रनष्ट=पलायितः ।

शष्पादः=घातभक्षकोऽप्यहम् । अनुगः=अनुचरः । अगम्यान्=अनुपसर्प-
णीयान्, उपगृह्णाति=मृत्युमुपादत्ते । अश्वतरी=गर्दभीविशेषः, (खचरी) ।
'अश्वतरी यदाऽऽसन्नप्रसवा भवति तदा सा म्रियते' इति लोकविदः ॥ ४०१ ॥
शान्तिः=चित्तनिर्मुक्तिः, रक्षा च । तमेव=विद्वत्तमपि पिङ्गलकमेव ।

१ 'एतदीयपितृपितामहानपि गोवधितुकाम इत एव सन्निहितोऽभ्युपैति' । पा०

धर्मार्थं यततामर्पाह विपदो देवाद्यदि स्युः कचि-
 त्तत्तासामुपशान्तये सुमतिभिः कार्यो विशेषाग्नयः ।
 लोके रयातिमुपागताऽत्र सकले लोकोक्तिरेषा यतो-
 'दग्धानां शिल वह्निना हितकरः सेकोऽपि तस्योद्भवः' ॥४०२॥

तथा च—

लोकेऽथवा तनुभृतां निजकर्मपाकं
 नित्यं समाश्रितवतां विहितक्रियाणाम् ।
 भावाजितं शुभमथाप्यशुभं निरामं
 यद्वापि तद्ववति, नाऽत्र विचारहेतुः ॥४०३॥

अपरञ्च—अन्यत्र गतस्यापि मे कस्यचिदुग्रसत्त्वस्य मांसा-
 शिनः सकाशान्मृत्युर्भविष्यति, तद्वरं सिंहात् । उक्तञ्च—

महद्भिः स्पर्धमानस्य विपदेव गरीयसि ।
 घन्तमद्भोऽपि नागानां श्लाघ्यो गिरिविदारणे ॥ ४०४ ॥

तथा च—

महतोऽपि क्षयं लब्ध्वा श्लाघां नीचोऽपि गच्छति ।
 दानार्थं मधुपो यद्वृजवर्णममाहतः ॥ ४०५ ॥

एवं निश्चित्य स स्पष्टलितगतिर्मन्दं गत्वा सिद्धाभयं पश्यन्न-

धर्मार्थमिति । दृष्ट=लोके । साक्षा=विशदाम् । विशेषान्=विशेषान् । नय =
 पश्यमाना नीति । नयमेवाह=लोके इति । तस्यांद्भव=रक्षिभर । उष्ण इति
 योयत् । सेक=नाप । (सेरुना) ॥ ४०२ ॥ तनुभृतां=देहिनाम् । निजंति ।
 स्वतन्तुभाशुभकर्मफलं समाश्रितानां । विहितक्रियाणां=शुभाशुभकर्म पुराणम् ।
 भावाजितं=शान्ततावति । यद्वा=भावा-क्रिया-प्रत्ययभेदः । 'पूर्वाजितं मिति
 परे पठन्ति । तदुचितम्, शुभमशुभं वा परं स्वयमेव निजरां भवति, तत्र
 चिन्ताया न किमपि कर्तुं नश्यन् इत्यर्थः ॥ ४०३ ॥ उग्रसत्त्वस्य=व्याघ्रदे ।
 गिरिविदारणे=पर्वतभेदे । नागानां=गणानाम् । महत् महान्-सय=नीचं,
 विनाशम् । श्लाघा=प्रशङ्गम् । 'श्लाघा'मिति पठे=वेष्टं पदं, यथाय । नीचोऽपि=
 क्षुण्णः । दानार्थं=मदः । यद्वृजवर्णममाहतः प्रशङ्गा, मन्द-
 निन्द्य च इति । कथं विदितं इति भव ॥ ४०५ ॥

पठत्-‘अहो ! साध्विदमुच्यते-

अन्तेर्लनिभुजङ्गमं गृहमिव, व्यालाकुलं वा वनं,

प्राहाकीर्णमिवाऽभिरामकमलच्छायासनाथं सरः ।

नित्यं दुष्टजनैरसत्यवचनाऽऽसक्तैरनार्यैर्वृतं

दुःखेन प्रतिगम्यते प्रचकितैराज्ञां गृहं वार्धिवत् ॥४०६॥

एवं पठन्दमनकोक्ताऽऽकारं पिङ्गलकं दृष्ट्वा प्रचकितः संवृत-
शरीरो दूरतरं प्रणामकृतिं विनाप्युपविष्टः । पिङ्गलकोऽपि तथा-
विधं तं विलोम्य दमनकचाफ्यं श्रद्धधानः कोपात्तस्योपरि पपात ।

अथ सञ्जीवकः खरनखरविकर्तितपृष्ठः शृङ्गाभ्यां तदुदर-
मुल्लिख्य कथमपि तस्मादपेतः शृङ्गाभ्यां हन्तुमिच्छन्पुद्गायाऽ-
वस्थितः ।

अथ ह्यावपि तौ पुष्पितपलाशप्रतिमौ परस्परं वधकाङ्क्षिणौ
दृष्ट्वा करटकः साक्षेपं दमनकमाह-‘भो मूढमते ! अतयोर्विरोधं
चितन्वता त्वया साधु न कृतम् । न च त्वं नीतितत्त्वं वेत्सि ।

रक्षितगतिः=भ्रमगमन, कम्पितचरणः । सिंहाथयं=सिंहभवनम् । भुज-
ङ्गमाः=सर्पाः, विटाश्च । ‘भुजङ्गो विटमर्षयो’रिति कोशः । व्यालाः=सिंहा,
दुष्टगजाः, सर्पा, खलाश्च । ‘व्यालो दुष्टगजे सर्पे खले धापदसिंहयो’रिति विश्वः ।
अभिरामकमलच्छायामनाथं=सुन्दरपद्मातपत्रशोभितम् । सरः=सरोवरं । प्राहा-
कीर्णमिव = दुष्टजलचरान्तमिव । राजगृहपक्षे-प्राहसादस्याद्वाहाः = वधका-
खलाः । वार्धि=ममुद्रः । सोऽपि-प्रत्यन्तवासिम्लेच्छैः परिरुतो भवति । राज-
कुलेष्वपि प्रायो दुष्टा निवसन्त्येवेति तयोः साम्यम् । प्रचकितः=भीतः ॥४०६॥

प्रचकितः=भीत । संवृतशरीरं=सुगूढकायः । प्रणामकृतिः=राजोचितो
नमस्कारादि । तथाविधं=दमनकोक्ताकारम् । तस्य=मञ्जीवकस्य । राराः=तीक्ष्णा ।
नखराः=नखा । उत्क्रिय=विदार्य । तस्मात्=मिहान् । अपेतः=अपरुतः ।
पुष्पितपलाशप्रतिमौ=पुष्पमिनपलाशरूपसदृशौ । रक्तमदृशानि हि पलाशानुमु-

१ ‘अतगूढ’ । २ ‘अमत्यवचने. धुदैरनार्यैर्वृतं, ॥ ३ ‘एनेट विगच्छने मुचकितै राज्ञा
मनः सेवकै’ पा० । ३ ‘यदनयोर्विरोधश्चवा कृत’, तन्न साधु विदितम् । यतः सकलमपि
वनमिदमाकुलीकृतं भवता । तत्तत्त्वं न नीतितत्त्वं वेत्सि ।’ पा० ।

नीतिविद्विरुक्तश्च—

कार्याण्युत्तमदण्डसाहसफलान्यायाससाध्यानि ये

प्रीत्या संशमयन्ति नीतिकृशलाः साम्रैव—ते मन्त्रिणः ।

नि.साराऽल्पफलानि ये त्वविधिना वाञ्छन्ति दण्डोद्यमे-

स्तेषां दुर्नयचेष्टितैर्नरपतेराप्यते श्रीस्तुलाम् ॥ ४०७ ॥

तद्यदि स्वाम्यभिघातो भविष्यति तर्हि त्वदीयमन्नबुद्ध्या क्रियते ? । अथ सज्जीयको न घट्यते तथाऽप्यभव्यम् । यतः प्राणसन्देहात्तस्य च वधः । तन्मूढ ! कथं त्वं मन्त्रिपदमभिलपसि ? । सामसिद्धिं न वेत्सि । तद्वृथा मनोरथोऽयं ते दण्ड-रुचेः । उक्तश्च—

सामादिर्दण्डपर्यन्तो नयः प्रोक्तः स्वयम्भुवा ।

तेषां दण्डस्तु पापीयास्तं पश्चाद्विनियोजयेत् ॥ ४०८ ॥

तथा च—

साम्रैव यत्र सिद्धिर्न तत्र दण्डो बुधेन विनियोज्यः ।

पित्तं यदि शर्करया शाम्यति—कोऽर्थः पटोलेन ? ॥ ४०९ ॥

तथा च—

आदौ सौम प्रयोक्तव्यं पुरुषेण विजानता ।

सामसाध्यानि कार्याणि विक्रियां यान्ति न क्वचित् ॥ ४१० ॥

मानीति तत्साम्यम् । दण्डोपायमाध्यानि कठिनतराण्यपि महान्ति कार्याणि ये-प्रीत्यैव=गामोपायेनैव-साधयन्ति । एवग्रन्तु मन्त्रिण, ये तु-सान्त्वनाध्यान्यपि तुच्छान्यापि च कार्याणि दण्डोद्यमेनैव साधयितुमिच्छन्ति-नेष्टा मन्त्रिणां दुर्नयचेष्टितै=दुष्टनीतिचेष्टितै रज्ञ श्रीस्तुलायमारोप्यते,=संशये स्याप्यते ॥ ४०७ ॥

मन्त्रपुद्गला=भेदोपायप्रयोगेण । अव्ययम्=न युक्तम् । सामसिद्धिं=गामोपायेन कर्यसिद्धिम् । दण्डरुचे=दण्डोपायप्रियस्य । युद्धप्रियस्येति यावत् । सामादि=गान्धप्रधान । दण्डपर्यन्त=युद्धपर्यन्त । नयः=नीतिमार्गः । स्वयम्भुवा=नक्षत्राणां । अधमः । तं=दण्डम् । पश्चात्=गवोपार्य सिद्धयभावे ॥ ४०८ ॥ पित्तं=पित्तप्र-

१ 'सामानाश्रयि न जानामि' । २ 'सामाण्यं विज्ञेयं' इति तिरिगुटे १२०० ॥

३ 'साम्राज्ये प्रयोक्तव्यं कार्याणां विनियोजने' ।

त चन्द्रेण न चौपध्या न सूर्येण न वह्निना ।

साम्रैव विलयं याति विद्वेपिप्रभवं तमः ॥ ४११ ॥

तथा यत्त्वं मन्त्रित्वमभिलपसि, तदप्ययुक्तम्,—यतस्त्वं मन्त्र-
गतिं न धेत्सि । पञ्चविधो हि मन्त्रः । स च (१) कर्मणामार-
म्भोपायः । (२) पुरुषद्रव्यसम्पत् । (३) देशकालविभागः ।
(४) विनिपातप्रतीकारः । (५) कार्यसिद्धिश्चेति । सोऽयं
स्यास्यमात्ययोरेकतरस्य किं वा द्वयोरपि विनिपातः समुत्पद्यते
लभः ? । तद्यदि फाचिच्छुक्तिरस्ति तद्विचिन्त्यतां विनिपातप्रती-
कारः । भिन्नसन्धाने हि मन्त्रिणां बुद्धिपरीक्षा । उक्तञ्च—

मन्त्रिणां भिन्नसन्धाने, भिषजां सान्निपातिके ।

कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा, स्थस्थे को वा न पण्डितः ? ॥ ४१२ ॥

कोप । शर्शरया=मधुरया सितया । पटोलेन=तिकौपथिभेदेन । किं प्रयोजनं ?
=न प्रयोजनमित्यर्थः । विज्ञानता=पण्डितेन । 'सामसिद्धार्थ' इति गौडा पठन्ति ।
विम्रिया=विचारम् ॥ ४१० ॥ विद्वेपिप्रभवं=रिपुसमुद्भूत । तमः=द्वेष, अन्ध-
कारश्च । चन्द्रादिभिर्नापयाति, किन्तु सान्त्वेनैवेति भावः ॥ ४११ ॥

मन्त्रगतिं=मन्त्रविधिं, मन्त्रप्रकारश्च ।

कर्मणामिति । अभीष्टानां कार्याणाम्-आरम्भे=साधने । उपायाः=सन्धि-
विपदादयः । कार्याणां साधने सहायभूताश्च-धनपुरुषादयः, तेषां सम्पत्ति-
समृद्धिः । कार्यसाधने देशस्य कालस्य च विभागः—'अस्मिन् काले इदं कर्तव्यम्'
'अस्मिन्देशे इदं कर्तव्यम्' इति । विनिपातस्य=कार्यसाधनभागं आगताया विपत्ते
प्रतीकारः=समाधानम् । कार्यस्य साधने सन्धिविप्रहादौ या विपद् सम्भाव्यन्ते
तासामादावेव निराकरणमित्यर्थः । कार्यस्य=अभीष्टस्य सिद्धिश्चेत्यर्थः । तदुक्तं
कामन्दकीये—'सहाया साधनोपाया विभागो देशकालयोः । विनिपातप्रतीकार-
सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते' ॥ इति ।

सोऽयं = पुरोऽनुभूयमानः । एस्तरस्य=द्वयोर्मध्ये एकस्य । विनिपातः=
विनाशः । सप्त सस्युत्पद्यते=मन्त्रप्रयोगानन्तरमेव सप्त सप्त द्वयं समुत्पद्यते ।

तन्मूर्ख ! तत्कर्तुमसमर्थंस्त्वं । यतो विपरोतबुद्धिरसि ।

उक्तञ्च—

घातयितुमेव नीचः परकार्यं वेत्ति न प्रसाधयितुम् ।

पातयितुमेव शक्तिर्नालोढुर्द्धतुमन्नपिडम् ॥ ४१३ ॥

अथवा न ते दोषोऽयं । स्वामिनो दोषः, यस्ते वाक्यं
श्रद्धधाति । उक्तञ्च—

नराधिपा नीचजनेनानुवर्तिनो बुधोपदिष्टेन पथा न यान्ति ये ।

विशन्ति ते दुर्गममार्गनिर्गमं सपन्नसन्नाधमनर्थपञ्जरम् ॥ ४१४ ॥

तद्यदि त्वमस्य मन्त्रो भविष्यति,—तदान्योऽपि कश्चिन्नास्य
समोपे साधुजनः समेभ्यति । उक्तञ्च—

गुणालयोऽप्यसन्मन्त्रो नृपतिर्नाधिगम्यते ।

प्रसन्नस्यादुसलिलो दुष्टमाहो यथा ह्रवः ॥ ४१५ ॥

तथा शिष्टजनरद्वित्तस्य स्वामिनोऽपि नाशो भविष्यति ।

शक्तिः=निनिपातप्रतीसारचिन्मने तब द्यक्तिरस्ति चेत् । तत्=तर्हि । निम-
सन्धाने=विद्वत्सन्धाने (विगद्दी बात वो बनाने में) । तत्=विद्वत्समीकरणम् ।

=(यत् = 'यदोक्ति') विपरीतबुद्धिः=अगमक्षयसारी, अतत्त्वदर्शा च । घातयितुं=
नाशयितुम् । अचित्तयैव पाठ । आखो=मूर्खस्य । अन्नपिडम्=अन्नपिडम् ।
(पिडक = 'पेटी' 'सन्दूक' 'बखर') । अत्र 'घट' मिति पाठे=मूलरत्ननादिना
वद्वर्धं पातयितुं मूर्खः प्रभवति, नोत्थापयितुमित्यर्थो बोध्यः ॥ ४१३ ॥

श्रद्धधाति=विश्रुति । नराधिपा=राजान् । नीचजनानुवर्तिनः=दुष्टजना-
नुविधायिनः सन्तः, बुधोपदिष्टेन=सत्जनपण्डितोपदिष्टेन । पथा=मार्गेण । अमार्गं
निर्गमम्=मार्गानुगन्धानशून्यम्-अतएव दुर्गं=दुर्गमं, सपन्नसन्नाध=अनुसङ्ग-
रम्, अनर्थपन्नरम्=निषञ्जालं-प्रविशन्तीति सम्बन्धः । (५३१=विजरा) ॥ ४१४ ॥

गुणालयः=गुणवान् । अचिन् 'गुणवान्' इत्येव पाठः । जगन्मन्त्री=
दुष्टमन्त्रिणमन्त्रितः । नाधिगम्यते=नाधीयते । विद्वद्भिर्नि शेषः । दुष्टमाहू=
दुष्टमाहूति ॥ ४१५ ॥

उक्तञ्च—

चित्रोत्पादकयैर्भृत्यैरनायासितकार्मुकैः ।

ये रमन्ते नृपास्तेषां रमन्ते रिपवः श्रियम् ॥ ४१६ ॥

तर्त्तिक मूर्खोपदेशेन ? । केवलं दोष एव न गुणः । उक्तञ्च—

नाऽनाम्यं नमते दारु, नाग्मेनि स्यात्क्षुरक्रिया ।

सूचीमुखं विजानीहि नाशिष्यायोपदिश्यते ॥ ४१७ ॥

दमनक आह—‘कथमेतत् ? । सोऽब्रवीत्—

१७. सूचीमुखवानरकथा

अस्ति कस्मिंश्चित्पर्वतैकदेशे घानरयूथम् । तच्च कदाचि-
ज्जेमन्तसमयेऽतिकठोरवातसंस्पर्शवेपमानकलेवरं, तुषारवर्षोद्धत-
प्रवर्पद्धनधारानिपातसमाहतं न कथञ्चिच्छान्तिमगमत् ।

अथ केचिद्वानरा वह्निकणसदृशानि गुञ्जाफलान्यवचित्य
वह्निवाञ्छया फूटकुर्धन्तः समन्तात्तस्थुः ।

अथ सूचीमुखो नाम पक्षी तेषां तं वृथायासमवलोक्य
प्रोवाच—‘भोः ! सर्वे मूर्खा यूयम्, नैते वह्निकणाः, गुञ्जाफलानि
पतानि । तर्त्तिक वृथा श्रमेण ? । नैतस्माच्छीतरक्षा भविष्यति—

चित्रोत्पादकर्थ = नानारसाभ्रयस्तुतिकथामात्रसारैः । (‘सुशामदी’—जी
हुजूर ‘गप्पी’) । अनायासितकार्मुकैः=अनभ्यस्तभेदण्डारूपणैः । अज्ञातशब्दाज-
प्रयोगैरिति यावत् । रमन्ते=प्रसीदन्ति । तेषां त्रियमिव-श्रियं=राजलक्ष्मीम्,
रिपवो रमन्ते=रमयन्ति । तस्य राज्यं नश्यतीति यावत् ॥ ४१६ ॥

अदमनि=पापाणि । क्षुरक्रिया=क्षुरकर्म । ‘सूचीमुख’इति पक्षिविशेष-
नामधेयम् । अशिष्याय=उपदेशायोक्त्या ॥ ४१७ ॥ तच्च=रूपयूथम् । अतिकठोर-
स्य वातस्य यं संस्पर्शं=सम्पर्कस्तेन वेपमानं कलेवरं=वपुर्यस्य तत्तथा । तुषार-
वर्षेण उद्धतं=दुःसहं गन्दायमानञ्च प्रवर्पन् यो घन=मेघः, तस्य धाराणा

१ ‘चित्रचाडुकरे’ इति । २ ‘रमन्ते रिपवः श्रिया’ पा० ।

३ ‘न शब्द क्रमतेऽदमनि । सूचीमुखा इवाऽशिष्ये नोपदेशं सुखावहः’ । ‘न शब्द
वहतेऽदमनि । सूचीमुखं विजानीहि योऽशिष्यायोपदिष्टवान्’ इति पा० ।

तदन्विष्यतां कश्चिन्निर्वातो यनप्रदेशो, गुहा वा, गिरिकन्दरो वा,
अद्यापि सादोषा मेघा दृश्यन्ते ।'

अथ तेषामेकतमो वृद्धवानरस्तमुवाच-‘मो मूर्ख ! किं तवा-
नेव व्यापारेण । तद्व्यस्यताम् । उक्तञ्च-

मुहुर्विनितकर्मणं सूतकारं पराजितम् ।

नालापयेद्विवेकज्ञो यदीच्छेत्सिद्धिमात्मनः ॥ ४१८ ॥

तथा च-

आरंढकं वृथाद्वेष, मूर्खं व्यसनसंस्थितम् ।

आलापयति यो मूढः स गच्छति पराभवम् ॥ ४१९ ॥

सोऽपि तमनादृत्य भूयोऽपि वानराननयरतमाह-‘मोः ! किं
वृथा क्रेशेन ! । अथ यावदसौ न कश्चित्प्रलपन्धिरमस्ति तायदे-
केन वानरेण-व्यर्थधमत्प्राक्कुपितेन-पश्चाद्भ्यां गृहीत्या शिलाया-
मास्पतालित उपरतश्च । अतोऽहं प्रयोमि-‘नानाभ्यं नमते वारं’
इत्यादि ॥ ४॥ तथा च-

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ।

पयःपानं मुनयानां केवलं विपवर्धनम् ॥ ४२० ॥

निपातेन=पत्रगेनाहृतं=नाडितमिति वानरयूपविशेषणम् । द्विमर्शोपसर्गित
वपुरि=यर्थः । अतोऽप्यथाऽपि गमगमम्भरः । गमन्तात्=गता । पूर्व=वानरा ।
निर्वान=वन्तः । गुहा=गिरिकन्दरमवस्थितम् । कन्दर=वृक्षं गिरिगण्डम् ।
सादोषा=सादृश्यां, वरुणावकाशः । (आदोष=‘लेपः’) । अनेन=परोपदेशाभेदे ।

मुहुः=वृक्षः । विनितकर्मणः=निष्कृतप्रयत्नम् । पराजितं=दूतघातम्
(‘हारा दूता जुगर्षी’) न अल्पवेलात् न गमदे । वृथाद्वेष=निष्कृतप्रय-
त्नम् । अन्विष्य=प्रयत्नम् । (‘गिरिगर्षी’) । व्यसनसंस्थितं=विनिवृत्तं, मूर्ख-
सौ मूर्खः—अव्यवस्थितं=तेन सह वर्तमानं कोऽपि, स पामर्शं गच्छति-यथा
॥ ४१९ ॥ स=मोहकनरम्, अनरत्नं=अदुर्लभं=अमयम् । अनरत्नं=निरन्तरं ।
व्यर्थधमत्प्राक्कुपितेन सह वर्तमानं कोऽपि, स पामर्शं गच्छति-यथा
॥ ४१९ ॥ स=मोहकनरम्, अनरत्नं=अदुर्लभं=अमयम् । अनरत्नं=निरन्तरं ।
व्यर्थधमत्प्राक्कुपितेन सह वर्तमानं कोऽपि, स पामर्शं गच्छति-यथा
॥ ४१९ ॥ स=मोहकनरम्, अनरत्नं=अदुर्लभं=अमयम् । अनरत्नं=निरन्तरं ।

अन्यच्च—

उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने ।

पदय वानरमूर्खेण सुगृही निर्गृही कृतः ॥ ४२१ ॥

दमनक आह—‘कथमेतत् ? । सोब्रवीत्—

१८. वानर-चटकदम्पति-कथा

अस्ति कस्मिंश्चिदनोद्देशे शमीवृक्षः । तस्य लम्बमान-
शाखायां कृतावासावरण्यचटकदम्पती वसतः स्म । अथ कदा-
चित्तयोः सुखसंस्थयोर्हेमन्तमेघो मन्दं-मन्दं घर्षितुमारब्धः ।
अत्रान्तरे कश्चिच्छाखामृगो वातासारसमाहतः प्रोद्धुपितः
शरीरो दन्तवीणां वादयन्नेपमानस्तच्छमीमूलमासाद्योपविष्टः ।
अथ त तादृशमवलोक्य चटका प्राह—‘भो भद्र !

हस्तपादसमायुक्तो दृश्यसे पुरुषाकृतिः ।

शीतेन भिद्यसे मूढ ! कथं न कुरुषे गृहम् ? ॥ ४२२ ॥

एतच्छ्रुत्वा तां घानरः सफोपमाह—‘अधमे ! कस्मान्न ?
मीनव्रता भवसि ? । अहो ! धार्ष्ट्यमस्याः, अद्य मामुपहसति !

सूचीमुखी दुराचारा रण्डा पण्डितवादिनी ।

नाशङ्कते प्रजल्पन्ती तत्किमेनां न हन्यहम् ॥ ४२३ ॥

एवं विचिन्त्य तामाह—‘मुग्धे ! किं तद्य ममोपरि चिन्तया ?

उपरत = मृत । यादृशे तादृशे = पामराय अविज्ञानकुलशीलग्रय च । चतुर्थ्यं
नाममी । (‘चाहे नियमो) । निर्गृही = गृहविहीन ॥ ४२१ ॥

उद्देशे = प्रदेशे । शमीवृक्ष = सकुपलावृक्ष, (‘जाट’ वा पेड़) । हेमन्तमेघः =
हेमन्तकाले नवो मेघ । शाखामृग = वानरः । वातासारसमाहतः = शीतेन वायुना
यलयता वर्षेण च ताडितः । प्रोद्धुपितशरीरः = स्रद्धुचिन्ताय, शब्दायमानवपुच्छः ।
दन्तवीणा वादयन् = दन्तान् दन्तवाद्ययन् (जाहे के मारे दंत बटकटाना हुआ) । हस्त-
पादसमायुक्तः = उद्योगसमर्थाऽनिरुद्धहस्तपादयुत । भिद्यसे = पीड़यसे । विद्यसे =
इति गौडा पठन्ति । अधमे ! = पापे । मीनव्रता = सर्वसम्पत्ति (‘जुत’) । धार्ष्ट्यं =

उक्तञ्च—

वाच्यं श्रद्धासमेतस्य पृच्छतश्च विशेषतः ।

प्रोक्तं श्रद्धाविहीनस्य अरण्यरदितोपमम् ॥ ४२४ ॥

तर्हि बहुना तावत्,—इदानीमनुभव निजस्य घाष्ट्यस्य फल'-मित्युक्त्वा यत्कुलायस्थितया तथाऽभिहितं स तावत्तां शमीमारहा तस्यास्तं कुलाय दातव्या यण्डशोऽकरोत् । अतोऽहं ब्रवीमि—'उपदेशो न दातव्यः,—' इति । ॐ ।

तन्मूर्ख । शिक्षापितोऽपि न शिक्षितस्त्वम् । अथवा न ते दोषोऽस्ति, यतः साधोः शिक्षा गुणाय संपद्यते, नाऽसाधोः ।

उक्तञ्च—

किं कैरोत्येष पाण्डित्यमस्याने विनियोजितम् ।

अन्धकारप्रतिच्छन्ने घटे दीप इयाऽऽहितः ॥ ४२५ ॥

तद्यर्थपाण्डित्यमाधित्य मम घवनमशृण्वन्नाऽऽत्मनः शान्तिं नपि वेत्ति । तन्नमपजातस्त्वम् । उक्तञ्च—

जातः पुत्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च ।

अपजानश्च लोकेऽस्मिन्मन्तव्यः शास्त्रवेदिभिः ॥ ४२६ ॥

मातृतुल्यगुणो जातस्त्वनुजातः पितुः समः ।

अतिजातोऽधिकस्तस्मादपजातोऽधमाधमः ॥ ४२७ ॥

निलंजत्वम् । विशेषतः = अत्यमेव । अरण्यरदितोपमम् = वने रोदनमिव निरर्थ-
कम् ॥ ४२४ ॥ कुलायः = नीडम् । अभिहितं = प्रार्थितं । शिक्षापितः = उपदि-
ष्टोऽपि । त्वं = दमनक । पाण्डित्यम् = उपदेशादिकं शास्त्रम् । विधनराहिते घटे
स्वारिणो दीपो यथा न गृहान्धकारनाशनस्तथा मूर्खोऽप्यात्र योजित उपदेशो
व्यर्थ एवेत्यर्थः ॥ ४२५ ॥ मम = इदमस्म्य । आत्मनः शान्तिमपि न वेत्ति =
स्वैवमनं ज्ञेयमपि । नित्यं गच्छन्तीमस्मिन् शान्तिं न वन्दयति ? अतोऽप-
जानः = अपमाधनोऽपि । चतुर्थपान्युशानाह—जात इति । तस्मात् = पितुः । अध-

१. 'विधां धर्तृशोचति' । २. किं कैरोत्येष पाण्डित्यमस्याने विनियोजितम् । अविधान

मत्, अन्धः घटेऽ, दीपः, अहो इति । इति पद्यम् ।

अप्यात्मनो विनाशं गणयति न खलः परव्यसनहृष्टः ।

प्रायो मस्तकनाशे समरमुखे नृत्यति कवन्धः ॥ ४२८ ॥

अहो ! साधिवदमुच्यते—

धर्मबुद्धिः कुबुद्धिश्च द्वावेतौ विदितौ मम ।

पुत्रेण व्यर्थपाण्डित्यात्पिता धूमेन घातितः ॥ ४२९ ॥

दमनक आह—कथमेतेत् ? । सोऽब्रवीत्—

१९. धर्मबुद्धि-पापबुद्धि-कथा

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने धर्मबुद्धिः पापबुद्धिश्चेति द्वे मित्रे प्रति-
वसतः स्म । अथ कदाचित्पापबुद्धिना चिन्तितम्—‘अहं ताव-
न्मूर्खो दारिद्र्योपेतश्च, तदेनं धर्मबुद्धिमाश्रय देशान्तरं गत्वाऽ-
स्याध्वेणार्थोपार्जनं कृत्वेनमपि वञ्चयित्वा सुखी भवामि ।’

अथान्यस्मिन्नहनि पापबुद्धिर्धर्मबुद्धिं प्राह—‘भो मित्र ! धार्मिक
भावे किं त्यमात्मविचेष्टितं स्मरसि ? । देशान्तरमदृष्ट्वा कां शिशु-
जनस्य घातौ कथयिष्यसि ? । उक्तञ्च—

देशान्तरेषु बहुविधभाषावेशादि येन न ज्ञातम् ।

भ्रमता धरणीपीठे तस्य फलं जन्मनो व्यर्थम् ॥ ४३० ॥

तथा च—

विद्यां वित्तं शिल्पं तावन्नाप्नोति मानवः सम्यक् ।

यावद्भ्रजति न भूमौ देशादेशान्तरं हृष्टः ॥ ४३१ ॥

अथ तस्य तद्वचनमाकर्ण्य ग्रहणमनास्तेनैव सह गुरुजना-

ज्ञातः=पितुरपमापमः, विनृतोऽपि न्यूनगुणः ॥ ४२७ ॥ स्वसम्बन्धिनो मस्तकस्य
नाशे कवन्धः=मस्तकहिनो देहः, नृत्यति, इति हन्त ! परस्य=शिरसो नाशे
हर्षं सलखन्पस्य ॥ ४२८ ॥

अधिष्ठाने=नगरे । धार्मिकभावे=वृद्धानस्यायाम् । आत्मविचेष्टितं=स्ववृत्त्यम् ।
स्मरमि=स्मरिष्यमि । शिशुजनस्य=स्वपुत्रादिवालेभ्यः । धरणीपीठे=भूतले ॥ ४३० ॥
सम्यक्=प्रभुतम् । हृष्टः=मस्तसुखः ॥ ४३१ ॥

नुशातः शुभेऽहनि देशान्तरं प्रस्थित । तत्र च धर्मबुद्धिप्रभावेण
भ्रमता पापबुद्धिना प्रभूततरं वित्तमासादितम् । ततश्च द्वाघपि
तौ प्रभूतोपार्जितद्रव्यौ प्रहृष्टौ स्वगृहं प्रत्यौत्सुस्येन निवृत्तौ ।
उक्तञ्च—

प्राप्तविद्यार्थशिल्पानां देशान्तरनिवासिनाम् ।

प्रोशमात्रोऽपि भूभागः शतयोजनवद्भवेत् ॥ ४३२ ॥

अथ स्थस्थानसमोपवर्तिना पापबुद्धिना धर्मबुद्धिरभिहितः—
'भद्र ! न सर्वमेतद्धनं गृहं प्रति नेतुं युज्यते, यतः कुटुम्बिनो
बान्धवाश्च प्रार्थयिष्यन्ते, तद्वन्नैव घनगहने कापि भूमी निक्षिप्य
किञ्चिन्मात्रमादाय गृहं प्रविशावः । भूयोऽपि प्रयोजने सज्जाते
तन्मात्र समेत्याऽस्मात्स्थानान्नेष्यावः । उक्तञ्च—

न वित्तं दर्शयेत्प्राज्ञः कस्य चित्स्वल्पमप्यहो ! ।

मुनेरपि यतस्तस्य दर्शनाचलते मनः ॥ ४३३ ॥

तथा च—

यथाऽऽमिपं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।

आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ ४३४ ॥

तदाकर्ण्य धर्मबुद्धिराह—'भद्र ! एवं कियताम् ।' तथानुष्ठिते
द्वाघपि तौ स्वगृहं गत्वा सुप्तेन संस्थितवन्तौ । अथाऽन्यस्मि-
न्नहनि पापबुद्धिर्निशीथेऽटव्यां गत्वा तत्सर्वं धित्तं समादाय
गर्तं पूरयित्वा स्वभवनं जगाम । अथाऽन्येद्युर्धर्मबुद्धिः समभ्येत्य
प्रोवाच—'सखे ! यदुकुटुम्बा वयं वित्ताभावात्सोदामः, तद्वत्त्वा
तत्र स्थाने किञ्चिन्मात्रं घनमानयावः ।' सोऽब्रवीत्—'भद्र ! एवं
कियताम् !'

प्रभूततर=विपुलं । वित्त=धनम् । आसादितम्=उपार्जितम् ।

औसुक्तेन=उत्पण्डया । प्राप्ता अर्था विद्या शिल्पं च यैस्तेषां=कृतकृत्या-
नाम् । भूभागः=प्रदेश । सज्जाते=उपस्थिते । तन्मात्रम्=अवशिष्टं धनम् । 'ताव-
न्मात्र' मिति पाठे यथावदयकमित्यर्थः । तस्य=वित्तस्य ॥ ४३३ ॥ आमिपं=मांसं ।

श्वापदै=हस्तिजम्बुतमि । तथा सर्वत्र=वित्तवृद्धिः । भक्ष्यते=हस्ति शोषे ॥ ४३४ ॥

अथ द्वावपि गत्वा तत्स्थानं यावत्खनतस्तावद्रिकं भाण्डं
दृष्टवन्तौ । अत्रान्तरे पापबुद्धिः शिरस्ताडयन्प्रोवाच-‘भो धर्म-
बुद्धे ! त्वया हृतमेतद्धनं नान्येन, यतो भूयोऽपि गर्ताऽऽपूरणं
कृतम् । तत्प्रयच्छ तस्याऽर्धम् । अथवाऽहं राजकुले निवेद-
यिष्यामि ।’

स आह-‘भो दुरात्मन् ! मैवं वद, -धर्मबुद्धिः सख्यहम्,
नैतच्चौरकर्म करोमि । उक्तञ्च—

मानृषत्परदारणि, परद्रव्याणि लोपयत् ।

आत्मवत्सर्वभूतानि वीक्षन्ते धर्मबुद्धयः ॥ ४३५ ॥

एवं द्वावपि ती विषदमानौ धर्माधिकारिणं गतौ—प्रोचतुश्च
परस्परं दृष्टवन्तौ । अथ धर्माधिकारणाऽधिष्ठितपुरुषैर्हि यार्थं
यावन्नियोजितौ तावत्पापबुद्धिराह-‘अहो ! न सम्यग्दृष्टोऽयं
न्यायः । उक्तञ्च—

विवादेऽन्विष्यते पत्रं तदभावेऽपि साक्षिणः ।

साक्ष्यभावात्ततो दिव्यं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४३६ ॥

तदप्र विषये मम वृक्षदेवताः साक्षीभूतास्तिष्ठन्ति, त-
अप्यावयोरेकतरं चौरं साधु वा कथयिष्यन्ति ।’ अथ तैः सर्वै-
रभिहितम्-‘भोः ! युक्तमुक्तं भवता । उक्तञ्च—

‘गुप्तं=यथा तुभ्यं रोचते तथा । मीदाम्=हे शमनुभवाम । वन इति । यदि
चौरेण हृतं स्यात्तदा पुनर्गर्तपूरणं तेन न कृतं स्यात् । त्वमेवेतदपहृतमतो
गर्तपूरणं त्वया चौर्यगोपनाय कृतमित्यर्थः । तस्य=हृतस्य धनस्य । लोप=मृच्छ-
णम् । वीक्षन्ते=पश्यन्ति ॥ ४३५ ॥ धर्माधिकारी=विवादनिर्णयता, (‘जज्ज’) ।
धर्माधिकरणम्=राजकुलम् । (कचहरी ‘अदालत’) । दिव्यार्थे=अमिस्पर्श-भुज-
ग्रहण-तुरारोहण-विश्रमितादन्यतमरूपदिव्यशपथकरणाय । नियुक्त=आदिष्ट । न
सम्यग्दृष्ट=न यथानिर्णीतः । (ठीक फैसला नहीं हुआ) विवादे=वलदे (‘मुकद्मा’) ।
पत्रं=लेख । अन्विष्यते=प्रमाणनया अन्विष्यते गृह्यते च । साक्षिण-अन्विष्यन्ते—

अन्त्यजोऽपि यदा साक्षी विवादे सम्प्रजायते ।

न तत्र विद्यते दिव्यं किं पुनर्यत्र देवताः ! ॥ ४३७ ॥

तदस्माकमप्यत्र विषये महत्कौतूहलं वर्तते । प्रत्यूपसमये युवाभ्यामप्यस्माभिः सह तत्र घनोद्देशे गन्तव्यम्—इति ।

एतस्मिन्नन्तरे पापबुद्धिः स्वगृहं गत्वा स्वजनकमुवाच—‘तात ! प्रभूतोऽयं मयाऽयं धर्मबुद्धेश्चोरितः । स च तव वचनेन परिणतिं गच्छति । अन्यथाऽस्माकं प्राणैः सह यास्यति’ ।

आह—‘वत्स ! द्रुतं वद येन प्रोच्य तद्व्यं स्थिरतां नयामि ।’ पापबुद्धिराह—‘तात ! अस्मि तत्प्रदेशे महाशमी । तस्यां महत्कोटरमस्ति, तत्र त्वं साम्प्रतमेव प्रविश । ततः प्रभाते यदाह सत्यभ्रावणं करोमि, तदा त्वया घाच्यं, यद्—‘धर्मबुद्धिश्चोरः’—इति ।

तथानुष्ठिते प्रत्यूपे ज्ञात्वा पापबुद्धिर्धर्मबुद्धिपुरःसरो धर्माधिकरणिकैः सह तां शमीमभ्येत्य तारस्वरेण प्रोवाच—

‘आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं, यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ ४३८ ॥

भगवति घनदेवते ! आवयोर्मध्ये यश्चौरस्तं कथयं ।’

अथ पापबुद्धिपिता शमीकोटरस्थः प्रोवाच—‘भोः ! शृणुत ! धर्मबुद्धिना हृतमेतद्धनम्’ । तदाकर्ण्य सर्वे ते राजपुरुषा विस्मयोत्फुल्लोचना यावद्धर्मबुद्धेर्विचक्षणोचितं निग्रहे शास्त्रदृष्ट्याऽपलोकयन्ति तावद्धर्मबुद्धिना तच्छमीकोटरं वह्निभोज्यद्रव्यैः परिश्रेष्ठ्य वह्निना सन्दीपितम् । अथ ज्वलति तस्मिन्शमीकोटरे-

इति सम्यन्ध । साधुम्=अचारं (‘साहूनार’) । परिणति=स्थिरताम् । (‘पचना’ ‘पूर्ण’ अधिकार मे आता हे’) । प्राणैः सह=मृत्युना सह । तत्प्रदेशे=घनप्रदेशे । कोटरं=निधुह । (‘खोखला भाग’) । साम्प्रतम्=इदानीमेव । सत्यभ्रावणम्=सत्याऽऽत्ययनिर्णयप्रार्थना । (‘धर्म’ी दुहाई देना) । तथानुष्ठिते=तत्पितरि तत्र गते सति । प्रत्यूपे=प्रभाते । वृत्तम्=चरितम् ॥ ४३८ ॥

ऽर्धदग्धशरीरः स्फुटितेक्षणः करुणं परिदेवयन्पापवृद्धिपिता
निश्चक्राम । ततश्च तैः सर्वैः पृष्टः—‘भोः किमिदम् ?’ इत्युक्ते स
‘पापवृद्धिविचेष्टितं सर्वमिदं’मिति निवेदयित्वापरतः ।

अथ ते राजपुरुषाः पापवृद्धिं शमीशाखायां प्रतिलम्ब्य धर्म-
वृद्धिं प्रशस्येदमूचुः—‘अहो ! साध्विदमुच्यते—

उपायं चिन्तयेत्प्राज्ञस्तथाऽपायं च चिन्तयेत् ।

पश्यतो यकमूर्खस्य नकुलेन हता यकाः’ ॥ ४३९ ॥

धर्मवृद्धिः प्राह—‘कथमेतत् ? । ते प्रोचुः—

२० मूर्खवरुनकुलकथा

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे बहुयकसनाथो वटपादपः । तस्य
कोटरे कृष्णसर्पः प्रतिवसति स्म । स च यकबालकानजातपक्षा
नपि सदैव भक्षयन्कालं नयति स्म । अथैको यकस्तेन भक्षिता
न्यपत्यानि दृष्ट्वा शिशुवैराभ्यात्सरस्तीरमासाद्य घाण्णपूरपूरित
नयनोऽधोमुखस्तिष्ठति । तच्च तादृक्चेष्टितमवलोक्य कुलीरकः
प्रोवाच—‘माम ! किमेवं रुद्यते भवताऽद्य ?’ । स आह—‘भद्र किं
करोमि ? । मम मन्दभाग्यस्य बालकाः कोटरनिवासिना सर्पेण
भक्षिताः । तद्दुःखदुःखितोऽहं रोदिमि । तत्कथय मे—यद्यस्ति
कश्चिदुपायस्तद्विनाशाय ? ।’

तदाकर्ण्य कुलीरकश्चिन्तयामास—‘अयं तावदस्मज्जातिसद्वज्र
घैरी, अतस्तत्तया सत्यानृतमुपदेशं प्रयच्छामि, यथान्येऽपि

विस्फारितनयना । निग्रह=दण्डम् । वह्निभोज्यद्रव्यै=आशुनिर्दाहितृणलाक्षादि
द्रव्यै । स्फुटितेक्षणः=निनष्टनेत्र । परिदेवयन्=विलपन् । उपरत=गृत् । प्रति-
लम्ब्य=तदालम्बनपूर्वकं घातयित्वा ।

प्रशस्य=पारितोषिकादिदानेन सन्तुष्ट्य । उपायम्=विनाश, हानिम् ॥ ४४० ॥

तेन=सर्पेण । शिशुवैराभ्यान्=पुत्रमरणशोकात् । घाण्णपूरपूरितनयनः=
अभुज्जलविल्लोचन । कुलीरकः=वर्कटः । (माम=मम्मा । भद्र=भैष्या)

सर्वे यकाः संक्षयमायान्ति । उक्तञ्च-

‘नवनीतसमां घाणीं कृत्वा चित्तं तु निर्दयम् ।

तथा प्रवोध्यते शत्रुः सान्वयो म्रियते यथा’ ॥ ४४० ॥

आह च-‘माम् ! यद्येवं तन्मत्स्यमांसखण्डानि नकुलधिल-
द्वारात्सर्पकोटरं यावत्प्रक्षिप, यथा नकुलस्तन्मार्गेण गत्वा तं
दुष्टसर्पं विनाशयति ।’ अथ तथानुष्ठिते मत्स्यमांसानुसारिणा नकु-
लेन तं कृष्णसर्पं निहत्य सोऽपि, तद्भृक्षाश्रयाः सर्वे यकाश्च शनैः
शनैर्भक्षिताः । अतो ययं ब्रूमः-‘उपायं चिन्तयेत्-’ इति । ॐ

तदनेन पापबुद्धिना उपायश्चिन्तितो नाऽपायः, ततस्तत्फलं
प्राप्तम् ।’ अतोऽहं प्रवीमि-‘धर्मबुद्धिः कुबुद्धिश्च-’ इति ॐ ।

पदं मूढ ! त्वयाऽप्युपायश्चिन्तितो नाऽपायः, पापबुद्धिषत् ।
तन्न भवसि त्वं सज्जनः, केवलं पापबुद्धिरसि । ज्ञातो मया,
स्वामिनः प्राणसन्देहानयनात् । प्रकटीकृतं त्वया स्वयमेवात्मनो
दुष्टत्वं, फौदिल्यञ्च । अथवा साधिगदमुच्यते-

यन्नादपि कः पश्येच्छिखिनामाहारनिःसरणमार्गम् ।

यदि जलदध्वनिमुदितास्त एव मूढा न नृत्येयुः ॥ ४४१ ॥

यदि त्वं स्वामिनमेनां दशां नयसि ! तदस्मद्विधस्य का
गणना ? । तस्मान्ममासन्नेन भवता न भाव्यम् । उक्तञ्च-

तद्विनाशाय=सर्पनाशाय । सत्यानृत=कमटपूर्णं सत्यम् । सत्यमिव-हितकारकमिव-
भासमानमपि परिणामे हानिकारकम् । नवनीतं=ह्रैयद्वीन=(‘नानी पी’
‘मकपान’) । सान्वयः=सपुत्रवलप्रभृत्यपरिवार ॥४४०॥ स्वया=दमनकेन ।
स्वामिनः=पितृलवस्य । बुद्धे हि प्राणाना सन्देहः स्फुट एवेत्याशयः । शिखि-
नाम्=मयूराणाम् । आहारनिःसरणमार्गं=मलनिर्गमनद्वारं । गुदम् । बह्वभारात्त-
त्वात्तद्गुदस्येति भावः । जलदध्वनिमुदिता=मेघध्वनिध्रुवणद्विदिता । नृत्ये बह्वभार-
स्योच्चैरुत्थापनान्मलनिर्गमनमार्गं(स्वगुदच्छिद)तं स्वयमेवात्मनया बलव्यात्प्रकटी-

तुलां लोहसहस्रस्य यत्र खादन्ति मूपिकाः ! ।

रोजंस्तत्र हरेच्छयेनो बालकं नात्र संशयः ॥ ४४२ ॥

दमनक आह—‘कथमेतत् ?’ । सोऽब्रवीत्—

२१. लौहतुलावणिकपुत्रकथा

अस्ति फर्दिमश्चिदधिष्ठाने जीर्णधनो (नाडुको) नाम वणि-
कपुत्रः । स च विभवक्षयाद्देशान्तरगमनमना व्यचिन्तयत्—

यत्र देशेऽथवा स्थाने भोगा मुक्ता स्ववीर्यतः ।

तस्मिन्विभवहीनो यो वसेत्स पुरुषाधमः ॥ ४४३ ॥

तथा च—येनाहङ्कारयुक्तेन चिरं विलसितं पुरा ।

दीनं वदति तत्रैव यः परेषां—स निन्दितः ॥ ४४४ ॥

तस्य च गृहे लोहपलसहस्रघटिता पूर्वपुरुषोपाजिता तुला
ऽऽसीत् । तां च कस्यचिच्छ्रेष्ठिनो गृहे निक्षेपभूतां कृत्या देशा-
न्तरं प्रस्थितः । ततः सुचिरं कालं देशान्तरं यथेच्छया भ्रान्त्या
पुनः स्वपुरमागत्य तं श्रेष्ठिनमुवाच—‘भोः श्रेष्ठिन् ! दीयतां
मे सा निक्षेपतुला ।

स आह—‘भोः ! नास्ति सा त्वदीया तुला, मूपिकैर्मक्षिते’ति—
जीर्णधन आह—‘भोः ! श्रेष्ठिन् ! नास्ति दोषस्ते यदि मूपिकैर्म-
क्षितेति । ईदृगेयाय संसारः, न किञ्चिदत्र शाश्वतमस्ति । परमहं-
नद्यां स्नानार्थं गमिष्यामि, तत्त्वमात्मीयं शिशुमेनं धनदेयनामानं
मया सह स्नानोपकरणहस्तं प्रेषय’—इति । सोऽपि निजवीर्य-
शोद्धितः स्वपुत्रमुवाच—‘वत्स ! पितृव्योऽयं तव स्नानार्थं यास्यति,

तुलां=तोलनसाधनम् (‘तराजू’ ‘तखड़ी’) । लोहसहस्रस्य=लोहपलसह-
स्रस्य, (पल=१ छटान्, १००० पल=१ मण २२॥ सेर) । हे राजन् ! तत्र=
तस्मिन् देशे ग्रामे वा ॥ ४४२ ॥ अधिष्ठाने=ग्रामे । ‘जीर्णधनः’ इत्यस्य स्थाने
‘नाडुक’ इति पुस्तकान्तरे पाठः । विभवक्षयात्= । विलम्बितं=मुक्तेन स्थितम् ।
परेषां पुरतो दीनं वसति=निष्ठति । वगतीत्यत्र ‘वदती’ति पाठान्तरम् ॥ ४४४ ॥

१ ‘इयेनः हृज्जरहस्यत्र, किं चित्रं यदि पुत्रहृत्’ इति पा० ।

२ चौर्यमयापत्यं इति २ इति अस्ति पाठः ।

तद्रम्यतामनेन सार्धं स्नानोपकरणमादाय'-इति । बहो ! साध्वि-
दमुच्यते—

न भक्त्या कस्यचित्कोऽपि प्रियं प्रदुहते नरः ।

मुक्त्वा भयं प्रलोभं वा कार्यकारणमेव वा ॥ ४४५ ॥

तथा च—

अत्यादरो भवेद्यत्र कार्यकारणवर्जितः ।

तत्राऽऽशङ्का प्रकर्तव्या परिणामे सुखोपहान् ॥ ४४६ ॥

अथाऽसौ घणिकशिखः स्नानोपकरणमादाय प्रहृष्टमनास्ते
नाऽभ्यागतेन सह प्रस्थितः । तथानुष्ठिते स घणिकस्नात्वा तं
शिशुं गिरिगुहायां प्रक्षिप्य तद्भारं गृहच्छिद्ययाऽऽच्छाद्य
सतपरं गृहमागतः ।

पृष्ठ्य तेन घणिका—'भोः ! अभ्यागत ! कथ्यतां कुत्र
मे शिशुर्यस्यया सह नदीं गतः ?'-इति । ॥ आह—'नदीतटात्स
श्येनेन हनः'-इति । श्रेष्ठ्याह—'मित्र्यायादिन् ! किं क्वचिच्छयेनो
पालं हर्तुं शक्नोति ? । तत्समर्पय मे सुतम्, अन्यथा राजकुले
निवेदयिष्यामि'-इति । स आह 'भोः ! नत्ययादिन् ! यथा
श्येनो बाल न नयति,—तथा मृषिका अपि लोहतुलासहस्रघटितां
'तुलां न भक्षयन्ति, तदर्पय मे तुलाम्, यदि दारकेण प्रयोजनम् ।'
पचन्ती विचक्ष्मानी द्वावपि राजकुलं गतौ । तत्र श्रेष्ठौ तार-
स्वरेण प्रोवाच—'भोः अग्रहण्यम् ! अग्रहण्यम् ! मम शिशुरनेन
घोरेणाऽपहतः' ।

अथ धर्माधिकारिणस्तमूचुः—'भोः ! समर्प्यतां श्रेष्ठिसुतः ।'

स आह—'किं करोमि ? । पश्यतो मे नदीतटाच्छयेनेनापहतः

'लोहपदगहसपट्टि' त्यस्य स्थाने—लोहभाषघटिते'ति क्वचित्पाठः । निशेष=
न्यायः । ('परोक्ष') । निशेषतुल=निशेषभूता तुला । शाश्वत=स्थिरम् । तत्=
तस्मात् । स्तनीकरणं=धनसम्पत्तिः । कार्यकरणम्=प्रयोजनादिकम् ('मन्त्र')
॥ ४४५ ॥ श्येनः=वृद्धी ('वाज') । दारकेण=घातकेन । अग्रहण्यम्=मदान-

१ 'मय' इति 'अनुवाक' 'अग्रहण्य' इति च पाठान्तरेण ।

२ (न्यायम्) 'गृह' इति शब्दात् 'कर्म' इति के (नये) ।

शिशुः । 'तच्छ्रुत्वा ते प्रोचुः—'भोः ! न सत्यमभिहितं भवता,
किं श्येनः शिशुं हर्तुं समर्थो भवति ?' ।

स आह—'भो भोः ! श्रूयतां मद्बचः—

तुलां लोहसहस्रस्य यत्र खादन्ति मूपिकाः ।

'राजस्तत्र हरेच्छ-येनो वालकं नात्र संशयः' ॥ ४४७ ॥

ते प्रोचुः—'कथमेतत् ?' । ततः स (श्रेष्ठो-)-सभ्यानामग्रे
आदितः सर्वं वृत्तान्तं निवेदयामास । ततस्तैर्विहस्य द्वावपि तौ
परस्परं संबोध्य तुलां शिशुप्रदानेन सन्तोषितौ । अतोऽहं ब्रवीमि—
'तुलां लोहसहस्रस्य—' इति । ॐ । तन्मूर्ख ! सजीवकप्रसाद-
मसहमानेन त्वयैतत्कृतम् । अहो साध्विदमुच्यते—

प्रायेणाऽत्र कुलान्वितं कुकुलजाः, स्त्रीबहुमं दुर्भगा,

दातारं कृपणा, ऋजूनृजवस्तेजस्विनं कातराः ।

वैरूप्योपहृताश्च कान्तवपुषं, सौख्यस्थितं दुःस्थिताः,

नानाशास्त्रविचक्षणश्च पुरुषं निन्दन्ति मूर्खाः सदा ॥ ४४८ ॥

तथा च—मूर्खाणां पण्डिता द्वेष्या, निर्धनानां महाधनाः ।

प्रतिनः पापशीलानामसतीनां कुलस्त्रियः ॥ ४४९ ॥

तन्मूर्ख ! त्वया हितमप्यहितं कृतम् । उक्तञ्च—

पण्डितोऽपि वरं शत्रुर्न मूर्खो हितकौरवः ।

वानरेण हतो राजा, विप्राश्चौरेण रक्षिताः ॥ ४५० ॥

दमनक आह—'कथमेतत् ? । सोऽब्रवीत्—

२२. नृपसेवकवानर-कथा

कस्यचिद्राज्ञो नित्यं वानरोऽतिमक्तिपरोऽङ्गसेवकोऽन्तः

न्यायः । ('दुहाई सरकार की') सभ्यानां=निर्णेता ('जज मजिस्ट्रेट') ।

संबोध्य=उपदिश्य । ('समझ-बुझावर') । स्त्रीबहुमं=स्त्रीप्रिय, दुर्भगा=

कुलद्राः, असीमममशास्त्रिन्यथ ॥ ४४८ ॥

१ 'विषे रिपतं निर्पना' । २ 'धर्माय पापिनः' ।

३ 'न तु मित्रमण्डितम् । स्ववर्ष्यार्थं मृत्योरे वानरेण हतो नृप.' पा० ।

पुरेऽप्रतिपिद्धप्रसरोऽतिविश्वासस्थानमभूत् । एकदा राज्ञो
निद्रागतस्य चानरे व्यञ्जनं नीत्वा चायुं विदधति राज्ञो घशः-
स्थलोपरि मक्षिकोपचिष्टा । व्यज्जनेन मुहुर्मुहुर्निविध्यमानापि
पुनः पुनस्तत्रैवोपविशति ।

ततस्तेन स्वमाचचपलेन मूर्खेण चानरेण क्रुद्धेन सता तीक्ष्ण
स्रक्मादाय तस्या उपरि ग्रहणं विहितः । ततो मक्षिकोद्गीय
गता तेन शितधारेणाऽसिना राज्ञो घक्षो द्विधा जातं, राज्ञा
मृतञ्च । तस्माच्चिरायुरिच्छता नृपेण मूर्खेऽनुचरो न रक्षणीयः ।

अपरम्—एकस्मिन्नगरे कोऽपि विप्रो महाविद्वान्-परं पूर्य-
जन्मयोगेन धीरो वर्तते । स तस्मिन्पुरेऽन्यदेशादागतांश्चनुरो
यिप्रान्यहूनि घस्तूनि विक्रीणतो दृष्ट्वा विन्तितयान्-‘अहो !
केनोपायेनैषां धनं लभे !’ इति विचिन्त्य तेषां पुरोऽनेकानि
शास्त्रोक्तानि चातिप्रियाणि मधुराणि धनानि जल्पता तेषां
मनसि विश्वासमुत्पाद्य सैषां कर्तुमारब्धा । अथवा साध्य-
दमुच्यते—

असती भवति सलज्जा क्षारं नीरञ्च शीतलं भवति ।

दम्भी भवति विवेकी प्रियवक्ता भवति धूर्तजनः ॥ ४५१ ॥

अथ तस्मिन्नेषां कुर्वति तैर्विप्रैः सद्यंघस्तूनि विक्रीय बहु-
मूल्यानि रत्नानि क्रीतानि । ततस्तानि जह्वामध्ये तस्मिन्
प्रक्षिप्य स्वदेशं प्रति गन्तुमुद्यमो विहितः । ततः स धूर्तविप्रस्ता-
न्यिप्रान् गन्तुमुद्यतान्प्रेक्ष्य चिन्ताव्याकुलितमनाः सञ्जातः ।

‘अहो ! धनमेतच्च किञ्चिन्मम चटितम् । अथैभिः सह यामि,
पथि कापि विपं दत्त्वेताच्चिद्वत्य सर्वरत्नानि गृह्णामि ।’-

-इति विचिन्त्य तेषामग्रे सकरुणं विलप्यैवमाह-‘भो मित्राणि !
यूर्यमामेकाकिनं मुक्त्वा गन्तुमुद्यता, तन्मे मनो भवद्भिः सह

भद्रसेवक=शरीररक्षक । अप्रतिपिद्ध प्रसरो यस्यासौ तथा=अन्त्यरुद्ध-
गमन । तत्रैव=वधसि । तस्या=मक्षिकाया ।

पुरः=अग्रे । तत्समञ्च=पश्यतश्चौरस्य पुरतः । चटितम्=हस्तो लभ

स्नेहपाशेन बद्धं भवद्विरहनास्त्रैव तथाऽऽकुलं सञ्जातं, यथा धृतिः
क्वापि न धत्ते, यूयमनुग्रहं विधाय सद्दायभूतं मामपि सहैव
नयत ।' तद्वचः श्रुत्वा ते करुणार्द्रचित्तास्तेन सममेव स्वदेशं
प्रति प्रस्थिताः ।

अथाऽध्वनि तेषां पञ्चानामपि पल्लीपुरमध्ये व्रजतां ध्याह्वाः
कथयितुमारब्धाः—'रे रे किराताः ! धावत धावत ! सपादलक्ष
धनिनो यान्ति, एतान्निहत्य धनं नयत' !!! ततः किरातैर्ध्याह्व-
यचनमाकर्ण्य सत्वरं गत्वा ते विप्रा लघुप्रहारैर्जर्जरीकृत्य
यत्त्राणि मोचयित्वा विलोकिताः, परं धनं किञ्चिन्न लब्धम् !
तदा तैः किरातैरभिहितम्—'भोः पान्थाः ! पुरा कदापि ध्याह्व-
यचनमनृतं नासीत्, ततो भवतां सन्निधौ क्वापि धनं विद्यते
तदर्पयत, अन्यथा सर्वेषामपि वधं विधाय चर्मं विदार्य प्रत्यङ्ग
प्रेक्ष्य घनं नेप्यामः—'इति ।

तदा तेषामीदृशं वचनमाकर्ण्य चौरविप्रेण मनसि चिन्ति-
तम्—'यदैषां विप्राणां वधं विधायऽङ्गं विलोक्य रत्नानि नेप्यन्ति,
तदा मामपि वधिष्यन्ति । ततोऽहं पूर्वमेवात्मानमरत्नं समर्प्येताम्
रक्षामि । उक्तञ्च—

मृत्योर्विभेदि किं बाल ! न स भीतं विमुञ्चति ।

अद्य वाऽद्वादशतान्ते वा मृत्युर्धैः प्राणिनां ध्रुवः ॥ ४५२ ॥

तथा च—

गवार्थं ब्राह्मणार्थं च प्राणत्यागं करोति यः ।

सूर्यस्य मण्डलं भित्त्वा स याति परमां गतिम् ॥ ४५३ ॥

—इति निश्चित्याऽभिहितञ्च—'भोः किराताः ! यद्येव ततो मां
पूर्वं निहत्य विलोकयत'—इति । ततस्तैस्तथाऽनुष्ठितं तं धन-

'चटित'मिति पाठान्तरम् । ('हमारे हाथ कुछ भी न चला') । धृति=धैर्यम् ।
पल्लीपुरमध्ये=विशालपुरमध्ये । ध्याह्वा=रावाः । (सपादलक्षधनिनः=गवालास
के धनी) । मोचयित्वा=पृथक्कृत्य ('त्यागो लेनर') । अरुन्=विध्या । अरुन्=

रहितमवलोक्याऽपरे चत्वारोऽपि मुक्ताः । अतोऽहं ब्रवीमि-
‘पण्डितोऽपि चर शत्रुः-’इति । ८

अथैवं संवदतोस्तयोः सखीवकः क्षणमेकं पिङ्गलकेन सह
युद्धं कृत्वा तस्य खरनखरप्रहारामिदृतो गतासुर्वसुन्धरापीठे
निपपात ।

अथ तं गतासुमवलोक्य पिङ्गलकस्तद्रुणस्मरणार्द्रहृदयः
प्रोवाच-‘भोः ! अयुक्तं मया पापेन कृतं सखीवरं व्यापादयता ।
यतो विश्वासघातादन्यन्नास्ति पापतरं कर्म । उक्तञ्च—

मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यश्च विश्वासघातरः ।

ते नरा नरकं यान्ति यावच्चन्द्रदिवाऋतौ ॥ ४५४ ॥

भूमिक्षये राजविनाश एव मृत्यस्य वा बुद्धिमतो विनाशे ।

नोयुक्तमुक्तं ह्यनयो समत्वं, नष्टापि भूमिः सुलभा न भूत्या ॥ ४५५ ॥

तथा मया सभामध्ये स सर्वैव प्रशंसितः । तर्हि कथयि-
ष्यामि तेषामप्रतः । ? उक्तञ्च—

उक्तो भवति यः पूर्वं ‘गुणवा’ निति संसदि ।

न तस्य दोषो यत्कव्यः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा ॥ ४५६ ॥

एव यदुविधं प्रलपन्तं दमनकः समेत्य सहर्षमिदमाह—
‘देव ! कातरतमस्तवेप न्यायो, यद्-द्रोहकारिणं शप्यभुजं
हृत्वेत्य शोचसि ! । तन्नैतदुपपन्नं भूभुजाम् । उक्तञ्च—

पिता वा यदि वा भ्राता पुत्रो भार्याऽथवा सुहृत् ।

प्राणद्रोहं यदा गच्छेद्वन्तव्यो, नास्ति पातकम् ॥ ४५७ ॥

रत्नरहितम् । तथानुष्ठिते-पण्डितचौरे हते सति । गतासु=मृत सन् । पापेन=
पापशालिनः । भूमिक्षये=गति राजविनाश एव=राजो विनाश एव मन्तव्यः ।
किञ्च योग्यस्य मृत्यस्य विनाशे च राजविनाशो मन्तव्यः । परमनयोर्भूमिमृत्य
योर्विनाशयो समतान्, यतो नष्टापि भूमिः सुलभा, पर नष्टा भूत्या न सुलभा
इति सम्बन्धः ॥ ४५५ ॥ तेषां=गम्यानाम् । यदा राजप्राणद्रोहं गच्छेत्=राज
वधायतं स्यात्तदा तौऽन्य एव=तन्=हते=पातकं नास्तीत्यर्थः ॥ ४५७ ॥

तथा च—

राजा धृणी, ब्राह्मणः सर्वभक्षी

स्त्री चाऽन्नपा, दुष्टमतिः सहायः ।

प्रेम्यः प्रतीपोऽधिकृतः प्रमादी,

त्याज्या अमी, यश्च कृतं न वेत्ति ॥ ४५८ ॥

अपि च—

सत्याऽनृता च परुषा प्रियवादिनी च

हिंसा दयालुरपि चाऽर्थपरा वदान्या ।

भूरिव्यया प्रचुरचित्तसमागमा च

वेद्याङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ ४५९ ॥

अपि च—

अकृतोपद्रवः कश्चिन्महानपि न पूज्यते ।

पूजयन्ति नरा नागान्न तार्क्ष्यं नागघातिनम् ॥ ४६० ॥

तथा च—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भापसे ।

गतासूनगतासृन्ध नाऽनुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ४६१ ॥

धृणी=दयावान् । अन्नपा=निर्लब्धा । सहाय=अनुचरः । मित्रश्च । प्रेम्य=मृत्युः ।
प्रतीप=विरुद्धः । अधिकृत=अधिकारहृत् । (अफसर) प्रमादी=अनवधानपरः ।
(‘वेपरवाह’) । कृतं न वेत्ति=कृतज्ञ ॥

सत्या=सत्यवदवभासमानाऽपि । अनृता=कूटस्पष्टकुटिला । प्रियवादिनी=
प्रियंवदाऽपि, परुषा=रुठोरा । दयालु=दयापराऽपि । हिंसा=हिंसापरा । अर्थ-
परा=धनलोलुपा । वदान्या=दानपरा च । निष्पश्येति पाठान्तरम् । भूरिव्यया,
बहुलायव्ययवती च । नृपनीति=राजनीति । अनेकरूपा=विरोधिनानागुणवती ॥
॥ ४५९ ॥ महानपि=पूजनीयगुणोपेनोऽपि । अकृतोपद्रवः=अत्रेः शब्दः । नागान्=
सर्पान् । तार्क्ष्यं=गरुडम् ॥ ४६० ॥

प्रज्ञावादान्=पाण्डित्यपूर्णानि वाक्यानि । (‘बहुत घड़ घड़ पर बोलने
हो’) । गतासृन्=मृतान् । अगतासृन्=जीवितोऽपि लोकान् ॥ ४६१ ॥

एवन्तेन सम्योधित पिङ्गलकः सञ्जीवकशोकं त्यक्त्वा
दमनकसाचिव्येन राज्यमकरोत् ॥ *

इति श्रीधिष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रे मित्रभेदं नाम प्रथमं तन्त्रम् ।

तेन=दमनकेन । सम्योधित=सम्यक् प्रबोधित । सान्त्वित । दमनक
साचिव्येन=दमनक सचिव कृत्वा । राज्यम्=राननसाम्राज्यम् ।

मित्रभेदमिति । मित्रयोर्भेदो यस्मिंस्तन्त्रे तन्मित्रभेदमिति विग्रहः । मित्र-
भेद इति पाठे तु मित्रयोर्मित्राणां वा भेद-मित्रभेद । उपचाराच्च कथाशोऽपि
मित्रभेद इत्युच्यते इत्यवधेयमिति शिवम् ॥

इति श्रीजगद्धिदितमाहात्म्य पट्टशाल्मवाचस्पति महामण्डलमार्तण्ड पण्डितराज-

श्रीस्नेहिरामशास्त्रिणां पात्रेण, 'प्रतिवादिमयङ्करभयङ्कर' विद्यावाचस्पति-

न्यायशास्त्राचार्य-श्री शिवनारायणशास्त्रिणा पुत्रेण,

श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा विरचिताया पञ्चतन्त्रा

ऽभिनवराजलक्ष्म्या मित्रभेद नाम

प्रथम तन्त्रम् । *

ॐ अथ मित्रसम्प्राप्तिः ॐ

अथेदमारभ्यते मित्रसंप्राप्तिर्नाम द्वितीयं तन्त्र, यस्यायमा-
दिमः श्लोकः—

असाधना अपि प्राज्ञा बुद्धिमन्तो बहुश्रुताः ।

साधयन्त्याशु कार्याणि काकाऽऽसुमृगैर्कूर्मवत् ॥ १ ॥

तद्यथाऽनुश्रूयते—‘अस्ति दक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं
नाम नगरम् । तस्य नातिदूरस्थो महोच्छ्रायवान्, नानाविहङ्गो-
पभुक्तफलः, कीटैरावृतकोटरश्छायाश्वासितपथिकजनसमूहो-
न्यग्रोधपादपो महान् । अथवा युक्तम्—

छायामुमृगः शकुन्तनिवहैर्विष्वग्विलुप्रच्छदः

कीटैरावृतकोटर, कपितुले, स्कन्धे कृतप्रश्रयः ।

त्रिश्रब्धं मधुपैर्निर्णीतकुसुम, श्लाघ्यः स एव द्रुम,

सर्वाङ्गैर्बहुसत्त्वसङ्गमुत्तमो भूभारभूतोऽपरः ॥ २ ॥

* श्रीगुरुप्रसादशालिविरचिता अभिनवराजलक्ष्मीः *

वाचस्पत्यवतारश्रीसंहिरामजिज्ञासिणाम् ।

भरमण्डलमार्तण्डपादपङ्कजयोर्मजे ॥ १ ॥

असाधना = साधनोपावहीना । बहुश्रुता = व्यवहारकुशल । श्रुतगम्यता
॥ १ ॥ महोच्छ्रायवान् = अतिविशाल । ‘नगादारोह उच्छ्राय’ इत्यमर । नाना-
विहङ्गोपभुक्तफलः = अनेकपक्षिन्दास्वादितफल । छायया आश्रयिता = मन्त्रो-
पिता — पयिरपनगमूढा येनासीं तथा । छायायामाश्रयिता परिश्रान्ता इति वा ।
न्यग्रोधपादपः = वटवृक्ष । छायेति । छायाविधान्तहरिणः । शकुन्ताना = पक्षिणां,
निवहै = वृन्दैः, विष्वक् = गमन्तार, विद्रुता = छिन्ना, छदः = पान्ति यस्यागौ
तथाभूत । कीटैः = सर्पादिभि आहतानि = पूर्णानि, कोटराणि यस्यासीं तथा ।
कपितुले = अनरयूषे, स्कन्धे = प्रकण्ठे, द्रुमः = प्रश्रयः = प्रायो निरागध यस्यागौ

१. ‘वाचस्पत्यवतारश्रीसंहिरामजिज्ञासिणाम्’ इति पाठो दृश्यते । अत्र नाः
अन्तर्गतं नञ्छब्दः = विष्वक्पदार्थः दृश्यते विप्रदः ।

तत्र च लघुपतनको नाम घायकः प्रविशन्ति स्म । स
 कदाचिन्म्राणयामार्थं पुरमुद्दिश्य प्रचलितो याचन्यश्रुति, नायका-
 लहस्योऽतिवृत्ततनुः स्फुटितचरण ऊर्ध्वयेनो यमकिदुराकारो
 नरः सम्मुखो यभूय । अथ नं दृष्ट्वा शङ्कितमना ध्वनिस्तयम्-
 'यद्यं दुरागमाऽथ ममाध्वयवटपादपमंमुखोऽभ्येति, तत्र नायके,
 किमय वटपादिनां विदहमानां मल्लयो मयिप्रति ?' । एवं वट-
 पदं विधिमय सारणाभिप्राय नमेय वटपादं मया सार्थान्वि-
 दहमानोऽप्य- 'भोः ! अयं दुरागमाऽध्वयो जालमण्डलदहनः
 सम्भ्येति, तस्ययथा तस्य न विध्यमभीयम्, एव जालं प्रसार्य
 मण्डलाग्रोऽप्ययति, ते तण्डला मयद्विः सर्वेगवि बालवृत्-
 तदना द्रष्टव्याः' । एवं यदनन्तस्य न दुष्पक्षस्तत्र वटतले
 सामान्य जालं प्रसार्य सिन्दुरागमदनांमण्डलाग्रप्रक्षिप्य मातृदूरं
 गत्वा निभृतः स्थितः । अथ ये पक्षिणस्तत्र गिगतास्ते स्फु-
 पतनरूपास्वर्गालया निषास्तितास्नांमण्डलान्, हाहाहाहाहा-
 निव घोषमाणा निभृतास्तस्युः ।

अत्राक्षरे विद्यमानो नाम कथोत्तराजः सहस्रपरिहारः प्राण-
 पात्रार्थं परिधमंस्नांमण्डलाग्रदहनोऽपि वर्यहासुपतनवेन निषा-
 र्गमाजोऽपि जिह्वालीन्यादहननाधमयनम्, सर्वान्पात्रे निदह्य ।
 अथवा नाभिदमयति-—

जिह्वालौल्यप्रसक्तानां जलमध्यनिवासिनाम् ।
अचिन्तितो वधोऽज्ञाना मीनानामिव जायते ॥ ३ ॥

उक्तञ्च—

पौलस्त्यः कथमन्यदारहरणे दोषं न विज्ञातवान् ?
रामेणापि कथं न हेमहरिणस्यासम्भवो लक्षितः ? ।
अक्षैश्चापि युधिष्ठिरेण सहसा प्राप्तो ह्यनर्थः कथं ?
प्रत्यासन्नविपत्तिमूढमनसां प्रायोः मतिः क्षीयते ॥ ४ ॥

तथा च—

कृतान्तपाशयद्धानां दैवोपहतचेतसाम् ।
बुद्धयः कुञ्जगामिन्यो भवन्ति महतामपि ॥ ५ ॥
अत्रान्तरे लुब्धकस्तान्यद्धान्विज्ञाय प्रहृष्टमनाः प्रोद्यतयष्टि-
स्तद्वधार्थं प्रधावितः । चिद्यप्रीयोऽप्यात्मानं सपरिधारं वद्ध
मत्वा लुब्धकमायान्तं दृष्ट्वा तान्कपोतानूच्ये-अहो न भेतव्यम् !

उक्तञ्च—

व्यसनेष्वेव सर्वेषु यस्य बुद्धिर्न हीयते ।
स तेषां पारमभ्येति तत्प्रभावादसंशयम् ॥ ६ ॥
संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ।
उदये सविता रक्तो रक्तश्चाऽस्तमये तथा ॥ ७ ॥

तत्सर्वे वयं हेलयोद्गीय सपाशजाला अस्याऽदर्शनं गम्या

जिह्वालौल्यप्रसक्तानाम्=स्वाद लुब्धानां, अज्ञाना, जलमध्यनिवासिना मीना-
नामिव जलमध्यनिवासिनाम् । (जल=जड) अचिन्तित=अतर्कित, वधो जायते
॥ ३ ॥ पौलस्त्य=रावण । अन्यदारहरणे=नीताहरणे । लक्षित=ज्ञात । अक्षै=
पाशैः । अनर्थ,=राजताशरूप । क्षीयते=नश्यति ॥ ४ ॥ कृतान्त=यम । कुञ्ज
गामिन्य=विजङ्गमना, निपरीता, कुष्ठिना इति यावन् ॥ ५ ॥ तद्वधार्थं=कपोत
वधार्थम् । हीयते=अवर्तीदति । तेषां=व्यगनानाम् । तत्प्रभावान्=बुद्धिगम-
नान् ॥ एकरूपता=वादस्यम् । रक्त=रक्तार्ण, अनुरक्तश्च ॥ ७ ॥ हेन्या=

मूर्तिं प्राप्नुमः । अथ चेद्भयविकल्पाः सन्तो हेलया समुत्पातं न करिष्यथ, ततो मृत्युमवाप्स्यथ । उक्तञ्च—

तनवोऽप्यायता नित्यं तन्तयो बहुलाः समाः ।

बहून्बहुत्वादायासान्सहन्तीत्युपमा सताम् ॥ ८ ॥

तथाऽनुष्ठिते लुब्धको जालमादायाऽऽकाशे गच्छतां तेषां पृष्ठतो भूमिस्थोऽपि पर्यधावत् । तत ऊर्ध्वाननः श्लोकमेनमपठत्—

‘जालमादाय गच्छन्ति संहताः पक्षिणोऽप्यमी ।

यावश्च विचदिष्यन्ति पंतिष्यन्ति न संशयः’ ॥ ९ ॥

लघुपतनकोऽपि प्राणयात्राक्रियां त्यक्त्वा ‘किमत्र भविष्यतीति कुतः हलात्तत्पृष्ठतोऽनुसरति । अथ दृष्टेरगोचरतां गतान् विशाय लुब्धको निराशः श्लोकमपठत् । उक्तञ्च—

नहि भयति यन्न भाव्यं, भवति च भाव्यं विनापि यत्नेन ।

फरतलगतमपि नश्यति, यस्य हि भयितव्यता नास्ति ॥ १० ॥ ✓

तथा च—

पराङ्मुखे विधौ चेत्स्यात्कथंचिद्रविणोदयः ।

तत्सोऽन्यदपि सङ्ग्रहं याति शङ्कनिधिर्यथा ॥ ११ ॥

तदारतां तावद्विहङ्गामिपलामो यावत्कुटुम्बपर्यन्तोपायभूतं

अवनया, अनायासेन च । अस्य=लुब्धकस्य । ‘हेलावहारिलगयोरिति वीश यथा-तनवः=शुभा । आयता=दीर्घाः । तन्तवः=सूत्राणि । बहुला=बहवः । समा=समाना । बहुत्वात्=अनेकत्वात् मिलितत्वाच्च । यथा बहून् आयातान्=पय-णादिभारादिष्वेवान् । सहन्ति=सहन्ते । तथा लोकेऽपि संहतिः कार्यमाधिदेव्यर्थः ॥ ८ ॥

तथाऽनुष्ठिते । हेलयोऽनेनपुपशियु । नदीति यन्वार्यं न भाव्यं, तन्न मरत्येव, यच्च राक्षसाभ्यं=भावि, तद्विनापि यत्नेन भवत्येव । यस्य=पुंसः, धनार्थं मयितव्यता=भाग्यं, भवनाशयो या ॥ १० ॥ विधौ=दैवे । पराङ्मुखे=अननुहते । द्रवेणोदयः=धनलाभः । तन्=तदा । सः=शत्रिणोदयः । अन्यदपि=स्वनिष्ठस्थमपि धनम् । शङ्कनिधिरिति । केनचिद्वैशेन वम्बचन द्विजस्य शिवार्तिनः शङ्क-

जालमपि मे नष्टम् । चित्रग्रीवोऽपि लुब्धकमदर्शनीभूतं ज्ञात्वा
तानुवाच-‘भोः ! निवृत्तः स दुरात्मा लुब्धकः । तत्सर्वैरपि
स्वस्थैर्गम्पतां महिलारोप्यस्य प्रागुत्तरदिग्भागे । तत्र मम सुहृ-
द्विरण्यको नाम मूपकः सर्वेषां पाशच्छेदं करिष्यति । उक्तञ्च-
सर्वेषामेव मर्त्यानां व्यसने समुपस्थिते ।

वाद्यात्रेणापि साहाय्यं मित्रादन्यो न सन्दधे ॥ १० ॥

एवन्ते कपोताश्चित्रग्रीवेण संबोधिता महिलारोप्ये नगरे
हिरण्यकविलदुर्गे प्रापुः । हिरण्यकोऽपि सहस्रविलदुर्गे प्रविष्टः
सन्नकुतोभयः सुखेनास्ते । अथवा साध्विदमुच्यते—

अनागत मय दृष्ट्वा नीतिशास्त्रविशारदः ।

अवसन्मूपकस्तत्र कृत्वा शतमुख विलम् ॥ १३ ॥ ✓

दष्ट्राविरहितः सर्पो मण्डीनो यथा गजः ।

सर्वेषां जायते वश्यो दुर्गहीनस्तथा नृप ॥ १४ ॥

तथा च-न गजाना सहस्रेण न च लक्षेण वाजिनाम् ।

तत्कर्म साध्यते राज्ञा दुर्गेणैकेन यद्वणे ॥ १५ ॥

शतमेकोऽपि सन्वत्ते प्राकारस्थो धनुर्धरः ।

तस्मादुर्गं शशसन्ति नीतिशास्त्रविदो जनाः ॥ १६ ॥

निधि-राज्ञाकारो निधिरपह्न, ततो दुःखितेन विप्रेण प्रार्थितः शम्भुर्मृपराज्ञं
पूर्वराज्ञादपि गुणवत्तरतया भाष्यमानं दत्तवान् । तद्वृणार्षर्णनलुब्धेन वणिजा
स्वद्विणमहितं पूर्वं गृहीतं शङ्खनिधिं दत्त्वा स मृपाराज्ञो (लघोऽराज्ञः) गृहीतः,
रा च केवलं वदति, न निधिदपि ददातीति शर्मधनपहारो वैश्यस्य शङ्खनिधि
चौर्यफलनया जत इति लंछिनी कथा ।

विद्वद्गामिणयः=पश्चिमानस्य-लोभः । बुद्धुस्वार्तन=बुद्धुस्ववीविस (‘रोनी’) ।

स्वस्थै=अव्याकुलैः, मध्ये=विधत्ते ॥ १० ॥ हिरण्यकस्य विलमेव दुर्गं (‘मिला’) ।

भकुनाभयः=निर्भयः । अनागतमपि=अनुपस्थितमपि, दृष्ट्वा=बुद्ध्वा पूर्वमेव

विभाष्य । दष्टा=निपदष्टा (‘जहर के दात’) ॥ १४ ॥ साध्यते=जाते

१ दान्यपि पठन्ति ॥ १५ ॥ स-यत्ते=यध्यते ॥ १६ ॥

अथ चित्रग्रीवो विलमासाद्य तारस्थरेण प्रोवाच-‘भो ! भो ! मित्र हिरण्यक ! सत्वरमागच्छ, महती मे व्यसनावस्था वर्तते’ ।

तच्छ्रुत्वा हिरण्यकोऽपि विलदुर्गान्तर्गतः सम्प्रोवाच-‘भो ! को भवान् ?, किमर्थमायातः ?, किं कारणम् ?, कीदृके व्यसनावस्थानम् ? तत्कथ्यताम्’-इति ।

तच्छ्रुत्वा चित्रग्रीव आह-‘भो ! चित्रग्रीवो नाम कपोतराजोऽहं ते सुहृत्, तत्सत्वरमागच्छ, गुरुतरं प्रयोजनमस्ति ।

तदारुण्यं पुलकिततनुः प्रहृष्टात्मा स्थिरमनास्त्वरमाणो निष्क्रान्तः ।

अथवा साध्यदमुच्यते- ।

‘सुहृदः स्नेहसंपन्ना लोचनानेन्ददायिनः ।

गृहे गृह्यता नित्यमागच्छन्ति महात्मनाम् ॥ १७ ॥

आदित्यस्योदयस्तान् ! ताम्बूलं भारती कथा ।

इष्टा भार्या मुमित्रश्च अपूर्वाणि दिने दिने ॥ १८ ॥

‘सुहृदो भवन्ते यस्य समागच्छन्ति नित्यशः ।

चित्ते च तस्य सौख्यस्य न किञ्चित्प्रतिमं सुखम्’ ॥ १९ ॥

अथ चित्रग्रीव संपरिचारं पाशशब्दमालोच्य हिरण्यकः सविपादमिदमाह-‘भो ! किमेतत् ?’ ।

स आह-‘भो ! जानन्नपि किं पृच्छसि ? । उक्तञ्च यतः-

यस्मात् येन च यदा च यथा च यथ

यावत् यत्र च शुभाऽशुभात्मकम् ।

तारस्थरेण=उद्यैः स्तरेण । व्यसनावस्था=निपतिदशा । गन्वरं=दीप्तिम् ।

गुरुतरम्=अनिमदत् । पुलकिततनुः=हृष्यंभयविनन्देहः । स्थिरमना=नि रुद्ध-

चित्तः । महात्मनः=भगवत्सालिनाम् । गृह्यतां=गृह्यताम् ॥ १७ ॥ हे तां=हे

पत्नी !, भारती कथा=महाभारतस्येयं कथा । इष्टा=प्रिया । अपूर्वाणि=नवीन-

वस्तुमानि । प्रतिमं=तुल्यम् ॥ १९ ॥ अत्र यथयथं शुभाशुभं=शुभं दुष्टं वा

तस्माच्च तेन च तदा च तथा च तच्च
तावच्च तत्र च कृतान्तवशादुपैति ॥ २० ॥

तत्प्राप्तं मयैतद्वन्धनं जिह्मालौल्यात् । सांम्प्रतं त्वं सत्वरं
'पाशविमोक्षं कुरु ।' तदाकर्ण्य हिरण्यकः प्राह—

अर्धाधार्द्योजनशतादामिपं वीक्षते खगः ।

सोऽपि पार्श्वस्थितं देवाद्वन्धनं न च पश्यति ॥ २१ ॥

तथा च—

रविनिशाकरयोर्महपोडनं गजभुजङ्गविहङ्गमयन्धनम् ।

मतिमतां च निरीक्ष्य दरिद्रतां 'विधिरहो बलया' निति मे मतिः ॥ २२ ॥

तथा च—

'व्योमैकान्तविहारिणोऽपि विहगाः संप्राप्नुवन्त्यापदं

वध्यन्ते बडिशैरगाधसलिलान्मीनाः समुद्रादपि ।

दुर्णोतं किमिहास्ति ? किञ्च सुकृतं ? कः स्थानलाभे गुणः ?

कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ २३ ॥

एवमुन्त्या चित्रग्रीवस्य पाशं छेत्तुमुद्यतं स तमाह—'भद्र !

मा मैवं कुरु, प्रथमं मम भृत्यानां पाशच्छेदं कुरु, तदनु ममाऽपि

च !' तच्छ्रुत्वा कुपितो हिरण्यकः प्राह—'भोः ! न युक्तमुक्तं

भयता, यतः—स्वामिनोऽनन्तरं भृत्याः।' स आह—'भद्र ! मा मैवं

यद, मदाश्रयाः सर्वे पते वराकाः, अपरं स्वकुटुम्बं परित्यज्य

समागताः, तत्कथमेतायन्मात्रमपि सम्मानं न करोमि । उक्तञ्च—

आत्मकर्म=स्वभोग्यं फलं, तत् तथैव—तत्रैव स्थाने कृतान्तवशात्=अदृष्टवशात्,

उपैति=आगच्छति । उपैति=तं जनो मुञ्जे इति वा ॥ २० ॥

अर्धाधार्द्य=पादमितात् योजनशतात् । (२५ योजन=१०० कोश) ।

आमिपं=स्वभक्ष्यं मासम् । खग=गृध्रादिः ॥ २१ ॥ महपोडनं=राहुग्रहणक्षेपः ।

गजभुजङ्गविहङ्गानां=हस्ति सर्पपक्षिणाः । बन्धनं=जालादिना बन्धनम् । अहो ! =

आश्चर्यं, विधि=दैवम् ॥ २२ ॥ व्योमेति । गगनमात्रसञ्चारिणोऽपि पक्षिणः,

बन्धनरूपामापदं प्राप्नुवन्ति । बडिशैः=मत्स्यग्रहणसाधनैर्जलान्तःस्था अपि मत्स्या

वध्यन्ते । किं दुष्टं ? पापं, किंवा सुकृतं=पुण्यं ? विशिष्टजलादिदुर्गमस्थानलाभे

यः संमानं सदा धत्ते भृत्यानां क्षितिपोऽधिकम् ।

विताऽभावेऽपि तं हृष्टास्ते त्यजन्ति न कर्हिचित् ॥ २४ ॥

तथा च—

विश्वासः सम्पदा मूलं तेन यूथपतिर्गजः ।

सिंहो मृगाधिपत्येऽपि न मृगैः परिवार्यते ॥ २५ ॥

अपरं—मम कदाचित्पादाच्छेदं कुर्वतस्ते दन्तभङ्गो भवति,
अथवा दुरात्मा लुब्धकः समम्येति, तद्धून मम नरकपात पथ ।

उक्तञ्च—

सदाचारेषु भृत्येषु संसीदत्सु च यः प्रभुः ।

मुग्धी स्यान्नरकं याति परग्रेहं च सीदति ॥ २६ ॥

तच्छ्रुत्वा प्रहृष्टो हिरण्यकः प्राह—भोः ! येनयहं राजधर्मं,
पर मया तय परोक्षा कृता, तत्सर्वेषां पूर्वं पादाच्छेदं करिष्यामि ।
भयान्धनेन विधिना बहुफपोतपरिवारो भविष्यति । उक्तञ्च—

कारण्यं संविभागश्च यस्य भृत्येषु सर्वदा ।

सम्भाव्यः स महीपालस्त्रिलोक्यस्यापि रक्षणे ॥ २७ ॥

एवमुक्त्वा सर्वेषां पादाच्छेदं कृत्वा हिरण्यकश्चित्रप्रीयमाह—
'मित्र ! गम्यतामधुना स्वाधयं प्रति, भूयोऽपि व्यसनेप्राप्ते समा-
गन्तव्यम्'—इति । तान्समग्रेष्व हिरण्यकः पुनरपि मुग्धं प्रविष्टः ।

चित्रप्रीयोऽपि सपरिवातः स्वाधयमगमत् । अथवा
साध्विदमुच्यते ।

या यो गुणः । न निमिषः । हा ! केवलं व्यगनव्याप्तेन=विपत्तिच्छेदेन=कालो
जगत्सर्वनात्यर्थः ॥ २३ ॥ मृगया—इत्यस्य 'गम्भाय्या' इति शेषः । ग-स्यार्थोऽन्यर्थः ।

संम=विश्वासेन । मृगविपत्तिरपि न मृगैः मेध्यतेऽविश्वकात् । विश्वगाय
पुन=गृहणां गजो भवे परिवार्यते ॥ २५ ॥ पर=परलोके । नरकं याति=
नरके पतति । इद=अस्मिन् लोके । सीदते=ऐशाननुभवः ॥ २६ ॥ राजधर्मं=
राजर्तुम् । अनेन विधिना=कारण्यपूर्णव्यवहारदिना । कारण्यं=भरुता ।
संविभागः=भूमिभूषणचर, गम्यगतेऽत्र, ययदेव्यं साध्विदः । स महीपाल-
श्चेत्यस्याऽपि रक्षणे=गम्भाय्य=सर्वलोकपालोऽयं भविष्यतीति गम्भाय्येत्यर्थः ।

मित्रवान्साधयत्यर्थान्दुःसाधानपि वै यतः ।

तस्मान्मित्राणि कुर्वन्त समानान्येव चाऽऽत्मनः ॥ २८ ॥

लघुपतनकोऽपि वायसः सर्वे तं चित्रग्रीवबन्धमोक्षमवलोक्य विस्मितमना ध्यचिन्तयत्-‘अहो ! बुद्धिरस्य हिरण्यकस्य, शक्तिश्च, दुर्गसामग्री च । तदीदृगेव विधिर्विहङ्गानां बन्धनमोक्षात्मकः । यद्यप्यहं न कस्यचिद्विश्वसिमि, चलप्रकृतिश्च, तथाप्येनं मित्रं करोमि । उक्तञ्च-

अपि सम्पूर्णतायुक्तैः कर्तव्याः मुद्गदो वृधैः ।

नदीशः परिपूर्णोऽपि चन्द्रोदयमपेक्षते ॥ २९ ॥

एवं सम्प्रधार्य पादपादवतीर्य विलङ्घ्यारमाश्रित्य चित्रग्रीवबन्धनेन हिरण्यकं समाहृतवान्-‘एहोहि भो हिरण्यक ! एहि । तच्छब्दं श्रुत्वा हिरण्यको ध्यचिन्तयत्-‘किमन्योऽपि कश्चित्कपोतो बन्धनशेषस्तिष्ठति येन मां व्याहरति !’ आह च-भोः ! को भवान् ?’ । स आह-‘अहं लघुपतनको नाम वायस ।’

तच्छ्रुत्वा विशेषादन्तर्लीनो हिरण्यक आह-‘भोः ! द्रुत गम्यतामस्मात्स्थानात् ।’ वायस आह-‘अहं तव पार्श्वे गुरुकार्येण समागतः, तर्हि न क्रियते मया सह दर्शनम् ?’

हिरण्यक आह ! न मेऽस्ति त्वया सह सङ्गमेन प्रयो-

॥ २७ ॥ शक्ति=सामर्थ्यम् । दुर्गसामग्री=दुर्गादिरक्षासामग्री च । ‘अस्ती’ति शेष । विहङ्गानां=पक्षिणाम् । ईदृगिति । यथा चित्रग्रीवेण धैर्यमवलम्ब्य हिरण्यकसाहाय्येनात्मा मोचितो बन्धनादेवं सर्वैरेव पक्षिभिर्बुद्धि-मित्रादिबलेनात्मा विपत्तेर्मोचनीय इत्यर्थः । बन्धमोक्षप्रसङ्गश्च पक्षिणा प्रायो भवत्येवेति मयाऽपि स्वबन्धमोक्षार्थमेव मित्रतयाऽऽश्रयणीय एवेत्याशयः । एनं=हिरण्यकम् । सम्पूर्णतायुक्तैः=समृद्धैः, शक्तिसालिभिश्च ॥ २९ ॥ सम्प्रधार्य=निश्चित्य । पादपाद=वृक्षात् । विशेषात्=पूर्वपक्षयाप्यधिकम् । अन्तर्लीनं=विलान्तर्निगूढः सन् । तव

१ ‘समान्येव त्रिधाऽऽत्मनः’ इति पा० ।

२ ‘सम्पूर्णतापि कर्तव्य मित्रमप्युदयाधिना । उदधिः परिपूर्णोपि रक्षतेर्जलमपेक्षते’ ॥ पा०

जनम्'—इति । स आह—'भो ! चित्रग्रीवस्य मया तव सकाशात्पाशमोक्षणं दृष्टम् तेन मम महती प्रीतिः सञ्जाता । तत्कदाचिन्ममापि बन्धने जाते तव पार्श्वान्मुक्तिर्भविष्यति । तत्क्रियता मया सह मेत्री ।'

हिरण्यक आह—'अहो ! त्वं भोक्ता, अहं ते भोज्यभूतः, तत्कथं त्वया सह मम मेत्री ? तद्गम्यताम् । मेत्री विरोधभावात्कथम् ? । उक्तञ्च—

ययोरैव समं रिक्तं ययोरैव समं कुलम् ।

तयोर्मैत्री विधादञ्च, न तु पुष्टविपुष्टयो ॥ ३० ॥

नथा च—

यो मित्रं कुरते मूढ आत्मनोऽसदृशं क्षुधी ।

हीनं वाऽप्यधिकं वापि हास्यतां यात्यसौ जनः ॥ ३१ ॥

तद्गम्यताम्'—इति । घायस आह—'भो हिरण्यक ! एषोऽहं तव दुर्गठारे उपविष्टः, यदि त्वं मेत्रीं न करोषि—ततोऽहं प्राणमोक्षणं तत्राग्रे करिष्यामि । अञ्चारम्यं प्रायोपवेशनं मे स्यात्—' इति । हिरण्यक आह—'भो ! त्वया वैरिणा सह कथं मेत्रीं करोमि ? । उक्तञ्च—

वैरिणा न हि सन्ध्यात्मुष्टिप्रेनापि सन्धिना ।

मुलतमपि पानीयं शमयत्येव पाचकम् ॥ ३२ ॥

घायस आह—'भो ! त्वया सह दर्शनमपि नास्ति,—कृतो वैरम् ! तत्किमनुचितं यदस्ति ? । हिरण्यक आह—'द्विविधं वैरं भवति सदृजं वृत्रिमञ्च । तत्सदृजवैरी त्वमस्माकम् । उक्तञ्च—

सकाशान्—त्वया कृतम् । भान्ता=भयकः । विरोधभावात्=विरोधात् । मैत्री कथं ? न कथमनुचितेति भावः । पुष्टविपुष्टयो=अधिस्वल हीनवर्गयोः ॥ ३० ॥

प्राणमोक्षणं—प्राणत्यागः । प्रायोपवेशनं=मरणपर्यन्तमजत्यागः, ('अनशनं' 'धरणा') । सन्ध्यात्—मेघेन पुर्यात् । मुष्टिप्रेन=अतिदृढेन, स्वानुकूलमेव

कृत्रिमं नाशमभ्येति वैरं द्राक् कृत्रिमैर्गुणैः ।

प्राणदानं विना वैरं सहजं याति न क्षयम् ॥ ३३ ॥

वायस आह—‘भोः ! द्विविधस्य वेरस्य लक्षणं श्रोतुमिच्छामि, तत्कथ्यताम् ।’ हिरण्यक आह—‘भोः ! कारणेन निर्वृत्तं कृत्रिमम् । तत्तदहोपकारकरणाद्गच्छति । स्वाभाविकं पुनः कथमपि न गच्छति । तद्यथा—‘नकुल-सर्पाणाम्, शष्पभुङ्गनखायुधानाम्, जलचक्रयोः, वेच दैत्यानाम्, सारमेय मार्जाराणाम्, ईश्वर-दरिद्राणाम्, सपत्नीनाम्, सिंह-गजानाम्, लुब्धक हरिणानाम्, श्रोत्रिय-भ्रष्ट-क्रियाणाम्, काकोलूकानाम्, मूर्खपण्डितानाम्, पतिव्रताकुलटानाम्, सज्जन-दुर्जनानाञ्च नित्यं वैरं भवति । न कस्यचित्केनापि कोऽपि व्यापादितः, तथापि प्राणान्ताय यतन्ते ।’ वायस आह भोः ! अकारणमेतत् । धूयतां मे वचनम्—

कारणान्मित्रतां याति कारणादेति शत्रुताम् ।

तस्मान्मित्रत्वमेवाऽत्र योज्यं वैरं न धीमता ॥ ३४ ॥

तस्मात्कुरु मया सह समागमं मित्रधर्मार्थम् ।

च ॥ ३२ ॥ सहज=स्वाभाविकम् । कृत्रिमै=कल्पितैः । गुणै=सन्धिविप्रहृदिगुणैः, आर्जवक्षान्त्यादिभिश्च । नाशमावर्तत्यपि पाठः । प्राणदानं विना=शत्रुवध विना । क्षय=नाशम् ॥ ३३ ॥ निर्वृत्तम्=उत्पन्नम् । तत्=कृत्रिमम् । तदहोपकारकरणात्=यथायोग्योपकारकरणात् । यथा—पटादिवस्तुनाशज वैरं कृत्रिमम् । तादृशद्विगुणसुन्दरतरपटदानादिना निवर्तयितुं शक्यते । शष्पभुज=गवादयः । नखायुधा=व्याघ्रादयः । सारमेय=कुङ्कुरः । ईश्वर=धनिनः । लुब्धक=व्याधः । श्रोत्रिय=वेदविहितकर्मकुशलः । भ्रष्टक्रिया=अनाचाराः ।

न कस्यचिदिति । एषा काकोलूकादीनाममृतपरस्परपकाराणामपि परस्परं महानयं विरोधः सहज एवेति भावः । व्यापादित=मारितः । ‘प्राणान्सन्तापयन्ती’ति पाठे—सन्तापयन्ति=परस्परं पीडयन्ति । समागमं=दर्शनादिकम् । मित्रधर्मार्थं=मैत्रीकरणार्थम् । उपकारार्थं च पाठ्यन्तरे—दृष्टं=प्रियमपि ।

हिरण्यक आह-भोः ! त्वया सह मम कः समागमः । धूयतां नीति-
सर्वस्वम्—

सकृदुष्टश्च यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ।

स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ ३५ ॥

अथवा-‘गुणवानहं, न मे कश्चिद्वैरनिर्यातनं करिष्यति’-
एतदपि न सम्भाव्यम् । उक्तञ्च-

सिंहो व्याकरणस्य कर्तुरहरत्प्राणान्प्रियान्पाणिने-

र्मामांसाकृतमुन्ममाथ सहसा हस्तौ मुनिं जैमिनिम् ।

छन्दोज्ञाननिधिं जघान मकरो चेलातटे पिङ्गल-

मज्ञानावृतचेतसामतिरुपां कोऽर्थस्तिरश्चां गुणैः १ ॥ ३६ ॥

वायस आह-अस्त्येतत् । तथापि धूयताम्—

उपकाराच्च लोकानां, निमित्तान्मृगपक्षिणाम् ।

भयाल्लोभाच्च मूराणां मैत्री स्यादर्शनात्सताम् ॥ ३७ ॥

मृद्वट इव सुखभेद्यो दुःसन्धानश्च दुर्जनो भवति ।

सुजनस्तु कनकघट इव दुर्भेदः सुकरसन्धिश्च ॥ ३८ ॥

इक्षोरमात्कमशः पर्वणि पर्वणि यथा रसविशेषः ।

तद्वत्सज्जनमैत्री विपरीतानान्तु विपरीता ॥ ३९ ॥

सकृदुष्टम्=एकवारमपि विवृणुम् ॥ ३५ ॥

गुणवान्=साधु, विद्वान् । वैरनिर्यातनं=वैरशोधनम् । (बदला) ।

सिंह इति । प्रियान् प्राणनहरत्=तं जघान । उन्ममाथ=जघान । चेला-
तटे=समुद्रवेलाकूले । (चेला=जलवृद्धिमर्यादा) । अतिरुपाम्=मूराणाम् ।

तिरश्चां=पश्चादीनाम् । गुणैः=पाण्डित्यादिभिः । को गुणः १=कः जेहः १ ।
न कोपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

लोकानां=साधारणजनानाम् । निमित्तात्=सहवासादिना । सतां=दर्शनमात्रा-
देवेति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥ कनकघट=स्वर्णकलशः । तद्वत्=प्रत्यहं वर्धमानरसा
सतां मैत्री । खलानान्तु=प्रत्यहं विरसेति भावः ॥ ३९ ॥

१ सकृदुष्टमपीह यद्वति पाठः ॥ २ वैरयातनीपाठः ३ द्रवत्वात्सर्वलोहानामिति पाठान्तरम् ।

तथा च—

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छायेव मैत्री गलसज्जनानाम् ॥४०॥

तत्सर्वथा साधुरेवाहम् । अपरं त्वां शपथादिभिर्निर्मयं
करोमि । हिरण्यक आह—न मेऽस्ति ते शपथे प्रत्यय । उक्तञ्च—

शपथे सन्धितस्यापि न विश्वासं ब्रजेद्रिपो ।

श्रूयते शपथं कृत्वा घृत्र शत्रेण सूदित ॥ ४१ ॥

न विश्वासं चिन्ता शत्रुर्देवानामपि सिध्यति ।

विश्वासात्रिदशेन्द्रेण दितेर्गर्भो विदारित ॥ ४२ ॥

अन्यच्च—

बृहस्पतेरपि प्राज्ञस्तस्मान्निवाऽत्र विश्वसेत् ।

य इच्छेदात्मनो वृद्धिमायुष्यञ्च सुखानि च ॥ ४३ ॥

तथा च—

सुसूक्ष्मेणापि रन्ध्रेण प्रविश्यन्तर रिपु ।

नाशयेच्च शनैः पश्चात्प्लव सलिलपूरवत् ॥ ४४ ॥

न विश्वसेदविश्वस्त विश्वस्त नातिविश्वसेत् ।

विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निवृन्तति ॥ ४५ ॥

न वध्यते ह्यविश्वस्तो दुर्बलोऽपि मदोत्कटे ।

विश्वस्ताश्चाशु वध्यन्ते बलवन्तोऽपि दुर्बलैः ॥ ४६ ॥

आरम्भेति । दिनस्य पूर्वभागे यथा वृक्षादिच्छाया—आरम्भे दीर्घा भवति,
पश्चात्क्रमशो हीयते । तथा खलानां मैत्री धादौ महती, पश्चात्क्षीणा च भवति ।
एवमपराह्णकाले वृक्षादिच्छाया पूर्वं लघ्वी भवति, क्रमशश्च वर्धते, एव सज्जनमैत्री
क्रमशो वर्धते इत्यर्थः ॥ प्रत्यय—विश्वासः । घृत्र=घृत्रासुरः । सूदित=हत
॥ ४१ ॥ सिध्यति=वशमेति । त्रिदशेन्द्रेण इन्द्रेण । विश्वासस्य त्रिदशेन्द्रेणेति
पाठान्तरम् । दिते=दैत्यमातुः । विदारित=खण्डितः ॥ ४२ ॥ तस्मात्=
विश्वासस्यानर्थहेतुत्वात् ॥ ४३ ॥ प्लव=भग्नं पोतः । सलिलपूर=चलवेगः ॥ ४४ ॥

१ त साधुरहम् पा० । २ 'करिष्यामि' पा० ।

३ त्वदीयशपथैः । ४ प्रविश्याम्य हरम् ।

सुकृत्यं विष्णुगुप्तस्य मित्राऽऽप्तिर्भास्वस्य च ।
बृहस्पतेरविश्वासो नीतिसन्धिस्त्रिधा स्थितः ॥ ४७ ॥

तथा च—

महताप्यर्थसारेण यो विश्वमिति शत्रुषु ।
भार्यामु च विरक्षासु तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ ४८ ॥

तच्छ्रुत्वा लघुपतनकोऽपि निरुत्तरश्चिन्तयामास—‘अहो !
शुद्धिप्रागल्भ्यमस्य नीतिविषये । अथवाऽत एवास्योपरि मे
मैत्रीपक्षपातः ।’ आह च—‘मो हिरण्यक !—

‘सत्यं साप्तपदीनं स्या’दित्याहुर्विवुधा जना ।

तस्मात्त्वं मित्रता प्राप्तौ वचनं मम तच्छृणु ॥ ४९ ॥

—‘दुर्गस्थेनापि त्वया मया सह नित्यमेवालापो गुणदोष-
सुभाषितगोष्ठोकथाः सर्वदा कर्तव्याः । यद्येवं न विश्वसिपि ।’

तच्छ्रुत्वा हिरण्यकोऽपि व्यचिन्तयत्—‘विदग्धवचनोऽयं
दृश्यते लघुपतनकः, सत्यवान्यश्च, तद्युक्तमनेन मैत्रीकरणम्’ ।

आह च—‘मोः-भयत्वेवं, त्वया परं कदाचिन्मम दुर्गे चरण-
पातोऽपि न कार्यः । उक्तञ्च—

मिहृन्मतिः=विनाशयति ॥ मदेच्छट्टे=अतिबलशालिभिः ॥ ४६ ॥ सुकृत्यं=
यथारुपायकरण-विष्णुगुप्तस्य=वाणक्यस्य-नीतिः । भार्यास्य=शुभाचार्यस्य,
नीतिरिति सम्यग्य । अविश्वासो-बृहस्पतेर्नीतिः । सन्धिः=शृङ्खला । मार्गः ।
त्रिधा स्थितः=त्रिप्रकारः ॥ ४७ ॥

अर्थसारेण=अतिघनबलसम्पन्नोऽपि । इत्यम्भूतशरणे तृतीया । तदन्तं=
सापत्यर्थस्तम् । ततो वच्यते इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ सता=सज्जनानां । सत्यं=मैत्री ।
साप्तपदीनं=सप्तभिरपि पदैः सह गमनं निष्पद्यते । त्वया तु मम एतावान् वार्ता-
लापो जातः, अतस्त्वमनिच्छन्नपि मे सुहृद्भावं एव । त्वं=हिरण्यकः । तत्=
तस्मात् ॥ ४९ ॥ वचः=मेवाह वाक्यं—‘दुर्गस्थेन’=स्वबलस्थेन । गुण-
दोषविचारपरं या सुभाषितगोष्ठी तस्यावथा=आलापा । विदग्धवचनं=चतुर ।

१ ‘सतां साप्तपद मैत्रमिति । ‘बलात्वं मित्रता’ मिति च पाठान्तरम् ।

२ १३: पूर्व—‘आह च-मोः । भवत्येव, त्वया’—इत्यर्थकं पाठं खण्डितं इति भाति ।

० कृत्रिमं नाशमभ्येति वैरं द्रोक् कृत्रिमैर्गुणैः ।

प्राणदानं विना वैरं सहजं याति न क्षयम् ॥ ३३ ॥

घायस आह-‘भोः । द्विविधस्य वैरस्य लक्षणं श्रोतुमिच्छामि, तत्कथ्यताम् ।’ हिरण्यक आह-‘भोः ! कारणेन निर्वृत्तं कृत्रि-

० भीतभीतः पुरा शत्रुर्मन्दं मन्दं विसर्पति ।

भूमौ प्रहेलया पञ्चाङ्गारहस्तोऽङ्गनास्यिव ॥ ५० ॥

तच्छ्रुत्वा घायस आह-‘भद्र ! एवं भवतु ।’ ततः प्रभृति तौ द्वावपि सुभाषितगोष्ठोसुखमनुभवन्तौ तिष्ठतः । परस्परं कृतोपकारौ कालं नयतः । लघुपननकोऽपि मांसशकलानि मेघ्यानि यलिशेषाण्यन्यानि घासल्याहृतानि पक्षाक्षविशेषाणि हिरण्यकार्थमानयति ।

हिरण्यकोऽपि तण्डुलानन्यांश्च मक्ष्यविशेषांल्लघुपननकार्थं रात्राघाहृत्य तत्कालायातस्यार्पयति । अथवा युज्यते द्वयोरप्ये-
तत् । उक्तञ्च-

ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति । ✓

मुहुक्ते भोजयते चैव पद्विधं प्रीतिलक्षणम् ॥ ५१ ॥

नोपकारं विना प्रीतिः कथञ्चित्कस्य चिद्भवेत् ।

उपयाचितदानेन यतो देवा अभीष्टदाः ॥ ५२ ॥

सायलीतिर्भवेद्भोके यावद्दानं प्रदीयते ।

यत्सः क्षीरक्षयं दृष्ट्वा परित्यजति मातरम् ॥ ५३ ॥

पश्य दानस्य माहात्म्यं सद्यः प्रत्ययकारणम् ।

यत्प्रभावादपि द्वेषी मित्रतां याति तत्क्षणात् ॥ ५४ ॥

भूमौ-मन्दं मन्दं=शनैः शनैः, शत्रुः प्रसर्पति=चेष्टते, पश्चात्, -प्रहेलया=त्वरया, अवशया, -सत्वरमिति यावत् । यथा जारस्य हस्तः-पराङ्गनावयुषि पूर्वं शनैः शनैः, पश्चाज्जाते विग्रमे सारमसं प्रवर्तते तथेत्यर्थः ॥ ५० ॥

एवं भवतु=‘नाहं तव दुर्गे चरणपातं करिष्यामीत्येवं मे प्रतिज्ञेत्यर्थः ।

५५ । मांसशकलानि=मांसखण्डानि ।

पुत्रादपि प्रियतरं सलु तेन दानं
 मन्ये पशोरपि विवेकविवर्जितस्य ।
 दत्ते सले नु निसिलं सलु येन दुग्धं
 नित्यं ददाति महिषी ससुताऽपि पश्य ॥ ५५ ॥

६ बहुना—

प्रीतिं निरन्तरां कृत्वा दुर्भेद्यां नरमांसवत् ।
 मूपको वायसश्चैव गतावेकान्तमित्रताम् ॥ ५६ ॥

पयं स मूपरुस्तदुपकाररक्षितस्तथा विश्वस्तो यथा तस्य
 ।क्षमध्ये प्रविष्टेन सह सर्वदैव गोष्ठौ करोति ।

अद्यान्यस्मिन्नहनि घायसोऽशुपूर्णनयनः समभ्येत्य सगद्वदं
 तमुवाच—‘भद्र । हिरण्यक । विरक्तिः सज्जाता मे साम्प्रतं
 देशस्यास्योपरि, तदन्यत्र यास्यामि ।’

हिरण्यक आह—‘भद्र । किं विरक्तेः कारणम् ?’ । स आह—
 ‘भद्र । भूयताम्,—अत्र देशे महत्याऽनावृष्ट्या दुर्मिक्ष सज्जातम् ।
 दुर्मिक्षत्वाज्जनो बुभुक्षापीडितः कोऽपि बलिमानमपि न प्रय
 च्छति । अपरं—गृहे गृहे बुभुक्षितजनैर्विहङ्गानां वन्धनाय पाशाः
 प्रगुणीकृताः सन्ति । अहमप्यायुःशेषतया पोशे न पतितोऽस्मि ।

श्वीर=दुग्धम् ॥ ५३ ॥ प्रत्यय=विश्वास । द्वेषी=घातु ५४ ॥ पशोरपि दानं
 प्रियतरं, यतो सवत्साऽपि महिषी (‘भैर’)—खले=तिलकले (‘खली’)
 दत्तेऽशेषं दुग्धं ददाति, वत्सार्थमपि न शेषयतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ नरमांसवत्=
 नखाङ्गुलीसम्बन्धवत् । (जैते ‘अङ्गुलियो मे नर दूर नहीं होते हैं’) । एकान्त-
 मित्रता=इदमैत्रीम् । ‘भद्रमिममित्रता’मिति पाठान्तरे—स्वामाविरी मैत्रीम् ।
 ॥ ५६ ॥ उपकाररक्षित=उपकारवर्जितस्वान्त । पक्षमध्ये=उद्दमध्ये (‘पारों
 में’) । गोष्ठा=कथा (‘गप-सप’) साम्प्रतम्=इदानीम् । अनावृष्ट्या=अवर्षणेन ।
 दुर्मिक्षम्=दुष्कल्मम् । (सूत्रा ‘अकान्’) । बलिमानमपि=काकबलिमपि । विह-
 ङ्गानां=पक्षिणाम् । पाठान्तरे—वह्वाहितः=उन्मुक्त । इति=अस्मात्कारणात् ।

एतद्विरुक्तेः कारणम् । तेनाहं विदेशं चलित इति-वाष्पमोक्षं करोमि ।'

हिरण्यक आह-‘अथ भवान् कं प्रस्थितः’ ? । स आह-‘अस्मि दक्षिणापथे वनगहनमध्ये महासरः । तत्र त्वत्तोऽधिकः परमसुहृत्कूर्मो मन्थरको नाम । स च मे लघुमत्स्यमांसपण्डानि दास्यति । तद्भक्षणात्तेन सह सुभाषितगोष्ठोसुषमनुभवन्सुप्तेन कालं नेष्यामि । नाहमत्र विहङ्गानां पाशयन्धनेन क्षयं द्रुष्टुमिच्छामि । उक्तञ्च—

• अतः^१प्रसिद्धे देशे शस्ये च प्रलयङ्गते ।

धन्यास्तात ! न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम् ॥ ५७ ॥

कोऽतिभारः समर्थानां ? किं दूरं व्यथसायिनाम् ? ।

को विदेशः सविद्यानां ? कः परः प्रिययादिनाम् ? ॥ ५८ ॥

✓ विद्वस्वञ्च नृपत्वञ्च नैव तुल्यं कदाचन ।

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान्सर्वत्र पूज्यते ॥ ५९ ॥

हिरण्यक आह-‘यद्येवं तदहमपि त्वया सह गमिष्यामि, ममापि महदुःखं वर्तते’ ।

वायस आह-‘भोः ! तव किं दुःखम् ? तत्कथय ।’

हिरण्यक आह-‘भोः ! बहु धनकव्यसस्त्यत्र विषये, तत्तत्रैव गत्वा सर्वं सविस्तरं कथयिष्यामि ।’ वायस आह-‘अहं तावदाकाशगतिः, तत्कथं भवतो मया सह गमनम् ?’ । स आह-‘यदि मे प्राणान्तरक्षसि तदा स्वपृष्ठमारोप्य मां तत्र प्रापय, नान्यथा मम गतिरस्ति ।’ तच्छ्रुत्वा सानन्दं वायस आह-‘यद्येवं तद्वन्योऽहं, यद्भवतापि सह तत्र कालं नयामि । अहं

वाष्पमोक्षम्=अधुमोचनम् । वनगहनमध्ये=दुर्गमवनमध्ये । कूर्म=कच्छप । तेन=कच्छपेन । क्षयं=विनाशम् । शस्ये=धान्ये । प्रलयं=विनाशम् । देशभङ्गं=प्रजा-

सम्पातादिकानष्टाबुद्धीनगतिविशेषान्वेषि । तत्समारोह मम
पृष्ठम् । येन सुखेन त्वा तत्सर प्रापयामि ।'

हिरण्यक आह—'उद्धीनाना नामानि थोतुमिच्छामि ।'
स आह—

‘सम्पातञ्च विपातञ्च महापात निपातनम् ।

यत्र तिर्यक्त्या चोर्ध्वमष्टम लघुसन्नकम्’ ॥ ६० ॥

तच्छ्रुत्वा हिरण्यकस्तत्क्षणादेव तदुपरि समारूढ । सोऽपि
शनै—शनैस्तमादाय सम्पातोद्धुयनेन प्रस्थित सन् नमेण
तत्सर प्राप्त ।

नतो लघुपतनक मृषकाधिष्ठितं विलोक्य दूरतोऽपि देश
कालवित्—असामान्यकाकोऽय मिति ज्ञात्वा सत्वर मन्यरको
जले प्रविष्ट ।

लघुपतनकोऽपि तीरस्थतरुकोटरे हिरण्यक मुक्ता शाखा-
प्रसारण तारस्वरेण प्रोवाच—‘भो मन्यरक ! आगच्छ आगच्छ,
तव मित्रमह लघुपतनको नाम धायसञ्चिरात्सोत्कण्ठ समा-
यात । तद्वागत्यालिङ्गय माम् । उक्तञ्च—

किं चन्दने सकर्पूरैस्तुहिनै किं च शीतले ? ।

सर्वे ते मित्रगात्रस्य कला नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६१ ॥

तथा च—

✓ येनामृतमिदं सृष्ट ‘मित्र’मित्यक्षरद्वयम् ।

आपदा च परित्राण शोनसन्तापभेषजम् ॥ ६२ ॥

तच्छ्रुत्वा निपुणतर परिज्ञाय सत्वर सलिलाक्षिप्रम्य पुल-
किततनुरानन्दाश्रुपूरितनयनो मन्यरक प्रोवाच—‘एहाहि मित्र !

पलायनदेशमङ्गम् ॥ ५७ ॥ बुद्धीनगतिः—विदायना गमनम् । (‘उदाल’) । असामान्य
काक—विशिष्टोऽय काक । मुक्त्वा—सस्थाप्य । तुहिनै—तुपारै (‘यप’) । परित्राण=
रक्षणम् । शोकाख्यस्य सन्तापस्य—शोकस्य शोकमन्तापयोर्वा भेषजम्—औषधम् ॥ ६३

आलिङ्ग्य माम्, चिरकालान्मया त्वं न सम्यक्परिज्ञातः । तेनाहं
सलिलान्तः प्रविष्टः । उक्तञ्च-

‘यस्य न ज्ञायते वीर्यं न कुलं न विचेष्टितम् ।

न तेन सङ्गतिं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ६३ ॥

एवमुक्ते लघुपतनको वृक्षादवतीर्य तमालिङ्गितवान् ।

अथवा साध्विदमुच्यते-

✓ अमृतस्य प्रवाहेः किं कायक्षालनसम्भवैः ? ।

चिरान्मित्रपरिष्वङ्गो योऽसौ मूल्यविवर्जितः ॥ ६४ ॥

एव छावपि तौ विहितालिङ्गनौ परस्परं पुलकितशरीरौ
वृक्षादधः समुपविष्टौ प्रोचतुरात्मचरित्रवृत्तान्तम् । हिरण्यको-
ऽपि मन्थरकस्य प्रणामं कृत्वा वायसाभ्याशे समुपविष्टः ।

अथ तं समालोक्य मन्थरको लघुपतनकमाह-‘भोः ! को-
ऽयं मूपकः ? कस्मात्स्थया भक्ष्यभूतोऽपि पृष्ठमारोप्याऽऽनीतः ?’
तन्नात्र स्थलपकारणेन भाव्यम् !’ । तच्छ्रुत्वा लघुपतनक आह-
‘भो ! हिरण्यको नाम मूपकोऽयं, मम सुहृद् द्वितीयमिव’
जीवितम् । तर्कियद्गुना-

✓ पर्जन्यस्य यथा धारा यथा च दिवि तारकाः ।

भूतले रेणवो यद्वत्सङ्घयया परिवर्जिताः ॥ ६५ ॥

✓ गुणाः सङ्घयापरित्यक्तास्तद्वदस्य महात्मनः ।

२. ... परं निर्वेदमापन्नः सम्प्राप्तोऽयं तथान्तिकम् ॥ ६६ ॥

निपुणतरं=नितराम् । (अच्छी तरह से) । चिरकालात्=चिरवियोगा-
द्धेतोः । वीर्यं=पराक्रमः । विचेष्टितं=व्यापारादि ॥ ६३ ॥ कायक्षालनसम्भवैः=
शरीरमात्रसुखदैः ॥ ६४ ॥ विहितालिङ्गनौ=कृतपरिष्वङ्गौ । पुलकितशरीरौ=
रोमाञ्चितदेहौ । आत्मन-चरित्रस्य=शीलस्य, आचरणस्य । वृत्तान्तं=वार्ताम् ।
वायसाभ्याशे=कायसमीपे । भूतले रेणवः=वानुसारणाः । ‘सिक्तारेणवो यद्’-
दिति पाठान्तरम् । परं=किन्तु-सर्वगुणानप्यय महात्मा । निर्वेदं=शोकं, ग्लानिम् ।
आपन्न=उपगत सन् । अयं=हिरण्यकः । तव=वच्छस्य । अन्तिकं=समीपम् ॥ ६६ ॥

मन्थरक आह—‘किमस्य वैराग्यकारणम्’ ? । चायस आह—
पृष्ठो मया तत्रैव, परमनेनाभिहितम्,—‘यद्वद्बु चक्षन्त्यमस्ति, तच्च
त्रैव गत्वा कथयिष्यामि’ इति । ममापि न निवेदितम् । तद्ब्रह्म
हिरण्यक ! इदानीं निवेद्यतामुमयोरप्याययोस्तदात्मनो वैराग्य-
कारणम् । सोऽब्रवीत्—

१ हिरण्यक—ताम्रचूड—कथा

अस्ति दक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । तस्य
नातिदूरे मंडायतनं भगवतः श्रीमहादेवस्य । तत्र च ताम्रचूडो
नाम परिघातकः प्रतिपद्यति स्म । स च नगरे भिक्षाटनं कृत्वा
प्राणयात्रां समाचरति, भिक्षादोषञ्च तत्रैव भिक्षापात्रे निधाय
तद्विश्रापात्रं नागदन्तेऽवलम्ब्य पश्चाद्वाधौ स्थापिति । प्रत्यूषे च
तद्वृक्षं कर्मकराणां दत्त्वा सम्यक्तत्रैव देवतापतने समार्जनो-
पलेपनमण्डनादिकं सम्यक्कारयति ।

अन्यस्मिन्नहनि मम वाग्ध्वनिनिवेदितम्—‘स्वामिन् ! मंडाय-
तने सिद्धमग्नं भूपकभयात्तत्रैव भिक्षापात्रे निहितं नागदन्तेऽव-
लम्बितं तिष्ठति सदैव, तद्वयं भक्षयितु न शक्नुमः । स्वामिनः
पुनरगम्य किमपि नास्ति, तर्हि कृपयाऽटनेनान्यत्र, अथ तत्र
यथेच्छं भुङ्महे भगवत्पदादात् ।’

तदाकर्ण्याऽहं सकलयूयपरिवृतस्तत्क्षणादेव तत्र गतः ।
उत्पत्य च तस्मिन् भिक्षापात्रे समारुढः । तत्र भक्ष्यचिशेषाणि
सेवकानां दत्त्वा पश्चात्स्वयमेव भक्षयामि । सर्वेषां कृती जातायां
भूयः रज्जुहं गच्छामि । एवं नित्यमेव तद्वृक्षं भक्षयामि । परि-

मंडायतनं=देवालयम् । प्राणयात्रां=पूजननिर्वाहं । नागदन्ते=भित्तिकाष्ठे (‘मैंटी
पर’) । प्रत्यूषे=प्रभाते । कर्मकराः—सूत्र्याः । समार्जनदयः=शुद्धमंस्कारभेदाः
(‘सह’ ‘सत्तर्ह’ ‘लितर्ह’ ‘पुनर्ह’) । वाग्ध्वने=गूदरे । सिद्धमग्नं=पूजनमं
(‘पेटी’ आदि) । स्वामिनः=हिरण्यकस्य भगवः ।

वाज्रलोऽपि यथाशक्ति रक्षति,—परं यदैव निद्रान्तरितो भवति तदाहं तत्रारुह्यात्मकृत्यं करोमि ।

अथ कदाचित्तेन मम त्रासार्थं महान्यत्नं कृतं, जर्जरवंशोऽपि समानीतः, तेन सुप्तोऽपि मम भयाद्भिक्षापात्रं ताडयति । अहमप्यभक्षितेऽप्यग्रे प्रहारभयादपसर्पामि । एवं तेन सह सकलां रात्रिं विग्रहपरस्य मे कालो व्रजति ।

अथाऽन्यस्मिन्नहनि तस्य मठे बृहत्स्फिङ्गनामा परिम्राजकस्तस्य सुहृत्तोर्यथाप्राप्तसङ्गेन प्राघुणिकः समायातः ।

■ दृष्ट्वा प्रत्युत्थानविधिना संभाव्य प्रतिपत्तिपूर्वकमभ्यागतक्रियया नियोजितवान् । ततश्च रात्रौरेकत्र कुशस्तरे द्वावपि प्रसुप्तौ धर्मकथां कथयितुमारब्धौ ।

अथ बृहत्स्फिङ्गथागोष्ठौ पुनः स ताम्रचूडो मूपकत्रासार्थं व्याक्षिप्तमना जर्जरवंशेन भिक्षापात्रं ताडयंस्तस्य शून्यं प्रतिवचनं प्रयच्छति, तन्मयो न किञ्चिदाद्बुधरति ।

अथामाधभ्यागतः परं कोपमुपागतस्तमुवाच—भोस्ताम्रचूड ! परिहातस्य सम्यङ् न सुहृत्, तेन मया सह साहाय्यं न जल्पसि । तद्रात्रायपि त्वदीयं मठं त्यक्त्वाऽन्यत्र मठे यावामि । उक्तञ्च—

‘एवमागच्छ, समाश्रयामैनमिदं, कस्मान्निराद् दृश्यसे ?

निद्रान्तरितः=निद्रापरित्त । निद्रान्तरितः इति पाठान्तरम् । आत्महन्य=भिक्षा भक्षणम् । तेन=जर्जरितयदोन (टूटे यागसे) । विग्रहपरस्य=रुलहपरस्य । बृहत्स्य स्विचौ यस्यागौ बृहत्स्फिङ्गः । ‘स्त्रियां स्विचौ षट्प्रोवा कित्यमरः । (‘पञ्च’ द्वेगा) । प्राघुणिकः=अतिथि (‘पाहुना’) । सम्भाव्य=सहृदयः । प्रतिपत्तिपूर्वकम्=सादरम् । अभ्यागतक्रियया=अतिथियोग्यभोजनादभक्षणम् । नियोजितः=गन्तव्यः । कुशस्तरे=कुशान्नस्तरे । ‘मस्तरे’ इत्यपि पाठः । बृहत्स्फिङ्गा गह्रं या कथागोष्ठः=रात्रिप्रमाणं—तन्मू-बृहत्स्फिङ्गथागोष्ठौ । व्याक्षिप्तमना=व्याकुलचित्तः । शून्यं=केवलं—वाञ्छनेन प्रतिवचनम्=उत्तरम् । (हुंकारः) । प्रयच्छति=ददाति । तन्मयः=मूपकप्रतिवित्तः । उदाहरति=युते ।

का वार्ता ? न्यतिदुर्वलोऽसि !, कुशल ? , प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् ।'

एत ये समुपागतान्प्रणयिनः प्रह्लादयन्त्यादरा-

त्तेषां युक्तमशङ्कितेन मनसा हर्म्याणि गन्तुं सदा ॥ ६७ ॥

गृही यत्रागतं दृष्ट्वा दिशो वीक्षेत वाऽप्यधः ।

तत्र ये सद्ने यान्ति ते शृङ्गारहिता वृषा ॥ ६८ ॥

नाभ्युत्थानक्रिया यत्र नौऽऽलापा मधुराक्षरा ।

गुणदोषकथा नैव तत्र हर्म्ये न गम्यते ॥ ६९ ॥

तदेकमठप्राप्त्याऽपि त्वं गर्वितस्त्यक्तसुहृत्स्नेहो नैतद्वैत्स
यत्तया मठाध्यव्याजेन नरकोपार्जनं कृतम् ? । उक्तञ्च—

नरकाय मतिस्ते चेत्पीरोहित्यं समाचर । ✓

धर्पं यावत्किमन्येन मंथचिन्ता दिनत्रयम् ॥ ७० ॥

तन्मूर्ख ! शोचितमेवैतद्व्यर्थं त्वं गर्वितः । तद्वहं त्यदीय मठं
रात्रायपि परित्यज्य यास्यामि' । अथ तच्छ्रुत्वा भयभ्रस्तमना
स्ताम्रचूडस्तमुवाच—'भो भगवन् ! मेवं धृत्वा, न त्वत्समोऽन्यो
मम सुहृत्कश्चिदस्ति, पर तच्छ्रूयतां गोप्त्रीरीथित्यशरणम् । 'एष
दुरात्मा मूषकः प्रोन्नतस्थाने धृतमपि मिक्षापात्रमुत्प्लुत्यारोहति,
मिक्षादोषञ्च तत्रमथ मक्षयति । तदभावादेव मठे मार्जनक्रियापि
न भवति । तन्मूषकव्रातामर्थमेतेन पक्षेन मिक्षापात्रं मुहु-
मुहुस्ताडयामि । नाग्यत्कारण'मिति । अपरमेतत्कुनूहल पद्यास्य

अभ्यागत = अनिधि । गृहाद = गस्नेह । कुशलम् = भवि तव कुशलम् ? ।

एवं ये प्रणयिनः = मुहद । प्रह्लादयन्ति = हर्षयन्ति, तेषामेव हर्म्याणि = गृहान्
प्रति, गन्तुमुचितम्, नान्येषामित्यर्थः ॥ ६७ ॥ गृही = गृहस्वामी । दिशावीक्षेत्
= दास्ततो पश्येत् । अथ = भूमिं वा वीक्षेत्, तेषां गृहे गच्छन् पुरयः शृङ्गारहितो
एव = अविदो मूर्ख एव ॥ ६८ ॥ मंथचिन्ता = मंथरशादिस्मृ । पञ्चान्तरे
माठ्याप्य = मठाधिराजि वं ('महन्ती') । 'पञ्चान्तरे रोहितादिभ्यो यत्पि न यत् ॥ ७० ॥

१ 'वा वार्ताऽ'मुदुर्लभाऽसि ५० । २ 'प्रणयिनः'पदस्य ५० । ३ 'अभ्यागत'पुन-
रिति । ४ 'तस्य हर्म्ये' । ५ 'माठ्याप्य'मिति ५० । ६ 'रोहितादिभ्यो यत्पि न यत्' ५० ।

दुरात्मनो-यन्मार्जारमर्कटादयोऽपि तिरस्कृता अस्योत्पत्तनेन ।

बृहत्सिन्धुवाह-‘अथ द्वायते तस्य विलं कस्मिंश्चित्प्रदेशे ? ।
ताम्रचूड आह-‘भगवन् ! न वेशि सम्यक्’ । स आह-‘नूनं निधा-
मस्योपरि तस्य विलम् । निधानोष्मणा निश्चितं प्रकूर्दतेऽसौ ।

उक्तञ्च—

‘ऊष्मापि वित्तजो धृद्धि तेजो नयति देहिनाम् ।

किं पुनस्तस्य सम्भोगस्त्यागकर्मसमन्वित’ ॥ ७१ ॥

तथा च—

‘नाकस्माच्छाण्डिली मातर्विक्रीणाति तिलैस्तिलान् ।

लुब्धितानितरैर्येन हेतुरत्र भविष्यति’ ॥ ७२ ॥

ताम्रचूड आह-कथमेतत् ? । स आह—

२. शाण्डिली-तिलकल्कविक्रयकथा ।

एकदाऽह कस्मिंश्चित्स्थाने प्रावृट्काले व्रतग्रहणनिमित्तं
कञ्चिद्ब्राह्मणं यासार्थं प्रार्थितवान् । ततश्च तद्वचनाच्चेनापि शुश्रू-
षितं सुखेन देवार्चनपरस्तिष्ठामि । अथान्यस्मिन्नहनि प्रत्यूषे
प्रयुज्योऽह ब्राह्मणब्राह्मणीसवादे, दत्तावधानं शृणोमि ।

तदभावात्=मृलादिदानाय मिश्राशेषस्याऽभावात् । अस्य=मूपकस्य । मर्द =
घानर । उत्पत्तनेन=उत्पत्तनेन, (कूर्दने में) । अथेति-प्रश्ने । निधानस्य=
भूमिस्थधनस्य (‘गदा हुआ खजाना’) निधानोष्मणा=निधानबलेन (‘धन
की गर्मी से’) । हे मात ! शाण्डिली=शाण्डिल्यगोत्रा काचन ब्राह्मणी । अक-
स्मात्=सहसा । निष्कारणम् । व्यर्थमेव । लुब्धितान्=लुब्धितौस्तिलान् । अन्यं =
अखण्डितं । न विक्रीणाति, किन्तु-अत्र कथनं हेतुर्भविष्यतीत्यर्थः । ‘नूनं
हेतुरत्रे’ति पाठो युक्ततरः । शाण्डिल्यस्य गोत्रापत्यं स्त्री शाण्डिली ॥ ७२ ॥

प्रावृट्काले=वर्षर्षौ । व्रतग्रहणनिमित्तं=वर्षासु मासचतुष्टयमेकत्रावस्थाय ।
(‘चौमासा करनेके’) । यतीनां वर्षर्षौ चतुर्षु मासेषु एकत्रावस्थानं हि मतम् ।

तत्र ब्राह्मण आह—‘ब्राह्मणि ! प्रभाते दक्षिणायनसङ्क्रान्तिरनन्त-
दानफलदा भविष्यति । तदहं प्रतिग्रहार्थं ग्रामान्तरं यास्यामि ।
स्वया ब्राह्मणस्यैकस्य भगवतः सूर्यस्योद्देशेन किञ्चिद्भोजनं
दातव्यम्’ ।

अथ तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणी पश्यतरवचनैस्तं भर्त्सयमाना प्राह—
‘कुतस्ते दारिद्र्योपहतस्य भोजनप्राप्तिः ? । तरिकं न लज्जसे एवं
श्रुवाणः ? । अपि च—‘ने मया तव हस्तलग्नया कंचिदपि लब्धं
सुखम्, न मिष्टान्नस्यास्वादनम्, न च हस्तपादकण्ठविभूषणम्’ ।
तच्छ्रुत्वा भयव्रस्तोऽपि धिप्रो मन्दं-मन्दं ब्रूहि—ब्राह्मणि !
नैतद्युज्यते धकुम् । उक्तञ्च—

प्रासादपि तदर्थं च कस्माद्भो दीयतेऽर्थिषु ।

इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ? ॥ ७३ ॥

‘ईश्वरा भूरि दानेन यद्वभन्ते फले किल ।

दारिद्र्यस्तत्र काकिण्या प्राप्नुया’ इति नः श्रुतम् ॥ ७४ ॥

दाता लघुरपि सेव्यो भवति न कृपणो महानपि समृद्धया ।

कूपोऽन्तःस्थादुजलः प्रीत्यै लोकस्य, न समुद्रः ॥ ७५ ॥

सद्वचनात्=ब्राह्मणवचनान् । तेन=ब्राह्मणेन । दक्षिणायनसङ्क्रान्तिः=वर्द्धमान्तिः ।
सूर्यस्योद्देशेन=सूर्यमुद्दिश्य, श्रीसूर्यप्रीतये ।

दारिद्र्योपहतस्य=दारिद्र्यविवलस्य । भोजनप्राप्तिरपि नास्ति, इतो ब्राह्मण-
भोजनस्यावसर इत्यर्थः । तव हस्तलग्नया=तव पाणिपृष्टीत्या भाग्यया ।
भारवादन=‘लब्ध’मिति शेषः । एतत्=इदम् । अर्थिषु=याचकैश्च । विभवः=
धनगम्यति -न भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥ ईश्वराः=राजानो धनिनश्च । भूरि
दानेन=यद् दानेन । काकिण्या=काकिण्याऽपि (‘कीरी’) । श्रुतं=वेदधर्म-
शास्त्रादिनिर्णयोऽस्माभिः धृतः ॥ ७४ ॥ दाता लघुरपि सेव्यते एषात् । इमो
महापनोऽपि समुद्रवत्-न लोकगन्तोऽयं भवन्तीत्यादयः ॥ ७५ ॥

१ ‘न मया तव हस्तार्थं प्राप्य लब्धं कंचिन्मुखम्’ ।

भारवादितश्च मिष्टान्नं वा कया भूषणादिषु ? ॥

२ ‘मृग’ इति मत्तकदिग्गः किं न दोषः ? ३ ‘मृ’ इति ॥ १०० ॥

तथा च—

अमृतत्यागमहिम्ना मिथ्या किं 'राजराज'शब्देन ? ।

गोप्तारं न निधीनां कथयन्ति महेश्वरं विबुधाः ॥ ७६ ॥

अपि च—

सदा दानपरिक्षीणः शस्त एव करीश्वरः ।

अदानः पीनगात्रोऽपि निन्द्य एव हि गर्दभः ॥ ७७ ॥

सुशीलोऽपि सुवृत्तोऽपि आत्यदानादधो घटः ।

पुनः कुब्जापि काणापि दानादुपरि कर्करी ॥ ७८ ॥

यच्छलमपि जलदो बलभतामेति सकललोकस्य ।

नित्यं प्रसारितकरो मित्रोऽपि न वीक्षितुं शक्यः ॥ ७९ ॥

एवं शास्त्रा दारिद्र्याभिभूतेरपि स्वल्पात्स्वल्पतरं काले पात्रे
च देयम् । उक्तञ्च—

सत्पात्रं महती श्रद्धा देशः कालो यथोचितम् ।

यदीयते विवेकह्रस्तदानन्त्याय कल्पते ॥ ८० ॥

तथा च—

अतितृष्णा न कर्तव्या तृष्णां नैव परित्यजेत् ।

अतितृष्णाऽभिभूतस्य शिखा भवति मस्तके ॥ ८१ ॥

दानशक्तिविकलं निधीनां गोप्तारं=बुधैरं सर्वनिधिपतिमपि राजराजपदवाच्य-
मपि च लोका महेश्वरं न कथयन्ति । किन्तु गिरिश=शिव, त्यागशीलं=महेश्वरं-
महादेवं कथयन्ति । 'राजराजो घनाधिप' 'शिवः शस्त्री महेश्वर' इत्यमरः ॥ ७६ ॥

दानं=मद, त्यागश्च । शस्त=शोभन । करीश्वर=हस्तियूथपति । पीनगात्र=
पीवरतनुः ॥ ७७ ॥ प्रपादौ=घट-जलावदानात्-अधो याति=नीचैरेव तिष्ठति ।
कर्करी=गलन्तिरा ॥ ('करी' 'तृप्तिया') । पान्येभ्यो जलादिदाने साधनीभूता
अत एव उपरि=घटमुखोपरि तिष्ठति । प्रपादौ हि घटोपरि शराव निधाय तदुपरि
कर्करी स्थाप्यते ॥ ७८ ॥ प्रसारितकरः=मिश्रार्थं प्रसारितपाणि, विस्तारित-
मयूखश्च । मित्र=सूर्यः, मित्रं=सुहृत्, अपिशब्दात् ॥ ७९ ॥

ब्राह्मण्याह—‘कथमेतत् ?’ । स आह—

३. पुलिन्द-शूकर-सर्प-शृगालकथा ।

अस्ति कस्मिंश्चिद्देशे कश्चिदपुलिन्दः । स च पापदिं कर्तुं यनं प्रति प्रस्थितः ।

अथ तेन प्रसर्पता महान् अञ्जनपर्वतशिखराकारः क्रोडः समासादितः । तं दृष्ट्वा कर्णान्ताकृष्टयाण इमं श्लोकरूपपठत्—
न मे घत्सुर्नाऽपि च वाणयोजनं दृष्ट्वाऽपि शङ्कां समुपैति शूकरः ।
यथा च पश्याम्यहमस्य निश्चयं यमेन भूतं प्रहितो ममान्तिरुम् ॥

अथासी तेन निशितसायकेन समादृतः ।

अथ शूकरेणाऽपि कोपाविष्टचेतसा घालेन्दुघुतिना दंष्ट्राग्रेण पाटितोदरः पुलिन्दो गतामुर्भूतले न्यपतत् । अथ लुब्धकं व्यापाद्य शूकरोऽपि शरप्रहारवेदनया पञ्चत्वं गतः । एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदासन्नमृत्युः शृगाल इतस्ततो निराहारतप्रा पीडितः परिभ्रमस्तं प्रदेशमाजगाम । यावद्दूराहपुलिन्दो द्वायपि पश्यति तावत्प्रहृष्टो व्यचिन्तयत्—‘भोः ! सानुकूलो मे विधिः, तेनैवेतदचिन्तितं भोजनमुपस्थितम् ।

अथवा साध्विदमुच्यते—

अकृतेऽप्युद्यमे पुंसामन्यजन्मदृतं फलम् ।

शुभाऽशुभं समध्येति विधिना संनियोजितम् ॥ ८२ ॥

पुलिन्दः=शूकर । पापदिः=भृगयम् । ‘पापदिर्गृगयाऽऽसेतो मृगव्याच्छेदने क्षपीति रैम’ । (‘शिवार’) । प्रसर्पता=गच्छता । अञ्जनपर्वतशिखराकारः=शैवीराजपर्वतशिखरातुल्यरूपवर्णः । क्रोडः=शूकरः । कर्णान्ताकृष्टयाण=कर्णान्ताकृष्टशरः । निशितेन=तीक्ष्णेन । सायकेन=बाणेन । समादृतः=ताडितः । घालेन्दुघुतिना=राज्यचन्द्रकान्तिना । निशितनरेण । दंष्ट्राग्रेण=दन्ताग्रेण । पुलिन्दः=शूकर । गतामु=मृत । लुब्धकः=शूकरः । व्यापाद्य=हत्वा । पञ्चत्वं=पञ्चयुग्मः । निराहारतप्रा=मोक्षनाश्रमेन । तेनैव=अनुद्वेगेन । मन्त्येनैव=अवि-

तथा च—

‘यस्मिन्देहे च काले च वयसा यादृशेन च ।

कृतं शुभाऽशुभं कर्म तत्तथा तेन भुज्यते’ ॥ ८३ ॥

तदहं तथा भक्षयामि यथा बह्वन्यद्दानि मे प्राणयात्रा भवति ।
तत्तावदेनं स्नायुपाशं धनुष्कोटिगतं भक्षयामि । उक्तञ्च—

‘शनैः शनैश्च भोक्तव्यं स्वयं वित्तमुपाजितम् ।

रसायनमिव प्राज्ञैर्हेलया न कदाचन’ ॥ ८४ ॥

—इत्येवं मनसा निश्चित्य चापचटितां कोटिं मुखमध्ये
प्रक्षिप्य स्नायुं भक्षितुं प्रवृत्तः । ततश्च वृटिते पाशे तालुदेशं
विदार्य चापकोटिर्मस्तकमध्येन शिपायघ्निक्रान्ता ।

सोऽपि तद्वेदनया तत्क्षणांमृतः । अतोऽहं प्रधीमि—
‘अतिलृप्णा न कर्तव्या—’ इति ।

स पुनरप्याह—‘ब्राह्मणि ! न श्रुतं भवत्या ?—

‘आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च ।

पञ्चैतानि हि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः ॥ ८५ ॥ (इति)’

अथैवं सा तेन प्रयोधिता ब्राह्मण्याह—यद्येवं तदस्ति मे गृहे
स्तोकस्तिलदाशिः । ततस्तिलालुञ्चित्वा तिलचूर्णेन ब्राह्मणं
भोजयिष्यामि—’ इति । ततस्तद्वचनं श्रुत्या ब्राह्मणो प्रामद्वतः ।

सापि तौस्तिलानुष्णोदकेन संमर्द्य लुञ्चित्वा सूर्यातपे दत्त-
वती । अत्रान्तरे तस्या गृहकर्मव्यवसायास्तेषां तिलानां मध्ये

न्तितम्=अतर्कितम् । वयसा=वयस्यया । ‘वपुषे’ति केचित्पठन्ति ॥ ८३ ॥

प्राणयात्रा=जीवननिर्वाहः, भोजनम् । स्नायुपाशं=स्नायुनिर्मिता धनुषो
मौर्वाम् । (‘धनुष की डोरी’) कोटि=कोणः । शिखावत्=चूडावत् । (‘चोटी की
तरह’) । वित्तं=धनम् । हेलया=सहसा, एकपद एव ॥ ८४ ॥ चापचटितां
कोटिम्=कोदण्डसंलग्नम् । अधिज्यस्य धनुषः कोटिः=प्रान्तभागं (‘चटित=प्रत्यक्षा
चट्टी हुई’) । स=ब्राह्मणः । ‘किं न श्रुतं’मित्यस्य अभिप्रेतं श्लोकेन सम्बन्धः ।
निधनं=भरणम् । सृज्यन्ते=निर्मायन्ते ॥ ८५ ॥ स्तोकः=स्वल्पः । लुञ्चित्वा=

कश्चित्सारमेयो मूत्रोत्सर्गो चकार । तं दृष्ट्वा सा चिन्तितवती-
'अहो ! नैपुण्य पश्य पराङ्मुपीभूतस्य विधेः-यदेतेऽपि तिला-
अभोज्याः कृताः । तद्दहमेतान्समादाय कस्यचिद्दहं गत्वा
लुञ्चितैरलुञ्चितानानयामि । सर्वोऽपि जनोऽनेन विधिना
प्रदास्यति'—इति ।

अथ तान् शर्पे निघाय गृहाद्दहं प्रविशन्तीदमाह—'अहो
गृहात् कश्चिदलुञ्चितैर्लुञ्चितांस्तिलान्' ।

अथ यस्मिन् गृहेऽहं भिक्षार्थं प्रविष्टस्तत्र गृहे सापि तिला-
नादाय प्रविष्टा विक्रयं कर्तुम् । आह च—'गृहात् कश्चिदलु-
ञ्चितैर्लुञ्चितांस्तिलान्' । अथ तद्गृहगृहिणी प्रहृष्टा यावदलुञ्चि-
तैर्लुञ्चितान्गृहाति, तावत्स्याः पुष्पेण कामन्दकीयशास्त्रं दृष्ट्वा
व्याहृतम्—'मातः ! अग्राह्याः पत्न्यमे तिलाः । नास्या अलु-
ञ्चितैर्लुञ्चिता ग्राह्याः । कारणं किञ्चिद्भविष्यति-येनैषाऽलुञ्चितै-
र्लुञ्चितान्प्रयच्छति ।' तच्छ्रुत्वा तया परित्यक्तास्ते तिलाः ।

अतोऽहं प्रयामि—'नाकस्माच्छाण्डिली मातः !—' । इति । * ।

एतदुक्त्या स भूयोऽपि प्राह—'अथ शायते तस्य प्रमण-
मार्गः' ? । ताम्रचूड आह—'भगवन् ! शायते, यत् एकाकी न
समागच्छति, किन्तु संख्ययूथपरिवृतः पश्यतो मे परिभ्रमन्नि-
तस्ततः सूर्यजनेन सदाऽऽगच्छति, याति च ।'

अभ्यागत आह—'अस्ति किञ्चिदग्रनिग्रहम् ?' । स आह—
'षाढम्, अस्ति । एषा सर्वलोदमयी सुहस्तिका ।' (गृह्यताम्) ।

अभ्यागत आह—तर्हि, प्रत्युपै त्वया मया सह स्वातर्प्यम्,

वन्दयित्वा, मंशोष्य, पूर्णयित्वा (छट् पष्ठेऽक्षर) । भारमेय = बुधुर । रिपे =
देवतम् । अलुञ्चिनाम् = अलुञ्चितान् । विधिना = मर्गेण । गृहिणी = गृहस्वामिनी ।
'नृदिणी' इति पाठः । अस्या = गृहिण्या । कामन्दकीयशास्त्रं = अपमंतीति-
शास्त्रम् । सा = अनिमि । गृहहस्तिका = अक्षय = मूलकम् । प्रमणमार्गः = दानमार्गः ।

१ 'गृहहस्तिका' इति पाठः । तत्र 'हस्तिका' इति तस्या नामपदम् ।

२ 'प्रयोज्यम्' ।

येन द्वावपि जनेचरणाऽमलिनायां भूमौ तत्पदानुसारेण गच्छाय ।

मयापि तद्वचनमाकर्ण्य चिन्तितम्—‘अहो ! विनष्टोऽस्मि, यतोऽस्य साभिप्रायवचांसि ध्रूयन्ते । नूनमनेन यथा निधानं ज्ञातं तथा दुर्गमप्ययमस्माकं ज्ञास्यति । एतदभिप्रायादेवास्य ज्ञायते । उक्तञ्च—

सकृदपि दृष्ट्वा पुरुषं विबुधा जानन्ति सारतां तस्य ।

हस्ततुल्याऽपि निपुणा. पलप्रमाणं विजानन्ति ॥ ८६ ॥

वाञ्छैव सूचयति पूर्वतरं, भविष्यत्पुंसां यदन्यतनुज त्वशुभं शुभं वा । विहायते शिशुरजातकलापचिह्नं प्रत्युद्गतेरपसरन्सरस. ‘कलापी’ ॥ ८७ ॥

ततोऽहं भयग्रस्तमनाः सपरिचारो दुर्गमार्गं परित्यज्यान्य मार्गेण गन्तुं प्रवृत्तः । ततः सपरिजनो यावदप्रतो गच्छामि तावत्स-
मुखीनो बृहत्कायो मार्जारः समायाति । स च मूपकवृन्दमवलोक्य तन्मध्ये सहस्रोत्पपात । अथ ते मूपका मां कुमारगामिनमवलोक्य

मार्गं । अथेति—प्रश्ने । खनित्रकम्=सननसाधनम् । बाढ=नून—(‘हाँ अवश्य है’) सुहस्तिका=सननोपकरणभेद (‘कुदाली’ ‘पावड़ा’) ‘स्वहस्तिके’ति पाठान्तरम् । अस्तीति शेषः । जनेचरणाऽमलिनाया=मनुष्यपक्षारोऽमलिनितायाम् । तत्पदानुसारेण=मूपकपदानुसारेण (‘चूहों के खोज पहिचान कर’) । साभिप्रायवचांसि=दृढमनोरथसूचकानि वचनानि । नूनम्=अवश्यम् । ज्ञास्यतां=ज्ञास्यतीति शेषः । एतदभिप्रायात्=बृहत्स्तिफणाशयादेव । हस्ततुल्या=हस्तरूपया तुल्या । पलप्रमाणं=पलादिप्रमाणम् । (अन्दाज से ही तौल जान लेते हैं) ॥ ८६ ॥ भविष्यत्=भावि । पूर्वतरं च शुभाशुभम्—पुसा वाञ्छयैव=इच्छादिना शीलाचरणादिनैव च ज्ञायते । यथा—भयूरशिशु—कलापै—मयूरपिच्छे रहितोपि—उत्पत्त्य सरस गच्छन् विशिष्टेन गमनेनैव—‘मयूरोऽयमिति’लोकैर्ज्ञायते । भाविकलापस्य गतिविशेषेणानुमानमिति भावः । ‘प्रत्युत्पदै परिसरन् सरस’इति पाठान्तरम् ॥ ८७ ॥ समुखीनं=समुखायात । उत्पपात=आक्रमण चक्रे । कुमारगामिनं=दुर्गमार्गं

१ ‘चरणमलिनायां भूमौ’ पा० । मलिता=मूपकपदमर्दितेत्यर्थः ।

२ ‘साभिप्रायाप्यस्य वचांसि’ । पाठान्तरम् ।

गह्वर्यन्तो हतशेषा रुधिरप्लावितयमुन्धरास्तमेव दुर्गे प्रविष्टाः ।
अथवा साध्विदमुच्यते—

छित्त्वा पाशमपास्य कूटरचनां भङ्गत्वा बलाद्वागुरां
पर्यन्ताग्निशिखाकलापजटिलान्निर्गत्य दूरं वनात् ।

व्याधानां शरगोचरादपि ज्वेनोत्पत्य धावन्मृगः

कूपान्तः पतितः, फंरोतु विधुरे किंवा विधौ पीरुपम् ? ॥८८॥

अथाहमेकोऽन्यत्र गतः । शेषा मूढतया तत्रैव दुर्गे प्रविष्टाः ।

अत्रान्तरे स दुष्टपरिमाजको रुधिरविन्दुचर्चितां भूमिमवलोक्य
तेनैव मार्गेण दुर्गमुपगतः । ततश्च सुदृष्टिकया खनितुमारब्धः ।

अथ तेन खनता प्राप्तं तन्निधानं यस्योपरि सदैवाऽहं कृतवसति-
र्यस्योष्मणा महादुर्गमपि गच्छामि । ततो हृष्टमनास्ताम्रचूड-

मिदमूचेऽभ्यागतः—'भो भगवन् ! इदानीं स्वपिहि निःशङ्कः ।
अस्योष्मणा मूयकस्ते जागरणं संपादयति ।'

एवमुक्त्वा तन्निधानमादाय मठाभिमुखं प्रस्थितौ द्वावपि ।
अहमपि धावन्निधानरहितं स्थानमागच्छामि, तावद्वरमणीयमु-

द्वेगकारक तत्स्थानं योक्षितुमपि न शक्नोमि । अचिन्तयं च 'किं
करोमि ? क्व गच्छामि ? कथं मे स्थान्मनसः प्रशान्तिः ?'

एवं चिन्तयतो मे महाकष्टेन स दिवसो व्यतिशान्तः । अथा-
स्तमितेऽर्के सोद्वेगो निश्वसाद्वस्तस्मिन्मठे सपरिवारः प्रविष्टः ।

उत्तिरिषाऽयोग्यमार्गगामिनम्—दुष्टम् । रुधरेण श्रिता वमुन्धरा दैस्ते तपाभूताः ।

छित्तेति । कूटरचनाम्=उन्मापास्यकूटरचनाम्=पाशरचनाम् । अपस्य=दूरी-
कृत्य । वागुरा=मृगखन्धनसाधनभेद । पर्यन्ताग्निशिखाकलापजटिलान्=समन्ततो
दक्षामिन्द्रजलपलितान्, वनात् दूरं निर्गत्य, व्यापणत्रिपदादपि वेगदुर्मुत्य,
निर्गतं—धावन्मृगो—दैवदूरे पतितः ! । हा हन्त ! माय्ये तिरस्ते यति न
निर्गप पीरयेय शिष्यति ॥ ८८ ॥

शेषाः=हतशेषा मृगश्च । शरब्ध=अरव्यवन् । यस्य=निधनस्य । कन्या=
प्रभवे । (गर्भांसे) । अरमन्मृगम्=भुन्दरम् । उद्वेगकरकम्=भयनिद्रम् ।

अथाऽस्मत्परिग्रहशब्दमाकर्ण्य ताम्रचूडोऽपि भूयो भिक्षापात्रं
जर्जरवंशेन ताडयितुं प्रवृत्तः । अथाऽसावभ्यागतः प्राह—‘सखे !
किमद्यापि निःशङ्को न निद्रां गच्छसि ?’ । स आह—‘भगवन् !
भूयोऽपि समायातः सपरिवारः स दुष्टात्मा मूपकः । तद्गुणा-
जर्जरवंशेन भिक्षापात्रं ताडयामि ।’ ततो विहस्याऽभ्यागतः
प्राह—‘सखे ! मा भैषीः, वित्तेन सह गतोऽस्य कूर्दनोत्साहः ।
सर्वेषामपि जन्तूनामियमेव रिथितिः । उक्तञ्च—

‘यदुत्साही सदा मर्त्यः, परामथति यजनान् ।

यदुद्धतं यदेद्वाक्यं, तत्सर्वं वित्तजं बलम्’ ॥ ८९ ॥

अथाऽहं तच्छ्रुत्वा कोपाविष्टो, भिक्षापात्रमुद्दिश्य विशेषादु-
त्कृर्दितोऽप्राप्त एव भूमौ निपतितः । तच्छ्रुत्वासौ मे शत्रुर्विहस्य
ताम्रचूडमुवाच—‘भोः ! पश्य कौतूहलम् !’ । आह च—

अर्थेन बलवान्सर्वोऽप्यर्थयुक्तश्च पण्डितः ।

पश्येत्तं मूपकं व्यर्थं स्वजातेः समतां गतम् ॥ ९० ॥

तत्स्वपिहि त्वं गतशङ्कः, यदस्योत्पतनकारणं तदावयो-
र्हस्तगतं जातम् । अथवा साध्विदमुच्यते—

‘दंष्ट्राविरहितः सर्पो, मदहीनो यथा गजः ।

तथाऽर्थेन विहीनोऽग्र पुरुषो नामधारकः’ ॥ ९१ ॥

तच्छ्रुत्वाहं मनसा विचिन्तितवान्—‘अहो सत्यमाह ममैव
शत्रुः । यतो ममाऽङ्गुलिमात्रमपि कूर्दनशक्तिर्नास्ति । तद्वि-
गथंहीनस्य पुरुषस्य जीवितम् । उक्तञ्च—

अर्थेन च विहीनस्य पुरुषस्याऽल्पमेधसः ।

उच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ ९२ ॥

परिग्रहशब्दं=मूपकपरिवारपदशब्दम् । वित्तेन=निधानेन । कूर्दनोत्साहः=उत्त-
वनसाहसम् । उद्धतं=सगर्वम् ॥ ८९ ॥ व्यर्थं=अर्थशून्यम् । स्वजातेः=मूपक-
जातेः ॥ ९० ॥ यत्=धनम् । नामधारक इति । वेवलमर्थशून्यं ‘पुरुष’ इति
नाम धारयति, पौरुषपन्तु तत्र न भवतीत्यर्थः ॥ ९१ ॥ अर्थहीनपुरुषस्य जीवितं

यथा काक्यवाः प्रोक्ता यथाऽरण्यभवास्तिलाः ।
 नाममात्रा न सिद्धयै, स्थुर्धनहीनास्तथा नराः ॥ ९३ ॥
 सन्तोऽपि न हि राजन्ते दरिद्रस्येतरे गुणाः ।
 आदित्य इव भूतानां श्रीगुणानां प्रकाशिनी ॥ ९४ ॥
 न तथा बाध्यते लोके प्रकृत्या निर्धनो जनः ।
 यथा द्रव्याणि संप्राप्य तैर्विहीनः सुखोचितः ॥ ९५ ॥
 श्लेष्कस्य कीटखातस्य बह्विदग्धस्य सर्धतः ।
 तरोरप्युपरस्थस्य वरं जन्म, न चाऽर्थिनः ॥ ९६ ॥
 शङ्कनीया हि सर्वत्र निष्प्रतापा दरिद्रता ।
 उपकर्तुमपि प्राप्तं निःस्वं सन्त्यज्य गच्छति ॥ ९७ ॥
 उन्नम्योन्नम्य तत्रैव निर्धनानां मनोरथाः ।
 हृदयेष्वेव लीयन्ते विधवास्त्रीस्तनाधिव ॥ ९८ ॥

धिनिति सम्बन्धः । काक्यवः=निष्फलयरजातिभेदः । अरण्यभवास्तिलाः=जर्मिलाः । घन्ध्यतिलाः । उभयत्र तिलयवनामस्यैव यथा न ते तिलयव-
 कार्यकरणसमर्थास्तथा निर्धनः पुमानिति भावः । सिद्धौ=कार्यसिद्ध्युपयोगिनः ।
 'सिद्धौ हि'—इति पाठे तु-सिद्धौ=कार्यसिद्धौ, न=न ममर्थाः ॥ ९३ ॥

सम्ब=वर्तमानाः । राजन्ते=प्रकाशन्ते । इतरे=दरिद्रप्रतिरिक्ताः । त्रिया
 तु गुणाः प्रकाशन्ते इति लक्ष्म्याः सूर्यवत्प्रकाशकतेति भावः ॥ ९४ ॥ बाध्यते=
 दुर्व्रितो भवति । प्रकृत्या=स्वभावेन । द्रव्याणि संप्राप्य=पूर्वं धनवान् भूत्वा,
 पश्चात्निर्धनस्तु धनवदुःखमनुभवति ॥ ९५ ॥ कीटभुक्तस्य=कीटनाशितस्य ।
 'कीटखातस्ये'ति पाठे-कीटैर्विदारितस्येत्यर्थः । ऊपरस्थस्य=अयोग्यभूमिस्यस्य ।
 (ऊसर में उत्पन्न) । वरम्=ईषत् श्रेष्ठम् । अर्थिनः=याचकस्य ॥ ९६ ॥
 निष्प्रतापा=निष्प्रभावा । निःस्वं=दरिद्रम् । सन्त्यज्य=दूरतः परित्यज्य ।
 लोकोऽपयातीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

निर्धनानां मनसि मनोरथा उत्थाय उत्थाय विलीयन्ते, धनाऽभावात् ॥ ९८ ॥

१ 'न विराजन्ते' पा० । २ 'सुखे स्थितः' । पा० ।

३ 'कुञ्जस्य कीटखातस्य दागनिक्षुषितवचः', पाठ्य० ।

व्यक्तेऽपि वासरे नित्यं दीर्घतममसावृतः ।

अग्रतोऽपि स्थितो यत्नोन्न केनापीह दृश्यते ॥ ९९ ॥

एव विलप्याऽहं भग्नोत्साहस्तन्निधानं गण्डोपधानीकृतं दृष्ट्वा
व्यर्थधर्मः स्वं दुर्गं प्रभाते गतः । ततश्च मद्भृत्याः प्रभाते गच्छन्तो
मिथो जल्पन्ति—‘अहो ! असमर्थोऽयमुदरपूरणेऽस्माकं । केवल-
मस्य पृष्ठलग्नानां विडालादिभ्यो विपत्तयः । तत्किमनेना-
ऽऽराधितेन ? ।

यत्सकाशात्र लाभः स्यात्केवलाः स्युर्विपत्तयः ।

स स्वामी दूरतस्याज्यो विशेषादनुजीविभिः’ ॥ १०० ॥

एवं तेषां वचांसि मार्गे शृण्वन् स्वदुर्गं प्रविष्टोऽहम् । याव-
क्षिर्धनं वात्परिजनमध्यात्कश्चिदपि मम न संमुद्येऽभ्येति तावन्मया
चिन्तितम्—‘अहो चिन्तितं दरिद्रता । अथवा साधुचैदमुच्यते—

मृतो दरिद्रः पुरपो, मृतं मैथुनमप्रजम् ।

मृतमश्रोत्रियं श्राद्ध, मृतो यज्ञस्त्यदक्षिणः’ ॥ १०१ ॥

एव मे चिन्तयतस्ते भृत्या मम शत्रूणां सेवका जाता । ते च
मामेकाकिनं दृष्ट्वा विडम्बनां कुर्वन्ति । अथ मयैकाकिना योगनिद्रां
गतेन भूयो विचिन्तितम्—‘यत्तस्य कुतपस्विनः समाध्वयं गत्वा

व्यक्ते=सुप्रकाशेऽपि । वासरे=दिनेऽपि । दीर्घतमं=दारिद्र्यमेव । तम=
अन्धकारः । तेन-आवृतः=स्रक्तः । दरिद्र इति यावत् । समीपस्थोऽपि न केनापि
वीक्ष्यते इति भावः ॥ पाठान्तरे-भास्वान्=सूर्यः, समुज्ज्वलधेत्यर्थः ॥ ९९ ॥

निधानं=स्वधनम् । गण्डोपधानीकृतम्=गेन्दुकस्थाने स्थापितम् । (गण्डोप-
धानं=‘गण्डुवा’ ‘तकिया’ ‘गालममूरिया’) । अर्थ=हिरण्यकः । पृष्ठलग्नानाम्=अनु-
चराणां-सेवकानाम् । विडालादिभ्यो विपत्तयः=मार्जारदिजन्या आपदः । कश्चित्=
सेवकः । मृतं=मृतवत् व्यर्थः । अप्रजः=सन्तानशून्यम् । अश्रोत्रियः=वेदाध्यायि-
ब्राह्मणशून्यम् । मृतं=व्यर्थः । अदक्षिणः=दक्षिणारहितः ॥ १०१ ॥

विडम्बनाम्=उपहासम् । योगनिद्रा=सावधाननिद्रा, कृतकनिद्रा वा (‘जागते
हुए सोना’ या ‘आँख बन्द किए पड़े रहना’) । कुतपस्विनः=दुष्टसन्ध्यासिनः । समा-

तद्गण्डोपधानवर्तितकृतां वित्तपेटां शनैः शनैर्विदार्य तस्य निद्रा-
यशङ्कतस्य स्वदुर्गे तद्विस्तमानयामि, येन भूयोऽपि मे वित्तप्रमा-
देणाधिपत्यं पूर्येवद्वविष्यति । उक्तञ्च—

‘व्यथयन्ति परं चेतो मनोरथशतेर्जनाः ।

नाऽनुष्ठानैर्धनैर्हर्तिनाः कुलजा विधवा इव ॥ १०२ ॥

दौर्गत्यं देहिनां दुःखमपमानकरं परम् ।

येन स्वैरपि मन्यन्ते जीवन्तोऽपि मृता इव ॥ १०३ ॥

दैन्यस्य पात्रतामेति पराभूतेः परं पदम् ।

विपदामाश्रयः शश्वदौर्गत्यकलुषीकृतः ॥ १०४ ॥

लज्जन्ते यान्धघास्तेन सम्बन्धं गृह्णन्ति च ।

मित्राप्यमित्रतां यान्ति यस्य न स्युः कपर्दकाः ॥ १०५ ॥

मूर्तं लाघवमेवैतदपायानामिदं गृहम् ।

पर्यायो मरणस्याऽयं निर्धनत्वं शरीरिणाम् ॥ १०६ ॥

अजाधूलिरिव त्रस्तैर्माजनीरेणुवज्जनेः ।

दीपत्यद्योतच्छायेय त्यज्यते निर्धनो जनः ॥ १०७ ॥

धनं=मङ्गलं । तद्गण्डोपधानवर्तितकृताम्=उपबर्ह्यन्तरे स्थापिताम् । (‘गैडो मे
टिपाई हुई’) । वित्तपेटां=धनमञ्जुषा । विदार्य=खण्डयित्वा ।

धनैर्हर्तिना लोभान् मनोरथशतानि कुर्वन्ति, न च कार्यानुष्ठानं कर्तुं शक्नुवन्ति ।
यथा—कुलजा विधवा इतिविषये नानामनोरथान् निष्फलानेव मनसि रचयन्ति,
परन्तु न तासां ते मनोरथाः सफलं भवन्ति, पत्युरभावादि-यर्थ ॥ १०२ ॥

दौर्गन्ध्यं=दारिद्र्य परमपमानकारकम्, येन स्वजनैरपि—दरिद्रा जीवन्तोऽपि
मृतदेव मन्यन्ते ॥ १०३ ॥ दैन्यस्य=दीनतायाः । पराभूतेः=परमपत्यस्य ।
पदं=स्थानम् । शश्वदः=निलमेरु ॥ १०४ ॥ तेन=दरिद्रेण । गृह्णन्ति=अप-
भुज्यते । कपर्दकाः=कश्मिरिण्य । (‘कैदी—’ पैमा टका’) ॥ १०५ ॥ मूर्तं=
गूर्निमम् । लाघव=नुच्छलम् । अपायानां=नाशानां, हानेध । मरणस्य पर्यायः=
रूपान्तरम् ॥ १०६ ॥ अजाधूलि, मार्जनीरज, दीपगद्योतच्छाया च—दुष्प्र-
विनाश छाया धर्मशास्त्रेषु वर्णित, अनो शोभास्तनो यथा पलायन्ते, एवमेव

‘शौचावशिष्टयाऽप्यस्ति किञ्चित्कार्यं कचिन्मृदा ।

निर्धनेन जनेनैव न तु किञ्चित्प्रयोजनम् ॥ १०८ ॥

अधनो दातुकामोऽपि सम्प्राप्तो धनिनां गृहम् ।

मन्यते ‘याचकोऽयं’, धिग्दारिद्र्यं सलु देहिनाम् ॥ १०९ ॥

अतो वित्तापहारं धिदधतो यदि मे मृत्युः स्यात्तथापि शोभनम् ।

उक्तञ्च—

स्ववित्तहरणं दृष्ट्वा यो हि रक्षत्यसूत्ररः ।

पितरोऽपि न गृह्णन्ति तदत्तं सलिलाञ्जलिम् ॥ ११० ॥

तथा च—

गवार्थे ब्राह्मणार्थे च स्त्रीवित्तहरणे तथा ।

प्राणास्त्यजति यो युद्धे तस्य लोकाः सनातनाः ॥ १११ ॥

‘एवं निश्चित्य राज्ञौ तत्र गत्वा निद्रावशमुपागतस्य पेट्यायां

यावन्मया छिद्रं कृतं तावत्प्रबुद्धो दुष्टतापसः । ततश्च जर्जर्यंश-
प्रहारेण शिरसि ताडितः कथञ्चिदायुषः सावशेषतया निर्गतोऽहं,

न मृतश्च । उक्तञ्च—

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो देवोऽपि तं लब्धयितुं न शक्तः ।

तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे, यदस्मदीयं न हि तत्परेषाम् ॥ १११ ॥

काककुर्मौ पृच्छतः—‘कथमेतत् ?’ । हिरण्यक आह—

४. प्राप्तव्यमर्थवणिक्पुत्रकथा । ✓

अस्ति कस्मिंश्चिन्नगरे सागरदत्तो नाम वणिक् । तत्सुनुना

दरिद्रादपीत्यर्थः ॥ १०७ ॥ शौचावशिष्टया=हस्तशोधनाद्यवशिष्टया अशुचि-

भूतयापि । मृदा=मृत्तिकाया ॥ १०८ ॥

दातुमुपागतोऽपि दरिद्रो याचकोऽयमिति मन्यते=ज्ञायते, अतो दारिद्र्यं धिक् ॥ १०९ ॥

वित्तापहार=स्वधनानयनम् । असूत्र=प्राणान् ॥ ११० ॥ गवार्थे=गोरक्षणार्थे ।

ब्राह्मणार्थे=ब्राह्मणरक्षणार्थे । स्त्रीवित्तहरणे=स्वकीयस्त्रीधनादिहरणसमये तदक्षणां

यो युद्धे । प्राणास्त्यजेत् तस्य सनातना=नित्या ब्रह्मलोकादयः ॥ १११ ॥ आयु इव

१ ‘कातरो वरित्तिकृते’ पा० । २ इय कथा काशिकपरीश्वरपाठानो बहिष्कृताऽस्मिन्प्राकृत्यात् ।

रूपकशतेन विक्रीयमाणः पुस्तको गृहीतः ।

तस्मिन् लिखितमस्ति—

‘प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो, देवोऽपि तं लब्धयितुं न शक्तः ।
तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे, यदस्मदीयज हितत्परेषाम्’ ॥११३॥

तद्दृष्ट्वा सागरदत्तेन तनुजः पृष्ठः—‘पुत्र ! कियता मूल्येनैव
पुस्तको गृहीतः ?’ । सोऽब्रवीत्—‘रूपकशतेन ।’ तच्छ्रुत्वा सागर-
दत्तोऽब्रवीत्—‘धिङ् मूर्ख ! त्वं लिखितैकश्लोकं रूपकशतेन
यद्गृह्णासि, एतया युष्मा कथं द्रव्योपार्जनं करिष्यसि ? । तद्व्य-
ग्रभृतिर्यया मे गृहे न प्रवेष्टव्यम्’ । एव निर्भर्त्स्य गृह्णाग्निःसारितः ।

स च तेन निर्वेदेन विप्रहृष्टं देशान्तरं गत्वा किमपि नगर-
मासाद्याऽवस्थितः । अथ कतिपयदिवसैस्तन्नगरनिवासिना केन-
चिदसौ पृष्ठ —‘कुतो भवानागतः ?, किन्नामधेयो वा ?’ इति ।
असाद्यब्रवीत्—‘प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः’ इति । अथान्येनापि
पृष्ठेनाऽनेन तथैवोत्तरं दत्तम् । एवं यः कश्चित्पृच्छति, तस्येदमे-
वोत्तरं ददाति । एवञ्च तस्य नगरस्य मध्ये ‘प्राप्तव्यमर्थं’ इति
प्रसिद्धं नाम जातम् ।

अथ राजकन्या इन्दुमती नामाऽभिनवरूपधीयनसम्पन्ना
सप्तीक्षितीर्थकस्मिन्महोत्सवदिवसे नगरं निरीक्षमाणाऽस्ति ।
तत्रैव च पश्चिद्राजपुत्रोऽतीवरूपसम्पन्नो मनोरमश्च कथमपि
तस्या दृष्टिगोचरकृतः ।

तद्दर्शनसमकालमेव कुसुमयाणहतया तथा निजसदय-

तमेति पठे—जीवितकालवशेषतया । प्राप्तव्यम्=अन्यथालभ्यम् । देव=विधिरपि ।
गृहयितुं=विज्ञाशयितुम् । दानवधर्म्मम् । विस्मय=आश्चर्यम् ॥ ११२ ॥

रूपकशतेन=रूपकशतेन (१०० रूपकेभ्यः) । पुस्तक=पुस्तकम् । (पेयी) ।

गृह्णा=गृह्णा । धिङ्=धिङ् । निर्वेद=निर्वेदेन । विप्रहृष्ट=हृष्टः ।

तया=इन्दुमत्या । तनुज=पुत्रः । दृष्टे=देखति । वचित्तयेन पाठः ।

मिहिता-‘हले’ ! यथा किलाऽनेन सह समागमो भवति तथाऽद्य त्वया यतितव्यम् । एवं श्रुत्वा सा सखी तत्सकाशं गत्वा शीघ्रं मन्त्रयीत्-‘यदहं चन्द्रवत्या तवान्तिकं प्रेषिता, भणितञ्च त्वां प्रति तया-यत्-‘मम त्वद्दर्शान्मनोभवेन पश्चिमावस्था कृता, तद्यदि शीघ्रमेव मदन्तिके न समेष्यसि तदा मे मरणं शरणम् ।’

इति श्रुत्वा तेनाभिहितम्-यदवश्यं मया तत्रागन्तव्यं तत्कथं केनोपायेन प्रवेष्टव्यम् ? ।

अथ सख्याभिहितम्-‘रात्रौ सौधावलम्बितया दृढवरप्रया त्वया तत्रारोढव्यम् ।’ सोऽब्रवीत्-‘यद्येवं निश्चयो भवत्यास्तदहं मेवं करिष्यामि ।’ इति निश्चित्य सखी चन्द्रवतीसकाशं गता ।

अथागतायां रजन्यां स राजपुत्रः स्वचेतसा व्यचिन्तयत्-‘अहो ! महदकृत्यमेतत् ।

उक्तञ्च—

‘गुरो सुता मित्रभार्या स्वामिसेवकगेहिनीम् ।

यो गच्छति पुमाल्लोके तमाहुर्ब्रह्मपातिनम्’ ॥११४॥

अपरञ्च—

अयं प्राप्यते येन, येन चाऽपगतिर्भवेत् ।

स्यार्थाच्च भ्रश्यते येन, तत्कर्म न समाचरेत् ॥ ११५ ॥

—इति सम्यग्बिचार्य तत्सकाशं न जगाम । अथ प्राप्तव्यमर्थं पर्यटन्धवलगृहपाश्वे रात्रावलम्बितवरत्रां दृष्ट्वा फौतुकादिष्ट दृश्यस्तामालग्न्याऽधिरूढः । तया च राजपुत्र्या ‘स एवाय’-मित्याश्वस्तचित्तया आनन्दादपानाच्छादनादिना संमान्य तेन

अनेन=राजपुत्रेण । मनोभवेन=मदनेन । पश्चिमा=कामस्यान्तिमा दशा गच्छेत्त्वादिरूपा । मदन्तिके=मदिरूढ । तत्र=राजपुत्रीसंनिधौ । सौधावलम्बितया=राजशासादानलम्बिन्या । वरणा=स्वल्पा रज्जु । (‘बहो’ ‘मेटी रसी’ ‘कमन्द’) । अष्टयम्=अनुचितं कर्म । गेहिनी=पत्नी । गच्छति=गच्छते ॥ ११४ ॥ तत्=व्यभिचारदिदुष्टकर्म ॥ ११५ ॥ तत्सकाशं=इन्दुनर्गजिषौ ।

सह शयनंतलमाश्रितया तदङ्गसंस्पर्शसञ्जातहर्षरोमाश्रितगात्रयो-
कम्-‘युष्मद्दर्शनमात्रानुरक्तया मयात्मा प्रदत्तोऽयं, त्वद्दर्ज-
मन्यो भर्ता मनस्यपि मे न भविष्यति’ इति । तत्कस्मान्मया सह
न व्रथोपि ?’ । सोऽब्रवीत्-‘प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः ।’ इत्युक्ते
तया ‘अन्योऽयं’मिति मत्वा घवलगृह्णादुत्तार्य मुक्तः । स तु
खण्डदेवकुले गत्वा सुप्तः । अथ तत्र कयाचित्स्यैरिण्या दत्त
सङ्केतको यावद्वृण्डपाशिकः प्राप्तः, तावदसौ पूर्वसुप्तस्तेन दृष्टो
रहस्यसंरक्षणार्थमभिहितश्च-‘को भवान् ?’ । सोऽब्रवीत्-‘प्राप्त-
व्यमर्थं लभते मनुष्यः ।’ इति श्रुत्वा दृण्डपाशिकेनाभिहितं यत्-
‘इत्थं देवगृहमिदं, तदत्र मदीयस्थाने गत्वा स्वपिहि ।’ तथा
प्रतिपद्य स मतिविपर्यासादन्यशयने सुप्तः । अथ तस्य आरक्षकस्य
कन्या यिनययती नाम रुक्मयीवनसम्पन्ना कस्यापि पुरपस्या-
ऽनुरक्ता-सङ्केतं दत्त्वा तत्र शयने सुप्ताऽऽसीत् ।

अथ सा तमायान्तं दृष्ट्वा ‘स पद्यायमस्मद्वल्लभ’ इति राश्री
घनतरान्धकारव्यामोहितोत्थाय भोजनाच्छादनादिक्रियां कार-
यित्वा गान्धर्वविवाहेनात्मानं विवाहयित्वा तेन समं शयने
स्थिता । विफलितवदनकमला तमाह-‘किमद्यापि मया सह
विभ्रष्टं भषात्र व्रवीति ?’ ।

सोऽब्रवीत् ‘प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः’ । इति श्रुत्वा तया
चिन्तितम्-‘यत्कार्यमसमीक्षितं क्रियते तस्येदमफलविपाको
भयति’ इति । एवं विमृश्य सविपादया तया निःसारितोऽसौ ।
स च यावद्वीधीमार्गेण गच्छति तावदन्यविषयवासी घरकीर्ति-

घवलगृह=गौप्य । (महल) । स=मदभिलषित । आश्रयस्तचित्तया=विश्रुतचित्तया ।
मया=राजपुत्र्या । आत्मा=देहः । त्वद्दर्ज=त्वां विहाय । खण्डदेवकुले=अपूर्णदेव-
मन्दिरे, जीर्णमन्दिरे वा । स्वैरिण्या=व्यभिचारिण्या । दत्तसङ्केतः=रुतसङ्केतः ।
दृण्डपाशिकः=नगररक्षकणेनाभ्युन्नतः (‘कौजदार’ ‘कोनवाल’) । प्रतिपद्य=स्वीकृत्य ।
मतिविपर्यागात्=भ्रान्त्या । आरक्षकस्य=दृण्डपाशिकस्य । इति=इत्थं । मन्या ।
घनतरान्धकारव्यामोहिता=गाढान्धकारेणोपहतलोचनशक्तिभ्रमनुरागना, वदिता ।
विभ्रष्टं=मर्जितं, निर्भवद्य । असमाश्रितम्=असम्भ्राविचारितं मत । सविपादया=

नक्षय वरो महता धाद्यशब्देनागच्छति । प्राप्तव्यमर्थोऽपि तैः सह गन्तुमारब्धवान् ।

अथ यावत्प्रत्यासन्ने लग्नसमये राजमार्गासन्नश्रेष्ठिशृङ्गद्वारे रचितमण्डपवेदिकायां कृतकौतुकमङ्गलवेशा यणिकसुता तिष्ठति, तावन्मदमत्तो हस्त्यारोहक हत्वा प्रणश्यन्नकोलाहलेन लोकमाकुलयन्तमेवोद्देशं प्राप्तः । तच्च दृष्ट्वा सर्वे वरानुयायिनो वरेण सह प्रणश्य दिशो जग्मुः । अथास्मिन्नवसरे भयतरललोचना मेकाकिनीं कन्यामवलोक्य 'मा भैषी - अहं परित्राता' - इति सुधीरं स्थिरीकृत्य दक्षिणपाणौ सङ्गृह्य महासाहसिकतया प्राप्तव्यमर्थः परुषवाक्यैर्हस्तिनं निर्भर्त्सितवान् ।

ततः कथमपि दैवयोगादपयासे हस्तिनि यावत्समुद्भवान्धरो घरकीर्तिरतिक्रान्ते लग्नसमये समागच्छति तावद्वधूरन्येन हस्ते गृहीता तिष्ठति । तद् दृष्ट्वा घरकीर्तिनाऽभिहितम् - 'भोः श्वशुर ! विरुद्धमिदं त्वयाऽनुष्ठितं यन्महां प्रदाय कन्याऽन्यस्मे प्रदत्ता' - इति । सोऽप्रवोत् 'भोः ! अहमपि हस्तिभयपलायितो भयङ्गि सदाऽऽपातो - न जाने किमिदं वृत्तम् ? । इत्यभिधाय दुहितरं प्रद्युमारब्धवान् - 'वत्से ! न त्वया सुन्दरं कृतम्, तत्कथ्यता कोऽयं घृत्तान्तः ?' ।

॥ वितया । वीथीमार्गेण = नगररथ्यामार्गेण । अन्यविषयवासी = देशान्तरनिवासी । घर = वैशाख ('दुलहा' 'बीन्द') । तैः = वरपक्षीये । लग्नसमये = विवाहलग्नसमये । राजमार्गासन्नश्रेष्ठिशृङ्गद्वारे = राजपथनिकटवर्तिधनिशृङ्गद्वारे । (मण्डप = 'माठा' । वेदिका = 'वेदी') कृतकौतुकमङ्गलवेशा = रचितविवाहोचितमङ्गलवेशा । हस्ती = गज । आरोहक = महामात्रम् । ('महावत') । प्रणश्यतां = पलायमानानां - लोकानां कोलाहलेन = कटारलेन । 'प्रणश्ये'ति पाठे प्रणश्य = पलाय्येत्यर्थः । (भागकर) । लोकं = नगरवाणिजनम् । उद्देशं = स्थानम् । प्रणश्य = प्रपलाप्य ('भागकर') । दिशो जग्मुः = यत्रतत्र गताः ।

भयेन तरले चञ्चले लोचने यस्यास्ताम् । परित्राता = रक्षकः । सुधीरं = महता

साऽब्रवीत्—‘यद्वहमनेन प्राणसंशयाद्रक्षिता, तदेनं मुपत्या मम जीवन्त्या नाऽन्यः पाणिं ग्रहोप्यति’—इति । अनेन वार्ताव्यतिकारेण रजनी व्युष्टा । अथ प्रातस्तत्र सञ्जाते महाजनसमवाये तं वार्ताव्यतिकरं ध्रुत्वा राजदुहिता तमुद्देशमागता । कर्णपरम्परया ध्रुत्वा दण्डपाशिकसुतापि तत्रैवागता । अथ तं महाजनसमवायं ध्रुत्वा राजापि तत्रैवाङ्गगाम,—प्रातव्यमर्थं प्राह च—‘मोः, विभ्रमं कथय, कीदृशोऽसौ वृत्तान्तः’ ? ।

अथ सोऽब्रवीत्—‘प्रातव्यमर्थं लभते मनुष्यः’—इति । राजकन्या स्मृत्या प्राह—‘देवोऽपि तं लहयितुं न शक्तः’—इति । ततो दण्डपाशिकसुताऽब्रवीत्—‘तस्मात्त शौचामि न विस्मयो मे’—इति । तमप्रिललोक्षवृत्तान्तमाकर्ण्य घणिकसुताऽब्रवीत्—‘यदस्मदीयं ॥ हि तत्परंपराम्’—इति ।

अभयदानं दत्त्वा राजा पृथक्पृथक्वृत्तान्ताऽप्राप्याऽपगत-तरयस्तरमं प्रातव्यमर्थाय स्वदुहितरं सयद्गुमानं ग्रामसद्व्यंशेण स्वमसर्वालङ्कारपरिवारयुतां दत्त्वा ‘स्यं मे पुत्रोऽसौ’ति नगरविदितं तं यौवराज्येऽभिषिक्तवान् । दण्डपाशिकेनापि स्वदुहिता स्वदासया पञ्चदशानादिना सम्भाव्य प्रातव्यमर्थाय प्रवृत्ता ।

अथ प्रातव्यमर्थेनापि स्वीयपितृमातरी समस्तपुद्गल्यावृत्ती तस्मिन्नागरे सम्मानपुरःसरं समानीतो ।

अथ सोऽपि स्वगोत्रेण सह विविधभोगानुपभुञ्जानः सुयेनापरिचयः । भर्ताऽहं ब्रवीमि—‘प्रातव्यमर्थं लभने मनुष्यः’—इति ।

पिदेन । स्थिरैरुत्पत्त्ये=आश्वास्य । अपयने=गते । श्रुता=हे मन्त्रापि । प्रदय=दत्त्वा दत्त्वा । प्रपन्नदायन्=प्रपन्नगृहद्वार । मुपत्या=विहृत । वार्ता-वार्ताकोण=वार्ताजगत्प्रगल्भे । (‘हम वार्ताके प्रगल्भे’) व्युष्टा=व्यतिष्ठन्ता । प्रगल्भन्तु=प्रगल्भे । महाजनसमवाये=परिवर्तनमेतत्प्रगल्भे । (‘भीष्मे’) । वार्ता-व्यतिकर=जनकसंशयान्तरं, (‘कहागुनी’ गृह्य) । स्मृत्या=स्मृत्या स्मृत्या । विस्मय=विस्मय । ध्रुत्वा=ध्रुत्वा ध्रुत्वा । अथप्रातव्यमर्थं=प्रातव्यमर्थं । प्रातव्यमर्थं=प्रातव्यमर्थं । ‘पुत्रोऽसौ’=पुत्रोऽसौ ।

■ तदेतत्सकलं सुखदुःखमनुभूय परं विषादमुपागतोऽनेन मित्रेण त्वत्सकाशमानीतः । तदेतन्मे वैराग्यकारणम् ।'

मन्यरक आह—'मित्र ! भवति सुहृदयमसन्दिग्धं, यत् शुक्लामोऽपि शत्रुभूतं त्वां भक्ष्यस्थाने स्थितमेवं पृष्ठमारोप्यानयति,— न मार्गेऽपि भक्षयति । उक्तञ्च यतः—

विकारं याति नो चित्तं वित्ते यस्य कदाचन ।

मित्रं स्यात्सर्वकाले च, कारयेन्मित्रमुत्तमम् ॥ ११६ ॥

विद्वद्भिः सुहृदामत्र चिह्नैरेवैरसंशयम् ।

परीक्षाकरणं प्रोक्तं होमान्नेरिव पण्डितैः ॥ ११७ ॥

तथा च—

आपत्काले तु सम्प्राप्ते यन्मित्रं, मित्रमेव सत् ।

वृद्धिकाले तु सम्प्राप्ते दुर्जनोऽपि सुहृद्भवेत् ॥ ११८ ॥

तन्ममाप्यद्याऽस्य विषये विश्वासः समुत्पन्नो-यतो नीति-
चिरुद्धेयं मैत्री मांसाशिमिर्वापसैः सह-जलचराणाम् ।

अथवा साध्यदमुच्यते—

मित्रं कोऽपि न कस्यापि नितान्तं न च वैरकृत् ।

दृश्यते मित्रविध्वस्तात्कार्याद्वैरी परीक्षितः ॥ ११९ ॥

तत्स्वागतं भवतः, स्वगृहवदास्यतामत्र सरस्तीरे । यद्य

सुखदुःख=सुखदुःख । सुख-सहितमिति वा विग्रहः । अनेन मित्रेण=
वायसेन । त्वत्सकाशं=मन्यरकसन्निधौ । हिरण्यको भूपराजोऽहम् । भयम्=
वायसः । असन्दिग्धं यथा स्यात्तथा,— सुहृत्=मित्रम् । शुक्लाम्=शुभानुरः ।
तथा च=तथाहि । ईदृशीतिहैमित्रपरीक्षा कार्येलर्थः । मित्रमेव-न दुर्जनः । वृद्धि-
काले=समृद्धिकाले तु ॥ ११८ ॥

अस्य=वायसस्य । अद्य यावन्नु मम दहो विश्वासो नासीन् । यतः=यस्मा
द्वेतोः ('क्योवि'—) । जलचराणामिति । मम कच्छपस्येति यावन् । नितान्तं=
सर्वदा । मित्रेण=मित्रनामधारिणा । विध्वस्तात्=विनाशितान् । कार्यान्=कार्येण ।
परीक्षितः=कृतपरीक्षः । वैरी दृश्यते=वैरित्युच्यते । कार्यहान्यदिचिह्नैर्मित्रनाम-
धारी शत्रुरित्युच्यते इति यावन् । अन्येतु 'दृश्यते मित्रमुत्पिष्टाकार्याद्वैरी

चित्तनाशो [विदेशवासश्च] ते सञ्जातस्तत्र विषये सन्तापोऽन
कर्तव्यः ।

उक्तञ्च—

अभ्रच्छाया रत्नप्रीतिः सिद्धमन्त्रश्च योषितः ।

किञ्चिन्कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च ॥ १२० ॥

अत एव विवेकिनो जितात्मानो धनस्पृहां न कुर्वन्ति ।

उक्तञ्च—

सुसञ्चितैर्जीवनश्रमुरभितैर्निजेऽपि देहे न नियोजितैः क्वचित् ।

पुंसो यमाऽन्तं व्रजतोऽपि निष्ठुरैस्तेर्धनैः पञ्चपदी न दीयते ॥ १२१ ॥

अन्यथा—

यथाऽऽभिपं जले मत्स्यैर्मह्यते आपदेर्भुवि ।

आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ १२२ ॥

निर्दोषमपि वित्ताह्नं दोषैर्योजयते नृपः ।

निर्धनः प्राप्तदोषोऽपि सर्वत्र निरुपद्रवः ॥ १२३ ॥

आर्धानामर्जने दुःखमर्जितानाञ्च रक्षणे ।

नाशे दुःखं व्यये दुःखं, विगर्थान्प्रसूयमानान् ॥ १२४ ॥

अर्थार्थी यानि कष्टानि मृदोऽयं महते जनः ।

शतांशेनापि मोक्षार्थी तानि चेन्मोक्षमाप्नुयाम् ॥ १२५ ॥

अपरं विदेशवासञ्चमपि चैराग्यं त्वया न कार्यं । यतः—

को भोरस्य मनश्चिनः स्वविषयः ?, को वा विदेशं स्मृतो,

यं देशं धयते तमेव गुरुते बाहुप्रतापार्जितम् ।

विरोधतः इति पठन्ति ॥ ११९ ॥ अभ्रच्छाया=मेघच्छाया । सिद्ध=पश्यम् ।

किञ्चिदिति । किञ्चित्तो धनयन्तारिषं विनश्यतीत्यर्थः ॥ १२० ॥ जितात्मानः=

वर्षादनेन्द्रियः । निर्दोषो=रक्षणीत्यर्थः न व्ययं इति । समन्तं=समस्त-
मपि । पञ्चपदी=पञ्चदशवर्षं महत्तेन न सम्यक् दायं ॥ १२१ ॥ आभिपं=

संगम् । तानि चेत्=मोक्षार्थी माते इति मन्वन्त्यः ॥ १२५ ॥ स्वविषयः=

स्वदेशः । न चेदित्यर्थः । धयते=अधयते । बाहुप्रतापार्जितम्=बाहुबलैर्जितम् ।

१ यदंष्ट्रानखलाद्बुलप्रहरणः सिंहो वनं गाहते
 तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्ररुधिरैस्तृष्णां छिनत्त्यात्मनः ॥ १२६ ॥
 अर्थहीनः परदेशे गतोऽपि यः प्रज्ञावान्भवति स कथञ्चि-
 दपि न सीदति । उक्तञ्च—

कोऽतिभारः समर्थानां ? किं दूरं व्यवसायिनाम् ?
 को विदेशः सविद्यानां ? कः परः प्रियवादिनाम् ? ॥ १२७ ॥
 तत्प्रज्ञानिधिर्भवान्न प्राकृतपुरुषतुल्यः । अथवा—
 उत्साहसम्पन्नमदीर्घसूत्रं क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसत्तम् ।
 शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदञ्च लक्ष्मीः स्वयं यौति निवासहेतोः ॥ १२८ ॥
 अपरं प्राप्तोऽप्यर्थः कर्मप्राप्त्या नश्यति । तदेतावन्ति दिनानि
 त्वदीयमासीत् । मुहुर्तमप्यनात्मीयं भोक्तुं न लभ्यते । स्वयमा-
 गतमपि विधिनाऽपह्नियते ।

अर्थस्योपार्जनं कृत्वा नैवाऽभाग्यः समभुते ।
 अरण्यं महदासाद्य मूढः सोमिलको यथा ॥ १२९ ॥

द्विरप्यक आह—‘कथमेतत् ?’ । स आह—

५. सोमिलकगुप्तधनोपभुक्तधनकथा ।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने सोमिलको नाम कीलिको वसति स्म ।
 स चानेकविधपट्टरचनारत्नितानि पार्थिवोचितानि वस्त्राण्युत्पा-
 तम् । दंष्ट्रानखलाद्बुलप्रहरणः सिंह—यद्वनं गाहते=भ्रमते, तस्मिन्नेव वने हत-
 रुधिरैः स्तृष्णां श्रमयतीत्यर्थः ॥ १२६ ॥

प्रज्ञावान्=पण्डितः । सीदति=ह्रियते । प्रज्ञानिधिः=अतिबुद्धिमान् । प्राकृतः=
 साधारणः । अदीर्घसूत्रम्=अचिरक्रियम् । ‘दीर्घसूत्रधिरक्रिय’ इत्यमरः ॥ १२८ ॥
 कर्मप्राप्त्या=अदृष्टवशान् । ‘कर्माऽप्राप्यंति केचित्पठन्ति । फलप्रदकर्माभावा-
 दिति च तदर्थः । तन्=धनम् । विधिना=मायेन ।

अधिष्ठाने=नगरे । पट्टरचना=विविधाकृतिमनोहरश्रेष्ठवस्त्ररचना । काट-

१ ‘प्रहरणै’ इति पाठे उल्लेखने कृत्वा । तैर्बु १ इत्यर्थः । २ ‘पार्थिवनिवासहेतोः’ पा० ।

द्वयति परं तस्य चानेकविधपट्टरचनानिपुणस्यापि न भोजना-
च्छादनाभ्यधिकं कथमप्यर्थमात्र सम्पद्यते । अथान्ये तत्र
सामान्यकीलिका स्थूलद्वयसम्पादनविज्ञानिनो महर्द्विसम्पन्ना-
तानयलोप्य स स्वभार्यामाह— प्रिये । पदयेतान्स्थूलपट्ट
कारकान्धनकनकसमृद्धान् । तदधारणक ममेतत्स्थानम् । तद-
न्यत्रोपार्जनाय गच्छामि ।'

सा प्राह—'भो प्रियतम ! मिथ्या प्रलपितमेतच्चदन्यत्र गतान-
धन भवति, स्वस्थाने न भवती'ति । उक्तञ्च—

उत्पतन्ति यदाकाशे निपतन्ति महीतले ।

धरण्यन्तमपि प्राप्ता नाऽदत्तमुपतिष्ठति ॥ १३० ॥

तथा च—

न हि भवति यत्र भाव्य, भवति च भाव्य विनापि यत्नेन ।

परतुल्यस्तस्य नश्यति यस्य तु भवितुम्यत्तर नास्ति ॥ १३१ ॥

यथा धेनुमहग्रेषु यत्सो विन्दति मातरम् ।

तथा पुराष्टत वर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ १३२ ॥

शेते सह शयानेन गच्छन्तमनुगच्छति ।

नराणां प्राक्तन वर्म तिष्ठत्यथ सहात्मना ॥ १३३ ॥

यथा छायातपो नित्य मुसम्बद्धौ परस्परम् ।

एव वर्म च कर्त्ता च सश्लिष्टावितरेतरम् ॥ १३४ ॥

यन्प्ररचना या । ('छाया') । तथा रचितानि (रग विरग छपे हुए) । पार्थिवो
चितानि=राजोपभोगार्थाणि । पट्टरचना निपुणस्य=भ्रेष्टरचनिर्माणतुरस्य । नाना
विधपट्टरचनदारय-श्रेष्ठरचनकर्मणि तुरस्य वा । तत्र=अभिज्ञाने । धनसमृ-
द्धान्-महाधनेन । अधरणरम्-अनुरम् । वस्तुमम् ।

उत्पतन्तीति । आवादापातात्पृथिव्यतेषु भ्रमताऽपि पूर्वजनेष्वर्त्तमानि
रितं तत्पश्यते इत्यर्थः ॥ १३० ॥ विन्दति=लभते । पुराष्टत=पूर्वज-कर्त्ता
तम् । आत्मा सह तिष्ठति=आत्मा न तहति ॥ १३३ ॥ ('छायातप')

‘तस्मादत्रैव व्यवसायपरो भव ।’ कौलिक आह-‘प्रिये ! न सम्यगभिहितं भवत्या, व्यवसाय विना कर्म न फलति । उक्तञ्च-
यथैकेन न हस्तेन तालिका सम्प्रपद्यते ।

तथोद्यमपरित्यक्तं न फल कर्मण स्मृतम् ॥ १३५ ॥

पश्य कर्मवशात्प्राप्तं भोज्यकालेऽपि भोजनम् ।

हस्तोद्यमं विना वक्त्रं प्रविशेन्न कथञ्चन ॥ १३६ ॥

तथा च—

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी

दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुर पौरुषमात्मशक्त्या

यन्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः ? ॥ १३७ ॥

तथा च—

उद्यमेन हि सिद्ध्यति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सिंहस्य सुप्तस्य प्रविशन्ति मुत्ते मृगाः ॥ १३८ ॥

उद्यमेन विना राजन् । न सिद्ध्यन्ति मनोरथाः ।

कातरा इति जल्पन्ति ‘यद्वायं तद्विष्यति’ ॥ १३९ ॥

स्वशक्त्या धुर्गतं कर्म न चेत्सिद्धिं प्रयच्छति ।

नोपालभ्य पुमास्तत्र दैवान्तरितपौरुष ॥ १४० ॥

‘तन्मयाऽद्यद्यं देशान्तरं गन्तव्यम्’ इति निश्चित्य धर्षमाणं

पुरं गतः । तत्र च धर्षणं, स्थित्या सुवर्णं शतत्रयोपार्जनं कृत्वा

भूय स्वगृहं प्रस्थितः । अथाऽर्धपथे गच्छतस्तस्य पदादिदट-

व्यां पर्यटतो भगवान्निर्विरस्तमुपागतः । तदाऽसौ व्यालमया-

त्स्थूलतरवटस्कन्धमारुह्य यावत्प्रसुप्तस्तावद्विशिष्ये स्वप्ने द्वी

पुरुषौ रीद्राकारौ परस्परं प्रजल्पन्तावशृणोत् । तत्रैक आह-‘भो

कर्त्ता ! त्वं किं सम्यक् न चेत्सिद्धस्य सोमिलकस्य भोजनाच्छा

‘धूप-छाह’) । कर्त्ता=आमा, पुरुषः । कर्म-अदृष्टम् ॥ १३४ ॥ यद्वा वि तद्वि

विष्यति किं प्रयत्नेनेति कातरा=अनुयोगिनः-द्वैवा जल्पन्ति, न शृणु ॥ १३९ ॥

दैवान्तरितं=विपरीतं दृष्टं-पौरुषो यस्मात्सौ तथाभूतः ॥ १४० ॥ अर्धपथे=

१ धर्षमाणपुरं=‘वशायुः’ इति प्रसिद्धम् ।

दनाभ्यधिका समृद्धिर्नास्ति, तर्हि त्वयास्य सुवर्णशतत्रयं प्रदत्तम् ?' । स आह—'भोः कर्मन् !, मयाऽवश्यं दातव्यं व्यवसायिनाम् । तत्र च तस्य परिणतिस्त्वदायत्ता' इति । अथ यावदसौ कीलिकः प्रबुद्धः सुवर्णग्रन्थिमवलोकयति तावद्विकं पश्यति । ततः साक्षेपं चिन्तयामास—'अहो ! किमेतन्महता कष्टेनोपार्जितं वित्तं हेलया कापि गतम् ? । तद्व्यर्थममोऽकिञ्चनः कथं स्वपत्न्या मित्राणाञ्च सुखं दर्शयिष्यामि ।' इति निश्चित्य तदेव पत्तनकृतम् । तत्र च चर्यमात्रेणापि सुवर्णशतपञ्चकमुपाज्य भूयोऽपि स्वस्थानं प्रति प्रस्थितः । यावदधर्पणे स्थितमटवीगतन्तं घटं भूयः समासादयति तावदस्य भगवान्मानुरस्तं जगाम ।

अथ सुवर्णनाशमयात्पुद्गलान्तोऽपि न विश्राम्यति, केवलं घनगृहोत्कण्ठः सत्परं घजति । अत्रान्तरे द्वौ पुरुषौ तादृशी दृष्टिदेशे समागच्छन्तौ जल्पन्तौ चाऽऽवृणोत् । तत्रैकः प्राह—'भोः कर्तः ! किं स्वयैतस्य सुवर्णशतपञ्चकं प्रदत्तम् ? तर्हि त्वं न चेत्सि यद्भोजनाच्छादनाभ्यधिकमस्य किञ्चिन्नास्ति !' । स आह—'भोः कर्मन् ! मयाऽवश्यं देयं व्यवसायिनाम्, तस्य परिणामस्त्यदायत्तः, तर्हि मामुपालम्भयसि ।।' तच्छ्रुत्वा सोमिलको यावद्ग्रन्थिमवलोकयति तावत्सुवर्णं नास्ति । ततः परं दुःखमापन्नो व्यचिन्तयत्—'अहो ! किं मम धनरहितस्य जीवितेन ? तदत्र घटपृष्ठे आत्मानमुद्दह्य प्राणास्त्यजामि ।'

आर्णमर्गं । ('आपी इर आनेपर') अटव्या=वने । पर्यटत=गच्छतः । स्थलभवात्=गिरादिभवात् । रौद्राकारौ=भयानकौ निषण्णौ । कर्मन्=हे अह ! व्यवसायिनाम्=उद्योगिनाम् । तस्य=धनस्य । परिणति=परिणाम, स्थिती-भवा, उपभोगश्च । किञ्=कुत्रैक्यदर्शितम् । गणेशम्=अमनो निन्दार्हम् । ऐतन्ना=गृहम् । स्वयं धर्म=निष्कन्दप्रदम् । अकिञ्चन=दरिद्र । घना गृहं प्रति तादृशं देनामौ तथा । तादृशौ=गैरान्वरौ । उद्दह्य=ऊर्ध्वं हया । प्र-

इत्थं निश्चित्य धर्मभर्यां रज्जुं विधाय स्वकण्ठे पाशं नियोज्य,
 शारयामात्मानं निबध्य यावत्प्रक्षिपति तावदेकः पुमानाका-
 शस्य एवेदमाह—‘भो भोः सोमिलक ! मैत्रं साहसं कुरु, अहन्ते
 विसापहारकः, न ते भोजनाच्छादनाभ्यधिकां वराटिकामपि
 सहे, तद्वच्छ स्वगृहं प्रति । अन्यच्च भवदीयसाहसेनाहं तुष्टः,
 यथा मे न स्याद्यर्थं दर्शनं, तत्प्रार्थ्यतामभीष्टो वरः कश्चित् ।’
 सोमिलक आह—‘यद्येवं तद्देहि मे प्रभूतं धनम् ।’ स आह भोः !
 किङ्करिष्यसि भोगरहितेन धनेन ? । यतस्तव भोजनाच्छादना-
 भ्यधिका प्राप्तिरपि नास्ति ।

किन्तया त्रियते लक्ष्म्या या वधूरिव केवला ।

या न वेद्येव सामान्या पथिकैरुपभुज्यते ॥ १४१ ॥

सोमिलक आह—‘यद्यपि तस्य धनस्य भोगो नास्ति,
 तथापि तन्नवतु । उक्तञ्च—

कृपणोऽप्यकुलीनोऽपि तद्दानाश्रितमानसैः ।

सेव्यते स नरो लौकैर्यस्य स्याद्वित्तसञ्चयः ॥ १४२ ॥

तथा च—

शिथिलौ च सुवृद्धौ च पततः पततो न वा ।

निरीक्षितौ मया भद्रे ! दश वर्षाणि पञ्च च’ ॥ १४३ ॥

पति=शरीरं पातयति । (फाँसी पर लटकना चाहता ही था कि—) वराटिका=
 कपटिका (= ‘कौडी’) ।

अन्यच्च=किन्तु । प्रभूतं=विपुलम् । केवला=स्वमात्रोपभोग्या । सामान्या=
 सकलोपभोगार्हा । पथिकैः=मार्गागतैरपि । भुज्यते=सेव्यते ॥ १४१ ॥ तद्दाना-
 श्रितमानसैः=‘कदाचिदयं दास्यतीत्यशापाशबद्धैः । वित्तसञ्चयः=धनराशिः ।
 ॥ १४२ ॥ शिथिलौ=स्थवन्वना । सुवृद्धौ=नितरा वृद्धित्वा । एतेन पतन-
 योग्यता ध्वनिता । सुवृद्धाविति पाठे-वृत्ता । पुष्टवित्यर्थः । पतत=शीघ्रं
 पतिष्यत ^१ । नवा=नवा पतिष्यत -^२ इत्येवं विचार्य । ‘भद्रे इति स्वभार्यासम्बो-
 धनम् । मया पञ्चदश वर्षाणि यावदाशया निरीक्षितौ तदापि न पतितानिति
 भावः । एतद्वाशावद्धा लोका अदातारमपि धनिनमनुसरन्त्येवेति भावः ॥ १४३ ॥

पुरुष आह—‘किमेतत् ? ।’ सोऽब्रवीत्—

६. वृषभट्टपणानुसारिशृगालकथा

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने तीक्ष्णविषाणो नाम महावृषभः प्रति-
यसति स्म । स च मदातिरेकात्परित्यक्तनिजयूथः शृङ्गाभ्यां नदी-
तटानि विदारयन्स्वेच्छया मरकतसदृशानि शष्पाणि भक्षयन्-
रण्यचरो बभूव ।

अथ तत्रैव घने प्रलोभको नाम शृगालः प्रतिवसति स्म । स
कदाचित्स्वभार्यया सह नदी तीरे सुप्तोपविष्टिष्ठति । अत्रा-
न्तरे स तीक्ष्णविषाणो जलार्थं तद्देशे पुलिनमवतीर्णः । ततश्च
तस्य लभ्यमानौ वृषणावचलोभ्य शृगाल्या शृगालोऽभिहितः—
‘श्यामिन् ! यदयाऽस्य वृषभस्य मांसविण्डी लभ्यमानौ । यथा
स्थितौ-तदेतौ क्षणेन प्रहरेण वा पतियतः, एवं ज्ञात्वा भवता
पृष्ठानुयायिना भाव्यम् ।’

शृगाल आह—‘प्रियं ! न ज्ञायते कदाचिदेतयोः पतनं भवि-
ष्यति वा, न वा, ? । तर्हि कृयाधमाय मां नियोजयसि, ? । अत्र-
स्थस्तावज्जलार्थमागतान्मूपक्रान्मक्षयिष्यामिं समं ध्याया, मार्गा-
ऽयं यतस्तेषाम् । अपर यदि त्वां मुक्तवास्य तीक्ष्णविषाणस्य
वृषभस्य पृष्ठे गमिष्यामि, तदागत्यान्य कश्चिदेतत्स्थानं समाश्र-
यिष्यति, तन्नैतद्युज्यते कर्तुम् । उक्तञ्च—

यौ ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते ।

ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च ॥ १४४ ॥

मदातिरेकात्=मरुतिशयान् । यूथं=वृन्दम् । शष्पाणि=घायादुरान् ।
वृषणौ=अण्डकोशौ । मांसविण्डी=मांसखण्डाण्डकोशौ । यथास्थिताविति ।
अनयो स्थितिविशेषेण ज्ञायते यच्छीघ्रं पतियत इत्यर्थः । यत=यस्मात्सार-
णात् । तेषां=मूपसाम् । मुक्त=परि-यज्य । ध्रुवाणि=निधिनानि,=केरलमंशया
निषेवते । तस्य ध्रुवाणि नश्यन्ति । अध्रुवाणि तु नष्टान्येवेत्यर्थः ॥ १४४ ॥

शृगाल्याह—‘मोः कापुरुषस्त्वं, यत्किञ्चित्प्राप्त तेनैव सन्तोषं करोषि । उक्तञ्च—

मुपूरा स्यात्कुनदिका, मुपूरो मूपिकाञ्जलि ।

मुसन्तुष्ट कापुरुष, स्वल्पवेनापि तुष्टति ॥ १४५ ॥

तस्मात्पुरुषेण सदेवोत्साहवता भाव्यम् । उक्तञ्च—

यत्रोत्साहसमारम्भो यत्रालस्यविहीनता ।

नयविघ्नमसयोगसत्र श्रीरचला ध्रुवम् ॥ १४६ ॥

न ‘दैव’मिति सञ्चिन्त्य त्यजेन्नोद्योगमात्मन ।

अनुद्योगेन नो वैल तिलेभ्योऽपि हि जायते ॥ १४७ ॥

अन्यञ्च—

य स्तोकेनापि सन्तोषं कुरुते मन्दधीर्जन ।

तस्य भाग्यविहीनस्य दत्ता श्रीरपि मार्ज्यते ॥ १४८ ॥

यद्यप्येत्यवदसि—‘पतौ पतिष्यतो न वे’ति ? । तदप्ययुक्तम् ।

उक्तञ्च—

वृत्तनिश्चयिनो वन्द्यास्तुद्धिमा न प्रशस्यते ।

चातक को वराकोऽयं, यस्येन्द्रो वारिवाहक ॥ १४९ ॥

अपर-मूपकमासस्य निर्विण्णाऽहम्, एनौ च मासपिण्डौ पतनप्रायौ दृश्येते, तत्सर्वथा नान्यथा कर्तव्यम्—इति ।

अथासी तदाकर्ण्य मूपकप्राप्तिस्थानं परित्यज्य तीक्ष्णविषाणस्य पृष्ठमन्वगच्छत् । अथवा साध्विदमुच्यते—

तावत्त्यात्सर्वकृत्येषु पुरुषोऽत्र स्वयं प्रभु ।

स्त्रीवाक्याद्भुशत्रिभुणो यावन्नो ह्रियते बलान् ॥ १५० ॥

यत्रेति । उत्साहेन-समारम्भ = कार्यारम्भ । समालम्भ इत्यपि पाठः । नयस्य-नीतिर्विनयस्य च । सयोग-समवाय । तत्र-महात्मनि पुरुर्ये । नेति । ‘ना-उद्याग मितिच्छेद । दैवमस्तीत्येव विचार्य-ना-पुश्य, आत्मन उद्योगं न त्यजेत् । तिलेभ्योऽपि तैलमुद्योगेन विना न लभ्यते, अत उद्योग आवश्यक एवेत्यर्थः ॥ १४७ ॥ दत्ता-भाग्यप्राप्तापि । मार्ज्यते-क्षीयते ॥ १४८ ॥ तुद्धिमा-शरीर-महत्त्वं । वारिवाहक-‘वल्वाहक’ (‘पनिहास’) ॥ १४९ ॥ निर्विण्णा-स्त्रिधा ।

अकृत्यं मन्यते कृत्यमगम्यं मन्यते सुगम् । ०

अभक्ष्यं मन्यते भक्ष्यं स्त्रीवाक्यप्रेरितो नरः ॥ १५१ ॥

एवं स तस्य पृष्ठतः सभार्यः परिभ्रमश्चिरकालमनयत् । न च तयोः पतनमभूत् । ततश्च निर्वेदात्पञ्चदशे वर्षे शृगालः स्वभार्यामाह-
'शिथिलौ च सुवृद्धौ च पतत पततो न वा ।

निरीक्षितौ मया भद्रे ! दश वर्षाणि पञ्च च ॥ १५२ ॥

तयोस्तत्पश्चादपि पातो न भविष्यति, तत्तदेव स्वस्थानं गच्छावः' । अतोऽहं प्रयोमि-'शिथिलौ च सुवृद्धौ च'-इति । ॐ

पुरुष आह-'यद्येवं तद्गच्छ भूयोऽपि वर्धमानपुरं, तत्र द्वौ यणिकपुत्री चसत । एको गुप्तधनः, द्वितीय उपभुक्तधनः । ततस्तयोः स्वरूपं घुड्ढैकस्य घरं प्रार्थनीयः । यदि ते धनेन प्रयोजनमभक्षितेन, ततस्तद्यामपि गुप्तधनं करोमि । अथवा दत्तभोग्येन धनेन ते प्रयोजनं तदुपभुक्तधनं करोमि'-इति ।

एवमुक्त्वाऽदर्शनं गतः । सोमिलकोऽपि विस्मितमना भूयोऽपि वर्धमानपुरं गतः । सन्ध्यासमये श्रान्तः कथमपि तत्पुरं प्राप्नो गुप्तधनगृहं पृच्छन्कृच्छालब्ध्या अस्तमिते सूर्यं प्रविष्टः ।

अथाऽसौ भार्यापुत्रसमेतेन गुप्तधनेन निर्भर्त्स्यमानो हृदा-
द्रुहं प्रविश्योपविष्टः । ततश्च भोजनवेलायां तस्यापि भक्तिवर्जितं किञ्चिदशनं दत्तम् । ततो भुक्त्वा तत्रैव यावत्सुप्तो निनीथे पश्यति तावत्तावपि द्वौ पुरयौ परस्परं मन्त्रयतः ।

तत्रैक आह-'भोः कर्त्तुं । किं त्वयाऽस्य गुप्तधनस्यान्यो-
ऽधिको व्ययो निर्मितः ? यत्सोमिलकस्याऽनेन भोजनं दत्तम् । तदयुक्तं त्वया कृतम् ।' स आह-'भोः कर्मन् ! न ममात्र दोषः,

ग्लानिमुपगता । स्त्रीवाक्याद्भुशेन=स्त्रीवाक्यान्येवाद्भुशन्तेन, विशेषेण धुण्ण=आहित, यावद्बलात् द्वियते=न निश्रुयते । सुग=सुगमम् ॥ १५१ ॥ तयोः=अष्टकोशयो ।

'पतत' 'न वा पतत'-इति निरीक्षितौ मयत्यन्वयः ॥ १५२ ॥

यद्येवम्=भद्रे ते धनेच्छा । भूय=पुनरपि । गुप्तधनं=रक्षितधनं-कदर्यं । अदर्शनम्=अन्तर्यामिन् । तत्पुरं=वर्द्धमानपुरम् । निर्भर्त्स्यमानं=अन्यर्ज्यमानं ।

मया पुरुषस्य लामः क्षतिश्च दातव्या, तत्परिणतिः पुनस्त्वदा-
यत्ता'—इति ।

अथाऽसौ यावदुत्तिष्ठति तावद्भुक्तधनो विपूचिकया विद्य-
मानो रुजाऽभिभूतः क्षणं तिष्ठति । ततो द्वितीयेऽह्नि तद्दोषेण
कृतोपवासः सञ्जातः ।

सोमिलकोऽपि प्रभाते, तद्गृहाग्निष्णम्योपभुक्तधनगृहं गतः ।
तेनापि चाभ्युत्थानादिना सत्कृतो विहितभोजनाच्छादनसम्मा-
नस्तस्यैव गृहे भव्यशय्यामारुह्य सुष्याप । ततश्च निशीथे याव-
त्पश्यति तावत्तावेव द्वौ पुरुषौ मिथो मन्त्रयतः ।

अथ तयोरेक आह—'भोः कर्त्तः !' अनेन सोमिलकस्योप-
कारं कुर्वता प्रभूतो व्ययः कृतः, सत्कथय कथमस्योद्धारक-
विधिर्भविष्यति, ? । अनेन सर्वमेतद्व्ययहारकगृहात्समासीतम् ।' स
आह—'भोः कर्मन् ! मम कृत्यमेतत्, परिणतिस्त्वदायत्ता'—इति ।

अथ प्रभातसमये राजपुरुषो राजप्रसादजं वित्तमादाय
समायात उपभुक्तधनाय समर्पयामास । तत् दृष्ट्वा सोमिलकश्चि-
न्तयामास—सञ्चररहितोऽपि वरमेव उपभुक्तधनः, नासौ कदर्यो
गुप्तधनः । उक्तञ्च—

अग्निहोत्रफला वेदाः, शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।

रतिपुत्रफला दारा, दत्तमुत्तफलं धनम् ॥ १५३ ॥

हठात्=बलात्कारेण, (जबरदस्ती) । भक्तिवर्जितम्=अनादरेण । विपूचिका=
उदरामय ('हैजा' 'दस्त') । खिद्यमान=क्षिप्तमान । विहितो भोजनाच्छाद-
नादिना सम्मानो यस्यासौ तथा । उद्धारकविधिः=कृष्णप्रतीसारोपायः । (उद्दा-
रक='उधार' 'कर्ज') । कथमस्योद्धारकमत आह—अनेनेति । अनेन=भुक्तध-
नेन । व्यवहारकगृहात्=कुसीदजीविगृहात् । ('बौहरा' महाजन) । कृत्यं=
कार्यकरणमात्रम् । परिणाम=फलम् । राजप्रसादज=राजानुग्रहसूचकम् । कदर्यं
=बद्धमुष्टि ('कजूस') । श्रुतं=शास्त्राभ्यास । शीलवृत्तफलं=विनयसदाचार-
फलं दानभोगफलकमेव धनं श्रेष्ठम् ॥ १५३ ॥

१ 'लामः क्षतिश्च कर्त्तव्येति' पाठान्तरम् । तत्र क्षति=व्ययः ।

तद्भद्र हिरण्यक ! एवं ज्ञात्वा धनविषये सन्तापो न कुर्यः ।
अथ विद्यामातमपि धनं भोगवन्ध्यतया तद्विद्यमानं मन्तव्यम् ।
उक्तञ्च—

गृहमध्यनिरातेन धनेन धनिनो यदि ।

भरामः किं न तेनैव धनेन धनिनो वयम् ? ॥ १५४ ॥

तद्विधाता मां दत्तभुक्तधनं करोतु; न कार्यं मे शुभधनेन ।
ततः सोमिलको दत्तभुक्तधनः सञ्जातः ।

अतोऽहं प्रचीमि—‘अर्थस्योपार्जनं कृत्वा’—इति । ॐ ।

• तथा च—

उपाजितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् ।

तद्वागोदरसंस्थानां परीवाह इयाम्भसाम् ॥ १५५ ॥

दातव्यं भोक्तव्यं धनविषये सद्भयो न कर्त्तव्यः ।

पश्येह मधुफरोणां सञ्चिन्तमर्थं हरन्त्यन्ये ॥ १५६ ॥

अन्यथा—

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।

यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ १५७ ॥

एवं ज्ञात्वा विवेकिना न स्थिरार्थं वित्तोपार्जनं कर्त्तव्यम् ,

यतो दुःप्राप्य तत् । उक्तञ्च—

धनादिवेषु विद्यन्ते येऽत्र मूर्खाः सुगन्धया ।

तत्रा म्राम्णेण सेवन्ते शैत्यार्थं ते हुताशनम् ॥ १५८ ॥

मर्षाः पिबन्ति पवनं न च दुर्यलास्ते

शुष्मेऽसृणैर्वनगजा धलिनो भवन्ति ।

विधाता=महा । कर्माधिष्ठात्री देवता । कर्मभोगवन्ध्यतया=उपभोगदानदि-
कृत्यन्वतया । तेन=निगूढेन । (शाङ्कर-नरोद्गुह्य) तेनेव=अन्यैर्निगूढेन ॥

॥ १५४ ॥ परीवाह=जालिच्छमागेन शोभादौ प्रपन्नम् (निबर्द्ध) ॥ १५५ ॥

मधुफरी=मधुमक्षि । अन्ये=अन्ये श्लोकाः ॥ १५६ ॥ तृतीया गतिः=

परादिना नाशः ॥ १५७ ॥ स्थिरार्थं=केवलं स्थिरार्थम् ।

धनादीति । धनपुण्यदण्डौ गुणज्ञा मृगशृङ्गेवेति मन्त्रः ॥ १५८ ॥

कन्दैः फलैर्मुनिवरा गमयन्ति कालं
 सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम् ॥१५९॥
 सन्तोषामृतवृत्तानां यत्सुरां शान्तचेतसाम् ।
 कुतस्तद्वनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥१६०॥
 पीयूषमिव सन्तोषं पिबतां निर्वृतिः परा ।
 दुःखं निरन्तरं पुंसामसन्तोषवतां पुनः ॥१६१॥
 निरोधाचेतसोऽक्षाणि निरुद्धान्यखिलान्यपि ।
 आच्छादिते रवौ मेघैराच्छन्नाः स्युर्गमस्तयः ॥१६२॥
 वाञ्छाविच्छेदनं प्राहुः स्वास्थ्यं शान्तां महर्षयः ।
 वाञ्छा निवर्तते नाऽर्थः पिपासेवाऽग्निसेवनैः ॥१६३॥
 अनिन्द्यमपि निन्दन्ति स्तुवन्त्यस्तुत्यमुषकैः ।
 स्वापतेयकृते मर्याः किं किं नाम न कुर्वते ? ॥१६४॥
 धर्मार्थं यस्य विच्छेदा वरन्तस्य निरीहता ।
 प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥१६५॥
 दानेन तुल्यो निधिरस्ति नान्यो लोभाच्च नान्योऽस्ति रिपुः पृथिव्याम् ।
 धिभूषणं शीलसमं न चान्यत्सन्तोषतुल्यं धनमस्ति नान्यथा ॥१६६॥
 वारिश्चर्य परा मूर्तिर्यान्त्रा, न द्रविणाल्पता
 जरद्वयधनः शर्वन्तथापि परमेश्वरः ॥१६७॥

निधानं=सुगुप्तं धनम् । पीयूषम्=अमृतम् । पिबतां=धारयताम् । परा=उत्कृष्टा ।
 निर्वृतिः=मुक्तिम् ॥ १६१ ॥ मनसो निरोधे कृते गर्वेन्द्रियनिरोधः स्वन एव
 भवति । गमस्तयः=किरणाः ॥ १६२ ॥ वाञ्छाविच्छेदनम्=आशान्त्यागः ।
 स्वास्थ्यं=नीरोगताम् । शान्ता=वृत्तीकृतेन्द्रियग्रामाः । अर्थः=धनं । धनैराशा न
 निवर्तते, न हि षड्विना पिपासा शान्तिर्ह्येति भावः ॥ १६३ ॥ उषकैः=नितरा-
 मेव । स्वापतेयं=धनम् । किं किं न कुर्वते=अहृत्यं सर्वमपि कुर्वन्त्येवेत्यर्थः ।
 ॥ १६४ ॥ न शुभावहा=धनेच्छा न शुभदा । 'तस्यापि न शुभावहा'-इति पाठ-
 न्तरम् ॥ १६५ ॥ परा मूर्तिः=द्वितीयं रूपम् । न द्रविणारूपता=नाशधनता ।

सकृत्कन्दुकपातेन पतत्यार्यं पतन्नपि ।

तथा पतति मूर्खस्तु मृत्पिण्डपतनं यथा ॥ १६८ ॥

पदं ज्ञात्वा भद्र ! त्वया सन्तोषः कार्यः । इति मन्थरकवचन-
माकर्ण्य चायस आह—‘मन्थरको यदेवं वदति तत्त्वया चित्ते न
कर्तव्यम् । अथवा साध्विदमुच्यते—

सुलभा पुरुषा राजन् ! सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभ ॥ १६९ ॥

अप्रियाण्यपि पथ्यानि ये वदन्ति नृणामिह ।

त एव सुहृद्. प्रोक्ता, अन्ये स्युर्नामधारकाः ॥ १७० ॥

अथैवं जलपतां तेषां चित्राङ्गो नाम हरिणो लुब्धकप्रासित-
स्तस्मिन्नेव सरसि प्रविष्टः । अथाऽऽयान्तं ससम्भ्रममवलोक्य
लघुपतनको वृक्षमारुढः । हिरण्यको निकट्यतिनं शरस्तम्ब
प्रविष्टः । मन्थरकः सलिलाशयमास्थितः ।

अथ लघुपतनको मृगं सम्यक्परिज्ञाय मन्थरकमुवाच—
‘पछोहि सखे ! मन्थरक ! मृगोऽयं तृपार्तोऽत्र समायातः सरसि
प्रविष्टः, तस्य शब्दोऽयं, न मानुषसम्भवः’—इति ।

तच्छ्रुत्वा मन्थरको देशकालोचितमाह—‘भो लघुपतनक !
यथायं मृगो दृश्यते-प्रभूतमुच्छ्वासमुदहसुक्कान्तदृष्ट्या पृष्ठतोऽ
वलोकयति,—तत्र तृपार्तं पपः,—नूनं लुब्धकप्रासितः । तज्ज्ञाय-
तामस्य पृष्ठे लुब्धका आगच्छन्ति, न वा ?—इति । उक्तञ्च—

जरद्रवधनं=जीर्णरूपममात्रधन । शर्वं=शिव । अतो याच्ञैव दारिद्र्यं, नाल्प
धनता । अल्पधनस्यापि हि व्याचक्ष्वः शिवस्य परमेश्वरत्वादिति भावः ॥ १६७ ॥
आर्यं=सज्जन । पतन्नपि=विपदमनुभवन्नपि । कन्दुकपातेनेति । कन्दुकवत्पतति—
पुनरतिष्ठति च द्रोगेनेत्यर्थः । मूर्खस्तु—मृत्पिण्डवत्—पतितः पुनर्नोन्नतिमधुते
इत्याशयः ॥ १६८ ॥

नामधारका=मित्रनाममात्रधारका, न वस्तुतः सुहृद् ॥ १७० ॥ लुब्धकः=
व्याधः । सरसि=सरोवरपरिसरभूमौ । शरस्तम्बम्=शरतृणकुलम् । (‘पात्री’

(भयत्रस्तो नरः श्वासं प्रभूतं कुरुते मुहुः ।

दिशोऽवलोक्यत्येव, न स्वास्थ्यं व्रजति कचित् ॥ १७१ ॥

तच्छ्रुत्वा चित्राङ्ग आह—‘भो मन्थरक ! ज्ञातं त्वया सम्यङ् मे वासकारणम् । अहं लुब्धकशरप्रहारादुद्धारितः कच्छ्रेणात्र समायातः । मम यूथं तैर्लुब्धकैर्व्यापादितं भविष्यति । तच्छरणागतस्य मे दर्शय किञ्चिदगम्यं स्थानं लुब्धकानाम् ।

तदाकर्ण्य मन्थरक आह—‘भोश्चित्राङ्ग ! धूयतां नीतिशास्त्रम्-

द्वावुपायाविह प्रोक्तौ विमुक्तौ शत्रुदर्शने ।

हस्तयोश्चालनादेको, द्वितीयः पादवेगजः ॥ १७२ ॥

तदगम्यतां शीघ्रं सघन वनम्, यावदत्रापि नागच्छन्ति ते दुरात्मानो लुब्धकाः । अत्रान्तरे लघुपतनकः सत्वरमभ्युपेत्यो वाच—‘भो मन्थरक ! गतास्ते लुब्धका स्वगृहोन्मुखाः—प्रचुर मांसपिण्डधारिणः । तच्चित्राङ्ग ! त्वं विध्वंस्यो वनाद्वहिर्भव ।’

ततस्ते चत्वारोऽपि मित्रभाषमाश्रितास्तस्मिन्सरसि मध्याह्न समये वृक्षच्छायाया अर्धस्तारसुभापितगोष्ठीसुखमनुभवन्तः सुप्तेन कालं नयन्ति । अथवा युक्तमेतदुच्यते—

सुभापितरमासादवदरोमाञ्चकञ्चुका ।

विनापि सङ्गमं स्त्रीणां मुधियः सुखमासते ॥ १७३ ॥

सुभापितमयद्रव्यसङ्ग्रहं न करोति यः ।

स तु प्रस्तावयज्ञेषु कां प्रदास्यति दक्षिणाम् १॥ १७४ ॥

‘वृक्षा’) । उद्भ्रान्तदृष्ट्या=चकितप्रस्तदृष्ट्या । स्वास्थ्यं=स्थैर्यम् ॥ १७१ ॥

उद्धारित=दैवात्संरक्षित । विमुक्तौ=विमुक्तये, प्राणरक्षणाय । हस्तयोश्चालनात्=सम्मुखयुद्धरूप । पादवेगजः=पलायनात्मक ॥ १७२ ॥ विध्वंस्य=निशङ्क । सुभापितरसास्वादेन बद्ध-पृत-रोमाञ्च एव कञ्चुको यैस्ते-मुधियं=विदास । स्त्रीसङ्गं विनापि परं सुखमनुभवन्ति । स्त्रीसङ्गमे सुभापितास्वादे च रोमाञ्चो भवति । ‘सुख’ मिति क्रियाविशेषणम् ॥ १७३ ॥

प्रस्तावयज्ञेषु=सुभापितप्रसङ्गरूपे यज्ञे । तत्रयज्ञे सुभापितमेव हि दक्षिणा-

तथा च—सकृदुक्तं न गृहाति, स्वयं वा न करोति य । १

यस्य सम्पुटिका नास्ति, कुतस्तस्य सुभाषितम् ? ॥१७५॥

अथेकस्मिन्नहनि गोष्ठोसमये चित्राङ्गो नायातः । अथ ते व्याकुलीभूताः परस्परं जलितुपाख्या-‘अहो ! किमद्य सुदृशं समायातः ? किं सिंहादिभिः कापि व्यापादित ? उत लुब्धकैः ? अथवा अनले प्रपतितो, गर्तविषमे वा नवतृणलौल्यात् ?’—इति । अथवा साध्विदमुच्यते—

स्वंगृहोद्यानगतेऽपि हि स्निग्धे पापं विशङ्कयते मोहात् ।

किमु दृष्ट्यहपायप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे ? ॥१७६॥

अथ मन्थरको घायसमाह—‘भो ! लघुपतनक ! अहं हिरण्यकश्च तावद् द्वायप्यशक्तौ तस्यान्येषणं कर्तुं—मन्दगतित्वात्, न हत्वा त्यमरण्यं शोधय—यदि कुत्रचित् जीयन्तं पश्यसि ।

तदाकर्ण्य लघुपतनको नातिदूरे यावद्गच्छति तावत्पल्लव-
तीरे चित्राङ्गः कूटपाशनियन्त्रितस्तिष्ठति । त दृष्ट्वा शोकव्याकु-
लितमनास्तमवोचत्—भद्र ! किमिदम् ?’ । चित्राङ्गोऽपि घायस-
मवलोक्य विशेषेण दुःखितमना बभूव । अथवा युक्तमेतत्—

अपि मन्दत्वमापन्नो नष्टो वाऽपीष्टदर्शनात् ।

प्रायेण प्राणिनां भूयो दुःखावेगोऽधिको भवेत् ॥ १७७ ॥

इवम् ॥ १७४ ॥ सम्पुटिका=सुभाषितरत्नमणूपा । सुभाषितसङ्ग्रहः । तत्पुस्तक-
मिति यावत् । (सम्पुटिका=‘सुभाषित-सन्देह कापी) अनले=वह्नी । गर्त-
विषमे=धन्वनहुलप्रदेशे । नवतृणलौल्यात्=घासाङ्कुरलालम्बया । पापम्=अमङ्गलम् ।
दृष्ट्वा ये बहवः—अपाया=विपत्तयः, ते प्रतिभये=भयानके । कान्तारस्य=दुर्गम-
पथस्य—मध्यस्थिते—मुद्दि—अमङ्गलाशङ्कायां किमु ?—किं वक्तव्यम् । अवश्यमो-
चनगते मुद्दि शङ्का भवत्येवेति भावः ॥ १७६ ॥

साधय=यथावद्विलोकय । त=चित्राङ्गं नृगम् । नातिदूरे=विशिदूरे । पल्ल-
वतीरे=अल्पजलसरस्तीरे । कूटारययन्त्रस्य पादौ—नियन्त्रित=बद्ध । मन्द-

‘ततश्च याप्पावसाने चित्राङ्गो लघुपतनकमाह-‘भो मित्र ! सञ्जातोऽयं तावन्मम मृत्युः, तद्युक्तं सम्पन्नं यद्भवता सह मे दर्शनं सञ्जातम् । उक्तञ्च—

प्राणात्यये समुत्पन्ने यदि स्यान्मित्रदर्शनम् ।

द्वयोः सुखप्रदं तच्च जीवतोऽपि मृतस्य च ॥ १७८ ॥

तत्क्षन्तव्यं यन्मया प्रणयात्सुभाषितगोष्ठीष्वभिहितम् । तथा हिरण्यकमन्थरकौ मम चाक्याद्वाच्यौ—

‘अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि दुरुक्तं यदुदाहृतम् ।

तत्क्षन्तव्यं युषाभ्यां मे कृत्वा प्रीतिपरं मनः’ ॥ १७९ ॥

तच्छ्रुत्वा लघुपतनक आह-‘मद्र ! न भेतव्यमस्मद्विधैर्विद्यमानैः । यावद्दहं द्रुततरं हिरण्यकं गृहीत्वाऽऽगच्छामि । अपरं ये सत्पुरुषा भवन्ति ते व्यसने न व्याकुलत्वमुपयान्ति । उक्तञ्च—

सम्पदि यस्य न हर्षो विपदि विपादो रणे च भीरुत्वम् ।

तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम् ॥ १८० ॥

एवमुक्त्वा लघुपतनकश्चित्राङ्गमाश्वास्य यत्र हिरण्यकमन्थरकौ तिष्ठतस्तत्र गत्वा सर्वं चित्राङ्गपाशपतनं कथितवान् । हिरण्यकश्च चित्राङ्गपाशमोक्षणं प्रति कृतनिश्चयं पृष्ठमारोप्य भूयोऽपि सत्वरं चित्राङ्गसमीपे गतः । सोऽपि मूपकमवलोक्य किञ्चिज्जीविताशया सन्निष्ठं आह—

दिनष्टो वा दुःसवेग-इष्टस्य=प्रियजनस्य, दर्शनात्-भूयोऽपि वर्द्धत इत्यर्थः । ॥ १७७ ॥ याप्पावसाने=विलापाधुसमाप्तौ । सञ्जात=सञ्जात एव । सम्पन्न=जातम् । (‘ठीक हुआ’) ।

प्राणात्यये=प्राणनाशे । द्वाभ्या=द्वयो । द्वाभ्यां प्रकाशाभ्यां वा । जीवितं सुखं सुहृद्दर्शनात्, मृत्युमापन्नस्यापि सुखं-मित्रदर्शनादेवेत्याशयः ॥ १७८ ॥ प्रणयात्=स्नेहान् । दुरुक्तम्=दुर्वचनम् । उदाहृतम्=उक्तम् । व्यसने=विपत्तौ । भुवनत्रयस्य तिलकं=भूपणमिव श्रेष्ठम् । विरलं=कश्चिदेव ॥ १८० ॥ भूयोऽपि=

आपन्नाशाय विबुधैः कर्तव्याः सुहृदोऽमलाः ।

न तरत्यापदं कश्चिद्योऽत्र मित्रविवर्जितः ॥ १८१ ॥

हिरण्यक आह-भद्र ! त्वं तावन्नोतिशास्त्रज्ञो दक्षमतिः, तत्कथमत्र कूटपाशे पतितः ? । स आह-‘भोः ! न कालोऽयं चिवादस्य । तद्यथावत्स पापात्मा लुब्धकः समभ्येति तावद् द्रुततरं कर्तयेम मत्पाशम् । तदाकर्ण्य विद्वस्याह हिरण्यकः— किं मय्यपि समायाते लुब्धकाद्विभेपि ? । यतः शास्त्रं प्रति महती मे विरक्तिः सम्पन्ना,—यज्ञवद्विधा अपि नीतिशास्त्रविद् एनाम-वस्थां प्राप्नुवन्ति, तेन त्वां पृच्छामि ।’

स आह-‘भद्र ! कर्मणा बुद्धिरपि हन्यते । उक्तञ्च—

कृतान्तपाशब्रह्मणा दैवोपहतचेतसाम् ।

बुद्ध्यः कुञ्जगामिन्यो भवन्ति महतामपि ॥ १८२ ॥ ✓

विधात्रा रचिता या सा ललाटेऽक्षरमालिका ।

न तां मार्जयितुं शक्ताः स्वबुद्ध्याऽप्यतिपण्डिताः ॥ १८३ ॥

एवन्तयोः प्रवृत्तोः सुहृद्वसनसन्तप्तहृदयो मन्यरकः शनैः— शनैस्तं प्रवेशमाजगाम । तं दृष्ट्वा लघुपतनको हिरण्यकमाह— ‘अहो न शोभनमापतितम् ।’ हिरण्यक आह—‘किं स लुब्धकः समायाति ।’ स आह—‘आस्तां तावदलुब्धकवाचां । एष मन्यरकः समागच्छति । तदनीतिरनुष्ठिताऽनेन, यतो वयमस्य कारणान्नं वपापादनं यास्यामः ।’

यदि स पापात्मा लुब्धकः समागमिष्यति—तदहं तावत्स्वमु-
त्पतिष्यामि, त्वं पुनर्विलं प्रविश्यात्मानं रक्षयिष्यसि, चित्राङ्गो-

पुनरपि । संश्लिष्टः=समन्वितः, संयुक्तः । ‘संहृष्ट’ इति तु वयं गौडाः पठामः ।

अमलाः=अल्पशः, निर्दोषाश्च ॥ १८१ ॥ दक्षमतिः=निपुणतुष्टिः । वर्तय=

छिन्धि । एनां=वन्त्रादिरूपां । शृङ्गुशाश्वहानाम् । दैवेन=अदृष्टेन । उप-

हृतं=उपहृतं चेत्तो वेदा-संपात् । कुञ्जगामिन्यः=विकल्पाय, कुण्ठिताः ॥ १८२ ॥

सुहृद्वसनसन्तप्तहृदयः=मित्रविवर्जितुं विवर्जितः । मन्यरकः=अज्ञाना वच्छातः ।

ऽपि वेगेन दिगन्तर यास्यति, एष पुनर्जलचरः स्थले कथं भविष्यति ?—इति व्याकुलोऽस्मि ।’ अत्रान्तरे प्राप्नोऽयं मन्थरकः ।

हिरण्यक आह—‘भद्र ! न युक्तमनुष्ठितं भवता, यदत्र समायातः, तद्भयोऽपि द्रुततरं गम्यताम्,—यावदसौ लुब्धको न समायाति ।’

मन्थरक आह—‘भद्र ! किं करोमि, न शक्नोमि तत्रस्थो मित्रव्यसनाऽग्निदाहं सोढुं, तेनाहमत्रागतः । अथवा साध्विदमुच्यते—

दयितजनविप्रयोगा वित्तवियोगाश्च वेन सद्याः स्युः ?।

यदि सुमहौषधिकल्पो वयस्यजनसङ्गमो न स्यात् ॥ १८४ ॥

वर प्राणपरित्यागो न वियोगो भवादृशे ।

प्राणा जन्मान्तरे भूयो भवन्ति न भवद्विधा ’ ॥ १८५ ॥

एवं तस्य प्रचदत आकर्णपूरितशरासनो लुब्धकोऽप्युपागतः । तं दृष्ट्वा मूषकेण तस्य स्नायुपाशस्तत्क्षणात्तण्डितः ।

अत्रान्तरे चित्राङ्ग सत्वरं पृष्ठमवलोक्यन्प्रधापित । लघुपतनको वृक्षमारुढः । हिरण्यकश्च समीपवर्ति विलं प्रविष्टः ।

अथाऽसौ लुब्धको मृगगमनाद्विषण्णयदनो व्यर्थश्रमस्तमन्थरक मन्दं मन्द स्थलमध्ये गच्छन्तं दृष्टवान् । अचिन्तयञ्च—‘यद्यपि कुरङ्गो धात्रापहतस्तथाप्यय कूर्म आहारार्थं सम्पादितः, तदद्यास्यामिपेण मे कुटुम्बस्याहारनिर्वृत्तिर्भविस्यति’ ।—एष विचिन्त्य तं दर्भैः संछाद्य धनुषि समारोप्य स्कन्धे कृत्वा गृह

(आस्तान्तावत्=‘छोडो’ ‘रहने दो’) । अनीति=अनुचितम् । अनुष्ठिता=कृता । व्यापादन=वधम् । एष=मन्थरकः । तत्रस्थ=क्षेत्रकोणस्थ । मित्रेति । मित्रविपत्तिश्रवणवहिज्वालात् । दयितजनविप्रयोगा=मुहुरिद्विरहा । वित्तवियोगा=न नःशादय । विप्रयोग=विरहः । सुमहौषधिकल्पः=अमोघवीर्यमहौषधितुल्यः । वयस्या=मित्राणि ॥ १८५ ॥ तस्य=रच्छपस्य । आकर्णपूरितशरासन=कर्णपर्यन्ताट्टकोदण्डः । पृष्ठमवलोक्यन्=वलितग्रीवः पश्यन् । (घूम कर देखता हुआ) । कुरङ्ग=मृगः । धात्रा=भाष्येन । कूर्म=कच्छपः । (‘कडुवा’) ।

प्रति प्रस्थितः । अत्रान्तरे तं नीयमानमवलोक्य हिरण्यको
दुःखाकुल पर्यदेवयत्-‘कष्ट भोः १ । कष्टमापत्तितम्—

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।

तावद् द्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥१८६॥

यावदस्खलित तावत्सुरा याति समे पथि ।

स्खलिते च समुत्पन्ने विपमञ्च पदे पदे ॥ १८७ ॥

यद्यत्र सगुणं चापि यच्चापन्सु न सीदति ।

धनुर्मित्र फलत्रं च दुर्लभं शुद्धवंशजम् ॥ १८८ ॥

न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न चात्मजे ।

विश्रम्भस्तादृश पुसा यादृच्छिन्ने निरन्तरे ॥ १८९ ॥

यदि तावद्वृत्तान्तेन मे धननाशो विहितस्तन्मार्गश्चान्तस्य

मे विभ्रामभूतं मित्रं कस्मादपहृतम् ? ।

अपरमपि-मित्रं परं मन्थरकसमं न स्यात् । उक्तञ्च—

असम्पत्तौ परो लाभो गुह्यस्य कथन तथा ।

आपद्विमोक्षणं चैव मित्रस्यैतत्फलत्रयम् ॥ १९० ॥

तदस्य पश्चाद्भान्य सुहृन्मे । तत्किं ममोपर्यनवरतं व्यसन

शरेर्वर्पति हन्त । विधिः ? । यत आदौ तावद्विचिन्नाशः, ततः

परिवारभ्रशः, ततो देशत्यागः, ततो मित्रवियोगः—इति । अथवा

स्वरूपमेतत्सर्वेषामेव जन्तूनां, जीवितधर्मस्य च । उक्तञ्च—

काय सन्निहिताऽपाय मम्पञ्च क्षणभङ्गुरा ।

समागमाः सापगमाः सर्वेषामेव देहिनाम् ॥ १९१ ॥

सम्पादित = सन्निधौ प्रेषित । दर्भ = तन्मयैर्वन्धने । अर्णवस्य = सागरस्यैव महती

दुःखस्यैवस्य यावज्ज समाप्तिरित्यर्थः । छिद्रेषु = व्यसनेषु । बहुलीभवन्ति =

वर्धन्ते ॥ १८६ ॥

अस्खलितम् = अपतन, पादगोटनाद्यभावाच्च । (स्खलितम् = ‘गिरना’ ‘चोः

साना’) । विपम = व्यसनादिना वैषम्यम् ॥ १८७ ॥ न सीदति = न विपादमनु

भवति । (‘न घवद्वावे’) । शुद्धवंशज = मुकुलोत्पन्नम्, गुणवद्वंशजम् । (वंश =

‘वंस’ व ‘सान्दान’) ॥ १८८ ॥ सोदर्ये = समानोदरे आतरि (‘सगा भाई’) ।

तथा च-क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्ण धनक्षये दीप्यति जाठराग्निः ।

आपत्सु वैराणि समुहसन्ति छिद्रेष्वनर्था बह्वलीभवन्ति ॥१२॥

अहो ! साधुक्तं केनापि—

शोकाऽरातिभयत्राण प्रीतिविश्रम्भभाजनम् ।

येन रत्नमिदं सृष्टं 'मित्र'मित्यक्षरद्वयम् १ ॥ १९३ ॥

अत्रान्तरे चाऽऽक्रन्दपरौ चित्राङ्गलघुपतनकौ तत्रैव समा-
यातौ । अथ हिरण्यक आह—'अहो ! किं वृथा प्रलपितेन ?
तथावदेव मन्यरको दृष्टिगोचराच्च नोयते, तावदस्य मोक्षोपाय-
श्चिन्त्यताम्'—इति । उक्तञ्च—

व्यसनं प्राप्य यो मोहात्केवलं परिदेयते ।

ऋन्दनं वर्धयत्येव तस्याऽन्तं नाधिगच्छति ॥ १९४ ॥

केवलं व्यसनस्योक्तं भेषजं नयपण्डितैः ।

तस्योच्छेदसमारम्भो विपादपरिवर्जनम् ॥ १९५ ॥

अन्यच्च—अतीतलाभस्य सुरक्षणार्थं भविष्यलाभस्य च सङ्गमार्थम् ।

आपत्प्रपन्नस्य च मोक्षणार्थं यन्मन्यतेऽसौ परमो हि मयि ॥१९६॥

तच्छ्रुत्वा वायस आह—'भोः, यद्येवं तत्क्रियतां मद्बचः, एष

आत्मज=पुत्र । विश्रम्भ=विश्वास । निरन्तरे=अभिन्ने ॥१८९॥ कृतान्तेन=
दुरदृष्टेन । 'कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाऽकुशलकर्मसु' इति विश्व । अपरम्=
अन्यत् । असम्पत्तौ=दारिद्र्यनिपाते । परो लाभ=उत्तमा धनाप्तिः । गुह्यस्य=
गुप्तस्य । हन्त=इति विपादे । स्वस्मम्=प्रकार, उदाहरणं वा । जीवितधर्मस्य=
जीवनस्य । सन्निहितापाय=समीपतरवर्तिनाशः । सापगमा=सवियोगा ॥१९९॥
सते=जने । ('चोट पर चोट') । जाठराग्नि=उदरमवोऽग्निः ('पेट की ज्वाला'
'भूख') । समुहसन्ति=प्रकाशन्ति ॥१९२॥ परित्राण=रक्षणम् । प्रीतिविश्रम्भयो=
स्नेहविश्वासयोः । भाजनं=प्राज्ञम् ॥ १९३ ॥ आक्रन्दपरौ=विलापपरौ । भेषजं=
प्रतीकारः । उच्छेदसमारम्भ=विनाशोद्योगः । विपादपरिवर्जनं=शोकत्यागः ।
॥ १९५ ॥ अतीतलाभस्य=पूर्वलाभस्य । सङ्गमः=निष्पत्तिः । परमः=उत्तमः

१. 'बहलीभवती'ति पाठे-बहलं=धनम् । २. 'भविष्यद्भयस्येति गौडा पठन्ति ।

चित्राङ्गोऽस्य मार्गे गत्वा किञ्चित्पल्लवमासाद्य तस्य तीरे
निश्चेतनो भूत्वा पततु, अहमप्यस्य शिरसि समारुह्य मन्दैश्चञ्चु-
प्रहारैः शिर उल्लेपयिष्यामि, येनासौ द्रुष्टुञ्चकोऽमुं मृतं
मत्वा चञ्चुप्रहरणप्रत्ययेन मन्थरकं भूमी क्षिप्त्वा मृगार्थं परिधा-
यिष्यति । अत्रान्तरे त्वया दर्भमयानि पादानि घण्टनीयानि,
येनासौ मन्थरको द्रुततरं पल्लवं प्रविशति ।'

चित्राङ्ग आह—‘भोः ! मद्रोऽयं त्वया दृष्टो मन्थः, नूनं मन्थ-
रकोऽयं मुक्तो मन्तव्यः’—इति । उक्तञ्च—

सिद्धिं वा यदि वाऽसिद्धिं चित्तोत्साहो निवेदयेत् ।

प्रथमं सर्वजन्तूनां तत्प्राप्तो वेत्ति नेतरः ॥ १९७ ॥

—तदेवं क्रियताम्’—इति । तथानुष्ठिते स लुब्धकस्तथैव
मार्गासन्नपल्लवतीरस्थं चित्राङ्गं घायससनाथमपदयत् ।

तं दृष्ट्वा हर्षितमना व्यचिन्तयत्—‘नूनं पाशयन्धनवेदनया
चराकोऽयं मृगः सावशेषजीवितः पाशं शोद्यित्वा पथमप्येत-
द्वनान्तरं यायत्प्रविष्टावन्मृतः । तद्वदयोऽयं मे कच्छपः सुय-
न्त्रितयात्, तदेनमपि तावद्ब्रूहामि । इत्यवर्धाय कच्छपं भूतले
प्रक्षिप्य मृगमुपाद्रवत् । एतस्मिन्नन्तरे हिरण्यकेन यज्ञोपमर्दप्रा-
प्रहरणेन तद्दर्भमेष्टनं घण्टनः कृतम् । मन्थरकोऽपि मृगमध्याधि-
प्यस्य समीपवर्तिनं पल्लवं प्रविष्टः ।

चित्राङ्गोऽप्यप्राप्तस्यापि तस्य तत उत्थाय घायसेन सह
पलायितः । एतस्मिन्नन्तरे विलक्षो विषादपरो लुब्धको निवृत्तो

॥ १९६ ॥ अरयः=ध्यायस्य । पल्लवम्=अल्पं मरुः । अहं=शकः । अस्व-
मृगस्य । उल्लेपयिष्यामि=विदारयामि । अमुं=मृतम् । चञ्चुः=शृङ्गं शरः । मद्रः=
शोभनः । दृष्टः=विचारितः । मुक्तो मन्तव्यः=लुब्धकान्मुक्त एव ज्ञातव्यः । (‘एष्ट
गया ही समसो’) । प्रथमं=वर्षारम्भात्प्रागेव । प्राप्तः=विद्वान् । घायसगनाथं=घरु
गदितम् । चराकः=दीनः । (‘विचारा’) । नूनम्=अवश्यम् । सावशेषजीविनः=
निषिद्धवशात्प्रणः, मरणसक्तः । सुयन्त्रितन्त्रं=दृढं बद्धत्वा । एनं=मृगम् ।
उपद्रवत्=अपवत् । यज्ञोपमर्दप्राप्रहरणेन=यज्ञानुस्यदन्तशस्त्रशक्तिना । घरणे
या गरीश । ततः=पल्लवतीरतः । विलक्षः=व्यभिचरः ।

। तपश्यति; तावत्कच्छपोऽपि गतः । ततश्च तत्रोपविश्येम
श्लाकमपठत्—

प्राप्तो बन्धनमप्यय गुरुमृगस्तावत्त्वया मे हतः ।

सम्प्राप्त कमठ स चापि नियत नष्टस्तवाऽऽदेशतः ।

क्षुक्षामोऽत्र घने भ्रमामि शिशुर्वैस्त्यक्तं सैम भार्यया

यद्यान्यत्र कृतं कृतान्तः । कुरुते तद्यापि सह मया ॥ १९८ ॥

—एवं बहुविधं विलप्य स्वगृहं गतः । अथ तस्मिन्व्याधे
दूरतरङ्गते सर्वेऽपि ते काकवृर्ममृगमृषिका परमानन्दभाजः
परस्परमालिङ्ग्य पुनर्जातमिथात्मानं मन्यमानास्तदेव सरः सम्प्रा
प्य महासुखेन सुभाषितकथागोष्ठीविनोदेन कालं नयन्ति स्म ।
एवं श्लाका विनेकिना मित्रसङ्ग्रहः कार्यः । न च मित्रेण सह
व्याजेन वर्तितव्यमिति । उक्तञ्च यत् —

यो मित्राणि करोत्यत्र न कौटिल्येन वर्तते ।

ते समं न पराभूति सम्प्राप्नोति कथञ्चन ॥ १९९ ॥

इति श्रीविष्णुधर्मविरचिते पञ्चतन्त्रे मित्रसम्प्राप्तिर्नाम द्वितीयं तन्त्रम् ।

गुरुमृग = महार मृग । त्वया = त्वेव । कमठ = कच्छप । नियतम् =
अवश्यम् । आदेशतः = आज्ञातः । क्षुक्षामः = शुधाशीलः । भार्यया शिशुर्वै
विरहितः = रहितः । भ्रमामि = इतस्ततो घने पर्यटामि । कृतान्तः = हे विपातः ।
ते = तत्र । मया सहमेवेत्यर्थः ॥ १९८ ॥ एवं = स्वगृहमादिदृष्ट्वा श्लाका । न
च = नहि । व्याजेन = व्यपटेन । ते = मित्रे । पराभूतिः = शत्रुघ्नं पराभवम् । न
प्राप्नोति = न लभते । शतो मित्रसम्पदा सर्वेषां शिवम् ।

इति भीष्मद्विदिनमाहात्म्य-षट्शतकाध्याय-मध्यखण्ड-पाद-८-

धौरेनेहिरामशास्त्रिणां पीत्रे 'प्रतिवादिष्वद्वयमद्वयम्'

विषयाचरण-न्यायशास्त्राचार्य-श्रीशिवनारायण-

शास्त्रिणां पुत्रेण, श्रीराजलक्ष्मीगणभक्त्युनेन ॐ-

गुरुमसादशास्त्रिणां विरचित-पञ्चतन्त्रे

मित्रपराजयद्वयो मित्रसम्प्राप्ति-

नाम द्वितीयं तन्त्रम् ॥

अथ काकोलूकीयम् ।

४

अथेदमारभ्यते काकोलूकीयं नाम तृतीयं तन्त्रं, यस्यायमाद्यः
श्लोकः—

न विश्वसेत्पूर्वविरोधितस्य शत्रोश्च मित्रत्वमुपागतस्य ।

दग्धां गुहां पश्य उलूकपूर्णां काकप्रणीतेन हुताशनेन ॥१॥

तद्यथालुभ्यते—‘अति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम
नगरम् । तस्य समीपस्थोऽनेकशापासनायोऽतिघनतरपत्रच्छतो
न्यग्रोधपादपोऽस्ति ।

तत्र च मेघपर्णो नाम घायसराजोऽनेककाकपरिघातः प्रति
यसति स्म । स तत्र विद्वितदुर्गरचनः सपरिजनः कालं नयति स्म ।

तथाऽन्योऽरिमर्दनो नामोलूकराजोऽसह्योलूकपरिवारो
गिरिगुहादुर्गाधयः प्रतिघसति स्म ।

स च रात्रावभ्येत्य सदैव तस्य न्यग्रोधस्य समन्तात्परि
भ्रमति । अधोलूकराजः पूर्णविरोधवशात्वं कञ्चिद्वायसं समासाद-
यति तं व्यापाद्य गच्छति । एवं नित्याऽभिगमानाच्छने—शनेरत
न्यग्रोधपादपदुर्गे तेन समन्तान्निर्वायसं कृतम् । अथवा भयत्येवम्

* श्रीगुरुप्रसादशासितता अभिनवराजतन्त्राः *

काकोलूकप्रदेशो समहार—वाक्येच्छेत् । ‘विषाद्य विरोध’ इत्येकद्रव्ये ।
काकोलूकमधिकृत्य कृतं तन्त्रं—काकोलूकीयम् । ‘शिशुमन्दे’त्यादिना उपक्रमम् ।
पूर्णविरोधितस्य—इदानीं—मित्रत्वमुपागतस्यापि शत्रोर्विध्वंसनं युक्तम् । काक-
प्रणीतेन—वाक्यप्रणीतेन, काकप्रणीतेन वा । ‘प्रणीतमुपगत्यप्येव कृते शिरो प्रवेगितो’
इति हेम ॥ १ ॥

अतिघनतरपत्रच्छत—विभिन्नतरपत्रशर्माद्यम् । अनेककाकपरिवारः—अनेक-
काकरूपपरिवारः । विद्वितदुर्गस्य स्वता येनगौ तपभूतः । गिरिगुहाधयः
वस्यगौ तपभूतः । समगं स्वपि—अनेकम् । निरन्तरमगमनम्—निरन्तरमगमनम् ।
निर्वायं—वच्छिन्नम् ।

उक्तञ्च—य उपेक्षेत शत्रुं स्वं प्रसरन्तं यदृच्छया ।

रोगञ्चालस्यसंयुक्तः ॥ शनैस्तेन हन्यते ॥ २ ॥

तथा च—जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिञ्च प्रथमं नयेत् ।

अतिपुष्टाद्भयुक्तोपि स पश्चात्तेन हन्यते ॥ ३ ॥

अथान्येद्युः स वायसराजः सर्वान्वायससन्निधानाह्वय प्रोवाच
‘भोः ! उत्कटस्तावदस्माकं शत्रुरुद्यमसम्पन्नः, कालविद्य । नित्य-
मेव निशागमे समेत्याऽऽस्मत्पक्षकदनं करोति, तत्कथमस्य प्रति-
विधानं ? । वयं तावद्वाघ्री न पश्यामः, न च तस्य दिवा दुर्ग-
विजानीमः,—येन गत्वा प्रहरामः । तदत्र विषये किं युज्यते—
सन्धि-विग्रह-यानाऽऽसन संश्रय-द्वैधीभावानामेकतमस्य क्रिय-
माणस्य ? । तद्विचार्य शीघ्रं कथयन्तु भवन्तः ।’

अथ ते प्रोचुः—‘युक्तमभिहितं देवेन,—यदेव प्रश्नः कृतः । उक्तञ्च—

अपृष्टेनापि वक्तव्यं सचिवेनात्र किञ्चन ।

पृष्टेन तु श्रुतं पथ्यं वाच्यं च प्रियमप्रियम् ॥ ४ ॥

यो न पृष्टो हितं श्रुते परिणामे सुखायहम् ।

सुमन्त्री प्रियवक्ता च केवलं स रिपुः स्मृतः ॥ ५ ॥

तस्मादेकान्तमासाद्य कार्यो मन्त्रो महीपते ! ।

येन तस्य वयं कुर्मो निर्णयं कारेणं तथा ॥ ६ ॥

प्रसरन्तं=वर्द्धमानम् । यदृच्छया=स्वेच्छया । तेन=शत्रुणा रोगेण च । अतिपु-
ष्टाद्भयुक्तः=चलमानपि । तेन=रोगेण शत्रुणा च ॥ ३ ॥ सचिवान्=मन्त्रिणः ।
उत्कटः=प्रचण्डः । उद्यमसम्पन्नः=उद्योगी । कालविन्=वर्तमान्यस्यसमयविन् ।
अस्मत्पक्षकदनम्=अस्मत्पक्षविनाशनम् । प्रतिविधानम्, उपायः । देवेन=
राज्ञा । किञ्चन=यत्किञ्चिदपि प्रियमप्रियं वा । कृतं सत्यम् । पथ्यं=हितम् ॥ ४ ॥

यो मन्त्री पृष्टोपि हितं परिणामसुखदं वक्तो न श्रुते, स न मन्त्री, न च
प्रियवक्ता, किन्तु स रिपुरेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ हे महीपते ! तस्मादेकान्ते मन्त्रः
क्रियतां, येन वयं यथावद्वक्तुं शक्नुमः । तस्य=मन्त्रस्य ॥ ६ ॥

१ ‘पृष्टेन तु विज्ञेयं वाच्यं पथ्यं महीपते’ इति पाठान्तरम् । २ ‘मन्त्रो च प्रियवक्ता
वेति’ इति पाठान्तरम् । ‘न मन्त्रिणि’ तु गौरवात् पठन्ति । ३ ‘कारणं’ पाठः ।

अथ स मेघवर्णोऽन्वयागतानुज्जीविसञ्जीव्यनुज्जीविप्रज्जीवि
चिरञ्जीविनाम्नः पञ्च सचिवान्प्रत्येकं प्रष्टुमारब्धवान् ।

तत्रैतेषामादौ तावदुज्जीविनं पृष्ठवान्—‘भद्र ! एवं स्थिते किं
मन्यते भवान् ?’ । स आह—‘राजन् ! बलवता सह विप्रहो न
कार्यः, यथा स बलवान्कालप्रहर्ता च—तस्मात्सन्धानीयः ।
उक्तञ्च यतः—

बेलीयसे प्रणमतां काले प्रहरतामपि ।

सम्पदो नापगच्छन्ति प्रतीपमिव निम्नगा ॥ ७ ॥

तथा च—सन्ध्यायो धार्मिकश्चादयो भ्रातृसङ्घातयान्यली ।

अनेकविजयो चैव सन्धेयः स रिपुर्भवेत् ॥ ८ ॥

सन्धिः कार्योऽप्यनार्येण विज्ञाय प्राणसंशयम् ।

प्राणैः संरक्षितैः सर्वं राज्यं भयति रक्षितम् ॥ ९ ॥

येनानेकयुद्धविजयो स—तेन विशेषात्सन्धेयः । उक्तञ्च—

अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति ।

तत्प्रभावेण तस्याशु वशं गच्छन्त्यरातयः ॥ १० ॥

सन्धिमिच्छेत्समेनापि सन्दिग्धो विजयो युधि ।

‘न हि सांशयिकं दुर्या’दित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ११ ॥

अन्वयागतान्=वशपरम्परागतान् । उज्जीविनं=तज्जामानं मन्त्रिणम् ।
‘उद्दीपी’ति पाठान्तरम् । स्थिते=उपस्थिते । मन्यते=प्रतिविधनं मन्यते । स=
उद्धाराज । कालप्रहर्ता=अवसरप्रहर्ता । बेलीयसे रिपौ प्रवृत्तानां, सत्यवसरे
तत्र प्रहरताश्च राज्ञां सम्पदो न नश्यन्ति । प्रतीपं=विपरीतं । निम्नगा=नद्य ॥ ७ ॥
सन्ध्यापः=नीतिउद्गारः, न्यायकर्ता च । अन्धः=धनी । अनेकविजयी=
गङ्गामण्डिजयी । सन्धेयः=सन्धिनोपायेन साध्यः ॥ ८ ॥

स=उद्धाराज । तत्प्रभावेण=अनेकयुद्धविजयिप्रभावेण, तस्य=निर्बलस्यापि
राज्ञः । वशं गच्छन्ति, वशीभवन्ति ॥ १० ॥ समेन=समबलेनापि । यतो दुर्य-
विजयः सन्दिग्ध एव, सन्दिग्धं न क्व नोत्तिग्धमिति ॥ ११ ॥

‘वल्’पानं प्रमत्तं ६ तेन सहजं वल्’ति पाठान्तरम् ।

१ सन्दिग्धो विजयो युद्धे समेनापि हि युध्यताम् ।
 उपायत्रितयादूर्ध्वं तस्माद्युद्धं समाचरेत् ॥ १२ ॥
 असन्दधानो मानान्धः समेनापि हतो भृशम् ।
 भौमकुम्भ इवान्येन करोत्युभयसङ्घयम् ? ॥ १३ ॥
 समं शक्तिमता युद्धमशक्तस्य हि मृत्यवे ।
 दृपत्कुम्भमिवाऽभित्त्वा नावतिष्ठेत् शक्तिमान् ॥ १४ ॥
 अन्यच्च—भूमिर्मित्रं हिरण्यं वा विग्रहस्य फलत्रयम् ।
 नास्त्येकमपि यद्येषां विग्रहं न समाचरेत् ॥ १५ ॥
 रत्नत्राखुबिलं सिंहः पापाणश्चकलाकुलम् ।
 प्राप्नोति नरभङ्गं वा फलं वा मूपको भवेत् ॥ १६ ॥
 तस्मान्न स्यात्फलं यत्र पुष्टं युद्धं तु केवलम् ।
 तत्र स्वयं तदुत्पाद्य कर्त्तव्यं न कथञ्चन ॥ १७ ॥
 बलीयसा समाक्रान्तो वैतसीं वृत्तिमाचरेत् ।
 वाण्डन्नभ्रंशिनीं लक्ष्मीं न भोजङ्गीं कदाचन ॥ १८ ॥
 कुर्वन्निह वैतसीं वृत्तिं प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।
 भुजङ्गवृत्तिमापन्नो वधमर्हति केवलम् ॥ १९ ॥

उपायत्रितयादूर्ध्वं=सामदानभेदाहोपायत्रयवैकल्ये एव ॥ १२ ॥ मानान्धः=
 अभिमानान्धः । अस्फुटोर्यं श्लोकः ॥ १३ ॥ शक्तिमता समं=बलवता सह युद्धं
 निर्बलस्य मृत्युमेव फलं ददाति । दृपत्=अन्तरः । यथा शिलया सह मृददस्य
 संघर्षे घटो नश्यति, तथा बलिना युद्धे निर्बलो हन्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ हिरण्यं=
 प्रभूत धनम् । आखुबिलं=मूपकबिलं । पापाणश्चकलैः=शिलाखण्डैः । आकुलं=
 व्याप्तम् । फलं=नखानां पापाणैर्भङ्गः, मूपकस्य छुरस्य लाभो वा । यत्र=युद्धे । पुष्टं=
 विपुलं । तत्=युद्धम् । उत्पाद्य=स्वयमुत्पाप्य ॥ १७ ॥ वैतसा=वेतसदशी-नद्याम् ।
 वेतसा हि जलवेगे समागते नगन्ति । भुजङ्गस्य इयं=भोजङ्गी, ता=तर्पवदुदता-
 वृत्तिम् । अभ्रशिनीं=स्थिराम् ॥ १८ ॥ कूर्मस्यायं कौर्मः, तं कौर्मं=कच्छपाश्रितं ।

सङ्कोचः=स्वाङ्गसङ्कोचेन प्रहारमर्पणम् । आस्थाय=स्वीकृत्य ॥ २० ॥

१ 'जनानामिदं' इति पाठाः । २ 'भौमकुम्भमिवाभित्त्वा नावतिष्ठेत् शक्तिमान्' इति
 पाठे-शक्तिमान्=बलादिः, भयम्=अपत्तम् । ३ श्लोकोयमशुद्ध इवाऽऽप्नोति ।

४ 'कमादेतसवृत्तिरितु' इति पाठः ।

क्रीमं सङ्कोचमास्थाय प्रहारानपि भर्षयेत् ।

प्राप्ते काले च मतिमानुत्तिष्ठेत्कृष्णमर्षवत् ॥ २० ॥

भामहं विग्रहं मत्वा सुमाम्ना प्रशमं नयेत् ।

विजयस्य ह्यनित्यत्वाद्भसं च समुत्सृजेत् ॥ २१ ॥

तथा च—'बलिना सह योद्धव्य' मिति नास्ति निदर्शनम् ।

प्रतिघातं नहि घनः कदाचिदुपसर्पति ॥ २२ ॥

पथमुज्जीवी साममन्त्रं सन्धिकारं कृत्तवान् ।

अथ तच्छ्रुत्वा सञ्जीविनमाह—'भद्र ! तवामिप्रायमपि श्रोतु-
मिच्छामि ।' स आह—देव ! न ममैतत्प्रतिभाति यच्छत्रुणा
सह सन्धिः क्रियते ।

उक्तञ्च यतः—

शत्रुणा न हि सन्दध्यात्सुश्लिष्टेनापि सन्धिना ।

मुत्तममपि पानीयं क्षमयत्येष पायकम् ॥ २३ ॥

अपरञ्च—स भूरोऽत्यन्तलुब्धो धर्मरहितः, तत्त्वया विशेषात्
सन्धेयः । उक्तञ्च यतः—

सत्यधर्मविहीनेन न सन्दध्यात्कथञ्चन ।

सुसन्धितोऽप्यसाधुत्वादचिराद्याति विक्रियाम् ॥ २४ ॥

तस्मात्तेन सह योद्धव्यमिति मे मतिः । उक्तञ्च यतः—

भूरो लुब्धोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भोरुरस्थिरः ।

मूढो युद्धायमन्ता च सुखोन्नेद्यो भवेद्रिपुः ॥ २५ ॥

'भामहं विग्रहे त्यक्त्वा तं साक्षा प्रशमं नये'दिति गौडः पठन्ति । तं=
कल्हम् । रभसं=युद्धोत्सुखं, चापत्यं वा ॥ २१ ॥ निदर्शनम्=उदाहरणम् ।
प्रतिवर्त=शत्रुसम्मुखम् । घन=मेघ ॥ २२ ॥ सन्धिकारं=सन्धिमापकम् । कृत्त-
वान्=निधित्तवान् ।

सुश्लिष्टेन=अतिश्लेष्टेन, स्वशुश्लेष्टेनापि ॥ २३ ॥ विनोद्यत=विशेषत । अगा-
उत्त=उदाहृतात् । विक्रिया=विक्रयम् ॥ २४ ॥ लुब्ध=लोभी । अलस=निद्र

‘अपरं-तेन पराभूता चयं, यद्यदि सन्धानकीर्तनं करिष्याम,
स भूयोऽत्यन्तं कोपं करिष्यति । उक्तञ्च —

चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपो सान्त्वमपक्रिया ।
स्वेद्यमामज्वर प्राज्ञ कोऽम्भसा परिपिञ्चति ? ॥ २६ ॥
सामवादा सकोपस्य शत्रो प्रत्युत दीपका ।
प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिपस्तोयमिन्दव ॥ २७ ॥

यच्चैव वदति-‘रिपुर्यलवान्’इति । तदप्यकारणम् । यत उक्तञ्च-
उत्साहशक्तिसम्पन्नो हन्याच्छत्रु लघुर्गुरुम् ।
यथा कण्ठीरवो नागे, सुसाम्राज्य प्रपद्यते ॥ २८ ॥
मायया शत्रवो बध्या अबध्या स्युर्वलेन ये ।
यथा स्त्रीरूपमास्थाय हतो भीमेन कीचक ॥ २९ ॥
तथा च—मृत्योरिवोम्रदण्डस्य राज्ञो यान्ति वश द्विप ॥
शर्पंतुल्य हि मन्यन्ते दयालु रिपवो नृपम् ॥ ३० ॥
प्रयात्युपशम यस्य तेजस्तेजस्वितेजसा ।
घृथा जातेन किं तेन मातुर्यौवनहारिणा ? ॥ ३१ ॥

उत्साह । अस्थिर=चञ्चल । गृह=मुख । शुद्धावमन्ता=शान्तिप्रिय । सुखो
च्छेद्य=सुख यथास्यात्तथा नाशयितुं शक्य ॥ २५ ॥ सन्धानकीर्तनं=मन्त्रि
चर्चाम् । चतुर्थोपायसाध्ये=शुद्धसाध्ये । अपक्रिया=अनुचित प्रतीकार ।
स्वेद्यम्=स्वदाहम् । आमज्वरम्=आमदोषोत्थित ज्वरम् । अम्भसा=जलेन व
परिपिञ्चति=न कोपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

सामवादा - सान्त्ववचनानि । दीपका=उत्तेजका । प्रतप्तस्य घृतस्य जल
मिन्दवो यथा उद्दीपका एवेति भावः ॥ २७ ॥ वदति । ‘उज्जीवो मन्त्री ति
शेषः । सोऽत्साहेति । उत्साहसहितया शक्त्या युतः । ‘उत्साहे’तिपाठेऽर्थः सरल
एव । कण्ठीरव=सिंह । लघुरपि गुरु भाग=गज यथा हन्ति । ‘नागे’ इति
पाठान्तरम् । साम्राज्य=विजयचक्रवर्तिवत्, प्रपद्यते=लभते ॥ २८ ॥ उम्रदण्ड
स्य=तीक्ष्णदण्डस्य । द्विप=रिपवः । शर्पंतुल्य=घासाङ्कुरसदृशः । ‘शय्य बालनृपं
घास’ इत्यमरः ॥ ३० ॥ तेजस्वितेजसा=प्रलयतेनसा । यस्य तेन प्रशाम्यति

१ ‘सर्वे ते ह तुमिच्छन्ति दयालु रिपवश्च तम्’ इति पा० ।

या लक्ष्मीर्नानुलिप्ताङ्गी वैरिशोणितकुङ्कुमैः ।

कान्ताऽपि मनसः प्रीतिं न सा घत्ते मनस्विनीम् ॥ ३२ ॥

रिपुरक्तेन संसिक्तोऽरिस्त्रीनेत्राम्बुभिस्तथा ।

न भूमिर्यस्य भूपस्य का श्लाघा तस्य जीवने ! ॥ ३३ ॥

—एवं सजीवी विग्रहमन्त्रं विज्ञापयामास । अथ तच्छ्रुत्वा-

ऽनुजीविनमपृच्छत्—‘अत्र ! त्वमपि स्वाभिप्रायं निवेदय ।’

सोऽब्रवीत्—‘देव ! दुष्टः स यलाधिको निर्मर्याद्विध, तत्तेन सह सन्धिविग्रहो न युक्तौ, केवलं यानमर्हं स्यात् । उक्तञ्च—

बलोत्कटेन दुष्टेन मर्यादारहितेन च ।

न सन्धिविग्रहो नैव विना यानं प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

द्विधाकारं भवेद्यानं भयत्रस्तप्ररक्षणम् ।

एकमन्त्रत्रिरीप्रेक्ष यात्रालक्षणमुच्यते ॥ ३५ ॥

कार्तिके वाऽथ चैत्रे वा विजिगीषोः प्रशस्यते ।

यानमुत्कृष्टधीर्यस्य शत्रुदेशे न चाऽन्यदा ॥ ३६ ॥

अयस्कन्दप्रदानस्य सर्वे कालाः प्रकीर्तिताः ।

व्यसने वर्तमानस्य शत्रोश्छिद्रान्वितस्य च ॥ ३७ ॥

तस्य दृष्टैव जन्मेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ वीरशोणितकुङ्कुमैः=रक्तवच्छत्रुरक्तकुङ्कुमैः-

या लक्ष्मीर्नानुलिप्ताङ्गी, न लिप्तदेहा । सा कान्ता=मनोहराऽपि, मनस्विनी=मान-
भनान्ता नागरिबान्ता मनसो मोदाय न भवति ॥ ३२ ॥

यस्य राशौ भूमिर्वैरिशोणितेन वैरिस्त्रीनेत्रजलेन-अश्रुणा च-न निष्ठा
तस्य राशौ जीवने का राशु श्लाघा !-नैव । हतशत्रोरेव यशो वर्धन इत्याशयः ॥ ३३ ॥

विग्रहमन्त्रं=युद्धमिधमम् । यानं द्विविधम्,—एकं बलिना पीडितस्य भीतस्य
राशेय यानम् । अपरं-विजिगीषोः शत्रुविजयाय यात्रारूपं यानमिधमम् ॥ ३४ ॥

उत्कृष्टधीर्यस्य=अतिपराक्रमस्य, सेनादिवलशालिनस्य ॥ ३५ ॥ अयस्कन्द-
प्रदानस्य=गुण्डमाक्रमणस्य । (‘छाया मारना’ छिन्ना घाता) । छिद्रान्वितस्य=दोष-
युक्तस्य ॥ ३७ ॥

स्वस्थानं मुह्यन् वृत्त्वा शूरैश्चाप्तैर्महाबले ।
 परदेशं ततो गच्छेत्प्रणिधिव्याप्तमग्रतः ॥ ३८ ॥
 अज्ञातबीवधाऽऽसारतोयशस्यो व्रजेत्तु यः ।
 परराष्ट्र-स नो भूय स्वराष्ट्रमधिगच्छति ॥ ३९ ॥
 ततो युक्तं कर्तुमपसरणम् । अन्यच्च—
 न विग्रहो न सन्धानं बलिना तेन पापिना ।
 कार्यलाभमपेक्ष्याऽपसरणं क्रियते बुधैः ॥ ४० ॥

उक्तञ्च यतः—

यदपसरति मेघं कारणतत्प्रवृत्तं, मृगपतिरपि कोपात्सङ्कुचत्युत्पतिष्णुः ।
 हृदयनिहितवैरागूढमग्नप्रचारा किमपि विगणयन्तो बुद्धिमन्तः सहन्ते ॥
 अन्यच्च—

बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा देशत्यागं करोति यः ।
 युधिष्ठिर इवाप्नोति पुनर्जीविन्स मेदिनीम् ॥ ४१ ॥
 युद्धयतेऽहङ्कृतिं कृत्वा दुर्बलो यो बलीयसा ।
 स तस्य धाञ्छितं वुर्यादात्मनश्च कुलक्षयम् ॥ ४२ ॥

स्वस्थानं=स्वराज्यम् । मुह्यन्=मुरक्षितम्, आप्तै-विश्वस्तैः । परदेशं=
 शत्रुविषयम् । अग्रतः=आदावेव । प्रणिधिव्याप्तम्=गुप्तचरैः सर्वतो व्याप्तम् ॥ ३८ ॥
 अज्ञातबीवधाऽसारतोयशस्य=अनिर्णीतधान्यादिप्राप्तिमुद्बुद्धलाभनलादि ।
 'धान्यादेर्बीवधः प्राप्तिरासारस्तु मुद्बुद्धल'मिति वैजयन्ती । 'विषयो बीवधो भारे
 पर्माहाराध्वनोरपीति हेमश्च । परराष्ट्रं=शत्रुदेशः । भूय पुनरपि । न अधिगच्छति=
 न प्राप्नोति ॥ ३९ ॥ अपसरणं=पलायनं । 'कर्तुन्ते युक्त'मिति योजना । बुधै-
 पापिना तेन बलिना-शत्रुणा विग्रहः=युद्धं, सन्धिर्वा न क्रियते, किन्तु कार्यलाभ-
 मपेक्ष्य=कार्यसिद्धिमुद्दिश्य । 'कार्यकालमपेक्ष्ये'ति गौडा पठन्ति । अपसरण-
 पलायनमेव, क्रियते ॥ ४० ॥ अपसरति=पृष्ठतोऽपयाति, (पौछे हटता है) । प्रवृत्तं=
 शत्रुमपर मेघं हन्तुम् । मृगपतिः=सिंहः । सङ्कुचति=अङ्गसङ्कोचं करोति । उत्पतिष्णुः=
 उत्पतनशीलः । गूढं-मत्स्य प्रचारः=विषय प्रसारो वायेयान्ते तथाभूता 'गूढ-
 मग्नोपचारा'इति पाठान्तरम् । विगणयन्तं विचारयन्तः । समयं नयन्तः ॥ ४१ ॥ अहङ्कृतिः=

२ कार्यकाल 'तत्र युक्तं प्रभो' कर्तुं द्वितीयं यानमथ यः । एतिषां द्वितीयं=भीतरक्षणं ।

तद्वल्यताऽभियुक्तस्यापसरणसमयोऽयं, न सन्धेर्विग्रहस्य च ।' एवमनुजीविमन्त्रोऽपसरणस्य ।

अथ तस्य चाभ्यर्थं समाकर्ण्य प्रजीविनमाह—भद्र ! त्वमप्यात्मनोऽभिप्रायं यद ।'

सोऽग्रधीत्—'देव ! मम सन्धिविग्रहयानानित्रीण्यपि न प्रतिभान्ति । विशेषतश्चोऽऽसनं प्रतिभाति । उक्तञ्च यतः—

नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्पति ।

स एव प्रच्युतः स्थानाच्छुनापि परिभूयते ॥ ४४ ॥

अन्यथ—

अभियुक्तो धल्यता दुर्गे तिष्ठेत्प्रयत्नवान् ।

तत्रस्थः मुहुदाह्वानं प्रकुर्वीताऽऽत्ममुक्तये ॥ ४५ ॥

यो रिपोरागमं श्रुत्वा भयसन्त्रस्तमानसः ।

स्वं स्थानं सन्त्यजेत्तत्र न स भूयो विशेन्नरः ॥ ४६ ॥

दंष्ट्राविरहितः सर्पा मदहीनो यथा गजः ।

स्थानहीनस्तथा राजा गम्यः स्यात्सर्वजन्तुषु ॥ ४७ ॥

निजस्थानस्थितोऽप्येकः शतं योद्धुं सहेन्नरः ।

शक्तानामपि शत्रूणां, तस्मात्स्थानं न सन्त्यजेत् ॥ ४८ ॥

तस्मादुगं दृढं कृत्वा धीवधाऽऽसारसंयुतम् ।

प्राकारपरित्यागुक्तं शस्त्रादिभिरलङ्घ्यतम् ॥ ४९ ॥

तर्प । तस्य=वल्लीदयः शत्रोः । वाञ्छितं=स्वदिनशरणमल्लापम् ॥ ४६ ॥ न प्रति-

भान्ति=न रोचन्ते । (शरत्ते नहीं लगते हैं) । आसनम्=स्वदुर्गे एव स्थित्वा शत्रु-

हारीरात्मरक्षणम् । नक्रः=जलधरविशेषः । स्थानं=स्वदुर्गं जगदिवनः ।

स्थानात्=गरीशरादेः । शुना=शुशुरेणापि ॥ ४४ ॥ अभियुक्तः=आयुक्तः ।

प्रयत्नवान्=गर्षेणकरणादियुक्तः, श्रमयत्नः । तत्रस्थः=दुर्गस्थ एव । अन्त-

मुक्तये=स्वरक्षणाय ॥ ४५ ॥ आगमम्=आगमनं । तत्र=स्थित्वा रष्ट्रे । विशेष-

प्रविशेत् । 'यगेष ॥' इति पाठे तु—अभिप्रायं कुर्वन्तित्यर्थः ॥ ४६ ॥

दृढं=आसीः । गम्यः=परभयवेग्यः । दृढं इति केचित्पठन्ति ॥ ४७ ॥

शक्तानामपि शत्रूणां शतं योद्धुं सहेन्नरः=जगदिवनः । 'सहो नर' इत्य-

१ 'विशेषः नरः' इति पाठः । २ 'दृढं' इति केचित्पठन्ति ।

तिष्ठ मध्यगतो नित्यं युद्धाय कृतनिश्चयः ।
जीवन्सम्प्राप्स्यसि क्षमाऽन्तं मृतो वा स्वर्गमेव्यसि ॥५०॥

अन्येष—

बलिनापि न बाध्यन्ते लघवोऽप्येकसंश्रयाः ।
विपक्षेणापि मरुता यथैकस्थानवीरुधः ॥ ५१ ॥
महानप्येकको वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठितः ।
प्रसह्यैव हि वातेन शक्यो धर्पयितुं यतः ॥ ५२ ॥
अथ ये संहताः वृक्षाः सर्वतः सुप्रतिष्ठिताः ।
न ते शीघ्रेण वातेन हन्यन्ते ह्येकसंश्रयात् ॥ ५३ ॥
एवं मनुष्यमप्येकं शौर्येणापि समन्वितम् ।
शत्रुं द्विपन्तो मन्यन्ते हिंसन्ति च ततः परम् ॥ ५४ ॥

—एवं प्रजीविमन्त्रः । इदमासनसञ्ज्ञकम् ।

एतत्समाकर्ण्य चिरजीविनं प्राह—‘भद्र ! त्वमपि स्वामिप्रायं
वद’ । सोऽप्रचीत्—‘देव ! पाहुण्यमप्ये मम संश्रयः सम्यक्
प्रतिभाति । तच्चस्थानुष्ठानं कार्यम् । उक्तञ्च—

पाठ । सह = समर्थ । वीरुध = धान्यादिप्राप्तिः । आसार = मित्रबलम् । ‘धान्या-
वेर्बोवध प्राप्तिरासारस्तु मुद्बद्धल’मिति यादव । (आकार = ‘शहर मनाह’) ।
परिष्ठा = खेयम् । (राई) ॥ ४९ ॥ क्षमान्तं = पृथिव्यन्तं, भूमण्डलं । ‘तिष्ठेन्म-
ध्यगतो नित्यं’ मिति पूर्वार्धे, ‘जीवन् स लप्स्यते कीर्ति मृत स्वर्गमवाप्स्यती-
त्युत्तरार्धे च पाठान्तरम् ॥ ५० ॥ एकसंश्रया = एकाश्रया । ‘एकसंश्रया’दित्यपि
पाठः । विपक्षेण = शत्रुभूतेन । वीरुध = प्रतानिन्यो लता ॥ ५१ ॥ एकक =
एकाकी । सुप्रतिष्ठित = सुदृढ । प्रसह्य = हलत् । धर्पयितुम् = उत्पाटयितुम् ॥ ५२ ॥
सहता = बहवो मिलिता । हि = यतः । एकसंश्रयान् = मिलितत्वात् । एक
स्थानस्थितत्वात् ॥ एकम् = एकाकिनम् । शक्य = जेतुं शक्यम् ॥ ५४ ॥ सश्रय =
बलवदाश्रयणम् । पाहुण्य = मन्त्रि-विग्रह-याना सन द्वैधीभाव-संश्रया गुणा
वत् । तेजस्वी = कोसरीन्यप्रभावशाली, तेजोयुक्तश्च । निर्वन्ते = सहायभूतपवन

असहायः समर्थोऽपि ते जस्वी किं करिष्यति ? । ५

निर्धाते ज्वलितो वह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति ॥ ५५ ॥

सद्गतिः श्रेयसी पुंसां स्वपक्षे च विशेषतः ।

तुपेरपि परिभ्रष्टा न प्ररोहन्ति तण्डुलाः ॥ ५६ ॥

तदग्रैव स्थितेन त्वया कश्चित्समर्थः समाधयणीयो-यो
विपःप्रतीकार करोति । यदि पुनस्तथं स्वस्थानं त्यक्त्वाऽन्यत्र
यास्यसि, तत्कोऽपि ते याद्व्याघ्रेणापि सहायत्वं न करिष्यति ।
उक्तञ्च (यतः)—

घनानि दहतो वह्नेः सखा भवति मारुतः ।

स एव दीपनाशाय, कृशे कस्यास्ति सौहृदम् ! ॥ ५७ ॥

अथवा नैतदेकान्तं, यद्वलिनमेकं समाधयेत् । लघूनामपि
संश्रयो रक्षायै एव भवति । उक्तञ्च यतः—

सहातनान्यथा वेणुर्निबिडो वेणुभिर्वृतः ।

न शक्यः स समुच्छेत्तुं दुर्बलोऽपि तथा नृपः ॥ ५८ ॥

यदि पुनरुत्तमसंश्रयो भवति—तत्किमुच्यते ? । उक्तञ्च—

महाजनस्य सम्पर्कः कस्य नोन्नतिकारकः ।

पद्मपत्रस्थितं तोयं धत्ते मुक्ताफलप्रियम् ॥ ५९ ॥

इत्ये । 'निर्धाते' इति पाठान्तरम् ॥ ५५ ॥

मद्गतिः=भग्यम्, संछेपय । 'सद्गति'रिति गौडा पठन्ति ।

स्वपक्षे=स्ववर्गणम् । प्ररोहन्ति=उद्धवन्ति ॥ ५६ ॥

अग्रैव=स्वतुर्गे एव । विपःप्रतीकार=विपनिनाशम् । सहायत्वं=सहायताम् ।

वह्नेः=वह्न्यनोद्गते । स एव=मारुत एव । दीपस्य=निर्बतस्य तेजसो-नाशाय ।

कृशे=निर्मले । सौहृदं=स्नेह ॥ ५७ ॥

एकान्तं=निश्चय । सहातनम्=वेणुमद्गमनाह्न । वेणु = वर । निबिड =

निरन्तर । समुच्छेत्तुम्=उत्पटयितुम् । उत्तम=श्रेष्ठ । महाजनस्य=श्रेष्ठस्य ।

भग्यम् = भग्यम् । मुक्ताफलप्रियं = मोक्षकरोमम् ॥ ५९ ॥

तदेव सश्रयं विना न कश्चित्प्रतीकारो भवति । तस्मात्संश्रयः कार्य इति मेऽभिप्रायः—एवं चिरञ्जीविमन्त्रः ।

अथैवमभिहिते स मेघवर्णो राजा चिरन्तनं पितृसचिवं दीर्घं दर्शिनं सकलनीतिशास्त्रपारङ्गतं स्थिरजीविनामानं प्रणम्य प्रोवाच—‘तात । यदेते मया पृष्ठाः सचिवास्तावदत्र स्थितस्यापि तव,—तत्परोक्षार्थं, येन त्वं सकलं श्रुत्वा यदुचितं तन्मे समादिशसि । तद्यद्युक्तं भवति तत्समादिश्यताम् ।’ स आह—‘वत्स ! सर्वैरप्येतैर्नातिशास्त्राभ्यस्तुक्तं सचिवैः, तदुपयुज्यते स्वकालोचितं सर्वमेव । परमेव द्वैधीभावस्य कालः । उक्तञ्च—

‘अविश्वास सदा तिष्ठेत्सन्धिना विग्रहेण च ।

द्वैधीभाव समाश्रित्य पापे शत्रौ बलीयसि ॥ ६० ॥

ततः स्वयमेव विश्वस्तैर्लोभं दर्शयन्नि शत्रुर्विश्वास्य सुखेनोच्छिद्यते । उक्तञ्च—

उच्छेद्यमपि विद्वांसो वर्धयन्त्यरिमेकदा ।

गुडेन वर्धितं श्लेष्मा मुरं वृद्धया निपात्यते ॥ ६१ ॥

चिरन्तन=पुरातन, पृष्ठम् । पितृसचिव=पितुरमात्यम् । चिरजीवीत्यपि पाठः । एते=अनुजीव्यादयः सर्वे मन्त्रिणः । अत्र स्थितस्यापि=अत्र स्थित भवन्त मनाहृत्य-अपृष्टेयः । परोक्षार्थं=परितः सकलस्य विषयस्योपस्थित्यर्थम् । तत्=वाह—येनेति । सकल=सर्वेषां वचनम् । समादिश्य=सम्यगादिश्यताम् । तत्=एतद्युक्तम् स्वकालोचितं=स्वे स्वे समये सर्वमप्युपयुज्यते । एष=इदानीमुपस्थितः । द्वैधीभाव=सन्धिना शत्रु विश्वास्य सत्यवसरे तद्रूपणम् । बलीयसि रिपौ सन्धिं कृत्वापि द्वैधीभावमाश्रित्य सदैवाऽविश्वस्तं तिष्ठेत्, न तु द्वैधीभावमाश्रितो वृषो बलीयसि विद्वांसं कुर्यादित्यर्थः । सन्धिमादौ बल्यता विधाय काले विग्रहः कार्य इति तत्त्वम् । ‘नैव शत्रा’विति पाठस्त्ययुक्त एव ॥ ६० ॥

लोभं दर्शयन्नि=लोभादिना भेदं जनयन्नि, विजयादिलोभं दर्शयन्निवा । ‘स्वचारे’ रिति शेषः । उच्छेद्य=विनाशनीयमपि । एकदा=निश्चितकालपर्यन्तः । श्लेष्मा=कफः । वृद्धया=वर्धनेनैव । निपात्यते=दूरीक्रियते । ‘वैद्यै’ रिति शेषः । शम

उक्तञ्च—स्त्रीणां शत्रोः कुमित्रस्य पण्यस्त्रीणां विशेषतः ।
 यो भवेदेकभावेन न स जीवति मानवः ॥ ६२ ॥
 कृत्यं देवद्विजातीनामात्मनश्च गुरोस्तथा ।
 एकभावेन कर्तव्यं शेषं भावद्वयश्रितैः ॥ ६३ ॥
 एको भावः सदा शस्तो यतीनां भावितात्मनाम् ।
 श्रीलुब्धानां न लोकानां विशेषेण महीभृताम् ॥ ६४ ॥

तद्वैधोमायं संधितस्य तय त्वस्थाने वासो भविष्यति,
 लोभाभयाद्य शत्रुमुच्चाटयिष्यसि । अपरं यदि किञ्चिच्छिद्रं तस्य
 पश्यसि तद्वत्त्वा व्यापादयिष्यसि ।

मेघवर्णं भाव—'तात ! महमविदितसंधयस्तस्य । 'तत्कथं
 तस्यच्छिद्रं ज्ञास्यामि ?'

स्थिरजीव्याह—'चरत ! न केवलं स्थानं, -छिद्राण्यपि तस्य
 प्रकटीयिष्यामि प्रणिधिभिः । उक्तञ्च—

गावो गन्धेन पश्यन्ति वेदे, पश्यन्ति ये द्विजाः ।

चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ६५ ॥

तथा द्योक्तमत्र विषये—

यन्मोर्धानि निजे पक्षे परपक्षे विशेषतः ।

आप्तैश्चारैर्नृपो वेत्ति न स दुर्गतिमानुयान् ॥ ६६ ॥

नीयमपि वरं देवः पूर्वं सितगुणशरिणा वर्धयित्वाऽपनयन्तीति प्रसिद्धमेव ॥ ६१ ॥
 पण्यस्त्री=पंथा । एकभावेन=नितन्तं विश्रुतेन ॥ ६२ ॥ द्विमातृपद=विप्रः ।
 एकभावेन=निश्चितेन एकाभावाश्रितेन चेतसा । भावद्वयं=द्वैधीभावः । विश्राम-
 मभिर्दर्शयताप्यविश्रुतेन ॥ ६३ ॥ एको भावः-विश्रान्तमरु, स्नेहात्मकश्च ।
 श्रीलुब्धानां=लक्ष्मीपरांकेटिमिच्छताम् । 'श्रीलुब्धानां' मिति वृत्तिर्यथा ॥ ६४ ॥

लोभाभयाद्य=लोभावेद्यत् । उच्चाटयिष्यसि=स्वधनादुच्चेदयिष्यसि । शत्रि-
 शत्रुमुग्रद=भगवन्निबन्धः । तस्य=शत्रोः । 'मया सोऽविदितसंभवः' इति
 पद्यन्तरम् । प्रणिधिभिः=गृहपुत्रैः । ('गृहिय' 'जगूत') । द्विजः=पण्डितः ।

१ 'द्वैधीमायं संधितस्य' इत्यनेन वासमाप्यसि ।

लोभाभयाद्य=लोभावेद्यत् । उच्चाटयिष्यसि=स्वधनादुच्चेदयिष्यसि । शत्रि-

मेघवर्ण आह—‘तात ! कानि तीर्थान्युच्यन्ते ? । कति संख्यानि च ? । कोदशा गुप्तचराः ? । तत्सर्वं निवेद्यताम्’-इति ।

स आह—‘अत्र विषये भगवता नारदेन युधिष्ठिरः प्रोक्तः, यच्छत्रुपक्षेऽष्टादश तीर्थानि, स्वपक्षे पञ्चदश; त्रिभिस्त्रिभिर्गुप्तचरैस्तानि ज्ञेयानि, तैर्ज्ञातैः स्वपक्षः परपक्षश्च वदयो भवति ।

उक्तञ्च (नारदेन युधिष्ठिरं प्रति)—

रिपोरष्टादशतोनि स्वपक्षे दश पञ्च च ।

त्रिभिस्त्रिभिर्विज्ञातैर्वैत्सि तीर्थानि चारकैः ॥ ६७ ॥

तीर्थशब्देनात्र-आयुक्तकर्माभिधीयते । तद्यदि तेषां कुत्सितं भवति तत्स्वामिनोऽभिघाताय भवति । प्रधानं भवति, तद्द्वये स्यादिति । तद्यथा-मन्त्री । पुरोहितः । सेनापतिः । युवराजः । दौवारिकः । अन्तर्बंशिकः । प्रशास्त्रं समाहर्तुं-सन्निधातुं-प्रदेष्टारं । अध्वसाधनाध्यक्षः । गजाध्यक्षः । पर्यवध्यक्षः । घलाध्यक्षः । कोशाध्यक्षः । दुर्गपाल-सीमापाल-प्रोक्तभृत्याः । एषां भेदेन

चारे=गुप्तचरैः । इतरैः=साधारणाः ॥ ६६ ॥ तीर्थम्=अधिकाराहृतमन्यादिराजपुरुषाः, लक्षणया आयुक्तानां तेषां व्यापारोऽपि तीर्थम् । अविज्ञातैः=अविदितैश्चारे । ॥ ६७ ॥ आयुक्ताः=राजाधिकृताः । (अफसर) । तेषाम्=आयुक्तानां मन्यादीनाम् । कुत्सितं=दूषितम् । प्रधानं=भ्रेष्टम्, अच्छिद्रम् । तद्द्वये=स्वामिद्वये । तीर्थशब्दार्थभूतान् मन्यादीनांष्टादशाह-मन्त्रीति । दौवारिक=द्वारपालः, अन्तर्बंशिक=अन्तर्पुररक्षकाध्यक्षः । ‘अन्तर्पुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्बंशिको जनः’ इत्यमरः । प्रशास्त्रं=चौरादिसासनकर्ता । विषयाध्यक्ष (‘कमिथर’-‘मजिस्ट्रेट’) । समाहर्ता=करादिसङ्ग्राहकः । (‘तहसीलदार’ ‘कलक्टर’) । सन्निधाता=राजनि-कटवर्त्ताप्रधानपुरुषः । राजपरिचारकाध्यक्षः, सङ्गृहीतकररक्षाध्यक्षो वा । प्रदेष्टा=राजाज्ञाप्रचारक, लेखकश्च । अध्वसाधनाध्यक्षः=अध्वनेनाध्यक्ष । ‘अध्वसाधन’ इत्येव तु लिखितपुस्तके पाठः । ‘साधनाध्यक्षः’ इति च पृथङ् नाम । साधनाध्यक्षः=घलाध्यक्षः ।

दुर्गपाल=कोटपतिः । (कोतवाल ‘क्विलेदार’) ‘करपाल’ इत्यस्य स्थाने-‘पुरपाल’ इति पाठः स्यात् । पुरपालः=पुरनगरव्यवहाराध्यक्षः । (‘व्योहारीजी’ ‘पब’

द्राप्रिषु साध्यते । स्वपक्षे च-देवी । जननी । कञ्चुकी ।
मालिके । शय्यापालके । स्वशार्धक्ष । सावत्सरिक । भिर्यक ।
जलवाहके । ताम्बूलवाहके । 'ओचार्य' । यद्गुरुर्धमे । स्थाने
चिन्तक । छत्रधारे । विलैसिनी । एतेषां द्वारेण स्वपक्षे विधात ।

त्रैयसावत्सराचार्या स्वपक्षेऽधिकृताश्चरा ।

नथाऽद्वितुण्डिकोन्मत्ता सर्पं जानन्ति जनुषु ॥ ६८ ॥

नथा च—

कृत्वा कृत्यविन्स्तीर्थेऽप्यन्तं प्रणिधय पदम् ।

विदाङ्कुर्यन्तु महत्तल विद्विपदम्भस ॥ ६९ ॥

एव मन्त्रिद्यायमाकर्ण्योऽत्रा-तरे मेघवर्ण आह- तात । अथ
किं निमित्तमेघविध प्राणान्तिकं सदैव वायसौलूकानां धैरम् ? ।
न आह-यास !

१ प्रथमा कथा

पदाचिरस्रस्रं शुषं चक कोकिलं चातको लूकं करोत पारायत

मुनिपात्री) । लिखिते तु 'वरपाल' इति न पाठ । यत्पात्र-तनपति ।
मीमांस-अतपाल । इतिथैव पाठ । घोष्ठभृत्या । नपात्रा, उद्गता वा
राजगणका । आरिषेति लिखिते पाठ ।

देवी-उज्ज्वलदेवी । नानी-राजमाता । कञ्चुकी-अन्तःपुराभव । मालिक-
मन्त्रिण । शय्यापालक-रात्रिरभक्त । स्वशास्त्र-संस्थापक । 'ओचार्य'
अति तु स्थूलस्य पठन्ति । सवन्सारिक-स्योत्तिथिकः । भिर्यक-पैद्य । जल
वाहक-पानीयसंस्थापक । जलदाता च । ताम्बूलवाहक-स्वर्गवाहक ।
ओचार्य-गुरु । नालय-आचार्यवरध । स्थानरभक्त-असन्नायक । विलैसिनी-
सारवनिपादि । विद्वत्-प्रायश्चित्तो भद्र ।

मांसास-मांसक । यत्-गुरुवर । अद्वितुण्ड-अल्पमही । उन्मत्ता-
उन्मत्तदेवपरा ॥ ६८ ॥ तीर्थेषु मन्त्र्यद्वयद्वयसु अन्तःपुरसु च । शय्या-
कञ्चुकी । प्रणिधय-पूज्यस्य, राजदन्तवराध । प्रणिधि-प्रधान चरे
दन्तर । शान्त-परं स्थानं, पदप्रदेश-शय्या । महत्-विद्वेषोक्त-प्रायश्चित्त,
अभ-अन्तः, तस्य तर्क-तर्क, तत्प्रदेशाय । विदाङ्कुर्यन्तु जनुषु ॥ ६९ ॥

१ लिखितुपलक्षणं ॥ ६८ ॥ अथमा कथं वि-वर्तते इत्येव ।

विष्किरप्रभृतयः सर्वेऽपि पक्षिणः समेत्य सोद्वेगं मन्त्रयितुमा-
रब्धाः। 'अहो ! अस्माकं तावद्वैनतेयो राजा, स च चासुदेवभक्त,
न कामपि चिन्तामस्माकं करोति, तत्किं तेन वृथा स्वामिना ?।
यो लुब्धकपाशैर्नित्यं निबध्यमानानां न रक्षां विधत्ते ।

उक्तञ्च—

यो न रक्षति विप्रस्तान्पीड्यमानान्परैः सदा ।
जन्तून् पार्थिवरूपेण स कृतान्तो न संशयः ॥ ७० ॥
यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ् नेता ततः प्रजा ।
अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नीरिव ॥ ७१ ॥
पडिमान् पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे ।
अवत्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ७२ ॥
अरक्षितारं राजानं भार्या चाऽप्रियवादिनीम् ।
प्राप्तकामञ्च गोपालं, वनकामं च नापितम् ॥ ७३ ॥

तरसञ्चिन्त्याऽन्यः कश्चिद्वाजा विहङ्गमानां कियताम्—इति ।

अथ तैर्मद्राकारमुलूकमवलोक्य सर्वैरभिहितं यत्—'एष
उलूको राजास्माकं भविष्यति, तदानीयन्तां नृपाभिपेक्षसम्भ
न्धितः सम्भाराः'—इति । अथ साधिते विविधतीर्थोदके, प्रगुणो
कृतेऽष्टोत्तरशतमूलिकासहाते, प्रवृत्ते सिंहासने, वर्तिते सप्त-

प्रणान्तिक=मृत्युपर्यवसायि । 'प्रणान्तिकर'मिति पाठान्तरम् । विभ्रिका =
डुङ्गुटादयः । सोद्वेग=सोद्वेगः । लुब्धका=साकुनिका । पार्थिवरूपेण=नृपति
रूपेण । कृतान्त=यम एव ॥ ७० ॥ नेता=नायक, रक्षकश्च । तत=तदा ।
'अकर्णधारा=कर्णधाराशून्या । (कर्णधार='पतवरिया' 'सारम' मांसी') । विप्लवेत=
विशीर्येत । भिन्ना=विशीर्णाम् । अर्णवे=सागरे । अवत्तार=अनुपदेशारम् ।
गोपाल=गोप । वनकाम=वनप्रियम् । गोपालकर्मणो गोपालनस्य वनाधीनत्वान्,
नापितकर्मणश्च शौरादेर्वनेऽभावात् ॥ ७३ ॥

मद्राकारं=विशिष्टवृत्तिधरं, सुन्दरमिति वा । सम्भारा=उपकरणानि ।
(राजतिलक की सामग्री) । सन्धिते=आनीते । प्रगुणीकृते=सज्जिते । मूलिका =

द्वीपसमुद्रमूधरविचित्रे घट्टीमण्डले, प्रसारिते व्याघ्रचर्मणि,
आपूरितेषु-हेमकुम्भेषु, दीपेषु घाघेषु च; सजीकृतेषु माङ्गल्य-
वस्तुषु, पटस्तु चन्दिमुख्येषु, वेदोच्चारणपरेषु समुदितमुखेषु
ब्राह्मणेषु, गीतपरे युवतीजने, आनीतायामग्रमहिष्यां कृकालि-
कायाम्, उलूकोऽभिपेकार्थं यावत्सिंहासने उपविशति, ताव-
त्कृतोऽपि वायसः समायातः ।

सोऽचिन्तयत्-‘अहो ! किमेव सकलपक्षिसमागमो महो-
त्सवश्च ? । अथ ते दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः-‘पक्षिणां मध्ये वायसश्चतुरः
भूयते । उक्तञ्च—

नराणां नापितो धूर्तः, पक्षिणाञ्चैव वायसः ।

दंष्ट्रिणोश्च शृगालस्तु, श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम् ॥ ७४ ॥

तदस्यापि वचनं ब्राह्मम् ।

उक्तञ्च—

बहुधा बहुभिः सार्धं चिन्तिताः मुनिरुपिताः ।

कथञ्चिन्न विलीयन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥ ७५ ॥

अथ वायसः समेत्य तानाह-‘अहो ! किं महाजनसमागमो-
ऽयं, परममहोत्सवश्च ?’ ते प्रोचुः-‘भोः ! नास्ति कश्चिद्विद्व-
ज्जमानां राजा, तदस्योत्सवस्य विद्वद्भिराज्याभिपेको निरूपित-
स्तिष्ठति समस्तपक्षिभिः, तत्त्वमपि स्वमतं देहि, प्रस्तावे समा-

यकाङ्गितागृहंकीप्रकृतय औपधयः । प्रदत्ते=प्रस्थापिते । वसिते=चित्रिते ।
(बनाया) । महेति । गतद्वीपयुक्तममुद्रमण्डिते भूमण्डले इत्यर्थः । हेमकुम्भ-
दीपानां जलतैलाभ्यां पूरणम् । वायपूरणव-ताडनमेव । (बजना) । समुदिन-
मुखेषु=महैव पटस्तु । अग्रमहिषी=ग्रामहिषी । कृकालिघ्न-पक्षिभेदः । (कोबरी
'चिकनिका') । छिम्=क्षिप्रम् । समागमः=मेलपटः (मेल) । श्वेतभिक्षु =
जैनभिक्षुः ॥ ७४ ॥ अस्य=वायस्य । वचनं=वचनम् । मुनिरुपिताः=मुनिर्गण-
विलीयन्ते=अन्यथा भवन्ति । नयाः=नीतिमार्गा । मन्त्रा इति यावत् ॥ ७५ ॥

महाजनः=भेदो जनः । निरूपितः=विवर्धितः । प्रस्तावे=उचिते समये ।

गतोऽसि । अथासौ काको विहस्याह-‘अहो ! न युक्तमेतत्,
यन्मयूर-हंस-कोकिल-चक्रवाक-शुक-कारण्डव हारीत-सारसा-
दिषु पक्षिप्रधानेषु विद्यमानेषु दिवान्धस्याऽस्य करालवक्त्रस्या-
भिप्रेकः क्रियते । तन्नैतन्मम मतम् ।

यतः—

चक्रनासं सुजिह्वाक्षं क्रूरमप्रियदर्शनम् ।

अक्रुद्धस्येदृशं वक्त्रं भवेत्क्रुद्धस्य कीदृशम् ? ॥ ७६ ॥

तथा च—

स्वभावरौद्रमत्युग्रं क्रूरमप्रियवादिनम् ।

उलूकं नृपतिं कृत्वा का नु सिद्धिर्भविष्यति ? ॥ ७७ ॥

अपरं-चैनतेये स्वामिनि स्थिते किमेव दिवान्धः क्रियते
राजा ? । तद्यद्यपि गुणधाम्न्यवति तथाप्येकस्मिन्स्वामिनि स्थिते
नाऽन्यो भूपः प्रशस्यते—

एक एव हितार्थाय तेजस्वी पार्थिवो भुवः ।

युगान्त इव भास्वन्तो बहवोऽग्र विपत्तये ॥ ७८ ॥

गुरुणां नाममात्रेऽपि गृहीते स्वामिसम्भवे ।

दुष्टानां पुरतः क्षेमं तत्क्षणादेव जायते ॥ ७९ ॥

तथा च—

व्यपदेशेन महतां सिद्धिः सञ्जायते परा ।

शशिनो व्यपदेशेन वसन्ति शशकाः सुखम् ॥ ८० ॥

करालवक्त्रस्य=भीषणमुखस्य । सुजिह्वाक्षं=कुटिललोचनं । मिद्धि=लान् ।
‘का न’, इति छयित् पाठः ।

एक एव तेजस्वी पार्थिवः=राजा भुवो हितार्थाय भवति । यथा युगान्ते=
प्रत्ये बहवो भास्वन्तः=द्वादशापि सूर्या उच्यन्ति-ते च जगती विपत्तय एव,
तथाऽनेकराजसमवायेऽपि देशविपत्तय एव भवति, न कल्याणवर्त्यत्याशम् ।

गुरुणां=महतां दुष्टानां, पुरतः=स्वामिसम्भवे नाममात्रेण गृहीते, क्षेमः=
विपत्तिनाशः । शीरस्थ राशे नामश्रीर्तनादेव चौरादयश्चस्यन्तीत्याशयः ॥ ७८ ॥

पक्षिण ऊचुः—‘कथमेतत् ?’ । स आह—

१. शशगजयूयनायकथा

कस्मिंश्चिद्वने चतुर्दन्तो नाम महागजो यूयाधिपः प्रतिवसति स्म । तत्र कदाचिन्महत्यानावृष्टिः सञ्जाता—प्रभूतवर्षाणि यावत् । तथा तडागहृदपल्वसरांसिशोपमुपगतानि । अथ तैः समस्तगजैः स गजराजः प्रोक्तः—‘देव ! पिपासाकुला गजकलभा मृतप्रायाः, अपरे मृताश्च । तदन्विष्यतां कश्चिज्जलाशयो यत्र जलपानेन स्वस्थतां यजन्ति । ततश्चिरं ध्यात्वा तेनामिहितम्—‘अस्ति महाहृदो विधिके प्रदेशे स्थलमप्यगतः पातालगङ्गाजलेन सदैव पूर्णः, तत्तत्र गम्यताम्’—इति ।

तथानुष्ठिते पञ्चरात्रमुपसर्पद्भिः समासादितस्तैः स हृदः । तत्र स्वेच्छया जलमयगात्राऽस्तमनवेलायां निष्क्रान्ताः । तस्य च हृदस्य समन्ताच्छशकविलोम्यसङ्ख्यानि सुकोमलभूमौ तिष्ठन्ति । तान्यपि समस्तैरपि तैर्गजैरितस्ततो भ्रमद्भिः परिभ्रान्ति । यद्वयः शशका भग्नपादशिरोभीषा विदिताः, केचिन्मृताः, केचिज्जीवशेषा जाताः ।

अथ गते तस्मिन्नाजयूये शशकाः सोढेगा गजपादभुण्ण-समायासाः, केचिद्भग्नपादाः, अन्ये जर्जरितकलेवरा रुधिरस्रुताः, अन्ये हतशिशयो याप्पविहितलोचनाः समेत्य मिथो मन्त्रं चक्रु—

व्यपदेशेन=नामकीर्तनेन, व्यपदेशेन=नामकीर्तनव्याजेन वा ॥८०॥ तत्र=वने । प्रभूतवर्षाणि=बहूनि वर्षाणि यावत् । तथा=अनावृष्ट्या (तडाग=‘तलाब’) । हृद=‘शील’ । पल्वलं=‘तलीया’ । (सर=‘सरोवर’) । गजकलभा=पालगजाः ।

स्थलेति । स्थलमप्यगतेऽपि पातालगङ्गाजलेन परिपूर्णं इत्यर्थः । उपसर्पद्भिः=गच्छद्भिः । अस्तमनवेलायां=मायङ्काले । शशकानां विलोम्य=निवार्यभूतानि गजराणि । सुकोमलभूमौ=पालकप्रदेशे । भग्नपादशिरोभीषा=नर्दितादशिरोः-कन्धराद्यवयवाः । जीवशेषा=शरण्यशेषा अपि भग्नपादा । समायासाः=निवाम-

‘यहो ! धिनष्टा चयम्, नित्यमेवैतद्गजयूथमागमिष्यति, यतो
नान्यत्र जलमस्ति । तत्सर्वेषां नाशो भविष्यति ।

उक्तञ्च—

स्पृशन्नपि गजो हन्ति जिघ्रन्नपि भुजङ्गमः ।

हसन्नपि नृपो हन्ति मानयन्नपि दुर्जनः ॥ ८१ ॥

तच्चिन्त्यतां कश्चिदुपायः’ । तत्रैकः प्रोवाच—‘गम्यतां देश
स्थानेन,—किमन्यत् ।

उक्तञ्च—

त्यजेदैकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ८२ ॥

क्षेम्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।

परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्यमविचारयन् ॥ ८३ ॥

आपदर्थं धनं रक्षेद्वारान् रक्षेद्वनैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेद्वारैरपि धनैरपि ॥ ८४ ॥

ततश्चान्ये प्रोचुः—‘भोः ! पितृपैतामहं स्थानं न शक्यते
सहसा त्यक्तुम्, तत्क्रियतां तेषां कृते काचिद्विभीषिका,—यत्कथ-
मपि दैवान्न समायान्ति । उक्तञ्च—

निर्विपेणापि सर्पेण कर्तव्या महती फटा ।

विषं भवतु मा वाऽऽप्नु फटादोषो भयङ्करः ॥ ८५ ॥

मथाऽन्ये प्रोचुः—‘यद्येवं ततस्तेषां महद्विभीषिकास्थानमस्ति
येन नागमिष्यन्ति । सा च चतुरदृतायत्ता विभीषिका । तत्र
विजयदत्तो नाम राजाऽस्मत्स्वामी शशकश्चन्द्रमण्डले नियसति
तत्रेप्यतां कश्चिन्मिथ्यादृतो यूयाधिपसकाशं यत्—चन्द्रस्त्वामप्र

स्थानानि । जर्जरितक्लेषरा=शीर्णशरीराः । स्पृशन्=स्पर्शमात्रेणापि ॥ ८१ ॥

पृथ्वी=गृहभूपरिजनधनादिकम् । अर्थे=उपकरणम् । रक्षणाय च । क्षेम्यां=कल्याण-
दाम् । आत्मार्यं=स्वरक्षणाय ॥ आपदर्थं=विपत्तिनाशाय ॥ ८४ ॥ तेषां=गजानाम् ।

विभीषिका=भयजननम् । चतुरदृतायत्ता=कुशलदृताधीना । मिथ्यादृतः=विजय-

हृदे आगच्छन्तं निषेधयति, यतोऽस्मत्परिग्रहोऽस्य समन्ता-
द्वसति ।' एवमभिहिते भद्रेयवचनात्कदाचिन्निवर्तते ।'

अथान्ये प्रोचुः—'यद्येवं तदस्ति लम्बकर्णो नाम शशकः,
स च वचनरचनाचतुरो दूतकर्महः । स तत्र प्रेष्यतामिति ।

उक्तञ्च—

साकारो निःस्पृहो वाग्मी नानाशास्त्रविचक्षणा ।

परचित्तावगन्ता च राज्ञो दूतः स इष्यते ॥ ८६ ॥

अन्यच्च—

यो मुख्यं लौल्यसम्पन्नं राजद्वारिकमाचरेत् ।

मिथ्यावादं विज्ञेयेन तस्य कार्यं न सिध्यति ॥ ८७ ॥

तदन्विष्यतां यथाऽस्माद्यसनादारम्भनां सुनिर्मुक्तिः' । अथान्ये
प्रोचुः—'अहो ! युष्मत्तत्, नान्यः कश्चिदुपायोऽस्माकं जीयित-
व्य, तत्तथैव क्रियताम्' । अथ लम्बकर्णो गजयूथाधिपसमीपे
निरूपितो, गतश्च । तथानुष्ठिते लम्बकर्णोऽपि गजमार्गमासाद्या-
ऽगम्यं स्थलमाकृष्ट्य तं गजमुवाच—'भो ! भो दुष्टगज ! किमेवं
लीलया निःशङ्कतयाऽत्र चन्द्रहृदे आगच्छसि ? तन्नागन्तव्यं,
नियतर्यताम्'—इति । तदाकर्ण्य विस्मितमना गज आह—'भोः !
कस्त्यम् ?' । स आह—'महं लम्बकर्णो नाम शशकश्चन्द्रमण्डले
पश्यामि—साम्प्रतं भगवता चन्द्रमसा तथ पार्श्वे प्रहितो दूतः ।

इतस्तस्य राज्ञो मिथ्यादूतः । अस्मत्परिग्रहः=मम चन्द्रस्यानुचरवर्गः । समन्तत्=
हृदस्य सर्वतः । भद्रेयवचनात्=विश्वासाद्वाक्यान् । भावारः=मुन्दरावृत्ति, नि-
स्पृहः=त्यागी । वाग्मी=वाक्पटुः ॥ ८६ ॥ लौल्यसम्पन्नः=चाञ्चल्ययुक्तं, लुब्धकः ।
मिथ्यावादं=मिथ्याभाषणम् । राजद्वारिकः=राजप्रतिनिधिम्, 'राजा इतं समाचरे'-
दिति गाढा. पठन्ति ॥ ८७ ॥

सुनिर्मुक्तिः=रक्षणम् । तथैव=दूतप्रेषणमेव । निरूपितः=निश्चितः । 'इतत्वे-
ने'ति शेषः ।

भाग्यं=दुर्भाग्यम् । स्थलम्=स्थलम् । प्रहितो दूतः=दूतप्रेषणम् । भगवतः

जानात्येव भवान्,—यथार्थवादिनो दूतस्य न दोषः करणीयः,
दूतमुक्त्वा हि राजानः सर्व एव । उक्तञ्च—

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु बन्धुवर्गवधेष्वपि ।

परुषाण्यपि जल्पन्तो वक्ष्या दूता न भूभुजा' ॥ ८८ ॥

तच्छ्रुत्वा स आह—‘भोः शशक ! तत्कथय भगवतश्चन्द्र-
मसः सन्देशम्, येन सत्वरं क्रियते ।’ स आह—‘भवताऽतीत-
दिवसे यूथेन सहागच्छता प्रभूताः शशका निपातिताः, तर्हि
न वेत्ति भवान्,—यन्मम परिग्रहोऽयं ?, तद्यदि जीवितेन ते
प्रयोजनं तदा केनापि प्रयोजनेनाऽत्र हृदे नागन्तव्यम्—’इति
सन्देशः ।’

गज आह—‘अथ क्व वर्तते भगवान्स्वामी चन्द्रः ?’ स आह—
‘अत्र हृदे साम्प्रतं शशकानां भयचूथमथितानां हतशेषाणां
समाध्यासनाय समायातस्तिष्ठति, अहं पुनस्तवान्तिकं प्रेषितः।’

गज आह—यद्येवं तद्दर्शय मे तं स्वामिनं येन प्रणम्याऽ-
न्यत्र गच्छामि ।’

शशक आह—‘भोः ! आगच्छ मया सहैकाकी येन दर्शयामि’ ।
तथानुष्ठिते शशको निशासमये तं गजं हृदतीरे मीत्वा, जलमध्ये
स्थितं चन्द्रयिम्यमदर्शयत् । आह च—‘भो ! एष नः स्वामी जल-
मध्ये समाधिस्थस्तिष्ठति, तन्निभृतं प्रणम्य सत्वरं व्रजति—नो
चेत्समाधिभङ्गाद्भूयोऽपि प्रभूत कोपं करिष्यति ।’

अथ गजोऽपि त्रस्तमनास्तं प्रणम्याऽपुनरागमनायप्रस्थितः।

गजयूयप. । दोषः=अपराधः । उद्यतेष्विति । दूतेन शस्त्रोत्थापने कृतेऽर्प, स्वबन्धुवर्गस्य वधे च कृतेषु, परपवचनेषूक्तेष्वपि राजा तस्य वधो न कार्य इत्यर्थः ॥ ८८ ॥ सः=गजराजः । सन्देशः=शासनम् । (‘हुकुम’) । क्रियते= अनुष्ठायते । अतीतदिवसे=गतादिवसे । प्रभूता = बहवः । परिग्रहः = अनुजीवि-
वर्गः । कुटुम्बम् । हतशेषाणां=निर्दलितानाशिष्टानाम् । अन्तिकं=समीपं । तत्=तस्मात् । तथानुष्ठिते=गजेन तद्वचने स्वीकृते । समाधिस्थः=प्यानावस्थितः ।

शशकाश्च तद्दिनादारभ्य सपरिवाराः सुप्तेन स्वेपु स्थानं पु
तिष्ठन्ति स्म । अतोऽहं, ब्रवीमि—‘व्यपदेशेन महताम्—’ इति । ॥

अपि च—क्षुद्रमलसं कापुरुषं व्यसनिनमकृतशं पृष्ठप्रलपन-
शीलं स्वामित्वेन नाभियोजयेज्जीवितकामः । उक्तञ्च—

क्षुद्रमर्थपतिं प्राप्य न्यायान्वेषणतत्परौ ।

उभावपि क्षयं प्राप्नोतु पुरा शशकपिञ्जली ॥ ८९ ॥

ते प्रोचुः—‘कथमेतत् ? । स आह—

२. शशक-कपिञ्जलकथा

‘कस्मिंश्चिद्दृष्टे पुराऽहमवसम् । तत्राधस्तात्कोटरे कपिञ्जलो
नाम घटेकः प्रतिघसति स्म । अथ सदैवाऽस्तमनवेलायामागत-
योर्द्वयोरेकसुभाषितगोष्ठ्या देवर्षिग्रन्थर्विपुराणचरितकीर्तनेन
च पर्यटनदृष्टानेककौतूहलप्रकथनेन च परमसुखमनुभवतो.
कालो व्रजति । अथ कदाचित्कपिञ्जलः प्राणयात्रार्थमन्यैश्चटर्कः
सहाऽभ्यं पञ्चशालिप्रार्थं देशद्वतः । ततो यावन्निशासमयेऽपि
नायातस्तावद्दहं सोढेगमनास्तद्वियोगदुःखितश्चिन्तितवान्—‘अहो !
किमद्य कपिञ्जलो नायातः ? , किं केनापि पाशेन बद्धः ? , आहो-
स्विकेनापि व्यापादितः ? । सर्वथा यदि कुशली भवति तन्मां
यिना न तिष्ठति ।’ पथं मे चिन्तयतो बह्व्यहानि व्यतिक्रान्तानि ।

निवृत्तं=सविनयं यथा स्यात्तथा । क्षुद्रं=नीचं । व्यसनिनं=व्यसनासक्तं, पृष्ठप्रल-
पनशीलं=परोक्षेऽप्रियवादिनम् । अभियोजयेत्=अभियुजेत्, स्वीकुर्यात् ।

अर्थपतिम्=निर्णेतारम्, स्वामिनय । न्यायान्वेषणतत्परौ=न्यायाभिलाषिणौ ।

‘कपिञ्जल’ इति चटकनामधेयम् ॥ ८९ ॥

सः=शशकः । अस्तमनवेलायां=सायम् । देवर्षिग्रन्थर्विणां यानि पुराणानि-
चरितानि, तेषां कीर्तनेन=वर्णनेन । पर्यटनारतरे च यानि दृष्टानि—अनेकानु-
दृष्टानि=नानाधर्माणि, तेषां ग्रन्थनेन । पञ्चशालिप्रार्थं=सम्पन्नशालिबहुलं ।
कुशली=स्वस्थः ।

ततश्च तत्र कोटरे कदाचिच्छीघ्रगो नाम शशकोऽस्तमनवेलाया-
मागत्य प्रविष्टः, मयापि कपिञ्जलनिराशत्वेन न निवारितः ।

अथाऽन्यस्मिन्नहनि कपिञ्जलः शालिमक्षणादतीव पीवरतनुः
स्वमाश्रयं स्मृत्वा भूयोऽपि तत्रैव समापातः । अथवा
साध्विदमुच्यते-

न तादृज्जायते सौख्यमपि स्वर्गे शरीरिणाम् ।

दारिद्र्येऽपि हि यादृकस्यात्स्वदेशे स्वपुरे गृहे ॥ ९० ॥

अथाऽसौ कोटरान्तर्गतं शशकं दृष्ट्वा साक्षेपमाह 'भोः
शशक ! न त्वया सुन्दरं कृतं यन्ममाऽऽवसथस्थाने प्रविष्टोऽसि,
तच्छीघ्रं निष्क्रम्यताम् ।' शशक आह-'न तवेदं गृहं, किन्तु ममैव,
तर्हि मिथ्या' परुषाणि जल्पसि ?

उक्तञ्च-

वापीकूपतडागानां देवालयकुजन्मनाम् ।

उत्सर्गात्परतः स्वाम्यमपि कर्तुं न शक्यते ॥ ९१ ॥

तथा च-

प्रत्यक्षं यस्य यमुक्तं क्षेत्राद्यं दश यत्सरान् ।

तत्र भुक्तिः प्रमाणं स्यान्न साक्षी नाऽक्षराणि वा ॥ ९२ ॥

मानुषाणामयं न्यायो मुनिभिः परिकीर्तितः ।

तिरश्चा च विहङ्गानां यावदेव समाश्रयः ॥ ९३ ॥

तन्ममैतद्ब्रह्म, न तव'-इति । कपिञ्जल आह-'भो ! यदि स्मृतिं
प्रमाणीकरोषि तदागच्छ मया सह, येन स्मृतिपाठकं पृच्छायः,

पीवरतनुः=स्थूलकायः । गृहे=स्वगृहे ॥ ९० ॥ साक्षेपं=सनिन्दम् । सुन्दरम्=
उचितम् । आवसथस्थाने=गृहप्रदेशे । निष्क्रम्यतां=गम्यताम् । ('निवृत्तो') ।
परुषाणि=कुराणि । देवल्याः=देवमन्दिराणि । कुजन्मानः=दृशाः । उत्सर्ग-
दानं । स्वाम्यं=प्रभुत्वम् ॥ ९१ ॥ भुक्तम्=उपभुक्तं । भुक्तिः=उपभोगः ('कञ्ज') ।
अक्षराणि=लेखः । तिरश्चा=मृगादीनाम्, पक्षिणाञ्च । न भुक्तिः प्रमाणं किन्तु-
अपदेव=वाक्यत्वम् । समाश्रयः=निवास एव प्रमाणम् ॥ ९२ ॥ तन्=अन्यस्य

स यस्य ददाति स गृह्णातु । तथानुष्ठिते मयापि चिन्तितम्-कि-
मत्र मधिष्यति ? मया द्रष्टव्योऽयं न्यायः ।' ततः कौतुकादह-
मपि तावन् प्रस्थितः । अग्रान्तरे तीक्ष्णदंष्ट्रो नामाऽरण्यमार्जार-
स्तयोर्विवादं धृत्वा मार्गोसघ्नं नदीतटमासाद्य कृतकुशोपग्रहो
निमीलितनयन ऊर्ध्वबाहुरर्धपादस्पृष्टभूमिः धीसूर्याभिमुख इमां
धर्मोपदेशनामकरोत्—

'अहो ! असारोऽयं संसारः, क्षणमद्वराः प्राणाः, स्वप्नसदृशः
प्रियसमागमः । इन्द्रजालवत्कुटुम्बपरिग्रहोऽयम् । तद्धर्मं मुक्त्वा
नान्या गतिरस्ति । उक्तञ्च—

अनित्यानि शरीराणि विभयो नैव शाश्वतः ।

नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्तव्यो धर्मसद्गदः ॥ ९४ ॥

यस्य धर्मविहीनानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।

स लोहकारभग्नेव भ्रसन्नपि न जीयति ॥ ९५ ॥

नाच्छादयति क्रीपीनं न दंशमशकापहम् ।

शुनः पुच्छमिव व्यर्थं पाण्डित्यं धर्मयर्जितम् ॥ ९६ ॥

अन्यथा—

पुलाका इव धान्येषु पूतिकौ इव पक्षिषु ।

मशका इव मर्त्येषु चेपां धर्मो न कारणम् ॥ ९७ ॥

मयाधयान् । स्मृतिपाठार्थं=स्मृतितत्त्वज्ञम् । मया=वाक्येन । द्रष्टव्यः=अत्रत्य
दर्शनीयः । न्यायः=अस्य निर्णयः । तावन्=तयोः पृष्ठतः । कृतकुशोपग्रहः=पृष्ट-
तदुत्तमुष्टिः । धर्मोपदेशनां=धर्मोपदेशम् । (व्याख्यान) । क्षणमद्वराः=अल्प-
विनाशिनः । स्वप्नसदृशः=स्वप्नसदृशस्तावदिवः । इन्द्रजालं=मायानिर्मितं पदार्थ-
जतम् । मुक्त्वा=विहाय । विभवः=सम्पत्तिः । साधनं=नित्यं । धर्मसद्गदः=ध-
र्मोपदेशनम् ॥ ९४ ॥ धर्मविहीनानि=धर्ममुत्थानशून्यानि । भ्रसन्=धर्मप्रमेतिग ।
('भाषी') । दंशन्=नाशंमुखधरि ॥ ९५ ॥ क्रीपीनं=गुण, क्रीपुर्गर्वाच-
रन्मर्त्येत्यादि । 'क्रीपीनं स्वादकार्येणे कीरगुणप्रदेशनोरेति विश्वः ।

पुलाकः=पुच्छपान्यभेदः । 'स्वापुलाकमुच्छपान्ये' इत्यमरः । पू-
-

- श्रेयः पुष्पफलं वृक्षादध्नः श्रेयो घृतं स्मृतम् ।
 श्रेयस्तैलञ्च पिण्याकाच्छेयान्धर्मस्तु मानुपात् ॥ ९८ ॥
 सृष्टा भूत्रपुरीषार्थमाहाराय च केवलम् ।
 धर्महीनाः परार्थाय पुरुषाः पशोव यथा ॥ ९९ ॥
 स्थैर्यं सर्वेषु कृत्येषु शंसन्ति नयपण्डिताः ।
 बहन्तराययुक्तस्य धर्मस्य त्वरिता गतिः ॥ १०० ॥
 संक्षेपात्कथ्यते धर्मो जनाः किं विस्तरेण वः ।
 'परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्' ॥ १०१ ॥
 श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवाऽवधार्यताम् ।
 आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ १०२ ॥

अथ तस्य तां धर्मोपदेशनां श्रुत्वा शशक आह—'भो !
 भोः कपिजल ! एष नदीतीरे तपस्वी धर्मवादी तिष्ठति, तदेनं
 पृच्छावः ।'

कपिजल आह—'ननु स्वभागतोऽस्माकं शत्रुभूतोऽयमस्ति,
 तद्वरे स्थितौ पृच्छावः, कदाचिदस्य व्रतवैकल्यं सम्पद्येत । ततो
 दूरस्थितावूचतुः—'भो भोस्तपस्विन् ! धर्मोपदेशक ! आद्ययोर्वि-

कृतिका वा—पक्षिभेदः । कारणम् = कर्त्तव्यकारणम् ॥ ९७ ॥ वृक्षात्—पुष्पं फलं
 वा धेयः—श्रेष्ठं लभ्यते, दध्नः श्रेष्ठं घृतं भवति, पिण्याकः=तिलक्लकः (खली) ।
 मानुपात्=मनुष्यशरीरात् ॥ ९८ ॥

मूत्रेति । मूत्रपुरीषोत्सर्जन-भोजनादिमात्रव्यापाराः । खलु धर्महीनाः,
 परार्थाय=पश्चादिवद्भारबहनाय ॥ ९९ ॥ यद्यपि—स्थैर्यं=स्थिरतया विमृश्य कार्य-
 करणम् । शंसन्ति=प्रशंसन्ति । नयपण्डिताः=नीतिकुशलाः । तयापि बहन्तराय-
 युक्तस्य=विघ्नबहुलस्य, धर्मस्य तु—त्वरिता=चपला । गतिः=गमनम् । अतः
 शीघ्रमेव धर्मोपार्जनं कर्त्तव्यं तत्र विलम्बो न कार्यः ॥ १०० ॥

व=युष्मभ्यं संक्षेपेण धर्मः कथ्यते । तमेवाह—वरेति । पुण्याय=पुण्यजन-
 कः ॥ १०१ ॥ धर्मसर्वस्व=धर्मतत्त्वम् । अवधार्यतां=निधीयताम् । प्रतिकूला-
 नि=दुःखजनकानि ॥ १०२ ॥

स्थितौ=तिष्ठन्तौ । व्रतवैकल्यं=कपटव्रतित्वम् । कदाचिन् व्रतदम्भं लक्ष्वा

पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतं कन्याऽनृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥१०७॥

उपविष्ट सभामध्ये यो न वक्ति स्फुटं वचः ।

तस्माद्दूरेण सा त्याज्या न्यायं वा कीर्तयेद्दतम् ॥१०८॥

तस्माद्विध्वयौ मम कर्णोपान्तिके स्फुटं निवेदयतम् ।' किं
यद्भुना—तेन भुद्रेण तथा तौ तूर्णं विश्वासितौ यथा तस्योत्सङ्ग-
वर्तिनौ सज्जातौ । ततश्च तेनापि समकालमेवैकः पादान्तेना-
क्रान्तः, अन्यो दंष्ट्राकक्षेन च । एवं द्वायपि गतप्राणौ भक्षि-
तायितौ । असौऽहं ब्रवीमि—'भुद्रमर्थपतिं प्राप्य—' इति ॥

भवन्तोऽप्येनं दिवान्धं भुद्रमर्थपतिमासाद्य राज्यन्धाः
सन्तः शशकपिञ्जलगर्गेण यास्यन्ति । एवं शात्या यदुचितं
तद्विधेयमतः परम् ।'

अथ तस्य तद्वचनमाकर्ण्य 'साध्यनेनाभिहितम्—'इत्युक्त्वा—
'भूयोऽपि पार्थिवार्थं समेत्य मन्त्रयिष्यामहे'—इति ब्रुवाणाः सर्वे
पक्षिणो यथाभिमतं जग्मुः । केवलमवशिष्टो भद्रासनोपविष्टोऽ-
भिपेकामिमुखो दिवान्धः कृकालिकया सहाऽऽस्ते । आह च—
'कः कोऽन भो. ? । किमद्यापि न क्रियते ममाभिपेकः ?' । इति
तदुक्त्वा कृकालिकयाऽभिहितम्—'भद्र ! तवाभिपेके कृतोऽय

पञ्चनृते=पञ्चविवादस्य मिथ्यानिर्णये कृते सति । पञ्च-पञ्च पञ्चनृ, हन्ति=तद्वध
पापभाग् भवति । गवानृते=दशगोवधपापभाग् भवति ॥ १०७ ॥

सभा=राजसभा ('कचहरी') । तत्रोपविष्टो विद्वान्, साक्षी वा । स्फुटं=
अकपट, सत्यम् । तेन सभा वा त्यक्तव्या सत्यं वा वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १०८ ॥
अत्र सुष्ठित इव पाठः ।

विभ्रन्धी=जातप्रत्ययौ । नि शङ्को, तेन=मार्जारेण । तूर्णं=त्वरितम् । उत्सङ्ग-
वर्तिनो=कोटान्तर्गतौ, तेन=मार्जारेण । दंष्ट्राकक्षेन=दंष्ट्रापरपत्रेण । भवन्तः=
पक्षिणः । शशकपिञ्जलगर्गेण=तद्वत् मृत्युगर्गेण । तस्य=कारुस्य । भूयोऽपि=पुन-
रुदायित् । समेत्य=मिलित्वा । मन्त्रयिष्यामहे=मन्त्रणां करिष्यामः । यथाभिमतं=
स्वस्वस्थानम् । भद्रासनेऽपविष्टः=सिंहासनासीनः । शभिपेकाभिमुखः=राज्य-

विघ्नो वायसेन, गताश्च सर्वेऽपि विद्वगा यथेप्सितास्तु दिक्षु,
केवलमेकोऽयं वायसोऽवशिष्ट केनापि हेतुना तिष्ठति, तत्परित-
मुत्तिष्ठ येन त्वां स्वाश्रयं प्रापयामि ।'

तच्छ्रुत्वा सविपादमुलूको वायसमाह—'भो भो दुष्टात्मन् !
किं मया तेऽपकृतम् ? यद्राज्याभिपेको मे विघ्नितः ?' । तदद्य
प्रभृति सान्वयमावयोर्वैरं सञ्जातम् । उक्तञ्च—

रोहति सायकैर्विद्ध छिन्नं रोहति चाऽसिना ।

वाचा दुरुक्त धीमत्सं न प्ररोहति वाक्क्षतम् ॥ १०९ ॥

—इत्येषमभिधाय कृकालिकया सह स्वाश्रयं गतः ।

अथ भयव्याकुलो वायसो व्यचिन्तयत्—'अहो ! अकारण
घेरमासादितम् मया । किमिदं व्याहृतम् । उक्तञ्च—

अदेशकालार्थमनायतिक्षम यदप्रियं लाघवकारि चात्मन ।

यच्चाऽन्नधीत्कारणवर्जितं वैचो न तद्वच स्याद्विषमेव तद्वच ॥ ११० ॥

बलोपपन्नोऽपि हि बुद्धिमान्नरः परं नयेन्न स्वयमेव वैरिताम् ।

मिषङ्गममास्तीति विचिन्त्य भक्षयेदकारणात्को हि विचक्षणो विषम् ? ॥

परपरिवाद परिपदि न कथञ्चित्पण्डितेन वक्तव्य ।

सत्यमपि तन्न वाच्यं यदुत्तमसुखावहं भवति ॥ ११२ ॥

सुहृद्विरात्रैरसकृद्विचारित स्वर्यं च बुद्ध्या प्रविचारिताश्रयम् ।

करोति कार्यं तत्तु य स बुद्धिमान् सपव लक्ष्म्या यशसा च भाजनम् ॥

मिपेकोत्सुक । दिवान्ध = उलूक । विघ्नित = अवहृद । सान्वय = वशपरम्परा
सहितम् । रोहति = समीभवति । सायकैः = बाणैः असिना = खड्गेन । धीमत्सं =
भीषणम्, जुगुप्सितव्य । 'वाक्क्षत'मित्यत्र 'वाक्क्षत'मित्यपि पाठ ॥ १०९ ॥

अदेशकालार्थं = देशकालानुचितम् । अनायतिक्षमम् = उत्तरकालेऽशुभप्रदम् ।
कारणवर्जितं = निष्कारणम् । बलोपपन्न = बलिष्ठोऽपि । मिषक् = वैद्य । मम = मत्स्य
जधो । इति = इति हेतोः । विचक्षण = विद्वान् ॥ १११ ॥ परिवाद = निन्दा-
वाक्यम् ॥ ११२ ॥ आश्रय = प्रामाणिकैः । प्रविचारित आश्रय = मूलं यस्य तत् ।
लक्ष्म्या भाजन = पात्रम् ॥ ११३ ॥

‘—एवं विचिन्त्य काकोऽपि प्रयात । तदा प्रभृत्यस्मामि-
सह कौशिकानामन्वयगतं वैरमस्ति ।’ मेघवर्ण आह—‘तात !
एवं गतेऽस्माभिः किं कृत्यमस्ति ?’ । स आह—‘वत्स ? एवं
गतेऽपि पाद्गुण्यादपरदृष्टलोऽप्युपायोस्ति, तमङ्गीकृत्य स्वयमेवाह
तद्विजयाय यास्यामि । रिपून्वञ्चयित्वा वधिष्यामि । उक्तञ्च यतः—

बहुबुद्धिसमायुक्ता सुविज्ञाना बलोत्कटाः ।

शक्ता वञ्चयितु धूर्ता ब्राह्मण छगलादिव ॥११४॥

मेघवर्ण आह—कथमेतत् ? । सोऽब्रवीत्—

३. धूर्तप्रयब्राह्मणच्छागकथा

कस्मिंश्चिद्विष्टाने मित्रशर्मा नाम ब्राह्मणः कृताग्निहोत्रपरि-
ग्रहः प्रतिवसति स्म । तेन कदाचिन्माघमासे सौम्यानि ले प्रवाति
मेघाच्छादिते गगने, मन्दं मन्दं प्रवर्पति पर्जन्ये, पशुप्रार्थनाय
कञ्चिद्भामान्तरङ्गत्वा कञ्चिद्यजमानो याचित—‘भो यजमान !
आगामिन्याममावस्यायामह यक्ष्यामि यज्ञं, तद्देहि मे पशुमेकम् ।

अथ तेन तस्य शास्त्रोक्त पीवरतनुः पशु प्रदत्तः । सोऽपि त
समर्थमितश्चेतश्च गच्छन्तं विज्ञाय स्कन्धे कृत्वा सत्वरं स्वपुरा-
भिमुखः प्रतस्थे । अथ तस्य गच्छतो मार्गे त्रयो धूर्ता श्रुत्क्षाम-
कण्ठा समुच्चा वभूवुः

तैश्च तादृशं पीवरं पशुं स्कन्धे आरूढमवलोक्य मिथोऽभि-
हितम्—‘अहो ! अस्य पशोर्भक्षणादद्यतनीयो हिमपातो व्यर्थतां

कौशिकानाम्=उलूकानाम् । अन्वयगत=कुलपरम्परागतम् । पाद्गुण्यात्=
सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाधयाख्यात् । ‘स्थूलोऽभिप्राय’ इति पाठे—स्थूलः=
महान् । अभिप्राय=छलाख्य उपाय । तद्विजयाय=तत्करारविजयाय ।
छगलः=अज । (‘छाग’ ‘बकर’) ॥ ११४ ॥ कृतोऽग्निहोत्रस्य परिग्रहः=स्वी-
कारो येनासौ तयाभूत । सौम्यानि ले=अतिशीतले=ईशानकोणरवने । पर्जन्ये=
मेघे । पशुप्रार्थनाय=यागीयपशुप्रार्थनाय । पीवरतनुः=पुष्ट । समर्थः=बलम् ।

नीयते, तदेन वञ्चयित्वा पशुमादाय शीतत्राण कुर्मः । °

अथ तेषामेकतमो घेषपरिवर्तनं विधाय संमुखो भूत्वाऽपमार्गेण तमाहिताऽग्निमूचे—‘भो ! भो बालाग्निहोत्रिन् ! किमेव जनविरुद्ध हास्यकार्यमनुष्ठीयते ?—यदेष सारमेयोऽपवित्र स्कन्धाधिरूढो नीयते ! । उक्तञ्च यत्—

‘श्वानकुटुचाण्डाला समस्पर्शा प्रकीर्तिता ।

रासभोष्ट्रो विशेषेण तस्मात्तान्निष सस्पृशेत्’ ॥११५॥

ततश्च तेन कोपाभिभूतेनाभिहितम्—अहो ! किमन्धो भवान् ? यस्पशु सारमेयं प्रतिपादयसि ! । सोऽब्रवीत्—‘ब्रह्मन् ! कोपस्त्यया न कार्यः, यथेच्छ गम्यताम्’—इति । अथ यावत्किञ्चिदध्वनोऽन्तर गच्छति, तावद् द्वितीयो धूर्तः समुखे समुपेत्य तमुवाच—‘भो ब्रह्मन् ! कष्ट कष्टम् । यद्यपि बह्वभोऽयं ते मृतवत्स, तथापि स्कन्धमारोपयितुमयुक्तम् । उक्तञ्च यत्—

तिर्यञ्च मानुष वापि यो मृत सस्पृशेत्कुधी ।

पञ्चगव्येन शुद्धि स्यात्तस्य चान्द्रायणेन वा’ ॥११६॥

अथासौ सकोपमिदमाह—‘भोः किमन्धो भवान् ! यत्पशु मृतवत्सं वदसि’ । सोऽब्रवीत्—‘भगवन् ! मा कोप कुरु, अज्ञानाभ्यामिहितः, तत्त्वमात्मर्षि समाचर’—इति ।

अथ यावत्स्तोकं घनान्तर गच्छति तावत्तृतीयोऽन्यघेषधारी धूर्तः सम्मुख समुपेत्य तमुवाच—‘भो अयुक्तमेतत्, यत्त्वं रासभ स्कन्धाधिरूढ नयसि, तस्यज्यतामेव । उक्तञ्च—

यः स्पृशेद्रासभ मर्त्यो ह्यानादज्ञानतोऽपि वा ।

सचैल म्लानमुद्दिष्टं तस्य पापप्रशान्तये ॥११७॥

दिमपातः=तुषारवर्षः । व्यर्थता नीयते=सोढुं शक्यते । शीतत्राण=शीतादात्मरक्षणम् । अपमार्गेण=मार्गान्तरेण । आगत्य सम्मुखो भूत्वेति सम्बन्धः । बालाग्निहोत्रिन् ! =मूर्खहोत्रिणः । हास्यकार्यम्=उपहासयोग्य कर्म । सारमेयः = कुकुरः । पशु=छागम् । कष्ट कष्ट=धिकं धिक् । (‘दु ख है कि’) । मृतवत्स = तस्य । चान्द्रायणं=व्रतविधिः । आत्मर्षि=स्वामिनिर्वापितम् ।

‘तस्यजैनं यावदन्यः कश्चिन्न पश्यति’ । अथाऽनौ तं पशुं
रासभं मन्यमानो भयाद्भूमौ प्रक्षिप्य स्वगृहमुद्दिश्य प्रपलायितः ।

ततस्ते त्रयो मिलित्वा तं पशुमादाय यथेच्छया भक्षितुमा-
रब्धाः । अतोऽहं ब्रवीमि-‘बहुबुद्धिसमायुक्ताः’-इति । ॐ ।

अथवा साध्विदमुच्यते—

अभिनवसेवकविनयैः प्राधुणिकोक्तैर्विलासिनोरुदितैः ।

धूर्तजनवचननिरैरिह कश्चिद्वञ्चितो नास्ति ॥११८॥

किञ्च दुर्बलैरपि बहुभिः सह विरोधो न युक्तः । उक्तञ्च—

बहवो न विरोद्धव्या दुर्जयो हि महाजनः ।

स्फुरन्तमपि नागेन्द्रं भक्षयन्ति पिपीलिकाः ॥११९॥

मेघवर्ण आह—‘कथमेतत् ?’ । स्थिरजीवी कथयति—

४. पिपीलिकाभुजङ्गमकथा

अस्ति कस्मिंश्चिद्वल्मीके महाकायः कृष्णसर्पोऽतिदर्पो नाम ।
स कदाचिद्विलानुसारिमार्गमुत्सृज्याऽन्येन लघुद्वारेण निष्क्रमितु-
मारब्धः । निष्क्रामतश्च तस्य महाकायत्वाद्देववशतया लघुविव-
रत्वाच्च शरीरे व्रणः समुत्पन्नः । अथ व्रणशोणितगन्धानुसारि-
णीभिः पिपीलिकाभिः सर्वतो व्याप्तो व्याकुलोकृतश्च । कति
व्यापादयति ? कति वा ताडयति ? ।

अथ प्रभूतत्वाद्विस्तारितबहुव्रणाभिः क्षतसर्वाङ्गोऽतिदर्पः
पञ्चस्यमुपागतः ।

अतोऽहं ब्रवीमि-‘बहवो न विरोद्धव्याः’-इति । ॐ ।

सचैलं=परिहितवस्त्रसहितम् ॥ ११७ ॥

अभिनवस्य=नवीनस्य-सेवकस्य-विनयै=विनयचरणैः । प्राधुणिकोक्तै=
देशदेशान्तरकथापरैरतिविबचनैः । विलासिनी=स्त्री ॥ ११८ ॥ महाजनः=
जनसमूहः । स्फुरन्तं=फटाटोपमोपणमपि । नागेन्द्रं=सर्पम् । बल्मीके=बिले ।
लघुद्वारेण=सङ्कुचितेन मार्गेण । व्रणस्य यच्छोणितं=इधिरं, तस्य यो गन्धः,
तेनानुसरन्ति तच्छीलिकाभिः । कति=कियती, (कितनी ?) । प्रभूतत्वात्=

तदप्राप्ति किञ्चिन्मे वक्तव्यमेव, तदवधार्य यथोक्तमनुष्ठीय-
ताम् ।' मेघवर्ण आह—'तत्समादेशय, तदादेशो नान्यथा
कर्तव्यः' । स्थिरजोषी प्राह—'वत्स ! समाकर्णय तर्हि सामा-
दीनतिक्रम्य यो मया पञ्चम उपायो निरूपितः । तन्मां-विपक्ष-
भूतं कृत्वाऽतिनिष्ठुरवचनैर्निर्मत्स्य-यथा विपक्षप्रणिधीनां प्रत्ययो
भवति तथा-समाहृतकधिरैरालिप्याऽस्यैव न्यग्रोधस्याघस्ता-
प्रक्षिप्य [मां] सम्यतां पर्वतमृष्यमूकं प्रति । तत्र सपरिवारस्तिष्ठ,
यावद्दहं समस्तान्सपत्नान्सुप्रणीतेन विधिना विश्वास्याऽभिमु-
पान्कृत्या कृतार्थो ज्ञातदुर्गमप्यो दिद्यसेतानन्वतां प्राप्तान् प्रात्या-
ग्यापादयामि । ज्ञातं मया सम्यक्-नान्यथास्माकं सिद्धिरिति ।
यतो दुर्गमेतद्वपसाररहितं केवलं वधाय भविष्यति' ।

उक्तञ्च यतः—

अपसारसमायुक्तं नयज्ञैर्दुर्गमुच्यते ।

अपसारपरित्यक्तं दुर्गव्याजेन बन्धनम् ॥ १२० ॥

न च स्वया मदर्थं कृपा कार्या । उक्तञ्च—

अपि प्राणसमानिष्टान्पालितां हालिस्तानपि ।

भृत्यान्पुढे समुत्पन्ने पश्येच्छुष्कमिवेन्धनम् ॥ १२१ ॥

पिपीलिकानां बहुत्वात् । क्षतसर्वाङ्गः=विशतमर्बसरिः । पश्यत्वं=मृत्युम् । अत्र=
कर्तव्ये कर्मणि । समादेशय=कथय । अन्यथा कर्तव्यः=वस्तुनीयः । सामादीनः=
गाम-दान दण्ड-भेदाख्याधनुर उपायान् । निरूपितः=स्थिरीकृतः । विपक्षभूतः=
शत्रुभूतः, विपक्षप्रणिधीनां-शत्रुगुप्तचरणाम्, प्रत्ययः=विधायः । समाहृतकधिरैः
=प्रहारनिष्पाशितैः शोणितैः । 'आहृतकधिरै'रिति युक्तः पाठः । कुतश्चिदानीं
रधिरैरिति तदर्थः । सपत्नान्=रिपून् । सुप्रणीतेन=सुविचारितेन । अपसाररहितं=
पलायनमार्गशून्यम् । नयज्ञैः=नीतिविद्भिः । दुर्गव्याजेन=दुर्गनाम्ना ।
दुर्गनमधारकम् । बन्धनं=कारुण्यम् ॥

कृपा=कथनेन स्वमित्रमुत्सृज्य प्रणमंश्च ये योजयामि'ति दया । इष्टान्=प्रियान् ।
सन्निभान्=गन्तोषितान् (सहाए हुए) । निर्ममः सन् शुद्धमिन्धनविव-

१. अत्र 'मम' मया दत्तरीषदुर्गमपसाररहितं अविच्छेदं इति पाठो [१२०] ॥

तथा च—

प्राणवद्रक्षयेद्भृत्यान्स्वकायमिव पोषयेत् ।

सदैकदिवसस्याऽर्थे यत्र स्याद्रिपुसंहारः ॥ १२२ ॥

तत्त्वयाऽहं नात्रविषये प्रतिषेधनीयः ।’—इत्युक्त्वा तेन सह शुष्ककलहं कर्तुमारब्धः । अथाऽन्ये अस्य भृत्याः स्थिरजीविन-मुच्छृङ्खलवचनैर्जल्पन्तमवलोक्य तस्य वधायोद्यता मेघवर्णेना-भिहितः—‘अहो ! निवर्तध्वं यूयम्, अहमेवास्य शत्रुपक्षपातिनो दुरात्मनः स्वयं निग्रहं करिष्यामि’ । इत्यभिधाय तस्योपरि-समास्य, लघुभिश्चञ्चुप्रहारैस्तं प्रहृत्य, आहतवधिरेण प्लावयि-त्वा, तदुपदिष्टमृष्यमूकपर्वतं सपरिवारो गतः ।

पतस्मिन्नन्तरे कृकालिकथा द्विपत्रणिधीभूतया तत्सर्वं मेघ-वर्णस्याऽमात्यव्यसनमुलूकराजस्य निवेदितं, यत्,—तवारिः सम्प्रति भीतः क्वचित्प्रचलितः सपरिवारः—इति ।

अथोल्काधिपस्तदाकर्ण्योऽस्तमनवेलायां सामास्यः सपरि-जनो धायसघधार्थं प्रचलितः । ग्राह-च—‘त्वर्यतां ! त्वर्यतां ! भीतः शत्रुः पलायनपरः पुण्यैर्लभ्यते ।

उक्तञ्च—

‘शत्रोः प्रचलने छिद्रमेकमन्यद्य संश्रयम् ।

कुर्वाणो जायते वश्यो व्यग्रत्वे राजसेविनाम्’ ॥ १२३ ॥

पर्वं श्रुवाणः समन्तान्व्यग्रोधपादपमधः परिवेष्ट्य व्यवस्थितः ।

पश्येत् ॥ १२१ ॥ सदा=सर्वदा, रक्षयेत् पोषयेच्च, एतदिवसस्य=युद्धदिनोप-योगार्थम् । रिपुसंहारः=शत्रुसमागमः ॥ १२२ ॥

तंन=मेघवर्णेन । शुष्ककलहं=मिथ्याविवादम् । उच्छृङ्खलवचनं=उद्दण्ड-वाक्यैः । निग्रहं=दण्डम् । लघुभिः=अकूरैः । प्लावयित्वा=गमन्ताव्याप्तं कृत्वा । द्वि-पत्रणिधीभूतया=शत्रुगुप्तचरीभूतया । अमात्यव्यसनं=मन्त्रिणा कलङ्कपममत्य-व्यसनम् । प्रचलितः=पलायितः । शत्रोरिति । स्थानत्याग एकं छिद्रम्, द्वितीयं नवीनस्थानसंश्रयरूपं छिद्रम् । तदेवं छिद्रद्वयाच्छत्रुः पलायनपरो वश्यो भवति । राजसेविनाम्=राजपुरुषाणाम् । व्यग्रत्वात्=पूर्वस्थानत्यागनवीनस्थानसमाश्रय-

यावन्न कश्चिद्वायसो दृश्यते, तावच्छास्त्राग्रमधिरूढो हृष्टभना
वन्दिभिरभिष्टुयमानोऽरिमर्दनस्तान्परिजनान्प्रोवाच—‘अहो !
शायतां तेषां मार्गः, कतमेन मार्गेण प्रनष्टः काकाः ?, तद्यावन्न-
दुर्गं समाधयन्ति, तावदेव पृष्ठतो गत्वा व्यापादयामि । उक्तञ्च—

‘वृतिमप्याश्रितः शत्रुरवध्यः स्याज्जिगीषुणा ।

किं पुनः संश्रितो दुर्गं सामग्र्या परया युतम्’ ॥ १२४ ॥

अधेतस्मिन्प्रस्तावे स्थिरजीवी चिन्तयामास—‘यदेतेऽस्मच्छ-
प्रयोऽनुपलब्धास्मद्दृष्टान्ता यथागतमेव यास्ति, ततो मया न
किञ्चित्कृतं भवति । उक्तञ्च—

अनारम्भो हि कार्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ।

आरब्धस्याऽन्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ॥ १२५ ॥

तद्वरमनारम्भो, न चारम्भविधातः ।—तद्वहमेताच्छब्दं संधा-
र्यात्मानं दर्शयामि । इति विचार्य मन्दं-मन्दं शब्दमकरोत् ।
तच्छ्रुत्वा ते सकला अप्युल्कास्तद्वधाय जग्मुः । अथ तेनोक्तम्—
‘अहो ! अहं स्थिरजीवी नाम मेघवर्णस्य मन्त्री मेघवर्णेनैवेदशी-
मयस्थां नीतः । तन्निवेद्यतात्मस्याभ्यग्रे । तेन सह बहु यत्तन्य-
मस्ति ।’ अथ तेनिवेदितः स उल्कराजो विस्मयाविष्टस्तत्क्षणा-
त्तस्य [यमुगणकिणाद्वितस्य] सकाशं गत्वा प्रोवाच—‘भो भो !
किमेतां दशां गतस्त्वं ? तत्कथ्यताम् ।’ स्थिरजीवी ग्राह-देव !
भूयतां मे एतदवस्थाकारणम्—अतीतदिने, स दुरात्मा मेघवर्णो

भ्यस्तत्वात् ॥ १२३ ॥ प्रनष्टः=प्रतमिनाः । शत्रुः=कष्टकरिणम् । (बाह) ।

जिगीषुणा=विजयार्थिना । परया=उत्कृष्टया ॥ १२४ ॥ प्रस्तावे=प्रारम्भे । अनु-
पलब्धो=न शतोऽस्मद्दृष्टान्तो यैस्ते तथाभूताः । यथागतं=यथेवायानास्तथैव ।
(ततो न विधिन्=तो मेने पिर कथा कथा) । प्रथमं=प्रेष्टम्, आरम्भ ।
(मन्त्रो पदिले तो) । अन्तगमनं=प्रमाप्तिः । द्वितीयम्=अग्रम् ॥ १२५ ॥

वरः=विशिरष्टम् । एतन्=उत्कृष्टम् । अस्मत्कर्मिनः=उत्कृष्टराजस्य ।

युष्मद्वापादितान् प्रभूतवायसान् दृष्ट्वा युष्माकमुपरि कोपशोक-
ग्रस्तो युद्धार्थं प्रचलित आसीत् । ततो मयाऽभिहितम्-
'स्वामिन् ! न युक्तं भवतस्तदुपरि गन्तुं, बलवन्त एते, बलहीनाश्च
वयम् । उक्तञ्च—

बलीयसा हीनबलो विरोधं न भूतिकामो मनसापि वोञ्छेत् ।
नैव ध्व्यतेऽत्यन्तग्रलो हि यस्माद्वक्तं प्रणाशोऽस्ति पतद्गृष्टेः ॥ १२६ ॥

तच्चस्योपायनप्रदानेन सन्धिरेव युक्तः । उक्तञ्च—

‘बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा सर्वस्वमपि बुद्धिमान् ।

दत्त्वा हि रक्षयेत्प्राणान् रक्षितैस्तैर्धनं पुनः’ ॥ १२७ ॥

तच्छ्रुत्वा तेन दुर्जनप्रकोपितेन त्वत्पक्षपातिन मामाशङ्कमाने-
नेमां दृशां नीतः । तच्च व पादौ साम्प्रतं शरणम् । किं बहुना
‘विज्ञप्तेन,—यावद्दहं प्रचलितुं शक्नोमि, तावत्त्वां तस्याऽऽवासे
नीत्वा सर्ववायसक्षयं विधास्यामि’—इति ।

अथाऽस्मिर्दनस्तदाकर्ण्य पितृपितामहकमागतमग्निभिः सार्धं
मन्त्रयाञ्चक्रे । तस्य च पञ्चमग्निः तद्यथा—रंकाक्षः, क्रूराक्षः,
दीर्घाक्षः, घक्रनाक्षः, प्राकौरकर्णश्चेति । तत्रादौ रक्षाक्षमपृच्छत्-
'भद्र ! एष तावत्तस्य रिपोर्मन्त्री मम हस्तगतः, तत्किं त्रिय-

तेन=भवत्स्वामिना सह । ‘युष्मद्वापादितप्रभूतवायसानां पीडयेति पाठान्तरे-
युष्मद्वापादितप्रभूतवायसानां=मर्वाद्भिर्हतानां बहूनां वाकानां, पीडया=शोकेनेत्यर्थः ।
एते=उल्लङ्घः ।

बलीयसेति । अतियत्स्तु बलवत्त्वादेव न बध्यते=पीडयितुं न शक्यते ।
परं=रिपुः हीनबलस्तु, ध्यषं=ध्रुव-बहो । पतद्गवन्प्रणश्यत्येतेत्यर्थः ॥ १२६ ॥
उपायनस्य=उपहारस्य । प्रदानेन=समर्पणेन । (भेंट देकर) । उपप्रदाने-
नेत्यपि पाठः । तं=प्राणैः ॥ १२७ ॥

तेन=मेपवर्णेन, (यावत्=‘जिस समय’ । तावत्=उसी समय) । तस्य=
मेपवर्णस्य । आवासे=निवासदुर्गे । भिक्षुपिनामहकमागतमग्निभिः सार्धं=पर

मयः कदाचिदपि न पूजिता, तेनेद मे वृषिकर्म विफलीभवति, तदस्या अहं पूजामद्य करिष्यामि ।' इत्यवधार्य कुतोऽपि क्षीर याचित्वा शरावे निक्षिप्य वत्मीकान्तिकमुपागत्योवाच- 'मो क्षेत्रपाल । मयेतावन्त काल न ज्ञात यत्त्वमत्र वससि तेन पूजा न कृता, तत्साम्प्रत क्षमस्व' । इत्येवमुक्त्वा दुग्धञ्च निवेद्य गृहाभिमुख प्रायात् । अथ प्रातर्यावदागत्य पश्यति, तावद्दीनार मेक शरावे दृष्टवान् । एवञ्च प्रतिदिनमेकाकी समागत्य तस्मै क्षीरं ददाति-एकेकञ्च दीनारं गृहाति ।

अथेकस्मिन्दिनसे वत्मीके क्षीरमयनाय पुन निरूप्य ब्राह्मणो ग्रामान्तरं जगाम । पुत्रोऽपि क्षीरं तत्र नीत्वा स्वस्थाप्य च पुन गृहं समायात । दिनान्तरे तत्र गत्वा दीनारमेकं च दृष्ट्वा गृहीत्वा च चिन्तितवान्- 'नूनं सौवर्णदीनारपूर्णो वत्मीकः, तदेन हत्वा सर्वमेकवारं ग्रहीष्यामि ।' इत्येव सम्प्रधार्याऽन्येद्यु क्षीरं दत्वा ब्राह्मणपुत्रेण सर्पो लघुडेन शिरसि ताडितः ।

ततः कथमपि देववशादमुक्तजीवित एव रोपात्तमेव तीव्र विषदशनैस्तथाऽदशत्-यथा स सद्यः पञ्चत्वमुपागतः । स्वजनैश्च नातिदूरे क्षेत्रस्य काष्ठसञ्चये संसृतः ।

अथ द्वितीयदिने तस्य पिता समायात स्वजनेभ्यः सुतं विनाशकारणं ध्रुत्वा तथैव समर्थितवान् । अत्रवीच-

भूतान् यो नाऽनुगृहाति, गृहाति शरणागतान् ।

भूतार्थास्तस्य नश्यन्ति हसा पशवने यथा ॥१३१॥

धर्मस्तं भातपादितः । प्रसारिता=विस्तारिता या बृहती फल्गु, तस्या यथाटोप = अङ्गुलं तन भीषणं=मयानकम् । मुत्रागमं=सर्पम् । क्षेत्रदेवता-क्षेत्राधिष्ठाता भूता देव । क्षीरं=दुग्धं । याचित्वा=निधित्वा । शरावे=मृत्पात्रे । (परिर्दं 'शरादं' मं) । वत्मीकान्तं=वित्त्वमीपे । साम्प्रतम्=इदानीम् । प्रायात्=आजगाम । दीनारं=स्वर्णनिष्ठम् (मोहर) । निरूप्य=नियुज्य । सौवर्णदीनारपूर्णं=स्वर्णमुद्राभूतम् । एनं=सर्पम् । सम्प्रधार्य=निधित्वा । अमुक्तजीवितः=न मृतः । तमेव =प्राह्मणपुत्रमेव । तथैव समर्थितवान्=दुष्टेन स्वकर्मणः पञ्चमागं दिनं मिम्येव

पुरुषरुक्तम्—‘कथमेतत् ?’ । ब्राह्मणः कथयति—

६ स्वर्णहंस—स्वर्णपक्षि—राजकथा,

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चित्ररथो नाम राजा । तस्य योधेः सुरक्ष्यमाणं पद्मसरो नाम सरस्तिष्ठति । तत्र च प्रभूता जाम्बूनदमया हंसास्तिष्ठन्ति । पण्मासे पिच्छमेकैकं परित्यजन्ति । अथ तत्र सरसि सौवर्णो बृहत्पक्षी समायातः । तैश्चोक्त—‘अस्माकं मध्ये त्वया न यस्तथ्यं । येन कारणेनास्माभिः पण्मासान्ते पिच्छैरेकदानं कृत्वा गृहीतमेतत्सर ।’ एवञ्च किं यद्गुणा—परस्परं द्वैधमुत्पन्नम् । स च राज्ञः शरणं गतोऽब्रवीत्—‘देव ! एते पक्षिण एवंधक्षन्ति,—‘यद्स्माकं राजा किं करिष्यति ?—’न कस्याप्यायास ददाः’ । मया चोक्तम्—‘न शोभनं युष्माभिरभिहितम्, अहं गत्वा राज्ञे निवेदयिष्यामि—’ इति । एव स्थिते देवः प्रमाणम् ।

ततो राजा भृत्यानब्रवीत्—‘भो भो ! गच्छत ! सर्वान्पक्षिणो गताऽसृज्जत्वा शीघ्रमानयत ।’ राजादेशान्तरमेव प्रचेलुस्ते ।

अथ लगुडहस्तान् राजपुरुषान्दृष्ट्वा तत्रैकेन पक्षिणा वृजेनोक्तम्—‘भो. स्वजनाः ! न शोभनमापतितम् । तत सर्वैरेकमतीभूय शीघ्रमुत्पतितव्यम् । तैश्च तथानुष्ठितम् । अतोऽहं प्रवीमि—‘भूतान्यो नानुगृह्णाति—’ इति ! ॥५॥

—इत्युक्त्वा पुनरपि ब्राह्मणः प्रत्यूषे क्षीरं गृहीत्वा तत्र गत्वा

समर्पितवान् । भूतान्=जीवान् । आत्मीयानिति तु प्रकृतानुगुणोऽर्थः । न अनुगृह्णाति=तेषु दया न कुर्वते । तानुपेक्षते ।

भूतार्थाः=सिद्धान्यपि कार्याणि । योधै=भट्टे (सिपाही) । जाम्बूनदमया=स्वर्णमया । पिच्छं=पक्षम् । गृहीतं=श्रुत्वेन गृहीतम् । (गाढे पर या मोल ल रता हे) । द्वैध=विवाद । (क्षमसा) । स च=बृहत्पक्षी च । देव=भवान् । प्रमाणं=निर्णेत । गतासृन्=भूतान् । ते=सृया । एकमतीभूय=एकं मनं कृत्वा । तथानुष्ठितम्=उत्पतिता । (‘उद गए’) । प्रत्यूषे=प्रभाते । तत्र=तर्पकित

तारस्वरेण सर्पमस्तौत् । तदा सर्पश्चिरं बल्मीकद्वारान्तर्लूनं पृथु
ब्राह्मणं प्रत्युवाच-‘त्वं लोमादत्रागतः पुत्रशोकमपि विहाय, अतः
परं तव मम’ च प्रीतिर्नोचिता, तव पुत्रेण यौवनोन्मदेनाहं
ताडितः, मया स दष्टः । कथं मया लगुडप्रहारो विस्मर्तव्यः, त्वया
च पुत्रशोकदुःखं कथं विस्मर्तव्यम् ? । इत्युक्त्वा बहुमूल्यं हीर-
कमणिं तस्मै दत्त्वा-‘अतः परं पुनस्त्वया नागन्तव्यम्’-इति
पुनरुक्त्वा विचरान्तर्गतः । ब्राह्मणश्च मणिं गृहीत्वा पुत्रबुद्धिं
निन्दन्स्वगृहमागतः । अतोऽहं ब्रवीमि-‘चितिकां क्षीपितां
पश्य’-इति । ॐ

तदस्मिन्हृतेऽयस्त्रादेव राज्यमकण्टकं भवतो भवति ।
तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा क्रूराक्षं पप्रच्छ-‘भद्र ! त्वं तु किं मन्यसे ?’ ।
सोऽब्रवीत्-‘देव ! निर्दयमेतद्वदनेनाभिहितम् । यत्कारणं-
‘शरणागतो न वध्यते ।’ सुष्ठु अस्त्रियदमाख्यानम्-

श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ।

पूजितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसेर्निमज्जितः ॥ १३२ ॥

अरिमर्दनोऽब्रवीत्-‘कथमेतत् ?’ । क्रूराक्षः कथयति-

७. कपोतलुब्धककथा

कश्चित्सुदृढसमाचारः प्राणिनां कालसन्निभः ।

विचचार महारण्ये घोरः शकुनिलुब्धकः ॥ १३३ ॥

नैव कश्चित्सुदृढतस्य न सम्यन्धी न यान्धवः ।

स तैः सर्वैः परित्यक्तस्तेन रौद्रेण कर्मणा ॥ १३४ ॥

ममीपे । तारस्वरेण=उच्चैः शब्देन । बल्मीकद्वारान्तर्लूनं=गिलद्वारमध्यस्थो
निगूढ एव । यौवनोन्मदेन=यौवनबलदर्पिणेन ।

अस्मिन्=स्थिरजीविनि शत्रुमन्त्रिणि । अयस्त्रात्=अप्रयामान् । अकण्टकं=
कण्टकशून्यम्, शत्रुरहितम् । तस्य=रणस्य । यत्कारणम्=अनौचित्ये हेतुः ।
(कयो कि) । आख्यानं=कथा । निमज्जितः=मोजित । सुदृढसमाचारः=नीचरतिः ।

अथवा-ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिनां प्राणनाशकाः ।

उद्वेजनीया भूतानां व्याला इव भवन्ति ते ॥ १३५ ॥

स पञ्जरकमादाय पाशञ्च लगुडं तथा ।

नित्यमेव धनं याति सर्वप्राणिविहिंसकः ॥ १३६ ॥

अन्येद्युर्भ्रमतस्तस्य धने कापि कपोतिका ।

जाता हस्तगता तां स प्राक्षिपत्पञ्जरांस्तरे ॥ १३७ ॥

अथ कृष्णा दिशः सर्वा धनस्थस्याऽभवन्धनैः ।

धातवृष्टिश्च मंहती क्षयकाल इयाऽभवत् ॥ १३८ ॥

ततः स त्रस्तहृदयः कम्पमानो मुहुर्मुहुः ।

अन्वेपयन्परिग्राणमाससाद् यनस्पतिम् ॥ १३९ ॥

मुहूर्तं पश्यते यावद्वियद्विमलतारकम् ।

प्राप्य वृश्चं वदत्येवं 'योऽत्र तिष्ठति कञ्चन-॥ १४० ॥

तस्याहं शरणं प्राप्तः स परिग्रातु मामिति ।

प्रीतेन भिद्यमानं च क्षुधया गतचेतसम्' ॥ १४१ ॥

अथ तस्य तरोः स्कन्धे कपोतः सुचिरोपितः ।

भार्याविरहितस्तिष्ठन्विललाप मुदुःखितः ॥ १४२ ॥

'धातवर्षो महानासीन्न चाऽऽगच्छति मे प्रिया ।

तथा विरहितं ह्येतच्छून्यमद्य गृहं मम ॥ १४३ ॥

शङ्कुनिलुब्धकः=पक्षिबन्धकः । (बहेलिया) । रौद्रेण=रूरेण । उद्वेजनीया=उद्वेग-
जनकाः । व्यालाः=हिंस्रजन्तवः । पञ्जरकं=पञ्जरं (विजरा) । धनं=सौधैः । धातवृष्टिः=
सवाता वृष्टिः । क्षयकालः=प्रलयः ॥ १३८ ॥ परिग्राणं=रक्षास्थानम् । यनस्पतिः=
१३९म् । विमलतारकं=स्पष्टनक्षत्रम् । वियत्=गगनम् । मुहूर्तं=क्षणं यावत् । पश्यते=
पश्यति । छान्दसः प्रयोगः । अत्र=वृक्षे । गतचेतसं=अन्तर्हितम् । इति
शब्दोऽत्रैव योज्यः ॥ १४१ ॥

सुचिरोपितः=चिरकालाजिवन् । विलापमेवाह=बार्तेति । आसीत्=

१ 'यावदास्ते मुहूर्तकं वियद्विमलतारकम् ।

स तु प्राप्याश्वद्वय्या देवता शरणं मम' । इति पाठः ।

२ 'सुचिरोपितः' इति लिखिते पाठः न च सुन्दरः । सुचिरं=केशम् ।

पतिव्रता पतिप्राणा पत्युः प्रियहिते रता ।
 यस्य स्याद्दृढशी भार्या धन्यः स पुरुषो भुवि ॥ १४४ ॥
 न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
 गृहं हि गृहिणीर्हीनमरण्यसदृशं मतम् ॥ १४५ ॥
 पञ्जरस्था ततः श्रुत्वा भर्तुर्दुःखान्वितं वचः ।
 कपोतिका सुसन्तुष्टा चाम्यञ्चेदमथाऽऽह सा ॥ १४६ ॥
 'न सा स्त्रीत्यभिमन्तव्या यस्यां भर्ता न तुप्यति ।
 तुष्टे भर्तरि नारीणां तुष्टाः स्युः' सर्वदेवताः ॥ १४७ ॥
 दायाग्निना विदग्धेय सपुष्पस्तयका लता ।
 भर्त्सामभवतु सा नारी यस्यां भर्ता न तुप्यति ॥ १४८ ॥
 मितं ददोति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।
 अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ १४९ ॥

पुनश्चाब्रवीत्—

'शृणुष्याऽवहितः कान्त ! यत्ते वक्ष्याम्यहं हितम् ।
 प्राणैरपि त्वया नित्यं संरक्ष्यः शरणागतः ॥ १५० ॥
 एष शाकुनिकः शेते तथावासं समाश्रितः ।
 शीतार्तश्च क्षुधार्तश्च पूजामस्मै समाचर ॥ १५१ ॥

श्रूयते च—

यः सायमतिथिं प्राप्तं यथाशक्ति न पूजयेत् ।
 तस्यासौ दुष्कृतं दत्त्वा सुकृतं चापकर्षति ॥ १५२ ॥

अभवत् । गृहिणी एव—गृहम्, नेष्टकादिरचितं वस्तुतो गृहमिति भावः । तदेव
 स्पष्टयति—गृहमिति ॥ १४५ ॥ दायाग्निदग्धेय=अरण्यानलदग्धेय । यथा-
 पुष्पादियुतापि बली दावदग्धा न शोभते, एवं भर्तुरप्रियाऽपि नारीत्यर्थः ।
 स्तत्रक=शुच्छक ॥ १४८ ॥

मितं=परिमितम् । अवहित=सावधान । संरक्ष्य=संरक्षणीय । आवासं=

गृह, वृक्षश्च । असौ=अतिथिः । दुष्कृतं=पापम् । सुकृतं=पुण्यम् ॥ १५२ ॥

प्रहृष्टमानसा तं पतिं देववत्प्रतिपद्याऽऽदाय चान्यविषयं गता ।
ततः कस्मिंश्चिद्दूरतरनगरप्रदेशे तडागतटे राजपुत्रमावासरक्षायै
निरूप्य, स्वयञ्च घृततैलघणतण्डुलादिक्रयनिमित्तं सपरिवारा
गता । कृत्वा च क्रयविक्रयं यावदागच्छति तावत्स राजपुत्रो
बल्मीकोपरि कृतमूषो प्रसुप्तः । तस्य च मुखान्द्रुजगः फणां
निष्क्राम्य चायुमश्नाति । तत्रैव च बल्मीकेऽपर सर्पे निष्क्रम्य
तथैवासीत् ।

अथ तयो परस्परदर्शनेन क्रोधसरक्तलोचनयोर्मध्याबल्मी-
कस्थेन स्वर्पेणोक्तम्—‘भो भो दुरात्मन् ! कथं सुन्दरसर्वाङ्गं राज-
पुत्रमित्थं कदर्थयसि ?’ । मुख्यस्थोऽहिरग्रवीत्—‘भो भो ! त्वयापि
दुरात्मनाऽस्य बल्मीकस्य मध्ये स्थित-कथमिदं दूषितं हाटकपूर्णं
कलशयुगलम् ?’ । इत्येवं परस्परस्य मर्माण्युद्धादितवन्तौ ।

पुनर्बल्मीकस्थोऽहिरग्रवीत्—‘भो दुरात्मन् ! भेषजमिदन्ते
किं कोऽपि न जानाति ?—यज्जीर्णोत्कालितकाञ्जिकराजिका-
पानेन भवान्विनाशमुपयति’ ।

अथोदरस्थोऽहिरग्रवीत्—‘तथाप्येतद्भेषजं किं कश्चिदपि न
वेत्ति यदुष्णतैलेन वा महोष्णोदकेन त्वं विनाशः स्यात्—’ ?
इति । पथञ्च सा राजकन्या विटपांस्तरिता तयोः परस्परा-

स्वोपाजितम् । ‘इयमेव’—नाहमित्याशयः । तथा=एवम्भविष्यति । प्रतिपद्य=स्वीकृ-
त्य । अल्पपरिवारा=अल्पपरिजनसहिता । सा=कुमारिका । देववत्=देवतावत् ।
प्रतिपद्य=स्वीकृत्य । राजपुत्रं=स्वपतिम् । आवासरक्षायै=स्थानरक्षायै । निरूप्य=
निदिश्य । सपरिवारा=तेवकपरिचारिकायुता । बल्मीकोपरि=सर्पबिलोपरि । कृता
मूर्ध्ना=निहितमस्तकः । भुजगः=सर्पः । निष्क्राम्य=उत्थाप्य । निष्क्रम्य=बहिरा-
गत्य (निकलकर) । तथैव=वायुमग्नम् । क्रोधसरक्तलोचनया=क्रोधरक्तेनयो-
र्मध्ये । सुन्दरसर्वाङ्गं=सर्वाङ्गसुन्दर । कदर्थयसि=पीडयसि । अहिः=सर्पः । दुरात्मना
=दुष्टेन । मध्ये इत्यस्य ‘स्थित’मिति शेषः । हाटकपूर्णं=स्वर्णपूर्णम् । ‘कलशयुगल’-
मित्यस्य—‘दूषित’मिति शेषः । उद्धादितवन्तौ=प्रकाशितवन्तौ । जीर्णमुत्कालि-
तम्=रक्षणीकृतम् यत्कापिकं तस्य या राजिका तस्या पानेन । (तत्काली २८

छापान्मर्ममयानाकर्ण्य तथैवानुष्ठितवती । विधायान्वयं नोरोगं
भर्तारं निधिञ्च परमासाद्य स्वदेशाभिमुखं प्रायात् । पितृमातृ-
स्वजनैः प्रतिपूजिता विहितोपभोगं प्राप्य सुखेनावस्थिता ।
अतोऽहं ब्रवीमि-‘परस्परस्य मर्माणि-’ इति । ॐ

तद्य श्रुत्वा स्वयमरिमर्दनोऽप्येवं समर्थितवान् । तथा
चानुष्ठितं दृष्ट्वाऽन्तर्लीनं विद्वस्य रक्ताक्षः पुनर्यवोत्-‘कष्टम् !
विनाशितोऽयं भयङ्गिरन्यायेन स्वामी । उक्तञ्च-

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानां तु विमानना ।

ग्रीणि तत्र प्रयर्तन्ते दुर्मिक्षं मरणं भयम् ॥ १९१ ॥

तथा च-प्रत्यक्षेऽपि कृते पापे मूर्खः साम्ना प्रशाम्यति ।

रथकारः स्वकां भार्यां सजारां शिरसाऽवहत् ॥ १९२ ॥

मन्त्रिणः प्राहुः-‘कथमेतत् ?’ । रक्ताक्षः कथयति-

११. रथकारवधूजारकथा

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने धीरवरो नाम रथकारः । तस्य
भार्या कामदमनी । सा च पुंश्चली जनापवादसंयुक्ता । सोऽपि
तस्याः परीक्षणार्थं व्यचिन्तयत्-‘अथ मयाऽस्याः परीक्षणं
कर्तव्यम् । उक्तञ्च यतः-

यदि स्यात्पावकः शीतः प्रोष्णो वा शशलाञ्छनः ।

बाँजी की राई पीनेसे) । विद्वान्तेरिता=शास्त्राव्यवहिता । अनुष्ठितवती=
‘कृतवती । विधाय=कृत्वा । अव्ययम्=अविकलम् । निधि=शेषधिम् । पर=
श्रेष्ठम् । विहितोपभोगं=कृतकर्मोपभोगश्च । एवं=शत्रुमन्त्रिणो वधाऽभावम् ।
अनुष्ठितं=कृतम् । अन्तर्लीनं=मनस्येव । अन्यायेन=दुष्टमन्त्रेण । विमानना=
अपमानः । साम्ना=भयुरवचनैः । रथकारः=वर्धकिः । स्वकाम्=आत्मनः ।
सजारां=जारसहिताम् ॥ १९२ ॥

सा=कामदमनी । पुंश्चली=व्यभिचारिणी । जनापवादसंयुक्ता=लोकनिन्दिता ।

मा चाऽस्मै त्वंकृथा द्वेपं वद्धाऽनेनेति मत्प्रिया ।

स्वकृतैरेव बद्धाऽहं प्राक्तनैः कर्मबन्धनैः ॥ १५३ ॥

यतः—दारिद्र्यरोगदुःखानि बन्धनव्यसनानि च ।

आत्मापराधवृक्षस्य फलान्येतानि देहिनाम् ॥ १५४ ॥

तस्मान्त्वं द्वेपमुत्सृज्य मद्बन्धनसमुद्रवम् ।

धर्मे मनः समाधाय पूजयेनं यथाविधि' ॥ १५५ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम् ।

उपगत्य ततोऽधृष्टः कपोतः प्राह लुब्धकम् ॥ १५६ ॥

‘भद्र ! सुस्वागतं तेऽस्तु ब्रूहि किङ्कराणि ते ?

सन्तापश्च न कर्तव्यः स्वगृहे वर्तते भवान्’ ॥ १५७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच विहङ्गहा ।

‘कपोत ! खलु शीतं मे हिमत्राणं विधीयताम्’ ॥ १५८ ॥

स गत्वाऽङ्गारकं नीत्वा पातयामास पावकम् ।

ततः शुष्केषु पर्णेषु तमाशु समदीपयत् ॥ १५९ ॥

सुसन्दीप्तं ततः कृत्वा तमाह शरणागतम् ।

‘सन्तापयस्व विश्रब्धं स्वगात्राप्यत्र निर्भयः ॥

न चास्ति विभवः कश्चिन्नाशये येन ते क्षुधम् ॥ १६० ॥

सहस्रं भरते कश्चिच्छतमन्यो दशापरः ।

मम त्वकृतपुण्यस्य क्षुद्रस्यात्मापि दुर्भरः ॥ १६१ ॥

प्राक्तनैः=पूर्वोपाजितैः । बन्धनं=कारागारादिवन्धनम् । व्यसनं=विपत्तिम् ।

आत्मनः=अपराध एव वृक्षस्तस्य एतानि फलानि ॥ १५४ ॥ पुनः=शाकुनिकम् ।

अधृष्टः=विनीतः । ‘धृष्ट’ इति पाठे निर्गम्य इत्यर्थः । स्वगृहे=आत्मन एव गृहे ।

हिमत्राणं=शीतरक्षा । स=कपोतः । शुष्केषु पर्णेषु पावकं=वह्निम् । पातयामास=

निचिक्षेप । तं=वह्निम् ॥ १५९ ॥

सन्तापयस्व=वह्निना तापय (‘तप लीजिष्’) । विश्रब्धं=स्वविश्वासम् ।

विभवः=घनम्, अज्ञादि च । क्षुधं=बुभुक्षाम् ॥ १६० ॥ भरते=पालयति ।

१ ‘धृष्ट’ पा० । २ ‘स गत्वाऽङ्गारकं नीत्वा तमाशु समदीपयत्’ इति लिखितः पाठः सुन्दरः । अङ्गारकमालं—तपान्नमयः ।

एकस्याप्यतिथेरग्रं यः प्रदातुं न शक्तिमान् ।
 तस्याऽनेकपरिक्षेपे गृहे किं वसतः फलम् ॥ १६२ ॥
 तत्तथा साधयाम्येतच्छरीरं दुःखजीवितम् ।
 यथा भूयो न वक्ष्यामि नास्तीत्यर्थिसमागमे ॥ १६३ ॥
 स निनिन्द किलात्मानं न तु तं लुब्धकं पुनः ।
 उवाच-‘तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्तं प्रतिपालय’ ॥ १६४ ॥
 एवमुक्त्वा स धर्मात्मा प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 तमग्निं सम्परिक्रम्य प्रविवेश स्ववेश्मवत् ॥ १६५ ॥
 ततस्तं लुब्धको दृष्ट्वा कृपया पीडितो भृशम् ।
 कपोतमग्नौ पतितं वाक्यमेतदभाषत ॥ १६६ ॥
 ‘यः करोति नरः पापं न तस्याऽमा ध्रुवं प्रियः ।
 आत्मना हि कृतं पापमात्मनैव हि भुज्यते ॥ १६७ ॥
 सोऽहं पापमतिश्चैव पापकर्मरतः सदा ।
 पतिष्यामि महाघोरे नरके नाऽग्र संशयः ॥ १६८ ॥
 नूनं मम नृशंसस्य प्रत्यादर्शः प्रदर्शितः ।
 प्रयच्छता स्वमांसानि कपोतेन महात्मना ॥ १६९ ॥
 ‘अद्य प्रभृति’ देहं त्वं सर्वभोगविवर्जितम् ।
 तोयं स्वल्पं यथा प्रीप्से शोषयिष्याम्यहं पुनः ॥ १७० ॥
 शीतवातातपसहः कृशाङ्गो मलिनस्तथा ।
 वपयासैर्वहुविधैश्चरिष्ये धर्ममुत्तमम् ॥ १७१ ॥
 ततो यष्टि शलाकां च जालकं पञ्चर तथा ।

शुद्रस्य-निष्किञ्चनस्य । आत्माऽपि=स्वशरीरमपि । अनेकपरिक्षेपे=नानाहंश-
 संयुते । किं फलं=न किमपि फलमित्यर्थः ॥ १६२ ॥

तत्त=तस्मात् । तथा साधयामि=तथा करोमि । मरिष्यमीति यावत् ।
 तु तं जीवितं=जीवन यस्य तत्तथाभूतम् । वक्ष्यामि=वक्षयिष्यामि । अर्थिसमा-
 गमे=याचकसङ्गमे, तत्सन्निधौ ॥ १६३ ॥

अग्निं प्रविवेश=तत्रात्मानं जुहाव । ध्रुवम्=अवश्यमेव । प्रत्यादर्शं=निदर्शन-
 म् । (नमूना) ॥ १६९ ॥ चरिष्ये=अचरिष्यामि ॥ १७१ ॥ जालां=पीडिता ।

यमस्तु लुब्धको दीनां कपोतीश मुमोच ताम् ॥१७८॥
 लुब्धकेन ततो मुक्ता दृष्ट्वाऽप्री पतितं पतिम् ।
 कपोती मिललापाऽऽर्ता शोकसन्तप्तमानसा ॥१७९॥
 'न कार्प्यमगमे नाथ । जीवितेन त्यया विना ।
 दीनाया पतिर्दीनायाः किं नार्या जीविते फलम् ॥१८०॥
 मानो दर्पस्वहृद्धारः कुलपूजा च बन्धुपु ।
 दासभृत्यजनेन्द्राशा वैधव्येन प्रणश्यति' ॥१८१॥
 एनं मिलय्य बहुश कृपणं भृशदुःखिता ।
 पतिमृता मुसन्दीप्तं समेवाऽग्निं विवेश सा ॥१८२॥
 ततो दिव्याऽम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ।
 भर्तारं सा विमानस्थं ददर्श स कपोतिफा ॥१८३॥
 सोऽपि दिव्यतनुर्भूत्या यथार्थमिदमब्रवीत् ।
 'अहो मामनुगच्छन्त्या कृतं साधु शुभेऽत्यया ॥१८४॥
 तिल. कोट्योऽर्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ।
 तायत्काल यसेत्तर्गे भर्तारं यानुगच्छति' ॥१८५॥
 कपोतदेहं मूर्याऽस्ते प्रत्यहं सुखमन्वभूत् ।
 कपोतदेहयत्साऽऽसीत्याक्पुण्यप्रभव हि तत् ॥१८६॥
 शोनाविष्टस्ततो व्याधो विवेश च धनं धनम् ।
 प्राणिहिंसा परित्यज्य बहुनिर्वेदवान्भृशम् ॥१८७॥
 तत्र दावानलं दृष्ट्वा विवेश विरताशयः ।
 निर्दग्धकल्मषो भूत्या स्वर्गसौख्यमवाप्तवान् ॥१८८॥

मान = दर्प । अहृद्धार = अभिमान । कुलपूजा = माहृत्किं प्रपूजा, स्वजनेषु सत्कारध
 ॥ १७५ ॥ कृपण = दीनं - यथास्यात्तथेति विद्याविशेषणम् । स = कपोत । दिव्य-
 तनु = दिव्यवपुः । शुभे = शोभने । मानुषे = मनुष्यसरीरे । अनुगच्छति = सह
 याति । (सती होती है) ॥१७९॥ सा = कपोती । प्राक्पुण्यप्रभवम् = अतिमिसत्वा-
 रपुण्यजम् । तत् = सुखम् ॥ १८० ॥ निर्वेद = यथात्ताप । तत्र = वने । दावानल
 = दानानलम् । विरताशयः = विरतमानस । निर्दग्धकल्मषः = विधूतपापः ॥ १८२ ॥

‘अतोऽहं ब्रवीमि-‘श्रूयते हि कपोतेन’-इति । ७

तच्छ्रुत्वाऽरिमर्दनो दीप्ताक्षं पृष्ठवान्-‘पवमवस्थिते किं भवान्मन्यते ? ।’ सोऽब्रवीत्-‘देव ! न हन्तव्य एवायम् । यतः—

या भमोद्विजते नित्यं सा मामद्याऽवगूहते ।

प्रियकारक ! भद्रन्ते यन्ममास्ति हरस्व तत् ॥ १८३ ॥

चौरेण चाप्युक्तम्—

‘हर्तव्यं ते न पश्यामि हर्तव्यं चेद्भविष्यति ।

पुनरप्यागमिष्यामि यदीयं नावगूहते’ ॥ १८४ ॥

अरिमर्दनः पृष्ठवान्-‘का च नावगूहते ? कश्चायं चीरः ?-इति विस्तरतः धोतुमिच्छामि ।’ दीप्ताक्षः कथयति—

८. चौरवृद्धवणिग्वधूकथा

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कामातुरो नाम वृद्धवणिकः । तेन च कामोपहतचेतसा मृतमार्येण काचिन्निर्धनवणिक्कुता प्रभूतं धनं दत्त्वोद्वाहिता । अथ सा दुःखाभिभूता तं वृद्धवणिजं द्रष्टुमपि न शशाक । युक्तश्चेतत्—

श्वेतं पदं शिरसि यत्तु शिरोरहाणां

स्थानं परं परिभवस्य तदेव पुंसाम् ।

आरोपिताऽस्थिशकलं परिहृत्य यान्ति

चाण्डालरूपमिव दूरतरं तरुण्यः ॥ १८५ ॥

तथा च—गार्त्रं सङ्कुचितं गतिर्विगलिता दन्ताश्च नाशङ्कता

दृष्टिर्धाम्यति रूपमप्युपहतं वक्त्रश्च लालायते ।

अयम्=शत्रुमन्त्री । उद्विजते=उद्विग्ना भवति, (चिदती है) । अवगूहते=आश्लिष्यति ।

भद्रं=शुभम् । इयं=तव पत्नी । यदि नावगूहते=यदि त्वां नालिङ्गति ॥ १८४ ॥

कामोपहतचेतसा=धमानुरेण । मृतमार्येण=मृतपत्नीकेन । उद्वाहिता=

विवाहिता । दुःखामिभूता=दुःखिता । श्वेतमिति । शिरसि केशानां श्वेतानां

यत्स्थानं तदेव पुंसामुपमानस्थानम् । यथा आरोपिताऽस्थिशकलं चाण्डालरूपं सोऽद्य

वाक्यं नैव करोति बान्धवजनः पत्नी न शुश्रूषते ०

धिक्कष्टं जरयाऽभिभूतपुरुष पुत्रोऽप्यवज्ञायते ॥१८६॥

अथ कदाचित्सा तेन सहैकशयने पराङ्मुखी यावत्तिष्ठति, तावद्बृद्धे चौरः प्रविष्टः । साऽपि तं चौरं दृष्ट्वा भयव्याकुलिता वृद्धमपि तं पतिं गाढं समालिलिङ्ग । सोऽपि विस्मयात्पुलकाञ्चितसर्वगात्रश्चिन्तयामास—‘अहो ! किमेषा मामद्याऽवगूहते ? । यावन्निपुणतया पश्यति, तावद्बृहकोणेकदेशे चौरं दृष्ट्वा व्यचिन्तयत्—‘नूनमेषाऽस्य भयान्मामालिङ्गति’ । इति ज्ञात्वा तच्चौरमाह—

‘या ममोद्विजते नित्यं सा ममाद्याऽवगूहते ।

प्रियकारक ! भद्रं ते यन्ममास्ति हरस्व तत्’ ॥ १८७ ॥

तच्छ्रुत्या चौरोऽप्याह—

‘हर्तव्यन्ते न पश्यामि हर्तव्यं चेद्भविष्यति ।

पुनरप्यागमिष्यामि यदीयं नाऽवगूहते’ ॥ १८८ ॥

तस्माच्चौरस्याप्युपकारिणः श्रेयश्चिन्त्यते, किं पुनर्न शरणागतस्य । अपि चाऽयन्तैर्विप्रवृत्तोऽस्माकमेव पुष्टये भविष्यति, तदीयरन्ध्रदर्शनाय चेयनेककारणेनायमवध्यः—इति ।

पतदाकर्ण्यारिमर्दनोऽन्यं सचिवं वक्रनास प्रपृच्छ—‘भद्र ! साम्प्रतमेवं स्थिते किं कर्तव्यम् ? । सोऽब्रवीत्—‘देव ! अवध्योऽयम्’ । यतः—

‘शत्रवोऽपि हितायैव विवदन्त परस्परम् ।

दूरत परिहरन्ति, तथा तक्ष्णोऽपि पलितकेशं पुरुषं दूरत परिहरन्ति । अथ श्वेतकेशास्थिरण्डयो श्वेत्येन साम्यम् । घाण्टालकूपेषु अस्थिरण्डं परिचयाय बध्यते स्मेति प्रसिद्धिः ॥१८५॥ गात्र=वपु । विगलिता=विकल्पा गता । दृष्टि=लोचनम् । उपहृतं=नष्टम् । ललायते=स्मृत्यविलं भवति । शुश्रूषते=सेवते ॥ १८६ ॥ तेन=दृढवणिजा । तिष्ठति=स्वपिति ।

पुलकाञ्चितसर्वगात्र=रोमाञ्चितसर्वलशरीर । निपुणतया=सावधानतया (अच्छी तरह से) ॥ १८७ ॥ भद्रं=अच्छावास्था । ते=जानाते । विवदन्त=लड़ते-लड़ते ।

७ चौरैण जीवितं दत्तं राक्षसेन तु गोयुगम् ॥ १८९ ॥

अरिमर्दनः प्राह—‘कथमेतत् ?’ । चक्रनासः कथयति—

९. ब्राह्मणचौरपिशाचकथा

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने दरिद्रो द्रोणनामा ब्राह्मणः प्रति-
ग्रहधनः, सततं विशिष्टवस्त्रानुलेपनगन्धमाल्यालङ्कारताम्बूला-
दिभोगपरिवर्जितः प्ररुद्धकेशश्मश्रुनखरोमोपचितः शीतोष्णवात-
वर्षादिभिः परिशोपितशरीरः । तस्य च केनापियजमानेनाऽनुक-
म्पया शिशुगोयुगं दत्तम् । ब्राह्मणेन च बालभावाद्दारभ्य याचित-
घृततैलयवसादिभिः संयद्धं सुपुष्टं कृतम् । तच्च दृष्ट्वा सह-
सैव कश्चिच्चौरश्चिन्तितवान्—‘अहमस्य ब्राह्मणस्य गोयुगमिदम्-
पहरिष्यामि ।’—इति निश्चित्य निशायां बन्धनपार्श्वं गृहीत्वा
यावत्प्रस्थितस्तावद्धर्मार्गं प्रविरलतीक्ष्णदन्तपङ्क्तिरुन्नतनासा-
धंशः, प्रकटरक्तान्तनयनः, उपचितस्नायुसन्ततगात्रः, शुष्क-
कपोलः, सुदुतदुतबहपिङ्गलश्मश्रुकेशशरीरः कश्चिद् दृष्टः ।
दृष्ट्वा च तं तीव्रमयप्रस्तोऽपि चौरोऽब्रवीत्—‘को भवान् ?’
इति । स आह—‘सत्यवचनोऽहं ब्रह्मराक्षसः । भवानप्यात्मानं
निवेदयतु ।’ सोऽब्रवीत्—‘अहं क्रूरकर्मा चौरो दरिद्रब्राह्मणस्य

पुष्टये=लाभाय, बलाय च । तदीयरन्ध्रदर्शनाम=शत्रुच्छिद्रसूचनाय । गोयुगं=
वृषभद्वयम् (बैलकी जोड़ी) ॥ १८९ ॥

प्रतिग्रहधनः=भिक्षाधनः । विशिष्टानि=महार्हाणि-वस्त्राणि, अनुलेपनम्=
अङ्गरागादि, गन्धः=कुसुमाद्यामोदः, (इत्र) । माल्यं=माला, अलङ्कारः=भूषणं,
ताम्बूलादिकम्, तेषां भोगः=उपभोगः, तेन परिवर्जितः=रहितः । प्ररुद्धैः=वृद्धैः-
केशश्मश्रुनखरोमभिः=उपचितः=व्याप्तः । शीतोष्णवातवर्षादिभिः=शीतोष्णादि-
द्वन्द्वैः । परिशोपितशरीरः=शुष्कगात्रः । अनुकम्पया=दयया । शिशुगोयुगं=गो-
वत्सयुगलम् । बालभावात्=बाल्यात् । यवसं=घासः । (भूसा) । बन्धनपार्श्वः=
गोबन्धनरज्जुम् ।

अधर्मार्गं=अध्वेगार्गम् । प्रविरला=सावकाशा, तीक्ष्णा=निशिता, दन्तानां

गोयुगं हर्तुं प्रस्थितोऽस्मि ।' अथ जातप्रत्ययो राक्षसोऽध्वीत्-
'भद्र ! पष्ठाक्षकालिकोऽहम् । अतस्तमेव ब्राह्मणमद्य भक्षयिष्या-
मि ।। तत्सुन्दरमिदम् एककार्यावेवाधाम् ।'

अथ तौ तत्र गत्वेकान्ते कालमन्येपयन्तौ स्थितौ । प्रसुप्ते च
ब्राह्मणे तद्भक्षणार्थं प्रस्थितं राक्षसं दृष्ट्वा चौरोऽब्रवीत्—'भद्र !
नैव न्यायः, यतो गोयुगे मयापहृते पश्चात्त्वमेनं ब्राह्मणं भक्षय ।'

सोऽब्रवीत्—'कदाचिदयं ब्राह्मणो गोशब्देन बुध्येत, तदान-
र्थकोऽयं ममारम्भः स्यात् ।' चौरोऽप्यब्रवीत्—'तवापि यदि
भक्षणायोपस्थितस्यान्तरे एकोऽप्यन्तरायः स्यात्, तदाहमपि न
शक्नोमि गोयुगमपहर्तुम्,—अतः प्रथमं मया हृते गोयुगे पश्चा-
त्त्वया ब्राह्मणो भक्षयितव्यः ।' इत्थं चाहमहमिकया तयोर्विच-
दतोः समुत्पन्ने द्वेधे प्रतिरयवशाद्ब्राह्मणो अजागार । अथ सं
चौरोऽब्रवीत्—'ब्राह्मण ! त्वामेवायं राक्षसो भक्षयितुमिच्छति—'
इति । राक्षसोऽप्याह—'ब्राह्मण ! चौरोऽयं गोयुगान्तेऽपहर्तुमि-
च्छति ।' एवं ध्रुत्वोत्थाय ब्राह्मणः सावधानो भूत्वेष्टदेवतामन्त्र-
ध्यानेनात्मानं राक्षसादुद्गुण्ठगुडेन च चौराद्वोयुगं ररक्ष । अतो-
ऽहं ब्रवीमि—'शत्रयोऽपि हितार्यव—'इति । ॥

अथ तस्य यचनमवधार्याऽरिमर्दनः पुनरपि प्राकारकर्णम-

पङ्क्तिः=ध्रेणिर्यस्यागौ तथाभूतः । उज्जतो नासावंशो यस्यासौ तथाभूतः=प्रोक्त-
नासिकादण्डः । प्रसृष्टं=स्फुटं । रक्षन्ते=रक्षन्ते । नयने=लोचने यस्यासौ तथा-
भूतः । ('उभही हुई बही२ स्याल २ आरौं बाला) । उपचितैः=स्थूलैः । स्ना-
युभिः=नाडीभिः । मन्त्रतं यात्रं यस्यासौ तथाभूतः । मुदुतो यो हुतवद्=अग्निः,
तद्वत् पित्रत्वं इमध्रुवेनादारीरं यस्यासौ तथाभूतः । कथिन्=सत्त्वविशेषः (केई
जीव, भूत) । तीव्रमयप्रस्तः=प्रकाशमयानुक्तः । जातप्रत्ययः=जनविधायः ।
पष्टेऽक्षकाले चरति—पष्टाक्षकालिक=दिनयज्ञेन युभुक्षितः । तत्र=अन्नगणपदे ।
कालम्=अवसरम् । अन्तरे=मध्ये । अन्तरायः=विघ्नः । अहमहमिकया=अहं
पूर्वमहं पूर्वमिमेवम् । द्वेधे=विशेषे । प्रतिरवः=द्वेष्टाहलः । अजागर=जगति-
रम । राक्षसात्—मन्त्रेण मानं रक्षितम् । तद्युगेन चैराद्वयमद्यं रक्षितम्-

पृच्छत्—‘कथं किमत्र मन्यते भवान् ? ।’ सोऽब्रवीत्—‘देव ! अवध्य एवायम्’ ।—यतो रक्षितेनानेन कदाचित्परस्परप्रीत्या कालः सुरेन गच्छति । उक्तञ्च—

परस्परस्य मर्माणि ये न रक्षन्ति जन्तवः ।

त एव निधनं यान्ति बल्मीकोदरसर्पवत् ॥ १९० ॥

अरिमर्दनोऽब्रवीत्—‘कथमेतत् ?’ । प्राकारकर्णः कथयति—

१० बल्मीकोदरसर्पकथा

अस्ति कस्मिंश्चिन्नगरे देवशक्तिर्नाम राजा । तस्य च पुत्रो जठरबल्मीकाश्रयेणोरगेण प्रतिदिनं प्रत्यङ्गं तीयते । अनेकोपचारैः सदैवैः सच्छाखोपदिष्टीपधयुक्त्यापि चिकित्स्यमानो न स्वास्थ्यमाप्नोति । अथासौ राजपुत्रो निर्वेदाद्देशान्तरं गतः । कस्मिंश्चिन्नगरे मित्राटनं कृत्वा महति देवालये कालं यापयति ।

अथ तत्र नगरे बलिर्नाम राजास्ते, तस्य च द्वे दुहितरी यौवनस्थे तिष्ठतः । ते च प्रतिदिनसमादिस्थोदये पितुः पादान्ति-कमागत्य नमस्कारं चक्रतुः । तत्र चैकाऽब्रवीत्—‘विजयस्व महाराज ! यस्य प्रसादात्मन्य सुखं लभ्यते ।’ द्वितीया तु ‘विहितं भुङ्क्ष्व महाराज !’—इति ब्रवीति । तच्छ्रुत्वा प्रकुपितो राजा—ऽब्रवीत् ‘भो मन्त्रिन् ! एनां दुष्टभाषिणीं कुमारिकां कस्यचिद्देशिकस्य प्रयच्छ, येन निजविहितमियमेव भुङ्क्ते ।

अथ ‘तथा’ इति प्रतिपद्य—अल्पपरिवारा सा कुमारिका , मन्त्रिभिस्तस्य देवकुलाश्रितराजपुत्रस्य प्रतिपादिता । साऽपि

त्यर्थः । उद्गूणलगुडेन=उद्यतेन लगुडेन । मर्माणि=रहस्यानि । निधनं=मरणम् ॥ १९० ॥

जठरबल्मीकाश्रयेण=उदररूपविलसितेन । उरगेण=सर्पेण । प्रत्यङ्गं=सर्वेष्वङ्गेषु । निर्वेदात्=धौदासिन्यात्वेदाद्वा । यौवनस्थे=युवती । ते=युवती । पाद-
न्तिव=चरणसमीपम् । यस्य=भवत । प्रसादात्=अनुग्रहेण । लभ्यत=इत्यस्य अस्मा-
भिरिति शेषः । विहितं=पूर्वकृतं कर्म । वैदेशिकस्य=परदेशिकस्य । निजविहितं=

स्त्रीणां तदा सतीत्व स्याद्यदि स्यादुर्जनो हितः ॥१९३॥'

जानामि चैनां लोकवचनादसतीम् । उक्तञ्च-

यद्य वेदेषु शास्त्रेषु न दृष्टं न च सश्रुतम् ।

तत्सर्वं येति लोकोऽयं यत्स्याद्ब्रह्माण्डमध्यगम् ॥१९४॥

एवं सम्प्रधार्य भार्यामवोचत्-‘प्रिये ! प्रभातेऽहं ग्रामान्तरं यास्यामि, तत्र कतिचिद्दिनानि लगिष्यन्ति-तत्त्वया किमपि पाथेयं मम योग्यं विधेयम् ।’ साऽपि तद्वचनं श्रुत्वा हर्षित-चिन्तीत्सुख्यात्सर्वकार्याणि सन्त्यज्य सिद्धमङ्गं घृतशर्कराप्रायम-करोत् । अथवा साध्यदमुच्यते-

दुर्दिबसे घनतिमिरे वर्षति जलदे महाटयीप्रभृतौ ।

पत्युर्विदेशगमने परमसुरज जघनचपलायाः ॥ १९५ ॥

अथाऽसी प्रत्यूष उत्थाय स्वगृहाभिर्गतः । साऽपि तं प्रस्थितं पित्राय प्रहसितयदनाङ्गसंस्कारं कुर्याणा कणञ्चित्तं दिवसमत्य-घाहयत् । अथ पूर्वपरिचितविटगृहे गत्वा तं प्रत्युक्तयती-‘स दुरात्मा मे पतिप्रामाण्यं गतः, तत्त्वयाऽस्मद्गृहे प्रसुप्ते जने समागन्तव्यम् ।’

तथानुष्ठिते स रथकारोऽरण्ये दिनमतिघाह्य प्रक्षोपे स्वगृहे-उपद्वारेण प्रविश्य शय्याघस्तले निभृतो भूत्वा स्थितः । एतस्मिन् न्तरे स देवदत्तः समागत्य तत्र शयने उपविष्टः । त इदं रोषा-विष्टचित्तो रथकारो व्यधिन्तयत्-‘किमेनमुत्थाय हन्मि ? अथवा

ग=रथकार । पायक=वडि । प्रोष्ण=अत्युष्ण । शरालाप्रधन=चन्द्र । हित=हितकारी ॥ १९३ ॥ लोकवचनात्=जनश्रुत्या । असती=कुलुटाया । पाथेयं=सम्पत्म् । हर्षितचित्तं=प्रसन्नचित्तः । औत्सुक्यात्=औत्सुक्यात् । अङ्गं=पञ्चाङ्गम् । दुर्दिबसे=घनान्धकारिते दिने । घनतिमिरे=निविडान्धकारे । जघनचपलाया=कुलुटाया ॥ १९५ ॥ प्रत्यूषे=प्रभाते । अङ्गमैस्वरं=स्वसारैरमारुगेन-ग्यारादिरम् । अत्यवाहयत्=व्यापिषटे (वितया) ।

विट=‘वर’ । दुरात्मा=दुष्टः । प्रसुप्ते=निद्रावशमे । तथानुष्ठिते=विटे मना-गते । उपद्वारेण=निद्रावशमे-दिना । (विष्टरहे मे) । निम्न=नम् । देवदत्त=

हेल्येव प्रसुप्तौ द्वावप्येतौ व्यापादयामि ? । परं—पश्यामि ताव-
दस्याश्चेष्टितं, शृणोमि चानेन सहलापान् ।' अत्रान्तरे सा गृह-
द्वारं निभृतं पिधाय शयनतलमारुढा । अथ तस्यास्तत्रारोहन्त्या
रथकारशरीरेण पादो विलग्नः । ततः सा व्यचिन्तयत्—'नूनमेतेन
दुरात्मना रथकारेण मत्परीक्षणार्थं भाव्यम् ? । ततः स्त्रीचरित्र-
विज्ञानं किमपि करोमि ।' एवं तस्याश्चिन्तयन्त्याः स देवदत्त-
स्पर्शात्सुको यभूव ।

अथ तथा कृताञ्जलिपुटयाऽभिहितम् 'भो महानुभाव ! न
मे शरीरं त्वया स्पर्शनीयं, यतोऽहं पतिव्रता महासती च, न
चेच्छापं दत्वा त्वां भस्मसात्करिष्यामि । स आह—'यद्येवं तर्हि
त्वया किमहमाहृतः' ? । साऽब्रवीत्—'भोः ! शृणुष्वैकाग्रमनाः—
अहमद्य प्रत्यूषे देवतादर्शनार्थं चण्डिकायतनं गता । तत्राकस्मात्स्व-
घाणी सञ्जाता—'पुत्रि ! किं करोमि ? भक्तासि मे त्वम्—परं
पणसासाभ्यन्तरे विधिनियोगाद्विधवा भविष्यसि' । ततो मयाऽ
भिहितं—'भगवति ! यथा त्वमापद् वेरसि, तथा तत्प्रतीकारमपि
जानासि । तदस्ति कश्चिदुपायो येन मे पतिः शतसंघातसरज्जीवी
भवति' ? । ततस्तयाऽभिहितम्—'वत्से ! सन्नपि नास्ति, यत्-
स्तवायत्तः स प्रतीकारः ।' तद्धुत्वा मयाभिहितम्—'देवि ! यदि
तन्मम प्राणैर्भवति तदादेशय येन करोमि ।

'अथ देव्याऽभिहितम्—'यद्यद्य परपुरुषेण सहैकस्मिञ्छयने
समारुह्याऽऽलिङ्गनं करोषि, तत्तच्च भर्तृसक्तोऽपमृत्युस्तस्य सङ्ग-

जार । शयने = मण्डपे । एन = जारम् । हेल्येव = सहसैव । पर = परन्तु । अनेन =
जारेण । निभृत = शनैः । तत्र = शयनतले । एतेन = तत्पादलेन । स्त्रीचरित्र-
विज्ञान = स्त्रीचरित्रकौशल । महानुभाव = महाशय । भस्मसात् = भस्म । एव = यदि
त्व महासती तर्हि । एकाग्रमना = सावधान । चण्डिकायतन = गौरीमन्दिरम् । स्वे =
आकाशे । प्रतीकार = निवर्तनोपायम् । आयत्त = अधीन । प्राणैः = प्राणव्ययेनापि ।

१ 'अथेति शिष्टवर्षेण सुखीमिति पाठान्तरं, तत्रैव चाथोपप्लवने, धादे—'यदे-
नम्रवत् मित्यदिना तत्रैव चननाय ।

रति । भर्तापि पुनर्वर्षशत जीवति । तेन त्व मयाऽभ्यर्थित । तद्य
रिक्ञ्चित्कर्तुमनास्तत्तु रुध्य, 'न हि देवतावचनमन्यथा भविष्यती'
ति निश्चय ।' ततोऽन्तर्द्वासविकासमुखः स तदुचितमाचचार ।

सोऽपि रथकारो मूर्खस्तस्यास्तद्वचनमाकर्ण्य पुलकाञ्चित
तनु शय्याधस्तलाधिष्ण्य तामुवाच—'साधु पतिव्रते ! साधु
कुलनन्दिनि ! अहं दुर्जनवचनशङ्कितहृदयस्त्वत्परीक्षानिमित्त
प्रामान्तरव्याजं कृत्वात्र यद्वाधस्तले निभृतं लीन । तदेहि-
भालिङ्ग माम् । त्वं स्वभर्तृमक्तानां मुख्या नारीणाम्, यदेव प्रह
यत परसङ्गेऽपि पालितवती ।' । ममायुर्वृद्धिरुतेऽपमृत्युविनाशा
र्थञ्च त्वमेव कृतयती ।' । तामेवमुक्त्वा सस्नेहमालिङ्गितवान् ।
स्वस्कन्धे तामारोप्य तमपि देवदत्तमुवाच—'भो महानुभाय !
मापुण्येस्त्वमिहागत, त्वत्प्रसादात्मया प्राप्तं यपेशसप्रमाणमायु,
तस्यमपि मामालिङ्गय तत्स्कन्धे समारोह' ।—इति जटपन्ननि
वृणन्तमपि देवदत्तमालिङ्गय यत्नास्थकीयस्कन्धे आरोपितवान् ।

ततश्च नृत्य कृत्वा 'हे ! प्रहस्यतघराणा धुरीण ! त्वयापि
मय्युपगतम्'—इत्याद्युक्त्वा स्कन्धादुत्तार्य यत्र यत्र स्वजनमृष्ट
द्वारादिषु यन्नाम, तत्र तत्र तयोरुभयोरपि तद्वृणवर्णनमकरोत् ।
अतोऽहं प्रवोमि—'प्रत्यक्षेऽपि कृते पापे—'इति । *

तदसंयथा मूलोत्पाता यय विनष्टा स्म । सुष्ठु खरिदमुच्यते—
मित्ररूपा हि रिपवः सम्भाव्यन्ते विचक्षणैः ।

ये हितं वाक्यमुत्सृज्य विपरीतोपसेविनः ॥ १९६ ॥

भवति=सिध्यति । आदत्तय=आज्ञापय । सखरति=सङ्गाननि । अभ्यर्षित=अर्थ
नयात । अन्तर्द्वासविरासमुख=ईषदागोत्सुमुखकमल । तदुचिर्न=तत्तु
चिर्न=निषुवनमहे=सप्तम् । पुलकाञ्चिततनु=पुलकितशरीर । दुर्जननां वचनं
शङ्कितं हृदयं यस्यासौ तथाभूत । प्रामान्तरव्याज=यन्मन्तरात्मनच्छतम् । न-
मृतं=प्रकृतम् । लीन=विषा, (लिङ्गया) । स्वभर्तृमक्तानां=जनप्रवर्तनम् । सु-
प्रवर्तनीभूत । पृथग्=अयोनिस्त्रिपयस्यं नदः । प्रहस्यत=उदमः प्रमम ।
परसङ्गेति=परपुरुषाङ्गेऽपि । तं=इन्द्रम् । प्रहस्यत=पुनः=उदमः प्रमम

तथा च-सन्तोऽप्यर्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिनः ।

अप्राज्ञान्मन्त्रिणः प्राप्य तमः सूर्योदये यथा ॥ १९७ ॥

ततस्तद्वचोऽनादृत्य सर्वे ते स्थिरजीविनमुत्क्षिप्य स्वदुर्ग-
मानेतुमारब्धाः । अथाऽऽनीयमानः स्थिरजीव्याह-‘देव ! अद्या-
ऽकिञ्चित्करेणैतदवस्थेन किं मयोपसङ्गृहीतेन ? । यत्कारणम्-
‘इच्छामि क्षीतं वह्निमनुप्रवेष्टुं, तदर्हसि मामग्निप्रदानेन समुद्धर्तुम् ।’

अथ रक्ताक्षस्तस्यान्तर्गतभावं ज्ञात्वाऽब्रवीत्-‘किमर्थमग्नि-
पतनमिच्छसि ?’ । सोऽब्रवीत्-‘अहं तावद्युष्मदर्थे इमामापदं मेघ-
घर्णेन प्रापितः । तदिच्छामि तेषां घैरयातनार्थमुत्कृत्य’मिति ।

तच्च ध्रुत्वा राजनीतिकुशलो रक्ताक्षः प्राह-‘भद्र ! कुटिल-
स्त्वं कृतकवचनचतुरश्च । तत्त्वमुत्कृत्योनिगतोऽपि स्वकीया-
मेव वायस्योनि बहु मन्यसे ।’ ध्रूयते चैतदारयानकम्—

सूर्यं भर्तारमुत्सृज्य पर्जन्यं मारुतं गिरिम् ।

स्वजातिं मृषिका प्राप्ता, स्वजातिर्दुरतिक्रमा ॥ १९८ ॥

मन्त्रिणः प्रोचुः—‘कथमेतत् ?’ । रक्ताक्षः कथयति—

१२. मूपककन्याविवाहकथा

अस्ति विपमशिलातलस्थलिताम्बुनिर्घोषश्रवणसम्पन्नस्त-

धारिणी । तद्गुणवर्णनं=संयमवर्णनम् । मूलोत्खाता=मूलोच्छिन्नाः । सम्भाव्यन्ते
=निश्चीयन्ते । विपरीतोपसेविनः=अनुचितोपदेष्टारः । देशकालविरोधिनः=देश-
कालानुरूपाः ॥ १९७ ॥ तद्वचः=रक्ताक्षमन्त्रिवचनम् । उत्क्षिप्य=उत्थाप्य ।
एतदवस्थेन=ईदृशीमवस्थां गतेन । उपसङ्गृहीतेन=रक्षितेन । अग्निप्रदानेन=चिता-
प्रदीपनेन । समुद्धर्तुं=हृत्वादस्मान्मोचयितुम् । तेषां=वक्रकानाम् । घैरयातनार्थं=
वैरशोधनार्थं । (वदला लेने के लिए) । कृतवचनचतुरः=कुटिलमिथ्यावचन
रचनाकुशलः । बहु मन्यसे=उत्कृष्टां मन्यसे, (यदि तुम उद्धू भी हो जाओगे
तो भी अपनी कावजाति को ही अधिक मानोगे) । ‘मन्यसे’ इत्यस्य स्थाने
‘मन्यसे—इत्येवं वै गौडाः पठन्ति । आख्यानकं=कथा । पर्जन्यं=मेघम् । गिरिं
=पर्वतम् । दुरतिक्रमा=दुस्त्यजा ॥ १९८ ॥

मत्स्यपरिधर्तनसञ्जनितश्वेतफेनशयलतरङ्गाया गङ्गायास्तटे जप-
नियमतप स्वाध्यायोपचासयोगप्रियानुष्ठानपरायणैः, परिपूतप-
रिमितजलजिघृक्षुभिः, कन्दमूलफलशेखालाभ्यवहारकदर्धितशरी-
रैर्वत्कलकृतकौपीनमात्रप्रच्छादनैस्तपस्विभिराकीर्णमाधमपदम् ।
तत्र याज्ञवल्क्यो नाम कुलपतिरासीत् । तस्य जाह्नव्या स्नातो
पस्पृष्टुमारब्धस्य करतले श्येनमुखात्परिश्रष्टा मृषिका पतिता ।
ता दृष्ट्वा न्यम्रोधपत्रेऽवस्थाप्य पुनः स्नातोपस्पृश्य च प्रायश्चि-
त्तादिक्रियां कृत्वा च मृषिकां ता स्वतपोयत्नेन कन्यया कृत्वा
समादाय स्थाधममानिनाय । अनपत्यां च जायामाह-‘भट्टे !
गृह्यतामियं तच्च दुहितोत्पन्ना प्रयत्नेन सधर्धनीया’-इति । तत्र
स्तया सधर्धिता लालिता पालिता च यावद् द्वादशवर्षां स ऋते ।
अथ विवाहयोग्या ता दृष्ट्वा भर्तारमेव जायायाच-‘भो भर्त !
किमिदं नाधयुष्यसे यथाऽस्याः स्वदुहितुर्विवाहसमयातिष्ठन्मो-
भयति ?’ । असाधाह-‘साधुसम् । उक्तञ्च-

विपमा = फटिना, उपावचाध या शिला, विपमशिला तानां तत्र
स्थलितं = पठितं यदस्यु = १७, तेन यो निर्धेय = नि स्वर्ग, तस्य भवणेन मन्त्रा-
ये मत्स्या = मीना, तेषां परिवर्तन-परिलुप्य, (‘लोप्योऽहोना’ ‘मा-ना’)
तेन सञ्जनितो य श्वेत पेन = अधिष्ठा, तेन शबलाश्रितास्तरङ्गा अन्य-
सा तां तथाभूताम् । जप = मन्त्रनय । नियम = मतम् । तप = तपश्चरणम् । न-
म्याय = वेदाध्ययनम् । उपरस = भोजनवर्जनम् । यागविषा = यज्ञमित्रा-
दिर्गम । तेषाम् अनुष्ठानं = सेवनं, तत्परायणैः = प्रगल्भैः । परिपूतं परिष्कृतं च
यज्जलं, तन्निघृक्षुभिः = तदेव ग्रहीतुमिच्छुभिः, पृथिवी केवल्गन्धनप्रभैरेत्यर्थः ।
कंदिष कन्दमूलफलशेखालाभ्यवहारेण-कन्ददिनप्रभरणेन कंदधि = शयित
शरीरं दैतयाभूते । बल्यत्नेन = भूर्बल्यदिना कृतं कौडीनमद्रस्य = पुष्टान्न-
स्य-प्रच्छादनं = विषजनं दैतयाभूते । तपरे मे = तपः । अर्ध- = धर्मम् ।
माधमपदम् = आधमस्थानम् । कुलपति = आचार्य-दत्तमहत्प्रभुपरि-
श्रुतः । जहरी-गङ्गा । उपस्पृष्टुम् = आचमनं कर्तुम् । श्येनमुखात् = पत्रेमुखात् ।
/ अत्र ये तपः मे । तपःपत्र = अचमनम् । उपा = नाभम् । दुहिते = पुत्री,

स्त्रियः पूर्वं सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववह्निभिः ।
 भुञ्जते मानुषाः पश्चात्तस्मादोषो न विद्यते ॥ १९९ ॥
 सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्वाः शिक्षितां गिरम् ।
 पायकः सर्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कल्मषाः स्त्रियः ॥ २०० ॥
 असम्प्राप्त राजा गौरी, प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
 अव्यञ्जना भवेत्कन्या, कुचहीना च नमिका ॥ २०१ ॥
 व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुङ्क्ते हि कन्यकाम् ।
 पयोधराभ्यां गन्धर्वा रजस्यग्निः प्रतिष्ठितः ॥ २०२ ॥
 तस्माद्विवाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।
 विवाहश्चाऽष्टवर्षीयाः कन्यायास्तु प्रशस्यते ॥ २०३ ॥
 व्यञ्जनं हन्ति ये पूर्वं, परं चैव पयोधरौ ।
 रतिरिष्टास्तथा लोकान्हन्याच्च पितरं रजः ॥ २०४ ॥
 ऋतुमत्यां तु तिष्ठन्त्यां स्वेच्छादानं विधीयते ।
 तस्माद्बुद्धाहयेन्नृणां मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ २०५ ॥
 पितृवैश्वमनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

सञ्ज्ञे=जाता । अतिव्रत=उल्लङ्घनम् । असौ = याज्ञवल्क्यः । साधु = शोभनम् ।
 (ठीक कहा) । स्त्रिय = कन्या । सुरैः=सोमगन्धर्ववह्निभिर्देवैः । भुञ्जते=सेवते ।
 दोषः = छीपु पापम् ॥ १९९ ॥ तासां=स्त्रीभ्यः । शौचं = शुद्धि । शिक्षिता =
 मनोहरा, निपुणाश्च । सर्वमेध्यत्वं=सर्वाङ्गेषु पवित्रताम् । कल्मष=पापम् ॥ २०० ॥
 व्यञ्जनैः = स्तनवेशादिभिरुपलक्षिताम् । 'व्यञ्जनं व्याञ्जनश्च भुतेमनावयवेष्वापी'-
 ति मेदिनी । सोम=चन्द्रदेव । रजसि=पुष्पे । ऋतुमती=स्त्रीधर्मिणी । व्यञ्जनं=
 लोभ । पूर्वं = कृतं पुण्यं । पितुरिति शेष । परं=करिष्यमाणं सुकृतम्, परलोकं
 वा । पयोधरौ—अविवाहितायाः पितृशृङ्गे वर्तमानायाः कन्याया उत्पद्यमानौ
 स्तनौ । रतिः=मैथुनेच्छा, पुरुषाभिलाषश्च । परपुरुषसम्पर्कं वा । इष्टान्=स्वर्गा-
 दिवान् । रजः = धार्तृत्वं । हन्यात्=अधः पातयेत् ॥ २०४ ॥

ऋतुमत्यां—'कन्याया'मिति शेषः । स्वेच्छादानं=यस्मै कस्मै चन
 वराय यथालाभं दानम् । नम्रा=अनागतार्त्तवा, कुचहीना वा । स्वायम्भुव =
 स्वयम्भुपुत्रः ॥ २०५ ॥

अविवाहा तु सा कन्या जघन्या वृषलीमता ॥ २०६^० ॥

श्रेष्ठेभ्यः सदृशेभ्यश्च जघन्येभ्यो रजस्थला ।

पित्रा देया विनिश्चित्य यतो दोषो न विद्यते ॥ २०७ ॥

अतोऽहमेनां सदृशाय प्रयच्छामि, नान्यस्मै । उक्तञ्च—

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।

तयोर्निवाहः सख्यश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ २०८ ॥

तथा च—कुलञ्च शीलञ्च सनाथता च विद्यां च वित्तञ्च वपुर्वयश्च ।
एतान्गुणान्सप्रयिचिन्त्य देया कन्या वुधे, ज्ञेयमचिन्तनीयम् २०९

तद्यद्यस्या रोचते तदा भगवन्तमादित्यमाह्वय तस्मै प्रय-
च्छामि । सा प्राह—‘इह को दोषः ? क्रियतामेतत् ।’ अथ मुनिना
रथिराहुतः । वेदमन्त्रामन्त्रणप्रभाषासत्तृणादेवाभ्युपगम्यादित्यः
प्रोवाच—‘भगवन् ! किमहमाह्वतः ?’ सोऽब्रवीत्—‘एषा मदीया
कन्यका तिष्ठति—यद्येषा त्वां वृणोति तर्ह्यहदहश्च’—इति ।
पचमुपतया स्वदुहितरमुवाच—‘पुत्रि ! किन्तव रोचते एष भग-
वाँस्त्रैलोक्यदीपको भानुः ?’ । पुत्रिकाऽब्रवीत्—‘तात ! अतिदह-
नात्मकोऽयं, नाहमेनमभिलषामि ।—तदस्मादभ्य प्रकृष्टतरः कश्चि-
दाह्वयताम् ।’ अथ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मुनिर्मास्करमुवाच—
‘भगवन् ! त्यक्तोऽप्यधिकोऽस्ति कश्चित् ? ।

पितृपेशमिति = पितृगृहे । अगच्छता = अविवाहिता । अविवाहा = विवाहा
उपयोग्या । जघन्या = निम्बिता । ‘वृषली नि राज्ञा ॥ २०६ ॥’ अष्टममानाऽ-
धमेभ्यो मयाताभ्यन्तुमनी कन्या देया, नात्र विचार कार्य ॥ २०७ ॥ एना =
कन्याम् । पुष्टविपुष्टयो = हृन्बलाधिकमलयो ॥ २०८ ॥ क्षाल = विनयादिषम् ।
सनाथता = स्थिर आश्रय । वपुः = शरीर । वय = अवरुधा । दोषम् = दोषऽ-
धिकं भवि शुभाशुभम् । अविन्तर्भाषमिति । दैवयत्तयात्तस्येने भव ॥ २०९ ॥
भरवा = कन्यायाः । रोचते = प्रणिमन्ति । वेदमन्त्रैर्देवान्प्रणम् = लक्ष्मणम् ।
तत्प्रभ वान् = तत्प्रभार्थम् । किं = किमर्थम् ? । दृष्टान् = स्वीकरोति । उदहस्य =
निवर्तं वृद्ध । भगवान् = महाशयनशक्तिनिधि । त्रैलोक्यस्य दीपकः =
प्रकाशक । अतिदहनात्मक = अत्यन्तं दहन्-उत्तर । अह्वयता = हेतु ।

‘भास्करः प्राह-‘मस्ति मत्तोऽप्यधिको मेघो येनाच्छादितोऽ-
हमदृश्यो भवामि ।’ अथ मुनिना मेघमप्याह्वय कन्याभिहिता-
‘पुत्रिके ! किमस्मै त्वां प्रयच्छामि ? ।’ सा प्राह-‘कृष्णवर्णोऽयं
जडात्मा च । तदस्मादन्यस्य प्रधानस्य कस्यचिन्मां प्रयच्छ ।’

अथ मुनिना मेघोऽपि पृष्टः-‘भो मेघ ! त्वत्तोऽप्यधिकोऽस्ति
कश्चित् ? । मेघेनोक्तं,-‘मत्तोऽपि अधिकोऽस्ति वायुः । [यतो] वायु-
नाऽऽहतोऽहं सहस्रधा यामि ।’ तच्छ्रुत्वा मुनिना वायुराहृतः-
‘आह च-‘पुत्रिके ! किमेव वायुस्ते विधादायोत्तम प्रतिभाति ?’ ।
साऽब्रवीत्-‘तात ! अतिचपलोऽयं, तदस्मादप्यधिकः कश्चि-
दानीयताम् ।’

मुनिराह-‘वायो ! त्वत्तोऽप्यधिकोऽस्ति कश्चित् ?’ । पद्मने-
नोक्तम्-‘मत्तोऽप्यधिकोऽस्ति पर्वतः, तेन संस्तभ्य घलघानप्यहं
ध्रिये ।’

अथ मुनिः पर्वतमाह्वय कन्यामुवाच-‘पुत्रिके ! किं त्वामस्मै
प्रयच्छामि ?’ । सा प्राह-‘तात ! कठिनात्मकोऽयं स्तब्धश्च, तद-
न्यस्मै देहि माम् ।’ मुनिना पर्वतः पृष्टः-‘भोः पर्वतराज ! त्वत्तो-
ऽप्यधिकोऽस्ति कश्चित् ?’ । गिरिणोकम्-‘मत्तोऽप्यधिकाः सन्ति
मूषिका ये मच्छरीरं यलाद्विदारयन्ति ।’ ततो मुनिर्मूषिकमाह्वय
तस्या अवर्शयत्-‘आह च-‘पुत्रिके ! त्वामस्मै प्रयच्छामि ?’ किमेव
प्रतिभाति ते मूषिकराजः ?’ । साऽपि तं दृष्ट्वा ‘स्वजातीय एव’
इति-मन्यमाना पुलकोद्भुपितशरीरा उवाच-‘तात ! मां मूषिकां
कृत्वाऽस्मै प्रयच्छ-येन स्वजातिविहितं गृहिणीधर्ममनुतिष्ठामि ।’

अदृश्य = निलीनः । अस्मै = मेघाय । ‘प्रयच्छामि’—प्रिमिति प्रभः ।

जडात्मा=जलबहुल, मूर्खश्च । डलयोरैक्यात्-जडात्मा=जलात्मा । प्रधान
स्य=प्रेष्टस्य । सहस्रधा यामि-विच्छिन्नो भवामि । प्रतिभाति=रोचते । मस्तभ्य=
गृहीत्वा, (जवरदस्ती पकड कर) । ध्रिये=अवगृह्ये । (रोक लिया जाता हूँ) ।
कठिनात्मक = शिलाशकलकर्कश । स्तब्ध = अविनीत । विदारयन्ति = खण्ड-
यन्ति । प्रतिभाति=रोचते । पुलकोद्भुपितशरीरा=रोमाक्षितदेहा । प्रयच्छ=देहि ।

ततः सोऽपि स्वतपोवलेन तां मूपिकां कृत्वा तस्मै प्रदितात् ।
अतोऽहं प्रवीमि—‘सूर्यं भर्तारमुत्सृज्य’ इति । ॥

अथ रक्ताक्षवचनमनादृत्य तैः स्वयशविनाशाय स स्वदुर्ग-
मुपनीतः । नीयमानश्चान्तर्लानिमवदस्य स्थिरजीवी व्यचिन्तयत्—

‘हन्यता’ मिति येनोक्त स्वामिनो हितवादिना ।

स एवैकोऽत्र सर्वेषा नीतिशास्त्रार्थतत्त्वयित् ॥ २१० ॥

तद्यदि तस्य यचनमकरिष्यन्ते ततो = स्वतपोऽप्यनर्थो
‘अभिप्यदेतेषाम्’ ।

अथ दुर्गद्वार प्राप्याऽरिमर्दनोऽप्रवीत—‘भो भोः ! हितैपिणो-
ऽस्य स्थिरजीविनो यथासमीहितं स्यान् प्रयच्छत ।’ तद्य धृत्या
स्थिरजीवी व्यचिन्तयत्—मया तावदेतेषां यद्योपायश्चिन्तनीयः,
स मया मध्यस्थेन न साध्यते, यतो मदीयमिद्विज्ञादिकं विचार-
यन्तस्तेऽपि साधयाना अभिप्यन्ति । तद्दुर्गद्वारमधिधितोऽभिप्रेत
साधयामि ।’—इति निश्चित्य उत्कृष्टपतिमाह—देव ! युक्तमिदं यत्स्या-
मिना प्रोक्तं, परमहमपि नीतिज्ञस्तेऽहितश्च, यद्यप्यनुरक्तः शुचि-
स्तथापि दुर्गमध्य भावासो नाहं । तदहमग्रेय दुर्गद्वारस्थ प्रस्यहं
मयत्पादपद्मरज पवित्रीकृततनु सेवां करिष्यामि । ‘तथा’ इति
प्रतिपक्षे प्रतिदिनमुत्कृष्टपतिसेवकास्ते प्रकाममाहारं दृत्वोत्कृष्ट-
राजादेशात्प्रदृष्टमासाहार स्थिरजीविने प्रयच्छन्ति । अथ कति

स्वजातिनिहितं=मूपकपुरुषं । गृहिणीधर्म=पत्नीधर्मम् । अन्तर्लानि=सुगुप्तं (मन
हो मन’ । हन्यतामिति=स्थिरजीव्यस्य हन्यतामिति । येन=रक्षाशेन मन्त्रिणः ।
अत्र=रात्रमन्त्रिण ॥ २१० ॥

तस्य=रक्षाशस्य । एते=उत्कृष्ट । अनर्थं=विपत्तिरूप । हितैपिणः=अस्म-
न्प्रियचिन्तकस्य । यथासमीहितं=यथाभिप्रेतम् । मध्यस्थेन=उत्कृष्टमध्य-
स्थेन । अभिप्रेतम्=अभिप्रेतम् । अहितं=रात्रमन्त्रिणः । अनुरक्तः=प्रिय । शुचि-
=क्षेत्रज्ञः, परमहन् । भावासः=निवास । अहं=योः । भवतो ये पदपद्मे
तदेयं दम=रेणुः, तेन पवित्रीकृतस्तुर्देहा यस्य सो तथाभूतः । प्रतिपक्षे
=संघट्टते । उत्कृष्टपतिसेवकाः=उत्कृष्टरात्रमन्त्रिणः । प्रकामं=यथेष्टम् । प्रदृष्टं=

पयैरैवाहोभिर्मयूर इव स धलवान्संवृत्तः ।

अथ रक्ताक्षः स्थिरजीविनं पोष्यमाणं दृष्ट्वा सविस्मयो मन्त्रिजनं राजानञ्च प्रत्याह-‘अहो ! मूर्खोऽयं मन्त्रिजनो भयांश्चेत्येवमहमवगच्छामि । उक्तञ्च-

पर्वन्तावदहं मूर्खो, द्वितीयः पाशबन्धकः ।

ततो राजा च मन्त्री च, सर्वं वै मूर्खमण्डलम् ॥ २११ ॥

ते प्राहुः-कथमेतत् ? । रक्ताक्षः कथयति-

१३. स्वर्णपुरीपपक्षि-राज-मन्त्रिकथा

अस्ति कस्मिंश्चित्पर्वतैकदेशे महान्पक्षः । तत्र च सिन्धुक नामा कोऽपि पक्षी प्रतिवसति स्म । तस्य पुरोषे सुवर्णमुत्पद्यते । अथ कदाचित्तमुद्दिश्य व्याधः कोऽपि समाययौ । स च पक्षी तद्वप्रत एव पुरीपमुत्ससर्ज । अथ पातसमकालमेव तत्सुवर्णीभूतं दृष्ट्वा व्याधो विस्मयमगमत्-‘अहो ! मम शिशुकालादारभ्य शङ्क-नियन्धव्यसन्निनोऽशीतिवर्षाणि समभूवन्-न च कदाचिदपि पक्षि-पुरीपे सुवर्णं दृष्टम् ।-इति विचिन्त्य तत्र वृक्षे पाशं ययन्ध ।

अथासावपि पक्षी मूर्खस्तत्रैव विध्यस्तचित्तो यथापूर्वमुप-विष्टः तत्कालमेव पाशेन बद्धः । व्याधस्तु तं पाशादुन्मुच्य पञ्जरके संस्थाप्य निजाऽऽघातं नीतवान् । अथ चिन्तयामास-‘किम-नेन साऽपायेन पक्षिणाहं करिष्यामि ?-यदि कदाचित्कोऽप्यमुमी-दृशं ज्ञात्वा राज्ञे निवेदयिष्यति,-तन्नूनं प्राणसंशयो मे भवेदतः स्वयमेव पक्षिणं राज्ञे निवेदयामि ।’ इति विचार्य तथैवाऽ-नुष्ठितवान् ।

प्रभूर्त । संवृत्त = जातः । पोष्यमाण = भासदानादिना रक्ष्यमाणम् । भवान् = राजा । अवगच्छामि = निश्चिनोमि, जानामि । पाशबन्धक = लुब्धकः ॥ २११ ॥ पुरीपे = विष्टायाम् । तमुद्दिश्य = तद्वन्धनाभिप्रायेण । तद्वप्रत = व्याधप्रत । शङ्कनियन्ध एव व्यसनं तदस्त्यस्य तथा भूतस्य । असौ = सिन्धुकः । तत्रैव = तस्मिन्नेव वृक्षे । सापायेन = निपत्तिबहुलेन । ईदृशं = सुवर्णपुरीपम् । तथैवानुष्ठितवन् = राज्ञे निवेदित-

अथ राजाऽपि तं पक्षिणं दृष्ट्वा विस्मितनयनवदनरुमलः
 परां तुष्टिमुपागतः । प्राह चैवं—‘हृदो रक्षापुरुषाः । एनं पक्षिणं
 यत्नेन रक्षत, अशनपानादिकं चास्य यथेच्छं प्रयच्छत ।’ अथ
 मन्त्रिणाऽभिहितम् ‘किमनेनाऽश्रद्धेयव्याधवचनप्रत्ययमात्रपरि-
 गृहीतेन अण्डजेन ? किं कदाचित्पक्षिपुरीषे सुवर्णं सम्भवति ? ।
 तन्मुच्यतां पञ्जरबन्धनादयं पक्षी । इति मन्त्रिवचनाद्राष्ट्रा मोचि-
 तोऽसौ पक्ष्युग्रतद्धारतोरणे समुपविश्य सुवर्णमयीं विष्ठां वि-
 धाय—‘पूर्वं तावदहं मूर्खः’—इति श्लोकं पठित्वा यथासुखमा-
 फाशमार्गेण प्रायात् । अतोऽहं प्रवीमि—‘पूर्वतावदहं मूर्खः’ इति ॥

अथ ते पुनरपि प्रतिफूलदैवतया हितमपि रक्षाक्षयचनम-
 नाहत्य भूयस्त प्रभृतमांसादिविविधाद्वारेण पोषयामासुः ।

अथ रक्षाक्षः स्ववर्गमाहूय रहं प्रोवाच—अहो ! एतावदैवा-
 ऽस्मद्रूपतेः कुशलं दुर्गञ्च । तदुपदिष्टं मया यत्कुलमागतः
 सचिवोऽभिधत्ते । तद्वयमन्यत्पुनतदुर्गं सम्प्रति समाश्रयामः ।

उक्तञ्च यतः—

अनागतं यं कुरुते न शोभते न शोच्यते यो न करोत्यनागतम् ।
 वनेऽग्नौ संस्थाय समागता जरा त्रिलस्य बाणी न कदापि मे क्षुता । २१२ ।

॥ २११ ॥ विकसितं भयनवदनमथ कमलं यस्यासीत् तथाभूतं = प्रमत्तमुखः । तुष्टिः =
 प्रमत्तनामः । हृदो = अहो । । रक्षापुरुषा = रक्षसाः (निपादीनाम्) । । अश्रद्धेयः =
 विश्वासघातकः, यद्व्याधाय = क्षाणिकस्य, वचनं, तत्र यं प्रत्ययो-विधानं, अन्मा-
 त्रेण यं परिगृहीतं = स्थापितं, अण्डजं पक्षी । उग्रतद्धारतोरणे = उग्रत-पुट-
 द्वारवर्दिभूतद्वारप्रदेशे । यथासुखं = यथेच्छम् ।

ते = उल्लङ्घः । प्रतिफूलदैवतया = दुरदृष्टवशीभूतवया । नै = स्थिरनीचिनम् ।
 रहं = एकाग्रते । एतावत् = एतन्मात्रमन्यते । राक्षः दुर्गस्य यं नामे कुशलं भाव-
 यतीत्यर्थः । मया तदुपदिष्टं यद्विनिर्दिष्टं कुर्वीतेन मन्त्रिणा इदं वचनम् । ‘पश्यन्तु राज-
 एनमन्यते’ इति दोषः सम्प्रति = इदानीम् । अनागतं = भविष्यतीति । अनागतं नैव =

ते प्रोचुः—‘कथमेतत् ? । रक्ताक्षः कथयति—

१४ सिंह-जम्बुक-गुहाकथा

कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे खरनखरो नाम सिंहः प्रतिवसति स्म ।
स कदाचिदितश्चेतश्च परिभ्रमन्ध्रुत्क्षामकण्ठो न किञ्चिदपि सत्त्व-
मासंसाद । ततश्चास्तमनसमये महतीं गिरिगुहामासाद्य प्रवि-
ष्टश्चिन्तयामास—‘नूनमेतस्यां गुहायां रात्रौ केनापि सत्त्वेनाग-
न्तव्यं—तन्निभृतो भूत्वा तिष्ठामि ।’ एतस्मिन्नन्तरे तत्स्वामी दधि-
पुच्छो नाम शृगालः समायातः । स च यावत्पश्यति,—ताव-
त्सिंहपदपङ्क्तिर्गुहायां प्रविष्टा, न च निष्क्रमणं गता ।

ततश्चाऽचिन्तयत्—‘अहो ! विनष्टोऽस्मि ।—नूनमस्यामन्त-
र्गतेन सिंहेन भाव्यम् । तर्किकं करोमि ? कथं ज्ञास्यामि ?’ । एवं
विचिन्त्य द्वारस्थः फूत्कर्तुमारब्धः—‘अहो विल!—इत्युक्त्वा तूष्णीं
भूय भूयोऽपि तथैव प्रत्यभाषत—‘भोः ! किं न स्मरसि ! यन्मया
त्वया सह समयः कृतोऽस्ति—यन्मया बाह्यात्समागतेन त्वं घक्तव्यः,
त्वया बाह्यमाकारणीयः’—इति । तद्यद्दि मां नाह्वयसि ततोऽहं
द्वितीयं विलं यास्यामि ।’ अथ तच्छ्रुत्वा सिंहश्चिन्तितवान्—‘नून-
मेवा गुहाऽस्य समागतस्य सदा समाह्वानं करोति, परमद्य
—मद्भयात् किञ्चिद्भूते । अथवा साध्विदमुच्यते—

भयसन्त्रस्तमनसा हस्तपादादिकाः क्रियाः ।

प्रवर्तन्ते न वाणी च वेपथुश्चाधिको भवेत् ॥ २१३ ॥

कार्यं पूर्वमेव विचार्य यः करोति स शोभते, यथा—शृगालः । यश्चाऽविचार्य कार्यं करोति
स शोच्यते, यथा—सिंह । यद्वा—अनागतम्—अप्रवेशम् । ध्रुत्क्षामकण्ठः=ध्रुमुश-
कुलितः । सत्त्वं=जन्तुम् । आसंसाद=प्राप । नूनम्=अवश्यम् । तत्स्वामी=
गुहानिवासी । सिंहपदपङ्क्तिः=सिंहपदचिह्नपङ्क्तिः । अस्यां=गुहायाम् ।
फूत्कर्तुं=संकोलाहलं गदितुम् । (चिल्लने लगा) । समयः=सङ्घटे ।

न वाणी । न च वाणी सम्प्रवर्तते । वेपथुः=कम्पः ॥ २१३ ॥

तदहमस्याह्वानं करोमि येन तदनुसारेण प्रविष्टोऽयं मे 'भो-
ज्यतां यास्यति ।' एवं सम्प्रधार्य सिंहरतस्याऽऽह्वानमकरोत् ।

अथ सिंहशब्देन सा गुहा प्रतिरवसम्पूर्णाऽन्यानपि दूर-
स्थानरूप्यजीवांस्तत्सयामास ।

शृगालोऽपि पलायमान इमं श्लोकमपठत्—

'अनागतं यः कुरुते स शोभते स शोच्यते यो न करोत्यनागतम् ।
वनेऽत्र संस्थस्य समागता जरा विलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता' ॥२१४॥

तदेवं मत्वा युष्माभिर्मया सह गन्तव्यम्—इति । पचमभि-
धाय आत्मानुयायिपरिचारानुगतो दूरदेशान्तरं रक्ताक्षो जगाम ।

अथ रक्ताक्षे गते स्थिरजीव्यतिष्ठप्रमना व्यचिन्तयत्—'अहो !
कल्याणमस्माकमुपस्थितं यद्रक्ताक्षो गतः, यतः स दीर्घदर्शी,—
पते च मूढमनसः, ततो मम (पते) सुखघात्याः सज्जाताः ।
उक्तञ्च यतः—

न दीर्घदर्शिनो यस्य मन्त्रिणः स्युर्महीपतेः ।

क्रमायाता ध्रुवं तस्य न चिरात्स्थात्परिक्षयः ॥ २१५ ॥

अथवा साभिप्रदमुच्यते—

मन्त्रिरूपा हि रिपयः सम्भाव्यन्ते विचक्षणैः ।

ये संतं नयमुत्सृज्य सेयन्ते प्रतिलोमतः' ॥ २१६ ॥

पथं विचिन्त्य स्वकुलाये एकैकां घनकाष्ठिनां गुहादीपनार्थं

तदनुसारेण=आह्वानानुसारेण । प्रतिरवमम्पूर्णा=प्रतिष्वनपरिपूरिता ।
आत्मनो ये अनुयायिनस्तैस्तत्परिवारैश्च अनुगत=उद्दिष्ट । मुखमात्मा=मुखान
व्याप ।

दीर्घदर्शिनः=दूरदर्शिनः । क्रमायाता=वैद्यपरम्परागताः । न चिरान्=
शीघ्रमेव । परिक्षयः=नाशः ॥ २१५ ॥ संतं=सन्तः, अभिदयः । नयं=मन्त्रं,
नीतिम् । प्रतिलोमतः=वैपरित्येन ॥ २१६ ॥ स्वकुलाये=स्वनीडे । घनकाष्ठिनां=

१ 'मुपगतं यः कुरुते स शोभते, न शोभते यो न करोति स ह्यत्राभिप्रि गीहा
पठति । 'स शोच्यते' इति वा पठितुं शक्यम् । २. चिरदीर्घादि पाठाः । ३ 'ये हि न
वापमुत्सृज्य विपरीतोपमेविन.' इति, 'वेरिजीवर्दिन' इति च पाठः ।

दिने दिने प्रक्षिपति । न च ते मूर्खा उलूका विजानन्ति,—यदेप
स्यकुलायमस्मद्दोहाय वृद्धिं नयति । अथवा साध्विदमुच्यते—

अमित्रं कुरुते मित्रं, मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।

शुभं वेत्त्यशुभं, पापं भद्रं, दैवहतो नरः ॥ २१७ ॥

अथ कुलायव्याजेन दुर्गद्वारे कृते काष्ठनिचये, सज्जाते सूर्यो-
दयेऽन्धतां प्राप्तेपूतृकेषु सत्सु स्थिरजीवी शीघ्रं गत्वा मेघघर्ण-
माह—‘स्वामिन् ! दाहसाध्या कृता रिपुगुहा, तत्सपरिवारः समे-
त्यैकेकां चनकाष्टिकां ज्वलन्तीं गृहीत्वा गुहाद्वारेऽस्मत्कुलाय
प्रक्षिप, येन सर्वे शत्रवः कुम्भीपाकनरकप्रायेण दुःखेन म्रियन्ते ।
तच्छ्रुत्वा प्रहृष्टो मेघघर्ण आह—‘तात ! कथयाऽऽत्मवृत्तान्तम् ?
चिरादद्य दृष्टोऽसि ।’ स आह—‘वत्स ! नायं कथनस्य कालः,
यतः—कदाचित्तस्य रिपोः काश्चित्प्रणिधिर्ममेहागमनं निवेदयि-
ष्यति, तज्ज्ञानादन्धोऽन्यत्रापसरणं करिष्यति । तत्स्वर्यतां !
स्वर्यताम् ! उक्तञ्च—

शीघ्रकृत्येषु कार्येषु बिलम्बयति यो नरः ।

तत्कृत्यं देवतास्तस्य कोपाद्विघ्नन्त्यसंशयम् ॥ २१८ ॥

तथा च—

यस्य यस्य हि कार्यस्य फलितस्य विशेषतः ।

क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तत्रसम ॥ २१९ ॥

घनकाष्ठं (‘घनकाष्ठ’ ‘लकडी’) । एष = काष्ठः । अमित्रं = शत्रुः, शुभम् = अशुभ-
मिति मित्रमिति वेत्ति । पापं = दुष्टं, भद्रं = शोभनमिति वेत्ति । दैवहतः = दुर्भाग्य-
पीडितः ॥ २१७ ॥ कुलायव्याजेन = स्वनीडच्छलेन । काष्ठनिचये = काष्ठराशौ ।
समेत्य = मिलित्वा । कुम्भीपाकनरकयन्त्रणासमेन । ‘तात’ = हे पितृव्य ! । अन्धः =
अन्धीभूतोऽपि । शीघ्रकृत्येषु = शीघ्रं करणीयेषु ॥ २१८ ॥ फलितस्य = फलावस्था-
मागतस्य । क्षिप्रं = त्वरितम् । रसम् = सारम् । अत्र यस्य तस्येति पाठा-
न्तरम् ॥ २१९ ॥

तद्ब्रुह्यामायातस्य ते हतशत्रो. सर्वं सयिस्तरं निर्व्याकुल-
तया कथयिष्यामि ।' अथासौ तद्वचनमाकर्ण्य सपरिजन एकैकां
ज्वलन्तीं वनकाष्ठिकां चञ्चव्रेण गृहीत्वा तद्ब्रुह्याद्वारं प्राप्य स्थिर-
जीविकुलाये प्राक्षिपत् । ततः सर्वे ते दिवान्धा रक्ताक्षवाक्यानि
स्मरन्तो द्वारस्याऽऽवृतत्वादनिसरन्तो गुह्यमध्ये कुम्भी
पाकन्यायमापन्ना, स्मृताश्च । पवं शत्रून्निःशेषतां नीत्वा भूयोऽपि
मेघवर्णस्तदेव न्यग्रोधपादपदुर्गं जगाम । ततः सिंहासनस्थो
भूत्वा सभामध्ये प्रमुदितमना स्थिरजीविनमपृच्छन्—'तात !
कथं त्वया शत्रुमध्ये गतेनैतावत्पर्यन्तं कालो नीतः ? तदत्र
कौतुकमस्माकं वर्तते, तत्कथयताम् । यतः—

वरमग्नौ प्रदीप्ते तु प्रपात. पुण्यकर्मणाम् (१) ।

न चाऽरिजनसंसर्गो मुहूर्तमपि सेवितः ॥ २२० ॥

तदाकर्ण्य स्थिरजीव्याह—'भट्ट ! आगामिफलवाञ्छया
कष्टमपि सेवको न जानाति । उक्तञ्च यतः—

उपनतभयैर्यो यो मार्गो हितार्थकरो भवे—

तस स निपुण्या बुद्ध्या सेव्यो महान्कृपणोऽपि वा ।

करिकरनिभौ ज्याघाताङ्गौ महाऽस्त्रविशारदौ

रञ्चितयल्लये स्त्रीवद्वद्धौ करौ हि किरीटिना ॥ २२१ ॥

हतशत्रो = नाशितरिपो । निर्व्याकुलतया = निश्चिन्तो भूत्वा । रक्ताक्षवाक्यानि =
स्वमन्त्रिवाक्यानि । आवृतत्वात् = पिहितत्वात् । कुम्भीपाकन्यायं = पुत्रुपाकन्यायम् ।

आपन्ना = प्राप्ता । नि-शेषतां = निर्मूलनाम् । कौतुकम् = आश्चर्यम् । प्रपात =
पतनम् । पुण्यकर्मणाम् = महत्कर्मणाम् । (१) । न च = नेव वरम्, न मनागपि
श्रेष्ठम् ॥ २२० ॥

आगामिनः—फलस्य वाञ्छया = इच्छया । सेवकः = भूत्य । उपनतः = प्राप्त
भयं गान्-से-उपनतभया, तै-विपणिनालपनिनै । हितार्थकरः = स्वहितार्थसुधक ।
निपुण्या = विवेकशालिन्या । ज्याघातः = धेनु । कृपणः = निवृष्ट । करिकरनिभौ =

१. 'वदपरिग्री स्त्रीवद्वद्धौ न किरीटिना'-इति पाठान्तरं, तत्र-न इत्यर्थेति
॥ २०१ ॥ अत्रसेवकः ।

शक्तेनापि सदा जनेन विदुषा कालान्तरापेक्षिणा
 वस्तन्य खलु यत्रचाक्यविपमे क्षुद्रेऽपि पापे जने ।
 दर्वीत्यप्रकरेण धूममलिनेनाऽऽयासयुक्तेन च
 भीमेनाऽतिउलेन मत्स्यभवने किं नोपितं सूदवत् ? ॥२२२॥
 यद्वा तद्वा विपमपतित साधु वा गर्हित वा
 कालापेक्षी पिहितनयनो बुद्धिमान्कर्म कुर्यात् ।
 किं गाण्डीवरस्फुरदुरगुणास्फालकधूरपाणि-
 नांसीह्रीलानटनविलसन्मेखली सव्यसाची ॥२२३॥
 सिद्धिं प्रार्थयता जनेन विदुषा तेजो निगृह्य स्वकं
 सत्त्वोत्साहयताऽपि दैवविधिषु स्थैर्यं प्रकाशं प्रमात् ।
 देवेन्द्रद्रविणेश्वराऽन्तकसमैरप्यन्वितो भ्रातृभि
 किं छिष्ट सुचिर त्रिवण्डमवहच्छ्रीमान्न धर्मात्मज ? ॥२२४॥

हस्तिशृण्डादण्डसदृशी । ज्याघाताङ्गौ—शिञ्जिनीसमाघातकिणाङ्कितौ । महाब्र
 विशारदौ=दिन्याल्लनिपुणौ । विरीटिना=अर्जुनेन ॥ २२१ ॥

शक्तेन=समर्थेन । विदुषा=पण्डितेन । 'नरेन्द्रविदुषे'ति पाठ इति ।
 कालान्तरापेक्षिणा=समयमपेक्षमाणेन । वक्रवाक्यविपमे=कूर्वकवाक्यकठिने ।
 लिखिते 'वाक्यवज्रे'ति पाठ इति । क्षुद्रे=नीचे । पापे=खले । दर्वीत्यप्रकरणे=
 खजाकालप्रहस्तेन । (दर्वी='परदुल' 'धमची') । आयासयुक्तेन=परिश्रम
 खिन्नेन । मत्स्यभवने=मत्स्यराजस्य विराटस्य भवने । सूद=पाचक ॥२२२॥

यद्वा तद्वा=यत्किमिदपि । विपमपतित=विपत्तिमग्नं सन् । कालापेक्षी=
 शुभसमय प्रतीक्षमाण । पिहितनयन=विचार त्यक्त्वाऽक्षिणौ निमीत्य । (आँख
 बन्द करके किसी तरह से) । 'हृदयनिहित'मिति मुद्रित पाठ ।

गाण्डीवेति । गाण्डीवस्य य स्फुरन् उरु=महान्, गुण=मौर्वी, तस्यास्फा
 लनेन=आकर्षणेन धर्षणेन च कूर=कठिन, पाणिर्यस्यासौ तयाभूत् । लीलया
 यल्लटन=नृत्य, तेन विलसन्ती मेखला=काशी यस्यासौ तयाभूत् । सव्यसाची=
 अर्जुन । विराटनगरेऽर्जुनो बृहज्जटास्थेन नृत्य चकारेति महाभारते ॥२२३॥
 तेज=वीर्यं । निगृह्य=पिपाय । सत्त्व=धैर्यं । दैवविधिषु=दैवादापनेषु कर्मषु ।

रूपाभिजनसम्पन्नौ कुन्तीपुत्रौ वनान्वितौ ।

गोकर्मरक्षोऽध्यापारे विराटप्रेष्यतां गतौ ॥२२५॥

रूपेणाऽप्रतिमेन यौवनगुणैः श्रेष्ठे कुले जन्मना

कान्त्या श्रीरिव याऽत्र सापि विदशां कालक्रमादागता ।

सैरन्ध्रीति सगर्वितं युवतिभिः साक्षेपमाज्ञप्तया

द्रौपद्या ननु मत्स्यराजभयने घृष्टं न किं चन्दनम् ? ॥२२६॥

मेघवर्ण आह—‘तात ! असिधाराप्रतमिदं मन्ये यदरिणा सह संवासः ।’ सोऽप्रवीत्—‘देव ! पयमेतत्, परं न तादृङ्मूर्ध-
समागमः कापि मया दृष्टः, न च महाप्रहमनेकशास्त्रेणप्रतिमयुग्मि-
रक्ताक्षं विना धीमान् । यत्कारण—तेन मदीयं यथास्थितं चित्तं
शातम् । ये पुनरन्ये मन्त्रिणस्ते महामूर्खा मन्त्रिमात्रव्यपदेशोप-
जीविनोऽतत्त्वकुशलाः, यैरिदमपि न शातम्, यत्—

अरितोऽभ्यागतो भृत्यो दुष्टस्तत्सङ्गतत्परः ।

अपसर्पसधर्मत्वाग्नित्योद्वेगी च दूषितः ॥ २२७ ॥

ऐवेन्द्र = इन्द्रः । द्रुविणेधर = पुषेरः । अन्तव = यमः । त्रिदण्ड = छत्रम् । धर्मा मज =
दुषिष्ठिरः ॥ २२४ ॥ कुन्तीपुत्री = नकुलसहदेवौ । ‘माद्रीपुत्रा’ इति गौडाः
पठन्ति ॥ २२५ ॥ अप्रतिमेन = अनुपमेन । यौवनगुणैः = सौन्दर्यलक्षण्यदिभिः ।
श्रीरिव = साशास्त्रमौरिव । विदशां = दुर्दशाम् । सैरन्ध्रीति = ‘हे सैरन्ध्र ! चन्दनमा
नयेष्वेवं’ । सगर्वितं = गगर्गं । साक्षेपं = साक्षिभेषध । युवतिभिः = विराटराज-
दुवतिभिः । आशतया = आदिष्टया । घृष्टमेवेति भावः । ‘सैरन्ध्री यान्यपेक्षमस्या
स्तरता सित्यसारीणी’त्वमरः ॥ २२६ ॥ ‘यैरिदमपि न शातं यैरिति अधिम-
श्लेषन्यपि । अरितः = शत्रुपक्षात् । दुष्टः = न सद्भावः, यत्—‘तन्ममज्ञतत्परः =
शत्रुपक्षप्रण एव ॥ भवति, तत् एषागन्त्वत् । पाठान्तरे—‘सर्वदेवगधर्मन्त्र’ =
गोबुजपदवन् नित्यं । भयजनक्यपात्स दूषितः = यज्ज एव । मुद्रितपाठे—
‘अगर्ग’ = गुणवर । तत्सधर्मत्वात् = तत्सुधर्मत्वादि-सधर्मः ॥ २२७ ॥

१. ‘गोश्रितिरितरेषां हृदि पठ्यते । तत्र रचितसंस्कारः = अर्चनम् ।’ (‘दण्ड
पूङ्ग’ ‘विगतनी’) । २. ‘अरितोऽभ्यागतेऽन्विषः शत्रुर्दशमपत्तरः । सर्व’ = सम्पत्तिः ।
‘द्रिष्टेतेतेजःविश्व’ इति ‘अन्तर्दशमपत्ति’ इति च पठ्यते ।

आसने शयने याने पानभोजनवस्तुषु ।
 दृष्ट्वाऽन्तरं प्रमत्तेषु प्रहरन्त्यरयोऽरिषु ॥ २२८ ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्रिवर्गनिलयं बुधः ।
 आत्मानमाहतो रक्षेत्प्रमादाद्धि विनश्यति ॥ २२९ ॥

साधु चेदमुच्यते—

सन्तापयन्ति कमपश्यन्तुजं न रोगा ?
 दुर्मन्त्रिणं कमुपयान्ति न नीतिदोषाः ? ।
 कं श्रीर्न दर्पयति ? कं न निहन्ति मृत्युः ?
 कं स्त्रीकृतो न विषयाः परिपीडयन्ति ? ॥ २३० ॥^१
 लुब्धस्य नश्यति यशः, पिशुनस्य मैत्री,
 नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ।
 विद्या-बलं व्यसनिनः, कृपणस्य सौख्यं
 राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ॥ २३१ ॥

तद्वाञ्छन् ! 'असिधारावतं मयाऽऽचरितमरिसंसर्गा'दिति
 यद्भवतीकं, तन्मया साक्षादेवानुभूतम् । उक्तञ्च—

अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्या तु पृष्ठतः ।
 स्वार्थमभ्युद्धरेत्प्राज्ञः स्वार्थभ्रंशो हि मूर्खता ॥ २३२ ॥
 स्कन्धेनापि यद्देच्छन् कालमासाद्य धुद्धिमान् ।
 बहता कृष्णसर्पेण मण्डूका त्रिनिपातिताः ॥ २३३ ॥

अन्तरं=छिद्रं । प्रमत्तेषु=असावधानेषु ॥ २२८ ॥ त्रिवर्गनिलयं=धर्मार्थ-
 कामसाधनम् । आत्मानं=शरीरम् । आहतः=सावधानः सन् ॥ २२९ ॥ दर्प-
 यति=गर्वशालिनं करोति । स्त्रीकृताः=प्रनदाहृताः । 'स्त्रीकृते' इति लिखित-
 पुस्तकपाठः ॥ २३० ॥

पिशुनस्य=सूचकस्य । नष्टक्रियस्य=आचारशून्यस्य । अलमस्य च । धर्म-
 परस्य=धनपरायणस्य । 'अर्थपरस्य भृत्या' इति लिखितपुस्तकपाठः ॥ २३१ ॥
 अभ्युद्धरेत्=साधयेत् । भ्रंशः=नाशः ॥ २३२ ॥ बहता=शत्रून् स्कन्धे आरुन्ध-
 य

मेघवर्ण आह—‘कथमेतत्’ ? । स्थिरजीवी कथयति—

१५. मण्डूकमन्दविपसर्पकथा

अस्ति घरणाद्रिसमीपे पुरुस्मिन्प्रदेशे परिणतवया मन्दविषो नाम कृष्णसर्पः । स एवं चित्ते सञ्चिन्तितवान्—‘कथं नाम मया सुरोपायवृत्त्या वर्तितव्यम्’ ? इति । ततो बहुमण्डूकं हृदमुप गम्याऽधृतिपरीतमिवात्मानं दर्शितवान् । अथ तथा स्थिते तस्मिन्नुदकप्रान्तगतैर्नैकेन मण्डूकेन पृष्टः—‘माम् ! किमद्य यथा पूर्णमाहारार्थं न विहरसि ? ।’ सोऽप्रवीत्—‘मद्र ! कुतो मे मन्दभाग्यस्याहाराभिलाषः ? । यत्कारणम्—अद्य रात्री प्रदोष एव मयाहारार्थं विहरमाणेन दृष्ट एको मण्डूकः, तद्गृहणार्थं मया क्रमः खञ्जितः । सोऽपि मां दृष्ट्वा मृत्युभयेन स्वाध्यायप्रसक्तानां ग्राहणानामन्तर्यक्रान्तो न विभावितो मया कापि गतः । तत्सदृशमोहितचित्तेन मया कस्यचिद्ग्राहणस्य सूत्रोद्भूतदृजलान्तःस्थोऽद्भुतो दृष्टः । ततोऽसीसपदि पञ्चमृपागतः । अथ तस्य पित्रा दुःखितेनाहं शप्तो यथा,—“दुरात्मन् ! त्वया निरपराधो मत्तुतो दृष्टः,—तदनेन क्षेपेण त्वं मण्डूकानां वाहनं भविष्यसि, तत्र सादृश्वजीविकया च वर्तिष्यसे”—इति । ततोऽहं शुष्मारुपाहनार्थमागतोऽस्मि ।’

तेन च सर्वमण्डूकानामिदमावेदितम्, ततस्त्रैः प्रहृष्टमनोभिः

गच्छन्ति ॥ २३३ ॥ घरणाद्रिः—पर्वतविशेषः । [घरणाद्रिः=चुनार १] परिणतवया = श्रद्धा । सुरोपायवृत्त्या=प्रयासरहितया जीविकया । अधृतिपरीतमिति=शोकात्कूलितमिव । ‘धृतिपरीत’मिति तु मुद्रित पाठः । उदकप्रान्तगतैर्नैकेन=उत्तमैर्प्रदेशस्थेन । माम्=भो मानुस ! विहरसि=उद्योगं करोषि । मन्दभाग्यस्य=मन्दप्रारब्धस्य । आहाराभिलाषः=भोजनेच्छा । मन्दकारणम् (इदमेव यद् कारणं हेति-) । प्रदोषे=रात्रौ । क्रमः=प्रवृत्त्यवधि आसनबन्धः । म=मण्डूकः । हृदमुप=प्रसक्तानां=देशाध्ययनगन्धोन्मगनादित्यवस्थितः । अन्तः=मध्ये । विभावितः=विह्वलः । तत्सदृशमोहितचित्तेन=मण्डूकवदन्तचित्तेन । गूला=पुनरपि । तद=शङ्कावन्तं तत् । असी=अस्मिन्पुनः । दुरात्मन्=दुष्टः । तद=मन्दवृत्तम्

सर्वैरेव गत्वा जालपादनाम्नो दुर्दुराजस्य विश्वतम् । अथासावपि
मन्त्रिपरिवृतोऽत्यद्भुतमिदमिति मन्यमानः ससम्भ्रमं हृदादुत्तीर्य
मन्दविपस्य फणिनः फणाप्रदेशमधिरुढः । शेषा अपि यथा-
ज्येष्ठं तत्पृष्ठोपरि समारुरुहुः । किं बहुना-तदुपरि स्थानमप्राप्त-
यन्तस्तस्यानुपदं धावन्ति । मन्दविपोऽपि तेषां तुष्ट्यर्थमनेक-
प्रकारान्गतिविशेषानदर्शयत् । जालपादो लब्धतदङ्गसंस्पर्श-
सुखस्तमाह—

‘न तथा करिणा यानं तुरगेण रथेन वा ।

नरयानेन नाचा वा यथामन्दविपेण मे’ ॥ २३४ ॥

अथान्येद्युर्मन्दविपश्छन्नना मन्दं-मन्दं विसर्पति । तच्च दृष्ट्वा
जालपादोऽब्रवीत्,—‘भद्र ! मन्दविप ! यथापूर्वं किमद्य साधु
नोह्यते’ ? । मन्दविपोऽब्रवीत्—‘देव ! अद्याद्वारयैकल्याण मे योद्धुं
शक्तिरस्ति ।’ अथाऽसावब्रवीत्—‘भद्र ! भक्षय भुद्रमण्डूकान् ।’

तद्भुत्वा प्रहर्षितसर्वगात्रो मन्दविपः ससम्भ्रममब्रवीत्—
‘ममायमेव विप्रशापोऽस्ति, तत्तयाऽनेनानुज्ञायचनेन प्रीतोऽस्मि ।’
ततोऽसौ नैरन्तर्येण मण्डूकान्भक्षयन्कतिपयैरेवाहोभिर्यल-
घान्संवृतः । प्रहृष्टश्चान्तर्लीनमवहस्येदमब्रवीत्—

‘मण्डूका विविधा होते छलपूर्वोपसाधिताः ।

क्रियन्तं कालमक्षीणा भवेयुः खादतो मम’ ॥ २३५ ॥

जालपादोऽपि मन्दविपेण कृतकचचनग्यामोहितचित्तः,

प्रसादेन-अनुपदेण । छन्ना या जिविका=आहारः,—तया । वर्तिष्यसे । इदं=
सर्पशापस्थानकम् । विज्ञप्तं=निवेदितम् । फणिनः=सर्पस्य । यथाज्येष्ठं=ज्येष्ठ-
कनिष्ठक्रमेण । अनुपदं=पृष्ठत । करिणा=हस्तिना । मन्दविपेण-उनेन सर्पेण
॥ २३४ ॥ छन्नः=रूपटेन । विसर्पति=चलति । साधु=योग्यम् । उह्यते=
प्राप्यते । आहारवैकल्यात्=भोजनविरहात् । अन्तर्लीनम्=अन्तर्निगूढम् ।
(मन ही मन) । छलपूर्वोपसाधिता=रूपटेन स्ववशो कृताः । क्रियन्तं=विपु-

किमपि नावबुध्यते । अत्रान्तरेऽन्यो महाकायः कृष्णसर्पस्तमुद्देशं
समाधातः । तं च मण्डूकैर्वाह्यमानं दृष्ट्वा विस्मयमगमत् ।

आह च-‘वयस्य ! यदस्माकमशनं तै (कथं) बाह्यसे ? ।
विबुद्धमेतत् ।’ मन्दविपोऽब्रवीत्—

सर्वमेतद्विजानामि यथा बाह्योऽस्मि ददुरैः ।

किञ्चित्कालं प्रतीक्षेऽहं घृतान्धो ब्राह्मणो यथा ॥२३६॥

सोऽब्रवीत्-‘कथमेतत् ?’ । मन्दविपः कथयति—

१६. घृतान्धब्राह्मणकथो

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने यज्ञदत्तो नाम ब्राह्मणः । नस्य
भार्या पुंश्चल्यभ्यासकमना अजस्रं विटाय सखण्डघृतान्घृतपूरा-
भृत्वा भुतुंश्चौरिकया प्रयच्छति । अथ कदाचिद्भर्ता दृष्ट्वाऽ-
ब्रवीत्-‘भद्रे ! किमेतत्परिपश्यते ? कुत्र घाऽजस्रं नयसीदम् ?
कथय सत्यम्’ । सा चोरवन्नप्रतिभा कृतकवचनैर्भर्तारमब्रवीत्-
‘अस्त्यत्र नातिदूरे भगवत्या देव्या आयतनं, तत्राऽहमुपोपिना
सती बलिं भक्ष्यविशेषांश्चापूर्वाञ्जयामि ।’ अथ तस्य पश्यतो
गृहीत्वा तत्पकलं देव्यायतनाभिमुखो प्रतस्थे । यत्कारण-देव्या
निवेदितेनाऽनेन मदीयो भर्तृघं मंस्यसे, यत्-‘मम ब्राह्मणी भग-
वत्याः कृते भक्ष्यविशेषाभित्यमेघं नयती’ति ।

लम् । अङ्गीणा = असमाप्ताः । खादत = भक्षयत ॥२३५॥ कृतकवचनस्यामो-
हितचित्तः = कपटवाच्यरचनाव्यामोहितमानसः । अवबुध्यते = जानाति । वयस्य =
मत्ते । अशनं = मस्यभूता । बाह्य = बाह्यनर्ता गतोऽस्मि । पुंश्चली = पुलटा ।
अजस्रं = प्रत्यह । विटाय = जाराय । सखण्डघृतान् = घृतशर्करायुतान् । घृतपूरन् =
भक्ष्यभेदान् । (‘घेवर’) । उत्पन्नप्रतिभा = प्रत्युत्पन्नमति । कृतकवचनं = मिथ्या-
वचनम् । आयतनं = मन्दिरम् । उपोपिता = कृतप्रता । बलिम् = दण्डारम् । अंश-
वान् = नानाविधान् । तस्य = भर्तु । यत्कारणं = देवमन्दरं प्रतिगमनस्येदं कारणं

अथ देव्यागतने गत्वा स्नानार्थं नद्यामवतीर्य यावत्स्नान-
क्रियां करोति, तावत्तद्दर्तापि मार्गान्तरेणामृत्य देव्याः पृष्ठतोऽ-
हृदयोऽवतस्थे ।

अथ सा ब्राह्मणी स्नात्वा देव्यायतनमागत्य स्नानानुलेपन-
माल्यधूपयलिक्रियादिकं कृत्वा देवीं प्रणम्य व्यजिज्ञपत्-‘भग-
वति ! केन प्रकारेण मम भर्ताऽन्धो भविष्यति ?’ । तच्छ्रुत्वा
स्वरभेदेन देवीपृष्ठस्थितो ब्राह्मणो जगाद्-‘यदि त्वमजन्तं घृत-
पूरादि भक्ष्यं तस्मै भर्त्रे प्रयच्छसि, ततः शीघ्रमन्धो भविष्यति ।’
सा तु यन्धकी कृतकवचनवञ्चितमानसा तस्मै ब्राह्मणाय तदेव
नित्यं प्रददौ ।

अथाऽन्येद्युर्ब्राह्मणेनाभिहितम्-‘भद्रे ! नाहं सुतरां पश्यामि ।’
तच्छ्रुत्वा चिन्तितमनया-‘देव्याः प्रसादोऽयं प्राप्तः’-इति ।

अथ तस्या हृदयवल्लभो चिटस्तत्सकाशम्-‘अन्धीभूतोऽयं
ब्राह्मणः किं मम करिष्यती’ति निःशङ्कं प्रतिदिनमभ्येति ।

अथाऽन्येद्युस्तं प्रविशन्तमभ्याशगतं दृष्ट्वा केदारैर्गृहीत्वा लगु-
डपार्ष्णिप्रभृतिप्रहारैस्तापदताडयत्,—यावदसौ पश्यत्यमाप ।
तामपि दुष्टपत्नीं छिन्ननासिकां कृत्वा विससर्ज ।

अतोऽहं ब्रवीमि-‘सर्वमेतद्विजानामि-’ इति ॥८॥

अथ मन्दचिपोऽन्तर्लानमवहस्य ‘पुनरपि ‘मण्डूका विविधा
ह्येते—’ इति तदेवाऽब्रवीत् । अथ जालपादस्तच्छ्रुत्वा सुतरां
व्यग्रहृदयः ‘किमनेनाभिहितम्’-इति सम्यग्ज्ञाऽवगम्य तम-

यत् । (कयोऽपि इत्यस्य नि-) । अनुलेपनम्=अङ्गरागादिकं । माल्यं=माला ।
नित्या=निवेदन । व्यजिज्ञपत्=प्रार्थयामास, पप्रच्छेति वा । तन्=स्वभावार्थं ।
स्वरभेदेन=वक्त्रध्वनि परावर्त्य । अजन्तं=नित्यं । घृतपूरो गङ्गभेद । (‘घेनर’
‘जलेवी’) । बन्धकी=कुलटा । (बन्धमात्र) । कृतकवचनवञ्चितमानसा=कृत-
कायवधितचित्ता । तदेव=घृतपूरादि । सुतरां=यथायत्न । अनया=ब्राह्मण्या ।
हृदयवल्लभः=प्रियः । चिटः=पिङ्ग । (वार) । सम्पादनं=निष्कर्षणं ।
पार्ष्णि=पदशान्नाभगः (हृदी) । आक्षरप्रच्छेदनार्थं=मनोमात्रगोपनार्थम् । दुष्ट-

पृच्छत्-‘भद्र ! किं त्वयाऽभिहितमिदं विरुद्धं वचः ? । अथाऽसा-
चाकारप्रच्छादनार्थं ‘न किञ्चित्’—इत्यब्रवीत् । तथैव कृतकव-
चनव्यामोहितचित्तो जालपादस्तस्य दुष्टाभिसन्धिं नावबुध्यते ।
किं बहुना—तथा तेन सर्वेऽपि मक्षिता यथा योजमात्रमपि
नावशिष्टम् । अतोऽहं ब्रवीमि—‘स्कन्धेनापि बहेच्छत्रम्’—इति ॥

अथ राजन् ! यथा मन्दधिपेण बुद्धिवलेन मण्डूका निहताः,
तथा मयापि सर्वेऽपि वैरिण इति । साधु चेदमुच्यते—

वने प्रञ्चलितो बहिर्दहन्मूलानि रक्षति ।

समूलोन्मूलनं कुर्याद्वायुर्यो मृदुशीतलः ॥ २३७ ॥

मेघवर्षा आह-‘तात ! सत्यमेधैतत् ; ये महात्मानो भवन्ति
ते महासत्त्वा आपद्रता अपि प्रारब्धं न विसर्जयन्ति ।

उक्तञ्च यतः—

महत्त्वमेतन्महतां नयाऽलङ्कारधारिणाम् ।

न मुञ्चन्ति यदारब्धं कृच्छ्रेऽपि व्यसनोदये ॥ २३८ ॥

तथा च—

प्रारब्धते न खलु विप्रभयेन नीचे,

प्रारब्ध विप्रविहिता विरमन्ति मध्याः ।

विप्रैः सहस्रगुणितैरपि हन्यमानाः

प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति ॥ २३९ ॥

तत्कृतं निष्कण्टकं मम राज्यं शत्रून्निशेपतां नयता त्वया ।

अथवा युक्तमेतन्नयवेदिनाम् । उक्तञ्च यतः—

भिसन्धिः=दुष्टं मनोभावम् । पाठान्तरे=वार्थोक्तः=जलप्रवाहः । बहिस्तु मृत् न
दहति, परं जलपूरस्तु समूलमुन्मूलयति । ‘वायु’रिति मुद्रितं पाठस्तु न सुन्दरः
॥ २३७ ॥ महासत्त्वा=महौजसः । नीतिरेवालङ्कारस्तद्वारणशीलानां । व्यसनो-
दये=विपत्तिममागमे ॥ २३८ ॥ ये विरमन्ति ते मध्या इत्यर्थः । ‘प्रारब्ध’

१. ‘समूलं राप नयति वायोवो मृदुशीतलः’ इति छिन्नपुस्तकपाठोऽपि दृश्यते इति
गोदा ।

० ऋणशेष चाऽग्निशेष शत्रुशेषं तथैव च ।

व्याधिशेषश्च नि शेष कृत्वा प्राज्ञो न सीदति ॥ २४० ॥

सोऽब्रवीत्-‘देव ! भाग्यवांस्त्वमेवासि, यस्याऽऽरब्धं सर्वं मेव संसिध्यति । तन्न केवल शौर्यं कृत्यं साधयति, किन्तु प्रज्ञया यत्क्रियते तदेव विजयाय भवति । उक्तञ्च यतः—

शस्त्रैर्हता न हि हता रिपवो भवन्ति

प्रज्ञाहतास्तु रिपवः सुहृता भवन्ति ।

शस्त्रं निहन्ति पुरुषस्य शरीरमेकं

प्रज्ञा कुलञ्च विभवश्च यशश्च हन्ति ॥ २४१ ॥

तदेव प्रज्ञापुरुषकाराभ्यां युक्तस्याऽयत्नेन कार्यसिद्धयः सम्भवन्ति । उक्तञ्च—

प्रसरति मतिः कार्यान्भवे, दृढीभवति स्मृतिः,

स्वयमुपनमन्त्यर्था, मन्त्रो न गच्छति विद्वज्म ।

स्फुरति सफलस्तर्कश्चित्तं समुन्नतिमभ्रुते

भवति च रतिः श्लाघ्ये कृते नरस्य भविष्यति ॥ २४२ ॥

तथा च नयस्यागशौर्यसम्पन्ने पुरुषे राज्यमिति । उक्तञ्च—

त्याग्निनि शूरे विदुषि च ससर्गहविर्जनो गुणी भवति ।

गुणव्रति धनं धनाच्छ्रीं श्रीमत्याज्ञां ततो राज्यम् ॥ २४३ ॥

चोत्तमजना नेति वृत्तिपाठः ॥ २३९ ॥ सीदति=दुःखमनुभवति ॥ २४० ॥

प्रज्ञया=बुद्ध्या । प्रज्ञाहता=नीतिप्रयोगनाशिता । प्रज्ञा=परिकृता बुद्धिः ॥ २४१ ॥

पुरुषकारः=पराक्रमः । अयत्नेन=अनायासेन । प्रसरति=वरितं चलति ।

अर्था=मनोरथः । उपनमन्ति=फलन्ति । सिध्यन्ति च । मन्त्रः=मन्त्रितम् ।

विद्वज्=प्रकाशम् । तर्कः=ऊहः । समुन्नतिम्=औन्नत्यम् । अभ्रुते=व्याप्नोति । रतिः=

अनुरागः । भविष्यति=शुभोदर्वस्थः (जिसकी आग उलझति होने वाली होती है उसकी) ॥ २४२ ॥

नमः=मुमन्त्र, नीतिश्च । ससर्गहविः=मन्त्रतिपरः । धन-भवती तिरशेषः ।

मेघवर्ण आह—‘नून सद्यः फलानि नोतिशास्त्राणि, यस्या
ऽऽनुकूल्येनानुप्रविश्याऽरिमर्दनैः सपरिजनो निःशेषितः ।

स्थिरजीव्याह—

तीक्ष्णोपायप्राप्तिगम्योऽपि योऽर्थस्तस्याप्यादौ सश्रय साधु युक्त ।
उत्तुङ्गाग्र सारभूतो बनाना नाऽनभ्यर्च्य च्छिद्यते पादपेन्द्र ॥ २४४ ॥

अथवा स्वामिन् ! किं तेनाऽभिहितेन यत्-अनन्तरकाले
क्रियारहितमसुखसाध्य वा भवति ? । माधु चेदमुच्यते—

अनिश्चितैरध्यवसायभीरुभिः पदे पदे दोषशतानुदर्शिभिः ।

फलैर्विसर्वादमुपागता गिर प्रयान्ति लोके परिहासवस्तुताम् ॥ २४५ ॥

न च लघुपि कर्तव्येषु घोमद्भिरनादरः कार्यः । यत्—

शक्यामि कर्तुमिदमल्पमयत्नसाध्यमत्रादर क इति कृत्यमुपेक्षमाणा ।

केचित्प्रमत्तमनसः परितापदुःखमापन्नसङ्गमुलभ पुरुषा प्रयान्ति ॥

श्री = सम्पत्ति । आज्ञा = अनुशासनम् । ‘कर्तुं’ इति गौडा पठन्ति । राज्य विपु
लभूमिलाभ ॥ २४३ ॥ आनुकूल्येन = तत्पक्षप्रवेशेन । तीक्ष्णोपाय = बधताडन
दण्डादि । अर्थ = प्रयोजनम् । तस्य = तत्सिद्धये । आदौ-पूर्वम् । सश्रय = आश्रयणम् ।
सम्प्रयुक्त = शोभन । उत्तुङ्गाग्र = विशाल, प्रोज्जतशिखर । बनस्य सारभूत =
श्रेष्ठतम । पादपेन्द्र = महाशूरोऽपि । अनभ्यर्च्य = अपूजयित्वा । ॥ च्छिद्यते = न
खण्ड्यते । किन्तु पूजा कृत्वा च्छिद्यते तक्षकादिभिरित्यर्थः ॥ २४४ ॥ अभि
हितेन = उक्तेन । अनन्तरकाले = साधनावसरे । क्रियारहितं = साधनरहितम् ।
असुखसाध्य = दुःखसाध्यम् । अनिश्चिते = निश्चयरहिते । अध्यवसायभीरुभिः =
उद्योगकातरैः । विसर्वाद-विपरीतताम् । गिर = मन्त्रा, वाक्यानि वा । परिहास-
वस्तुतां = परिहास्यताम् । ‘परिहास्ये’ इति वचित्पाठः ॥ २४५ ॥

आपन्नसङ्गमुलभम् = विपत्तिसमागममुलभम् ॥ २४६ ॥

१ ‘ऊल्लङ्घराप्रोपमर्द’ इति पाठा० । २ चिरम्बिनि ॥ पाठा० ।

३ सम्प्रयुक्त । ‘उद्गीह्वाम्ने लक्ष्मणो बनानां नानभ्यर्च्य च्छिद्यते’ इति पाठो लिखिते
पुराणे ।

°तद्य जितारेर्मद्विभोर्यथापूर्वं निद्रालामो भविष्यति ।

उच्यते चैतत्—

नि.सर्पे हतसर्पे वा भवने सुष्यते मुषम् ।

दृष्टनष्टभुजङ्गे तु निद्रा दु.खेन लभ्यते ॥ २४७ ॥

तथाच—

विस्तीर्णव्यवसायसाध्यमहतां स्निग्धोपयुक्ताशिपां
कार्याणां नयसाहसोन्नतिमतामिच्छापदारोहिणाम् ।

मानोत्सेकपराक्रमव्यसनिन. पारं न यावद्रताः

सामर्पे हृदयेऽवकाशविषया तावत्कथं निर्वृति. ॥ २४८ ॥

तद्यस्तितकार्यारम्भस्य विधाम्यतीच मे हृदयम् । तदिदम्-
धुना निहतफण्टकं राज्यं प्रजापालनतत्परो भूत्या पुत्रादिन्मेणा-
ऽवलच्छन्नासनधीधिरं भुङ्क्ष्व ।

प्रजा न रक्षयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः ।

मद्विभो = अस्मदीयस्य महाराजस्य भवत । 'हतसर्पे' इत्यत्र 'वद्धसर्पे'
इति मुद्रित पाठ । मुषमिति क्रियाविशेषणम् । दृष्टनष्टे=पूर्वं दृष्टे पथात्पलायिते
तु निद्रा न लभते नर । 'सदा दृष्टभुजङ्गे तु निद्रा दु.खेन लभ्यते' इति तु
मुद्रित पाठ ॥ २४७ ॥

विस्तीर्णव्यवसायसाध्यानामत एव महता=धैर्यानाम् । स्निग्धै = गुह्यजने ।
प्रयुक्ता 'विजयस्व' 'राज्यं लभस्व' त्वादय आशियो येषां तेषाम् । किञ्च—
नयसाहसोन्नतिमतां=मन्त्रसाहसोन्नत्यसाध्यानाम् । इच्छापदारोहिणाम्=मनोरथ
विषयीभूतानां-कार्याणां-राज्यविजयादीनां मानोत्सेकपराक्रमव्यसनिनः=मानोन्न
तिपराक्रमैकप्रवणा मनस्विनः । यावत्पारं=सिद्धिं न यतास्तथा-दृदये=चित्ते
सामर्पे=कार्यचिन्ताध्यभे-अवकाशविषया=अवकाशसमयोचिता, निर्वृतिः=शान्तिः,
कथं ? । न कथमपि भवतीत्यर्थः । 'विस्तीर्णव्यवसायसारमहताम्' इति
सुन्दर पाठ ॥ २४८ ॥

अवसितकार्यारम्भस्य=अफलोद्योगस्य, निहन्तृभुजङ्गं=हान्तीयदम् । अवसं

अजागलस्तनस्येव तस्य राज्यं निरर्थकम् ॥ २४९ ॥ "

गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरो रतिः सुभृत्येषु च यस्य भूपतेः ।
चिरं स भुङ्क्ते चलचामराशुकां सितातपत्राभरणां नृपश्रियम् ॥ २५० ॥

न च स्वया 'प्राप्तराज्योऽह' मिति मत्वा श्रीमदेनाऽऽत्मा
व्यंसयितव्यः । यत्कारणं—चला हि राज्ञो विभूतयः । वंशारोहण-
चद्राज्यलक्ष्मीर्दुरारोहा, क्षणविनिपाता । पारदरसघट-प्रयत्नशतै-
रपि धार्यमाणा दुर्धरा । प्रशस्ताऽऽराधिताप्यन्ते विप्रलम्बिनी,
यानरजातिरिव विद्रुतानेकचित्ता । पञ्चपत्रोदकमिवाऽघटित-
संश्लेषा । पवनगतिरिवाऽतिचपला । अनार्यसङ्गतमिवाऽस्थिरा ।
भाशीविष इव दुरुपचारा । सन्ध्याऽभ्रलेखेव मूढतंरागा । जल-
बुद्बुदावलीव स्वमाधमहुरा । शरीरप्रकृतिरिव कृतघ्ना । स्वप्न-
लब्धद्रव्यराशिरिव क्षणदृष्टनष्टा ।

अपि च—

यदैव राज्ये क्रियतेऽभिपेक्षस्तदैव बुद्धिर्व्यसनेषु योज्या ।

घटा हि राज्ञामभिपेक्षकाले सहाऽभमैवापदमुत्तिरन्ति ॥ २५१ ॥

छत्रमासनं धीश्च यस्यासौ तथाभूत । रक्षयेत्=प्रसादयेत् । गुणैः=स्वामस्थ-
रक्षकत्वादिभिर्गुणैः । अजागलस्तनस्येव=छागीमलस्थितस्तनाकारमासप्रत्ये-
रिव ॥ २४९ ॥

चलं चामरमेवाशुकं=वसनं यस्याः ताम् । सितातपत्रमेवाभरणं
यस्याः सा ताम् । नृपश्रियं=राजलक्ष्मीम् ॥ २५० ॥ श्रीमदेन=राज्यगर्वेण ।
व्यंसयितव्यः=वधनीयः । (घोखे में गिराना चाहिए) । विभूतयः=सम्पदः ।
वंशस्याग्रभाग इव दुःखेनारोहं लब्धुं च शक्यते, शनेन पातयति च । पारद-
रसं=पारदः । धार्यमाणा=स्थाप्यमाना । विप्रलम्बिनी=वधयित्वा गमनशीला ।
विद्रुतम्=इतस्ततो भ्राम्यत् । अनेकं=नानाप्रकारं चित्तं यस्याः सा=अति-
चपला । अघटितसंश्लेषा=सम्पर्कशून्या । दुरुपचारा=धनराण्या, दुश्चिकित्स्या
च । मूढतंरागा=क्षणमात्रविनाशिरागा । व्यसनेषु=विपत्प्रतीकारे । घटा=अभि-
पेक्षजलपूर्णाः फलशाः । अभमया=अभिपेक्षजलेन—सहैव । उत्तिरन्ति=वर्पन्ति ।
राज्यारोहणसमयोद्वापदाययो भवतीत्याशयः ॥ २५१ ॥

‘रामस्य व्रजनं बलेर्नियमनं पाण्डो सुताना वन
 वृष्णीना निधनं नलस्य नृपते राज्यात्परिभ्रशनम् ।
 नाट्याचार्यकमर्जुनस्य पतनं सञ्चिन्त्य लङ्केश्वरे
 सर्वं कालवशाज्जनोऽत्र सहते क क परित्रायते ? ॥२५०॥
 क स दशरथ स्वर्गे भूत्वा महेन्द्रमुद्भूत ?
 क स जलनिधेर्वेला बद्धा नृप सगरस्तथा ? ।
 क स करतलाज्जातो वैन्य ? क सूर्यतनुर्मनु
 ननु यत्प्रता कालेनैते प्रबोध्य निमीलिता ॥२५१॥
 मान्धाता क गतखिलोकविजयी राजा क सत्यव्रतो ?
 देवाना नृपतिर्गत क नहुष ? स्वच्छास्त्रवित्केशव ।
 मन्ये ते सरथा सकुञ्जरवरा शक्रासनाध्यासिन
 कालेनैव महात्मना ननु कृता , कालेन निर्वासिता ॥२५४॥

अपि च-

स च नृपतिस्ते सचिवास्ता प्रमदास्तानि काननयनानि ।
 म च ते च ताश्चा तानि च कृतान्तदृष्टानि नष्टानि ॥२५५॥

अनधिगमनीय = अविषय । प्रवर्तनं = वनगमनम् । नियमनं = बन्धनं ।
 धनं = वनगमनम् । वृष्णीना = यादवानाम् । निधनं = मरणम् । नाट्याचार्यकम् =
 नाट्याचार्यत्व-वृहन्नलरूपेण विराटनगरेऽर्जुनस्य प्रतिद्वन्द्वे । पतनं = विनाशम् ।
 लङ्केश्वरे रावणे, रावणस्येति यावत् । परित्रायते = रक्षति ? । न कोपीत्यर्थः ॥

केति । महेन्द्रस्य—सुहृद्भूत्वा = मित्रपदवीमासाद्य-क गत ? वेला =
 मर्यादा । क तथा = क गत । प्रबोध्य = विज्ञास्य । निमीलिता = सङ्कोचिता,
 नाशिता ॥ २५३ ॥

सरथगतः = भीष्म । देवानामपि राजा = महेन्द्रा भूत्वा-नहुष क गत ? ।
 केशव = श्रीकृष्ण । सकुञ्जरवरा = अनेककोटिगजपरिवारा । शक्रासनाध्यासिनः =
 इन्द्रसिंहासनार्थभागाध्यासनशीला । हन्त ? कालेनैव कृता, कालेनैव च
 नाशिता ॥ २५४ ॥ स = जगद्विदित, अस्माभिरनुभूतचर । एवमग्रे तच्छब्द
 सर्वत्र पूर्वानुभूतप्रकान्तपरामर्शक । पूवाशक्तानां राजादोनाथ कमश ‘स च’-
 स्यादिना ग्रहणम् । कृता-तदृष्टानि = कालावलीटानि ॥ २५५ ॥

पयं मत्तकरिकर्णचञ्चलां राज्यलक्ष्मीमवाप्य न्यायैकनिष्ठो
भूत्वोपभुङ्क्ष्व ॥

❀ इति पञ्चतन्त्रे काकोलूकीयम् ❀

मत्त,=उन्मत्तो य कर्णी-गजस्तस्य कर्ण इव चञ्चलाम्=अतिचञ्चलाम् ।
न्यायैकनिष्ठः=न्यायपरायणः ।

इति श्रीजगद्विदितमाहारम्—पट्टशास्त्रवाचस्पति-सहस्रमण्डलमार्तण्ड—

श्री १०८ श्रीस्नेहिरामशास्त्रिणां पुत्रेण, 'प्रतिवादिभयङ्करभयङ्कर'

विद्यावाचस्पति-न्यायशास्त्राचार्य-श्रीशिवनारायण-

शास्त्रिणां पुत्रेण, श्रीराजलक्ष्मीगर्भसम्भूतेन श्री-

गुरुमसादशास्त्रिणा निरचितायाम्पञ्चतन्त्रा-

भिनवराजलक्ष्म्या काकोलूकीय

नाम्न तृतीयं तन्त्रम् ।*

—ॐ अथ लब्धप्रणाशम् ॐ—

अथेदमारभ्यते लब्धप्रणाशं नाम चतुर्थं तन्त्रम् । यस्याय-
मादिमः श्लोकः —

समुत्पन्नेषु कार्येषु बुद्धिर्यस्य न हीयते ।

स एव दुर्गं तरति जलस्थो वानरो यथा ॥ १ ॥

तद्यथानुभूयते—अस्ति कस्मिंश्चित्समुद्रोपकण्ठे महाजम्बू
पादः सदाफलः । तत्र च रक्तमुखो नाम वानरः प्रतिवसति
स्म । तत्र च तस्य तरोरधः कदाचित्करालमुखो नाम मकरः
समुद्रसलिलाग्निष्कम्य सुकोमलवालुकासनाथे तीरोपान्ते
न्यविशतः । ततश्च रक्तमुखेन स प्रोक्तः—‘भो ! भवान्समभ्यागतोऽ-
तिथिः, तद्रक्षयतु मया दत्तान्यमृततुल्यानि जम्बूफलानि ।

उक्तञ्च—प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खो वा यदि पण्डितः ।

नैश्वदेवान्तमापन्न मोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥ २ ॥

* श्रीगुरुप्रसादशारङ्गिता अभिनवराजलक्ष्मी *

लब्धस्य प्रणाशः—लब्धप्रणाशो यस्मिन् तन्त्रे तत्—लब्धप्रणाशम् । कार्येषु
समुत्पन्नेषु=अवसरे समागते । विपत्तिशाले इति शान्तः । यस्य=पुंसः । हीयते=
कुण्ठिता न भवति, न विपीदति । दुर्गं=विपदम्, दुःखादिक-दुर्गमम् ॥ १ ॥

अनुभूयते=परम्परया श्रूयते । समुद्रोपकण्ठे=सागरसमीपे । सदाफलः=
सर्वसुफलप्रदः । मकरः=आह । (‘मगरमच्छ’) । सलिलः=जलम् । निष्कम्य=
चहिरागम्य । (निपलकर) । सुकोमलाग्निः=मृदुभिः । वालुकाभिः=तिरुताभिः ।
सनाथे=समलङ्कृते । तीरोपान्ते=तटसमीपदेशे । न्यविशतः=अतिष्ठत् । सम-
भ्यागतः=आयातः । जम्बूफलानि=जम्बू । (‘जामुन’) । द्वेष्यः=अप्रियः ।

१ ‘लब्धमर्थंनु यो मोहासान्धने प्रतिमुञ्चति ।

स तथा वन्द्यते मूढो मकरः कपिता यथा ॥’ इति ॥ पाठः ।

न पृच्छेत्करणं गोत्रं न च विद्यां कुलं न च ।

अतिथिं वैश्वदेवान्ते श्राद्धे च मनुरप्रवीत् ॥३॥

दूरायातं पथिश्रान्तं वैश्वदेवान्तमागतम् ।

अतिथिं पूजयेद्यस्तु स याति परमा गतिम् ॥ ४ ॥

अपूजितोऽतिथिर्यस्य गृहाद्याति विनिश्चसन् ।

गच्छन्ति विमुखास्तस्य पितृभिः सह देवताः ॥ ५ ॥

एवमुक्त्वा तस्मै जम्बूफलानि ददौ । सोऽपि तानि भक्षयित्वा तेन सह क्षिरं गोष्ठीसुखमनुभूय भूयोऽपि स्वभवनमगात् । पथं नित्यमेव तौ चामरमकरौ जम्बूच्छायास्थितौ विविधशास्त्रगोष्ठ्या फालं नयन्तौ सुखेन तिष्ठतः । सोऽपि मकरो भक्षितशेषाणि जम्बूफलानि गृहं गत्वा स्वपत्न्या प्रयच्छति । अथाऽन्यस्मिन् दिवसे तथा स पृष्ट-‘नाथ ! कैवं विधान्यं मृतफलानि प्राप्नोषि ? ।

स आह-‘भद्रे ! ममास्ति परमसुहृदकमुखो नाम धानरः, न प्रीतिपूर्वमिमानि फलानि प्रयच्छति । अथ तथाऽभिहितम्-‘यः सदेवामृतप्रायाणीदृशानि फलानि भक्षयति तस्य हृदयममृतमयं भविष्यति । तद्यदि मया भार्यया ते प्रयोजनं ततस्तस्य हृदयं मद्यं प्रयच्छ-येन तद्रक्षयित्वा जरामरणरहिता त्वया सह भोगान्भुनक्ति ।’

स आह-‘भद्रे ! मा मेवं धृद । यतः स प्रतिपन्नोऽस्माकं भ्राता । अपरं फलदाता । ततो व्यापादयितुं न शक्यते ।

वैश्वदेवान्ते=वसिष्ठैश्च देवकर्मान्ते, भोजनावसरे । आपन्नं=प्राप्तं । स्वर्गसङ्क्रमणं=स्वर्गसंस्मरणमार्गं । (‘घाटी’ ‘रस्ता’) । ‘सकृद्यो दुर्गसंस्मरणं’ इत्यमरः । चरणं=शास्त्रान् । गोत्रं=गोत्रप्रवर्तमानं ऋषीन् ॥ ३ ॥

गोष्ठीसुखं=न्यासागोष्ठीसुखम् । विविधशास्त्रचर्चास्थितिः । तथा=स्वपत्न्या । प्रयच्छति=ददति । अमृतमयम्=अमृतास्वादमधुरं, पीयूषनिमित्तं वा । तस्य=धानरस्य । भोगान्=सुखं । भुनक्ति=अनुभवामि । प्रतिपन्नं=

तत्पर्यजैनं मिथ्याऽऽग्रहम् । उक्तञ्च—

एका प्रसूयते माता द्वितीया वाक्प्रसूयते ।

वाग्जातमधिकं प्रोचुः सोदर्यादपि बान्धवात्' ॥६॥

अथ मकर्याह—'त्वया कदाचिदपि मम वचनं नान्यथा कृतं,
नन्नूनं सा वानरी भविष्यति, यतस्तदनुरागतः सकलमपि दिनं
तत्र गमयसि । तत्-त्वं ज्ञातो मया सम्प्रक् ।

यतः—

साहादं वचनं प्रयच्छसि न मे, नो चाच्छितं किञ्चन,

प्रायः प्रोच्छसिपि द्रुतं हुतवहज्वालासमं रात्रिषु ।

कण्ठाश्लेषपरिमदे शिथिलता यन्नादराच्चुम्बसे

तत्ते धूर्त ! हृदि स्थिता प्रियतमा काचिन्ममेषापरा' ॥७॥

सोऽपि पत्न्याः पादोपसङ्गहं कृत्वाऽङ्गोपरि निधाय तस्याः
कोपकोटिमापन्नायाः सुदीनमुवाच—

मयि ते पादपतिते किङ्करत्वमुपागते ।

त्वं प्राणवल्लभे ! कर्मात्कोपने ! कोपमेप्यसि' ? ॥ ८ ॥

सापि तद्वचनमाकर्ण्याधुप्युतमुखी तमुवाच—

स्वीकृतः । ('धर्मभाई') । मिथ्या=व्यर्थम् । आग्रहं=हठम् । पाठान्तरे-
एकं-आतरम् । प्रसूयते=जनयति । द्वितीयं=प्रतिपक्षं आतरम् । वाक्=वाणी ।
वाग्जातं=प्रतिपक्षं आतरं । ('धर्मभाई' 'सुहबोला भाई') । शान्यथाकृतम्=उल्ल-
ङ्घितम् । तया=वानर्या सह । 'तदनुरागतः' इति तु सुन्दरः पाठः । गमयसि=
अतिवाहयसि । साहादं=महर्षे । वचनम्=उत्तरम् । हुतवहज्वालासमं=वह्नि-
ज्वालानुष्यमत्युष्णम् । कण्ठाश्लेषपरिमदे=कण्ठाश्लिष्टनस्वीकारे । 'परिमदः पलत्रे
व मूलस्वीकारयोरपीति शब्दयकोशः । धूर्त=शठ । अपरा=अन्या ॥ ७ ॥

पादोपसङ्गहं=चरणवन्दनम्, अङ्गपालिबन्धनं वा । अङ्गोपरि=उत्तरोपरि ।
('गोद में') । कोपकोटिः=कोपप्रकर्षम् । आपन्नायाः=आपन्नायाः । 'सुदीन'मिति
क्रियाविशेषणम् । किङ्करत्वं=भृत्यत्वम् । कोपने=हे कोपशीले ॥ ८ ॥ अधुनाः

सार्धं मनोरथशतैस्तव धूर्त ! कान्ता

सैव स्थिता मनसि कृत्रिमभावरम्या ।

अस्माकमस्ति न कथचिदिहावकाश-

स्तस्मात्कृतं चरणपातविडम्बनाभिः ॥ ९ ॥

अपरं-सा यदि तच्च वल्लभा न भवति, तर्त्तिक मया भणि-
तोऽपि तां न व्यापादयसि ?' । अथ यदि स वानरस्तत्करतेन
सह तव स्नेहः ? । तर्त्तिक बहुना-यदि तस्य हृदयं न भक्षयामि
तर्हि मया प्रायोपवेशनं कृतं विद्धि ।'

एवं तस्यास्तं निश्चयं ज्ञात्वा चिन्ताभ्याकुलितहृदयः स'
प्रोवाच,-'अहो ! साध्विवमुच्यते—

वज्रलेपस्य मूर्धस्य नारीणां कर्कटस्य च ।

एको ग्रहरतु मीनानां नीलीमद्यपयोस्तथा ॥ १० ॥

तर्त्तिक करोमि ? कथं स मे यध्यो भवति ?' । इति विचिन्त्य
वानरपार्श्वमगमत् । वानरोऽपि चिरादायान्तं तं सोद्वेगमवलोक्य
प्रोवाच- 'भो मित्र ! किमद्य चिरवेलयामायातोऽसि ? कस्मा-
त्साहार्दं नालपसि ? । न च सुभाषितानि पठसि ? ।

स आह- 'मित्र ! अहं तव भ्रातृजायया निष्ठुरतरैर्वाक्यैर-
मिहितः-यत्- 'भोः कृतम ! मा मे त्वं स्वमुखं दर्शय, यतस्तथं
प्रतिदिनं मित्रमुपजीवसि, न च तस्य पुनः प्रत्युपकारं गृह्णदृशन-

पुनः=इदं मुखं यस्य : सा=अधुधौतवदना । मनोरथशतैः सार्धम्=अभिलाष-
परम्परभिः सह । कृत्रिमभावरम्या=लीलाबिलासतरमणीया । सैव=अन्या से
प्रिया हृदि स्थितेति अनेकजनसंकीर्णं तत्रास्माकमवकाश एव नास्तीति-अल-
पादपतनादम्बरैरित्यर्थः । अनेकजनपूर्णे स्थानेऽन्यस्यावकाशो नैव भवतीति
लोकप्रसिद्धमेव ॥ ९ ॥

भणिते=कथितेऽपि । वानर इत्यस्य- 'न वानरो'ति शेष । प्रायोपवेशनम्=
आहारत्यागपूर्वकं मरणपर्यन्तं स्थिति । ('अनशनं' 'घरमा') । वज्रलेपः=
शिल्पिरचितसन्धानलेपद्वयविशेष । एकां ग्रहं=एक एव निश्चय, ग्रहणाय
॥ १० ॥ स =वानरः । सोद्वेगैः=व्याकुलम् । चिरवेलयामा=बहोः कालात् । भ्रातृ-

मात्रेणापि करोषि । तत्ते प्रायश्चित्तमपि नास्ति । उक्तञ्च--

ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरैः भग्नवते शठे ।

निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥११॥

तत्त्वं मम देवरं गृहीत्वाऽद्य प्रत्युपकारार्थं गृहमानय । नो चेत्त्वया सह मे परलोके दर्शनम्-इति । तदहं तथैवं प्रोक्तस्तव सकाशमागतः । तदद्य तया सह त्वदर्थं कलहायमानस्य ममेयती चेला विलग्रा । तदागच्छ मे गृहं, तव भ्रातृपत्नी रचित-चतुष्का प्रगुणितवस्त्रमणिमणिन्याद्युचिताभरणाद्वारदेशवद्-बन्धनमालां स्रोतकण्ठा तिष्ठति । मर्कट आह-‘भो मित्र ! युक्त-मभिहितं मङ्गातृपत्न्या । उक्तञ्च--

वर्जयेत्कौलिकान्तरं मित्रं प्राज्ञतरो नरः ।

आत्मनः संमुखं नित्यं य आकर्षति लोलुपः ॥१२॥

तथा च--

ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।

भुङ्क्ते भोजयते चैव पट्विधं प्रीतिलक्षणम् ॥१३॥

परं वयं वनचराः, युष्मदीयं च जलान्ते गृहं, तत्कथं शक्यते तत्र गन्तुम् ? । तस्मात्तामपि मे भ्रातृपत्नीमग्रानय-येन प्रणम्य तस्या आशीर्वादं गृह्णामि । स आह-‘भो मित्र ! अस्ति

जायया=मपत्न्या । (‘भौजाई’) । भग्नवते=त्यक्तनियमे । शठे=खले । निष्कृतिः=प्रायश्चित्त । देवरं=पतितपुत्रातर बानरं । परलोके दर्शनं=मरिष्याम्ययैसाहम् । कलहं कुर्वत=कलहायमानस्य । इयती=एतावती । चेला=ममय । रचितचतुष्का=विरचितगृहप्राङ्गणरेखामण्डला । (‘मङ्गल चौक पूर कर’) । प्रगुणितानि=मजीकृतानि-धारितानि च वस्त्रमणिमणिन्यादीनामुचितानि=योग्यानि, आभरणानि मया सा तया=मणिमणिन्यावस्त्रादियोग्यभूषणभूषितदेहा । अन्यथाऽस्य व्याख्या-नन्तु नामानुरूपमेवेति शौढाः । द्वारदेशे यदा बन्धनमात्रं यथा सा तथा=पुनःपन्थादलङ्घनोरणप्रदेशा । स्रोतकण्ठा=उत्कण्ठाकुक्षिना । कौलिकः=तन्नुपाय । हि पटनिर्माणममये पटनिष्पद्यमानं शनं शनैराकर्षति । मित्रपक्षे च=धनादि-

समुद्रान्तरे सुरस्ये पुलिनप्रदेशेऽस्मद्गृहं, तन्मम पृष्ठमारूढः।
सुप्तेनाऽकुतोभयो गच्छ ।' सोऽपि तच्छ्रुत्वा सानन्दमाह—'भद्र !
यद्येवं तत्किं विलम्ब्यते ? । त्वर्यताम्, एषोऽहं तव पृष्ठमारूढः ।
तथानुष्ठितेऽगाधे जलधौ गच्छन्तं मकरमालोक्य भयत्रस्तमना
वानरः प्रोवाच—'भ्रात ! शनैः-शनैर्गम्यतां, जलकहोलेः
प्लाव्यते मे शरीरम् ।'

तदाकर्ण्य मकरश्चिन्तयामास—'असाधगाधं जलं प्राप्ते मे
वशः सञ्जातः', मत्पृष्ठगतस्तिलमात्रमपि चलितुं न शक्नोति,
तस्मात्कथयाम्यस्य निजामिप्रार्थं, येनाभीष्टदेवतास्मरणं करोति।'

आह च—'मित्र ! त्व मया वधाय समानीतो भार्यावाक्येन
विश्वास्य । तस्मर्यतामभीष्टदेवता ।' । स आह—'भ्रातः ! किं
मया तस्यास्तथापि चाऽपकृतं येन मे वधोपायश्चिन्तितः ? ।

मकर आह—'भोः ! तस्यास्तावत्तव हृदयस्याऽमृतमयफल-
रसास्यादनमिष्टस्य भक्षणे दोहदः सञ्जातः । तेनेतदनुष्ठितम् ।

प्रत्युत्पन्नमतिर्वानर आह—'भद्र ! यद्येव-तत्किं त्वया मम
तत्रैव न व्याहृतं ? येन स्वहृदयं जम्बूकोटरे सदैव मया यत्सु-
शुतं कृतं तद्भ्रातृपत्न्या अर्पयामि । त्वयाहं शून्यहृदयोऽन कस्मा-
दामीतः ?' ।

तदाकर्ण्य मकरः सानन्दमाह—'भद्र ! यद्येव तदर्पय मे हृदय,

मादानु नित्यमिच्छतीत्यर्थः ॥१२॥ पुलिनप्रदेशे=अलनिस्तृतभूभागे, (दिवरा) ।
अकुतोभय=निर्भय । तथानुष्ठिते=पृष्ठमारूढे । अगाधे=अतलस्पर्शे ('गह्वर') ।
भयत्रस्तमना=भयव्याकुलचित्त । असौ=वानर । वशः=अधीन । तस्या=
त्वत्पत्न्या । अपकृतम्=अपराध कृत । अमृतमयानां फलानामास्यादनेन=भक्ष-
णेन । मिष्ट=मधुरम् । अत्र 'मृष्ट' मिति पाठस्तु न शोभन (मृष्टं=शुद्ध, विरूप
वा) । दोहदः=अमिलय । तेन=तस्मात् । एतत्=तद्वधोपायचिन्तनम् । प्रत्यु-
पन्ना=प्रत्युत्पन्ना, मति=कर्तव्यबुद्धिर्यस्यासौ तथा । 'भ्रातृपत्न्यै' इति च्छेदः ।

१. 'अकृतमय' इति प्रचलित पाठः ।

२ 'मृष्ट' इति पाठः उत्तरः ।

येन सा दुष्टपत्नी तद्भक्षयित्वाऽनशनादुत्तिष्ठति । अहं त्वां तमेव जम्बूपादपं प्रापयामि ।' एवमुक्त्वा निवर्त्य जम्बूतलमगात् ।

वानरोऽपि कथमपि जल्पितविधिधदेवतोपचारपूजस्तीर-
मासादितवान् । ततश्च दीर्घतरचङ्क्रमणेन तमेव जम्बूपादपमा-
रुढश्चिन्तयामास—'अहो ! लब्धास्तावत्प्राणाः ।

अथवा साध्विदमुच्यते—

न विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ।

विश्वासाद्वयमुत्पन्नं मूर्खोऽपि निकृन्तति ॥ १४ ॥

तन्ममैतदद्य पुनर्जन्मदिनमिव सञ्जातम् ।' इति चिन्तय-
मानं मकर आह—'भो मित्र ! अर्पय तद्द्वयं यथा ते भ्रातृ-
पत्नी भक्षयित्वाऽनशनादुत्तिष्ठति ।'

अथ विद्वस्य निर्भर्त्सयन्वानरस्तमाह—'धिग्धिङ् मूर्ख !
विश्वासघातक ! किं कस्यचित् हृदयद्वयं भवति ? । तदाशु
गम्यतां । जम्बूवृक्षस्याधस्तात् भूयोऽपि त्वंयात्रागन्तव्यम् ।

उक्तञ्च यत् —

सकृद्दुष्टं च यो मित्रं पुनः सन्यातुमिच्छति ।

स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ १५ ॥

तच्छ्रुत्वा मकरः सविलक्षं चिन्तितवान्—'अहो ! मयाऽति-
मूढेन किमस्य स्वचित्ताभिप्रायो निवेदितः ? । तद्यसौ पुनरपि
कथञ्चिद्विश्वासं गच्छति, तद्भूयोपि विश्वासयामि । आह च-
'मित्र ! हास्येन मया तेऽभिप्रायो लब्धः, तस्या न किञ्चित्तव

सम्बन्धसामान्ये वा पटी । शून्यहृदयः=हृदयविकलः । जल्पिता-विधिधदेवताना-
मुपचारः=नानोपकरणैः पूजा येनासौ तथा । पाठान्तरे तु जल्पितं=सद्वर्णितं,
उपयाचितशतं=नानाविधवर्तितविशेषो येनासौ तथा । (उपयाचितं='भोग' 'तिरणी'
'प्रसाद') । चङ्क्रमणं=चलनं ('लम्बे २ हग मरना') । अधस्तात्=अधस्ताले ।
सकृत्=एकवारम् । दुष्टं=विपरीतं प्राप्तम् । सविलक्षं=गलजम् । लब्धः=

१. 'देवतोपयाचितशतः' इति लिखितपुस्तकपाठः । २. 'नूतान्दरी'ति मुद्रितपाठः ।

हृदयेन प्रयोजनं, तदागच्छ प्राघुणिकन्यायेनास्मद्दृढं, तव भ्रातृ-
पत्नी सोत्कण्ठा वर्तते ।' चानर आह—'भो दुष्ट ! गम्यताम्,
अधुना नाहमागमिष्यामि । उक्तञ्च—

बुभुक्षितः किं न करोति पापं क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ।
आख्याहि भद्रे ! प्रियदर्शनस्य, 'न गङ्गदत्तः पुनरेति कृपम्' ॥१६॥

मकर आह—'कथमेतत्' ? । स आह—

१. गङ्गदत्तप्रियदर्शनसर्पकथा

फस्मिन्श्चित्कूपे गङ्गदत्तो नाम मण्डूकराजः प्रतिवसति स्म ।
स कदाचिदायादैरुद्वेजितोऽरघटद्विमाळामासृज्य निष्क्रान्तः ।
अथ तेन चिन्तितम्—'यत्कथं तेषां दयादाशनां मया प्रत्य-
पकारः कर्तव्यः ? । उक्तञ्च—

आपदि येनाऽपकृतं येन' च हसितं वशासु विपमासु ।

अपकृत्य तयोहमयो. पुनरपि जातं नर मन्ये' ॥१७॥

एवं चिन्तयन्विले प्रविशन्त प्रियदर्शनाभिधं कृष्णसर्पम-
पश्यत् । त दृष्ट्वा भूयोऽप्यचिन्तयत्—'यदेनं तत्र कूपे नीत्वा
सकलदायादानामुच्छेदं करोमि । उक्तञ्च—

शत्रुणा योजयेच्छत्रुं बलिना बलवत्तरम् ।

स्वकार्याय यतो न स्यात्काचित्पीडाऽत्र तत्क्षये ॥१८॥

तथा च—

शत्रुमून्मुलयेत्प्राज्ञस्तोक्ष्य तीक्ष्णेन शत्रुणा ।

परीक्षित, ('मन देसा या') । प्राघुणिक = अतिथिः, ('प्राहुना') । तस्य-
न्यायेन = भावेन, परिपाठ्या वा । प्रियदर्शनस्य = तन्नामस्सर्पस्य । हे भद्रे =
शोभने । आख्याहि = कथय । गङ्गदत्तः = मण्डूकराजः ॥ १६ ॥ दयादैः =
अन्धुभिः । ('दयाद' 'पटीदार') । 'दायादौ मुतवान्धवौ' - इत्यमरः । उद्वे-
जित = विहित । अरघटः = बहुघटयुत जलनिष्कासनयन्त्रभेदः । तत्र यदा या

१ 'अरघट'—कुई से पानी निकालने का यन्त्र जिसमें छेदी २ दाखी या बड़े
बान्धे जाने हैं. और बेलों से चलाया जाना है ।

व्यथारं सुखार्थाय कण्टकेनेव कण्टकम् ॥ १९ ॥

एवं स विभाव्य विलङ्घारं गत्वा तमाहूतवान्—‘पहोहि प्रिय-
दर्शन ! एहि ।’ तच्छ्रुत्वा सर्पश्चिन्तयामास—‘य एष मामाह्वयति
स स्वजातीयो न भवति, यतो नैषा सर्पवाणी । अन्येन केनापि
सह मम मर्त्यलोके सन्धानं नास्ति । तदत्रैव दुर्गे स्थितस्ताव
द्वेष्टि—कोऽयं भविष्यति ? । उक्तञ्च—

‘यस्य न ज्ञायते शीलं न कुलं न च संश्रयः ।

न तेन सङ्गतिं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ २० ॥

कदाचित्कोऽपि मन्त्रवाद्योपधिचतुरो वा मामाह्वय बन्धने
क्षिपति । अथवा कश्चित्पुरुषो घोरमाश्रित्य कस्यचिद्वृक्षणार्थं
मामाह्वयति ।’ आह च—‘भोः ! को भवान् ?’ । स आह—‘अह
गङ्गदत्तो नाम मण्डूकाधिपतिस्त्यक्तकाशे मैत्र्यर्थमभ्यागतः ।

तच्छ्रुत्वा सर्प आह—‘भोः ! अथद्वेष्टमेतद्यत्—तृणानां
वह्निना सह सङ्गमः । उक्तञ्च—

यो यस्य जायते वध्यः स स्वप्नेऽपि कथञ्चन ।

न तत्समीपमभ्येति, तत्किमेव प्रजल्पसि ! ॥ २१ ॥

गङ्गदत्त आह—‘भोः ! सत्यमेतत्, स्वभाषवेरी त्वमस्माकं,
पर परपरिभवात्प्राप्तोऽहं ते सकाशम् । उक्तञ्च—

सर्वनाशे च सञ्जाते प्राणानामपि संशये ।

अतिशङ्कुं प्रणम्यापि रक्षेत्राणान्धनानि च’ ॥ २२ ॥

घटीना माला=श्रेणी ताम् । स्वकार्याय=तत्साधनाय । तत्क्षये=शत्रुविनाशे ।
पीडा=कष्टम् । प्रयास । सुखार्थाय=स्वसुखाय । (कण्टक=काँटा) ॥ १९ ॥

सन्धानं=परिचयः, सेहो वा । दुर्गे=बिले । तावत्=प्रथमम् । संश्रयः
देशः । सङ्गतिं=मैत्री, क्यां वा ॥ २० ॥ मन्त्रवादी=तान्त्रिक । ओपधिचतुर-
रसायनवित् । ‘औषधे’ति पाठान्तरम् । बन्धने=पेटकादौ । घोरमाश्रित्यः
शत्रूणां घोरमनुस्मरन् । वध्यः=भक्ष्य । एवं=मित्रताप्रार्थनावयवम् ॥ २१ ॥

१ अपि शत्रुं प्रणम्योच्चैरिति लिखितपुस्तकपाठः ।

सर्प आह—‘कथय कस्मात्ते परिभवः ?’ । स आह—‘दाया-
देभ्यः ।’ सोऽप्याह—‘क ते आश्रयो वाप्यां, कृपे, तडागे, हृदे
चा ? । तत्कथय स्वाश्रयम् ।’ तेनोक्तम्—‘पापाण्ययनियद्धे कृपे ।’
सर्प आह—‘अहो ! अपदा चयं, तच्चास्ति तत्र मे प्रवेशः, प्रविष्टस्य
च स्थानं नास्ति, यत्र स्थितस्तव दायादान्वयापादयामि ।
तद्गम्यताम् । उक्तञ्च—

यच्छम्य प्रसितुं पुंसां, प्रस्त परिणमेव यत् ।

हितं च परिणामे यत्तदायं भूतिमिच्छता ॥ २३ ॥

गङ्गदत्त आह—‘भो ! समागच्छ त्वम्, अहं सुखोपायेन
तत्र तव प्रवेशं कारयिष्यामि । तथा—तस्य मध्ये जलोपान्ते
रम्यतरं कोटरमस्ति, तत्र स्थितस्त्वं लीलया दायादान्वयापाद-
यिष्यसि । तच्छ्रुत्वा सर्पः अचिन्तयत्—‘अहं तावत्परिणतवयाः
कदाचित्कथञ्चिन्मूपकमेकं प्राप्नोमि, तत्सुखावहो जीयनोपायोऽ-
यमेनेन कुलाङ्गारेण मे दर्शितः, तद्गत्वा तान्मण्डूकान्भक्षयामि’-
इति । अथवा साध्विदमुच्यते—

यो हि प्राणपरिक्षीण सहायपरिवर्जितः ।

स हि सर्वसुखोपाया वृत्तिमारचयेद्बुधः ॥ २४ ॥

एव विचिन्त्य तमाह—‘भो गङ्गदत्त ! यद्येयं तदग्रे भव, येन

परेभ्यः = शत्रुभ्यः । परिभव = तिरस्कार, तस्मात् । अतिशयः =
स्वभाववैरिणमपि ॥ २२ ॥ आश्रय = निवास । पापाण्ययनियद्धे = प्रस्तरराशि
नियद्धे । अपदा = चरणरहिता । वयं = सर्पा । प्रस्त = भुक्त । परिणमेत् = पार्क
प्राप्नुयात् (‘पच सके’) । परिणामे = परिपाकावस्थायाम् । आद्यं = भक्षणायम् ॥ २३ ॥
जलोपान्ते = जलसमीपे । कोटर = निष्ठुह । (‘खोह’ ‘छात्र’) । लीलया = अनायासेन ।
परिणतं वयो यस्यासी परिणतवया = मृद्ध । सुखावह = सुखप्रद । कुलेऽङ्गार
इव = कुलाङ्गार = कुलनाशन । तेन = कुलबलद्वेन । प्राणपरिक्षीण = क्षीणबलः ।
सर्वसुखोपायाम् = सुखकरोपायसाध्याम् । वृत्ति = जीविकायम् ॥ २४ ॥

तत्र गच्छावः ।' गङ्गदत्त आह—'भोः प्रियदर्शन ! अहं त्वां सुस्रोपायेन तत्र नेष्यामि, स्थानञ्च दर्शयिष्यामि । परं त्वयाऽस्मत्परिजनो रक्षणीयः, केवलं यानहं तद्य दर्शयिष्यामि त एव भक्षणीयाः'—इति । सर्प आह—'साम्प्रतं त्वं मे मित्रं ज्ञात, तन्न भेतव्यं, तव वचनेन भक्षणीयास्ते दायादाः' । एवमुक्त्वा विला-
घ्निष्कम्य तमालिङ्गघ च तेनैव सह प्रस्थितः ।

अथ कूपमासाद्याऽऽरघट्टवटिकामार्गेण सर्पस्तेनै सह तस्या लयं गतः । ततश्च गङ्गदत्तेन कृष्णसर्प कोटरे धृत्या दर्शितास्ते दायादा । ते च तेन शनैः शनैर्भक्षिताः ।

अथ मण्डूकाऽभावे सर्पेणामिहितम्,—भद्र ! मिःशेषितास्ते रिपवः, तत्प्रयच्छाऽन्यन्मे किञ्चिद्भोजनं, यतोऽहं त्वयाऽत्राऽऽनीतः ।

गङ्गदत्त आह—'भद्र ! कृतं त्वया मित्रकृत्यं, तस्मात्प्रतमने-
नैव घटिकायन्मार्गेण गम्यताम्'—इति । सर्प आह—'भो गङ्ग-
दत्त ! न सम्यगभिहितं त्वया,—कथमहं तत्र गच्छामि ? । मदीयविलदुर्गमग्येन रुद्धं भविष्यति, तस्माद्वन्नस्यस्य मे मण्डूक
मेकैकं स्ववर्गीयमपि प्रयच्छ, नो चेत्सर्वानपि भक्षयिष्यामि'इति ।

तच्छ्रुत्वा गङ्गदत्तो व्यचिन्तयत्—'अहो ! किमेतन्मया कृतं सर्पमानयता ? । तद्यदि निषेधयिष्यामि तत्सर्वानपि भक्षयिष्यति । अथवा युक्तमुच्यते—

योऽमित्रं कुरुते मित्रं वीर्याभ्यधिकमात्मनः ।

स करोति न सन्देहः—स्वयं हि विषभक्षणम् ॥ २५ ॥

तत्प्रयच्छाम्यस्यैकैकं प्रतिदिनं सुहृदम् ।

परिजन = वन्धुबान्धवानुचरादिसमूह । साम्प्रतम् = इदानीम् । मित्र = सुहृद्,
'मित्रस्वमुपागत' इति लिखितपुस्तकपाठ । रिपव = दायादाः । प्रयच्छ = देहि,
तत्र = विले । स्ववर्गीयं = स्वजनम् । य इति । आत्मनो वीर्यतोऽधिकममित्र मित्रं

उक्तञ्च—

सर्वस्वहरणे शक्तं शत्रुं बुद्धियुता नरा ।

तोपयन्त्यल्पदानेन वाढव सागरो यथा ॥ २६ ॥

तथा च—

यो दुर्वलोऽणूनपि याच्यमानो बलीयसा यच्छति नैव साम्रा ।

प्रयच्छते नैव च कर्पमात्रं खारी स चूर्णस्य पुनर्ददाति ॥ २७ ॥

तथा च—

‘सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धं त्यजति पण्डित ।

अर्द्धेन कुरते कार्यं, मर्धनाशो हि दुस्सह ॥ २८ ॥

न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्मतिमान्नर ।

एतदेव हि पाण्डित्यं यत्स्वल्पाद्भूरिरक्षणम्’ ॥ २९ ॥

एवं निश्चित्य निस्थमेकैकं तमादिशति । सोऽपि तं भक्षयित्वा
तस्य परोक्षेऽन्यानपि भक्षयति । अथवा साध्विदमुच्यते—

यथा हि मलिनैर्यन्त्रैर्यत्र तत्रोपविश्यते ।

एव चलितवित्तस्तु वित्तशेषं न रक्षति’ ॥ ३० ॥

अथाऽन्यदिने तेनाऽपरान्मण्डूकान्भक्षयित्वा गङ्गदत्तस्तुतो

पुनरुक्ते स विपभक्षणमिवात्मनाशायं पुनरुक्ते इत्यर्थः ॥ २५ ॥ बुद्धियुता = पण्डिता ।
वाढव = बडवानलम् ॥ २६ ॥ बलीयसा = बलिष्ठेन । शत्रुणा = साम्रा = मान्स्वभनपूर्व
कम् = याच्यमान = प्रार्थ्यमान । अणूनपि = स्तोत्रमपि = नैव यच्छति = ददाति । किञ्च
कर्पमात्रम् = अशमात्रम् । ‘चूर्ण’मिति शेषः । (‘तेले भर’ ‘चुटकीभर’) । यो न
प्रयच्छति = ददाति । स पुन = चूर्णस्य खारी = द्रोणवतुष्टय (मणभर) ददाति = दास्यति ॥

स्वल्पात् = स्वल्पमुत्पद्य्य दत्त्वा । भूरिरक्षणम् = विपुलस्य रक्षणम् ॥ २९ ॥

यथेति । मलिनबलो यथा = यत्र तत्र = स्थाने उपविशति, न स्वच्छतां प्रतीक्षते,
एव चलितवित्त = क्षीणधन, अवशिष्टमपि द्रव्यं न रक्षति । वस्तुतस्तु = वस्तुतस्तु
इति पाठः । चलितवित्त = विविधव्यचारः । वृत्तशेषम् = आचारशेषमपि न रक्षति ।
गणिकासक्तो भय, मद्यासक्तो मार्गं, तदासक्तो धर्मं, तदासक्तो धर्ममित्यादिपापा

१. ‘युक्त’मिति पाठांतरम् । तत्र = युक्त = लक्ष्यम् ।

२. ‘तमादिश’ इति युक्तं कथं । त = परित्रान् । अदिश = इति । ३. चलितवृत्तस्तु
वृत्तशेष’मिति । ४. वित्तवृत्तव्यापारोऽपि । ५. ‘तेले भर’ ‘चुटकीभर’ इति पाठः ।

यमुगादतो भक्षितः । तं भक्षितं मत्वा गङ्गदत्तस्तारस्यरेण
'धिग्धिग्' इति प्रलापपरः कथञ्चिदपि न विरराम ।

ततः स्वपत्न्याऽभिहितः—

‘किं वन्दसि दुराग्रन्द ! स्वपक्षक्षयकारक ! ।

स्वपक्षस्य क्षये जाते को नञ्ज्ञाता भविष्यति’ ॥३१॥

यद्यापि विचिन्त्यतामात्मनो निष्क्रमणम्, अस्य यद्योपायं
य । अथ गच्छता कालेन सकलमपि कवलितं मण्डूककुलम् ।
केवलमेको गङ्गदत्तस्तिष्ठति । ततः प्रियदर्शनेन भणितम्—‘भो
गङ्गदत्त ! शुभुक्षितोऽहं, निःशेषिताः सर्वे मण्डूकाः, तद्दोयतां मे
किञ्चिन्नोजनं, यतोऽहं त्वयाऽग्राऽऽनीतः ।’ स आह—‘भो मित्र !
न त्वयाऽग्रे विषये मय्यवस्थिते कापि चिन्ता कार्या, तद्यदि मां
प्रेषयसि, ततोऽन्यकूपस्थानपि मण्डूकान्विध्वास्याऽन्नानयामि ।’
स आह—‘मम तावत्त्वमभक्ष्यो भ्रातृस्थाने, तद्यद्येवं करोषि तत्सा
म्रतं—पितृस्थाने भवसि । तदेवं क्रियताम्’—इति ।

सोऽपि तदाकर्ण्योऽरधदृष्टिकामाश्रित्य विविधदेधतोपर-
लिप्तपूजोपयाचितस्तस्मात्कृपाद्विनिष्क्रान्तः । प्रियदर्शनोऽपि
तदागमनकाङ्क्षया तत्रस्थः प्रतीक्षमाणस्तिष्ठति ।

अथ चिरादनागते गङ्गदत्ते प्रियदर्शनोऽन्यकोटरनिवासिनीं
गोधामुवाच—‘भद्रे ! क्रियतां स्तोकं साहाय्यम्, यतश्चिरपरि-
चितस्ते गङ्गदत्तः । तद्गत्वा तत्सकाशं कुत्रचिज्जलाशयेऽन्विष्य
मम सन्देशं कथय येनागम्यतामेकाकिनापि भवता द्रुततरं,
यद्यन्ये मण्डूका नागच्छन्ति । अहं त्वया विना नात्र धस्तुं

न्याचरति ॥ ३० ॥ ‘सारावे रुदिते प्रातर्याकन्दो दारणे रणे’ इति मेदिनी ।
दुराग्रन्द=दुष्टध्वने । दुराग्रन्तेति युक्तं पाठ । दुर्नीतिपरायणेत्यर्थः । परि-
त्राण=रक्षणम् । ‘परित्रा’मिति पाठे—विचिन्तमेतत् । परित्रा—रक्षामिति चार्थः ॥ ३१ ॥
कवलितं=भक्षितम् । पितृस्थाने=पितृतुल्यः । विविधाम्यो देवताभ्य उपकल्पित
पूजैव—उपयाचितम्=उपहारो येनासौ तथा । उपरचितं=प्रार्थितमिति—व्याख्या

१ ‘परित्रां क करिष्यति’ । ‘परित्राणं क लप्स्यसे’ इति ॥ पाठः ।

शक्नोमि । तथा—‘यद्यहं तव विरुद्धमाचरामि तत्सुकृतमन्तरे मया विधृतम् ।’

गोष्ठाऽपि तद्वचनाद्गङ्गदत्तं द्रुततरमन्विष्याह—‘मद्र गङ्गदत्त ! स तव सुहृत्प्रियदर्शनस्तव मार्गं समीक्षमाणस्तिष्ठति, तच्छीघ्रमागम्यतामिति । अपरञ्च—तेन तव विरुद्धकरणे जन्मसुकृतमन्तरे धृतम् । तन्निदादेन मनसा समागम्यताम् ।’

तदाकर्ण्य गङ्गदत्त आह—

बुभुक्षितः किं न करोति पार्पं क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ।
आरयाहि भद्रे ! प्रियदर्शनस्य ‘न गङ्गदत्तः पुनरेति कूपम्’ ॥ ३२ ॥

एवमुक्त्वा स तां पित्तर्जयामास । ॐ ।

तच्छ्रो दुष्टमलधर ! भद्वमपि गङ्गदत्त इव त्वदृष्टे न कथञ्चिदपि यास्यामि ।’

तच्छ्रुत्वा मकर आह—‘भो मित्र ! नैतद्युज्यते, स्वर्गं येष मे कृतप्रतापोपमपनय भद्रहागमनेन । अयथाऽग्राहमनशनात्प्राणत्यागं तपोपरि करिष्यामि ।’

यानर आह—‘मूढ ! किमहं लम्बकर्णो मूर्खः । दृष्टाऽपायोऽपि स्वयमेव तत्र गत्यात्मानं व्यापादयामि ? ।

आगतश्च गतश्चैव दृष्ट्वा सिद्धपराक्रममेव ।

अपर्णद्वयो मूर्खो यो गत्वा पुनरागतः’ ॥ ३३ ॥

मकर आह—‘मद्र ! स को लम्बकर्णः ? । कथं दृष्टापायोऽपि मृतः, ? । तन्मे निवेद्यताम् ।’ यानर आह—

गन्तु न शक्नुयुः । नदागमनकाहुषा=मद्रकन्तरागमनरादा । गोष्ठा=निहास । (‘गोष्ठ’) । अर्क=रात्रम् । शुश्रू=पश्य । अन्तरे=मध्ये । निरुद्ध=विहीनकरणे । अपनय=हृत्वि । दृष्टान्त=रश्मिरादेरुक्तिः । अकर्ण=दूर । दृष्ट=दृष्टम्, अर्क=गुरु ॥ ३३ ॥

२. सिंहलम्भकणिकया

कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे करालकेसरो नाम सिंह. प्रतिवसति स्म । तस्य च धूसरको नाम शृगालः सदैवानुयायी परिचारकोऽस्ति ।

अथ कदाचित्तस्य हस्तिना सह युध्यमानस्य शरीरे गुरतरा ग्रहारा सञ्जाता, ये पदमेकमपि चलितुं न शक्नोति । तस्याऽचलनाद्यधूसरकः क्षुत्क्षामरुण्डो दीर्घव्यङ्गतोऽन्यस्मिन्नहनि तमघोचत्—‘स्यामिन् ! युभुक्षया पीडितोऽहं पदात्पदमपि चलितुं न शक्नोमि, तत्कथं ते शुश्रूषा करोमि !’

सिंह आह—‘भो !, गच्छ अन्येपय किञ्चित्सरसम्, येने मामवस्थाङ्गतोऽपि व्यापादयामि ।’

तदाकर्ण्य शृगालोऽन्येपयन्कञ्चित्समीपवर्तिनं ग्राममासादितवान् । तत्र लम्भकणो नाम गर्दभस्तडागोपान्ते प्रविरलदूर्वाङ्कुरान्कृच्छ्रादास्वादयन् दृष्ट । ततश्च समीपवर्तिना भूत्वा तेनाभिहित—‘माम ! नमस्कारोऽयं मदीयं सम्भाव्यताम् । चिराद्गृणोऽसि ? । तत्कथं किमेव दुर्वलता गत ? ।

स आह—‘भो भगिनीपुत्र ! किं कथयामि, रजकोऽतिनिर्दयोऽतिभारेण मां पीडयति । घासमुष्टिमपि न प्रयच्छति । केवलदूर्वाङ्कुरान्धूलिमिश्रिताभक्षयामि । तत्कुतो मे शरीरे पुष्टि ?’ ।

शृगाल आह—‘माम ! यद्येव तदस्ति मरकतसदृशशष्पप्रायो नदीसनाथो रमणीयतरः प्रदेशः तत्रागत्य मया सह सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभवस्तिष्ठ !’ । लम्भकर्ण आह—‘भो भगिनीसुत ! युक्तमुक्तं भवता, परं वयं ग्राम्या पशवोऽरण्यचारिणा धव्या’

ग्रहारा = आघाता (‘चोट’) । शुश्रूषा = परिचर्याम् । तडागोपान्ते = तडागसमीपे । प्रविरलदूर्वाङ्कुरान् = अगाढोत्पादूर्वाङ्कुरान् । कृच्छ्रात् = कष्टात् । सम्भाव्यताम् = स्वीक्रियताम् । मरकतसदृशशष्पप्रायः गारुतमत्तमणिस्तुल्यघासप्रचुरः । (मरकत = ‘पद्मा’) ।

नदीसनाथः = नदीसहितः । रमणीयतरः = सुन्दरतरः । सुभाषितगोष्ठीसुखः = प्रेमालापगोष्ठीबन्धसुखम् । ग्राम्या = ग्रामवासिनः । भव्यप्रदेशेन = मनोहरप्रदेशेन ।

स च 'मन्दभाग्यस्य व्यवसाय इव व्यर्थतां गतः ।

अत्राऽन्तरे शृगालः कोपाविष्टस्तमुवाच—'भोः ! किमेवंविधः प्रहारस्ते,—यद्गर्दभोऽपि तव पुरतो बलाद्रच्छति ! । तत्कथं गजेन सह युद्धं करिष्यसि ? । तद् दृष्टं ते चलम् ।' अथ विलक्षस्मितं सिंह आह—'भोः ! किमहं करोमि ? मया न क्रमः सज्जीकृत आसीत्, अन्यथा गजोऽपि मत्क्रमाक्रान्तो न गच्छति ।'

शृगाल आह—'अथाऽप्येकवारं तवान्तिकेतमानेप्यामि, परं त्वया सज्जीकृतक्रमेण स्थातव्यम् ।' सिंह आह—'भद्र ! यो मां प्रत्यक्ष दृष्ट्वा गतः स पुनः कथमत्रागमिष्यति ? । तदन्यस्मिन्मपि सत्यमन्विष्यताम् ।' शृगाल आह—'किं तवानेत व्यापारेण ?, त्वं कैवलं सज्जितक्रमस्तिष्ठ ।' तथानुष्ठिते शृगालोऽपि यावद्रा-सममार्गेण गच्छति, तावत्तत्रैव स्थाने चरन्त्यष्टः ।

अथ शृगालं दृष्ट्वा रासभः प्राह—'भो भगिनीसुत ! शोभन स्थाने त्वयाहं नीतः, द्रोहं मृत्युवशं गतः । तत्कथय किं तत्स त्वम् ? यस्यातिरौद्रवज्रसदृशकरप्रहारादहं मुक्तः ?' ।

तच्छ्रुत्वा प्रहसच्छृगाल आह—'भद्र ! रासमी त्वामायान्त दृष्ट्वा सानुरागमालिङ्गितुं समुत्थिता, त्वं च कातरत्वाग्रष्टः । सा पुनर्न शक्ता त्वां विना स्थातु, तथा तु नश्यतस्तेऽवलम्बनार्थं हस्तः क्षिप्तः, नान्यकारणेन । तदागच्छ, सा त्वत्कृते प्रायोपवेशनोपविष्टा तिष्ठति । एतद्वदति—'यल्लम्बकणौ यदि मे भर्ता न

व्यवसाय इव = उद्योग इव । एवविध = ईदृश । विलक्षस्मित = चकितस्मित । लज्जितस्मित यथा स्यात्तथेति यावत् । 'विलक्षो विस्मयान्विते' इत्यमरः । क्रम = आक्रमणोचितः सन्नाह । व्यापारेण = चिन्तादिना । भगिनीसुत = हे भागिनेय ! (भानजा) । द्रोह = शठिति । गत = गत इवाभूवम् । अतिरौद्रेण = क्रूरतरेण । वज्रसदृशात्-करप्रहारात् = चपेटाघातात् । रासभा = गर्दभी । सानुराग = सस्नेहम् । कातरत्वात् = भीदत्वात् । नष्ट = पलायित । नश्यत = पलायमानस्य । अवलम्बनार्थं = निषेधार्थम् ('पकड़ने के लिए') । क्षिप्त = उरथापितः ।

१ यद् दैवान्मृत्युवशं न गतः—इति लिखितपुरनकपाठः समुचितः ।

भवति, तदहमशौ जले वा प्रविशामि,—न पुनस्तस्य धियो गं
सोढुं शक्नोमि' । इति ।' तत्प्रसादं कृत्वा तत्राऽऽगम्यतां, नो
चेत्तव स्त्रीहत्या भविष्यति । अपरं भगवान्कामः कोपं तवोपरि
करिष्यति । उक्तञ्च—

स्त्रीमुद्रां मकरध्वजस्य जयिनीं सर्वार्थसम्पत्करीं

ये मूढा प्रविहाय यान्ति कुधियो मिथ्याफलान्वेषिण ।

ते तेनैव निहत्य निर्दयतरं नमीकृता मुण्डिता

चेचिद्रत्नपटीकृताश्च जटिला कापालिकाश्चापरे' ॥ ३६ ॥

अथाऽसौ तद्वचनं शब्देयतया श्रुत्वा भूयोऽपि तेन सह
प्रस्थितः । साध्यदमुच्यते—

जानन्नपि नरो दैवात्प्रकरोति विगर्हितम् ।

कर्म, किं कस्यचिल्लोके गर्हितं रोचते कृतम् ॥ ३७ ॥

अत्रान्तरे सज्जितप्रमेण सिंहेन ख लम्बकर्णो व्यापादितः ।
ततस्त हत्या शृगालं रक्षकं निरूप्य स्वयं स्नानार्थं नद्यां गतः ।
शृगालेनापि लीलगीतसुष्यात्तस्य कर्णहृदयं भक्षितम् ।

प्रायोपवेशनम्=अनशनम् । यदिति । अस्य 'रासभी नि शेष । प्रगदम्=अनु
ग्रहम् । मकरध्वज=काम । जयिनी=जगत्प्रयविजयशीलाम् । सर्वार्थानां=
धर्मार्थसामादीनां सम्पद करोति तच्छीगम्, तद्धेतुभूता वा । मुद्रा=चिह्नम् ।
स्त्रीमुद्रा=स्त्रीरूपं ज्ञातनम् । प्रविहाय=परित्यज्य, उद्धृत्य वा । मिथ्याफलानि=
स्वर्गापवर्गादीनि,—अन्वेषयन्ति तच्छीगम् । तेनैव=कामेनैव राशः । रत्नपटीकृता=
रुधिरार्श्यतना, कापायाम्बरधारिण्य कृता । जटिला=जटाभारधारिण ।
कापालिका=पाशण्डभेदा ('जोगी' 'स्मृजान सेवी') । अन्योऽपि राजा स्वशा-
स्योद्भूतपराङ्मुखः,—तथैव मुण्डनादिना दण्डयति ॥ ३६ ॥

असौ=गर्दभ । तद्वचनं=शृगालवाक्यम् । दैवात्=अदृष्टवशीभूत एव ।
निन्दितं कर्म=किं कस्यापि प्रियं भवति । न भवतीत्यर्थः । अतो दैवात्त एव
गर्हितं कुरत इति भावः ॥ ३७ ॥ त=गर्दभम्, निरूप्य=निन्दित्य, स्वयं=

अत्राऽन्तरे सिंहो यावत्स्नातवा कृतदेवार्चनः प्रनर्पितपितृ-
गण समायाति तावत्कर्णहृदयरहितो रासभस्तिष्ठति । तं दृष्ट्वा
कोपपरीतात्मा सिंह शृगालमाह—‘पाप ! किमिदमनुचितं कर्म
समाचरित,—यत्कर्णहृदयभक्षणेनाऽयमुच्छिष्टतां नीतः ?’ ।

शृगालः सविनयमाह—‘स्वामिन् ! मा मेवं वद, कर्णहृदय-
रहित एवाय रासभ आसीत्, येनेद्वागत्य त्वामग्लोक्य भूयो-
ऽप्यागतः ।’

अथ तद्वचन श्रद्धेय मत्वा सिंहस्तेनेव सह संधिभज्य
नि शङ्कितमनास्तं भक्षितवान् ।

अतोऽहं प्रधीमि—‘आगतश्च गतश्चैव—’इति । ७

तन्मूर्ख ! कपटं कृतं त्वया,—परं युधिष्ठिरेणेव सत्यवचनेन
विनाशितम् । अथवा साध्निदमुच्यते—

स्वार्थमुत्सृज्य यो दम्भी सत्यं ब्रूते सुमन्दधीः ।

स स्वार्थाद्धृश्यते नूनं युधिष्ठिर इवाऽपर ॥ ३८ ॥

मकर आह—‘कथमेतत् ?’ । स आह—

३. युधिष्ठिरकुम्भकारकथा

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कोऽपि कुम्भकारः प्रतिवसति स्म । स
‘कदाचिरप्रमादाद्धर्मभग्नघटकर्परतीक्ष्णमस्योपरि महता वेगेन
घान्धन्पतितः । ततः कर्परकोट्या पाटितललाटो रधिरस्रावित-

सिंह ! कौत्स्यौत्सुक्यात्=चाश्ल्येन । उत्कण्ठितया । तस्य = रासभस्य । कर्ण-
हृदय=रणीं हृदयश्च । प्राप्यङ्गत्वादेकवद्भावः । प्रतपितपितृगण=दत्तमतिरु-
जलाञ्जलिः । कोपपरीतात्मा = क्रोधाविष्टहृदयः । श्रद्धेय=विश्वासयोग्यम् । सवि-
भज्य=विभागकृत्वा (‘बाँट कर’) । मूर्ख=मूढ मकरः । पर=परन्तु युधि-
ष्ठिर—तज्जामा कुम्भकारः । स्वार्थं = स्वप्रयोजनम् । दम्भी=सत्यवादिनमात्मानं
चिरव्यापयिषु ॥ ३८ ॥

प्रमादात्=अनवधानात् । भग्नघटस्वार्थम्=अर्धभग्नघट, तस्य यः कर्पर-
कपालम्—तस्य यत्तीक्ष्णमग्र=प्रान्तभागस्तस्योपरि—पतित इत्यन्वयः । कर्पर

तनुः कृच्छ्रादुत्थाय स्वाश्रयं गतः । ततश्चाऽपथ्यसेवनात्स प्रहा-
रस्तस्य करालतां गतः, कृच्छ्रेण च नीरोगतां नीतः ।

अथ कदाचिद्वर्मिक्षपीडिते देशे स कुम्भकारः क्षुत्क्षामकण्ठः
कैश्चिद्वाजसेवकैः सह देशान्तरं गत्वा कस्यापि राशः सेवको
बभूव । स च राजा तस्य ललाटे विकरालं प्रहारक्षतं दृष्ट्वा
चिन्तयामास यत्—‘धीरः पुरुषः कश्चिदयं, नूनं तेन ललाटपट्टे
संमुपप्रहारः ।’ अतस्तं संमानादिभिः सर्वेषां राजपुत्राणां मध्ये
विशेषप्रसादेन पश्यति स्म । तेऽपि राजपुत्रास्तस्य तं प्रसादा-
तिरेकं पश्यन्तः परमोर्ष्याधर्मं वहन्तो राजभयात् किञ्चिद्बुधुः ।

अथाऽन्यस्मिन्नहनि तस्य भूपतेः विग्रहे संमुपस्थिते, धीर-
सम्भावनायां क्रियमाणायां, प्रकल्प्यमानेषु गजेषु, सशरामानेषु
घातिषु, योधेषु प्रगुणीक्रियमाणेषु, तेन भूभुजा स कुम्भकारः
प्रस्तायानुगतं पृष्टो निर्जने—‘भो राजपुत्र ! किं ते नाम ? का
य जातिः ? कस्मिन्सङ्ग्रामे प्रहारोऽयं ते ललाटे लग्नः ? ।

स आह—‘देव ! नायं शस्त्रप्रहारः, युधिष्ठिरामिधः कुलालो-
ऽहं जात्या । मन्नेहेऽनेककर्पराण्यासन् । अयं कदाचिन्मघपानं
एतथा निर्गतः प्रघातकपर्परोपरि पतितः । ततश्च प्रहारविकारोऽयं

शब्दोत्था - कर्पराप्ररोणेन । पाटितललाट = मिसलललाटपट्टः । युधिःप्राविततनुः =
रधिरपरीनगात्रः । (‘लैट्टुदान’) । कृच्छ्रतः = महता बधेन । (रिती तरह) ।
अपथ्यसेवनात् = अनुचितचरणमशयादिना । प्रहारः = व्रणः । करालता = गम्भी-
रताम् । (‘गहरा पाव’) । नीरोगता = स्वास्थ्यम् । दुर्मिक्षम् = अपरालः । निर-
रालः = दीर्घनामत् गम्भीरय । प्रहारक्षतं = प्रहारमणम् । तेन = अत एव । विशेष-
प्रसादेन = विशेषेण अनुग्रहेण । ईर्ष्याधर्मम् = ईर्ष्यान्वितं भावम् । धीरसम्भावनायां =
धीरपुत्राणाम्, तत्परीक्षयाच । विग्रहे = युद्धे । प्रकल्प्यमानेषु = वञ्चीक्रियमाणेषु ।
(हापी सैवर किं जा रहे थे) । सशरामानेषु = शरान्वयदिना वञ्चीक्रिय-
माणेषु दक्षिणेषु = मध्येषु । प्रगुणीक्रियमाणेषु = गजप्रमाणेषु । प्रस्तायानुगतं =
शर । निर्जने = गदगि । अयं ‘बुरा’तेऽहं प्रहरयेति पाठान्तरे प्रहृषा = रामदेवता-

मे ललाट एव चिकरालतां गतः ।' तदाकर्ण्य राजा सप्रोडमाह-
'अहो ! वञ्चितोऽहं राजपुत्रानुकारिणाऽनेन कुलालेन, तद्दीयतां
द्रागेतस्य चन्द्रार्धः ।' तयानुष्ठिते कुम्भकार आह--'देव ! मैवं
कुरु, पश्य मे रणे हस्तलाघवम् ।'

राजा प्राह--'भोः ! सर्वगुणसम्पन्नो भवान्, तथापि गम्भ-
ताम् । उक्तञ्च--

शूरश्च कृतविद्यश्च दर्शनीयोऽसि पुत्रक !

यस्मिन्कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ॥ ३९ ॥

कुलाल आह--'कथमैवम् ?' । राजा कथयति--

४. सिंहशृगालपुत्रकथा

कस्मिंश्चिदुद्देशे सिंहवम्पती प्रतिपद्यतः स्म । अथ सिंहो
पुत्रद्वयमजीजनत् । सिंहोऽपि नित्यमेव शृगालान्यापाद्य सिंहौ
ददाति । अथान्यस्मिन्नहनि तेन किमपि नासादितम्, घने ध्रम-
तोऽपि तस्य रघिरस्तं गतः । अथ तेन स्वशृहमागच्छता
शृगालशिशुः प्राप्तः । स च 'बालोऽय'मित्यवधार्य यत्नेन वृष्टा-
मध्यगतं कृत्वा सिंहौ जीवन्तमेव समर्पितवान् । ततः सिंहोऽभि-
हितम्--'भोः कान्त ! त्वयाऽऽनीतं किञ्चिद्स्माकं भोजनम् ?' ।
सिंह आह--'प्रिये ! मयाद्यैनं शृगालशिशुं परित्यज्य न किञ्चि-
त्सत्त्वमासादितम्, स च मया 'बालोऽय'मिति मत्वा न व्यापा-
दितो, विदोषात्स्वजातीयश्च । उक्तञ्च--

स्त्रीविप्रलिङ्गिवालेषु प्रहर्तव्यं न कर्हिचित् ।

प्राणालयेऽपि सञ्जाते विश्वस्तेषु विशेषतः ॥ ४० ॥

प्रहारविकार=मृण । 'वर्परप्रहारोऽयं मे' इति लिखितपुस्तकपाठो युक्ततरः ।

चन्द्रार्ध=अर्धचन्द्रम् । (गर्दनिया, घटा) । 'मा मैव कुरु' इति पाठान्तरम् ।

अजीजनत्=जनयामास । स च=सिंहश्च । स्वजातीय=आत्माशी, नस्यायुधश्च ।

लिङ्गिन=ब्रह्मचारिपरिव्राजकादयः । अत्यय=नाश । विश्वस्तेषु=विश्वास-

इदानीं त्वमेनं भक्षयित्वा पथ्यं कुरु । प्रभातेऽन्यत्किञ्चिदुपा-
र्जयिष्यामि । सा प्राह—‘भोः कान्त ! त्वया ‘बालकोऽय’-मिति
विचिन्त्य न हतः, तत्कथमेनमहं स्वोदरार्थं विनाशयामि ? ।
उक्तञ्च—

अकृत्यं नैव कर्तव्यं प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ।

न च कृत्यं परित्याज्यमेव धर्मः सनातनः ॥ ४१ ॥

तरमान्ममाऽयं तृतीयः पुत्रो भविष्यति ।’ इत्येवमुक्त्वा
तमपि स्वस्तनक्षीरेण परां पुष्टिमनयत् । एवं ते त्रयोऽपि शिष्यः
परस्परं मनातजातिविशेषा एकाचारविहारा बाल्यसमयं निर्धा-
रयन्ति स्म ।

अथ कदाचिस्तत्र घने भ्रमशरण्यगजः समायातः । तं दृष्ट्वा
तौ सिंहसुती द्वावपि कुपिताननी तं प्रति प्रचलितौ यावन् ,
तावत्तेन शृगालसुतेनाभिहितम्—‘अहो ! गजोऽयं युष्मत्कुल-
शत्रुः, तत्र गन्तव्यमेतस्याभिमुखम् ।’ एवमुक्त्वा गृहं प्रति प्रधा-
यितः । तावपि ज्येष्ठयान्धवभङ्गाभिस्तसाहतां गतौ ।

साध्विदमुच्यते—

एकेनापि सुधीरेण सोत्साहेन रणं प्रति ।

सोत्साहं जायते सैन्यं, भग्ने भङ्गमयामुयान् ॥ ४२ ॥

तथा च—

अत एव हि वान्छन्ति भूपा योधान्महाबलान् ।

शूरान्धीरान्कृतोत्साहान्धर्जयन्ति च कान्तान् ॥ ४३ ॥

अथ तौ द्वावपि भ्रातरौ गृहं प्राप्य पित्रोरमृतौ विहसन्तौ

मन्त्रेषु ॥ विशेषतो न प्रहर्तव्यम् ॥ ४० ॥ पथ्यं=भोजनम् । प्रणत्यागे=प्रण-
नासे । सनातनः=नित्यः ॥ ४१ ॥ अर्थः=शृगाल । स्वस्तनक्षीरेण=स्वस्तन्य-
दुधेन । परां=महतीम् । एक एव आचारो विहारश्च वेपन्ते तथा । प्रकुपिताननी=
कुटो । अभिमुखं=संमुखम्, तौ=सिंहवल्लरी । ज्येष्ठयान्धवस्त्व=ज्येष्ठभ्रातृ
शृगालस्य । भङ्गात्=वल्लयनान् । रणं प्रति=युद्धं प्रति । सोत्साहेन=उत्साहवत् ।

ज्येष्ठभ्रातृचेष्टितमूचतुः—‘यथायं गजं दृष्ट्वा दूरतोऽपि प्रनष्टः’ इति । सोऽपि तदाकर्ण्य कोषाविष्टमनाः प्रस्फुरिताधरपल्लवस्ताम्रलोचनस्त्रिशिखां भृकुटि कृत्वा ती निर्भर्त्सयन्पथेतरवचनान्युवाच । ततः सिंघा पकान्ते नीत्वा प्रबोधितोऽसौ—‘वत्स ! मैवं कदाचिज्जल्प, भवदीयलघुभ्रातरावेती—’ इति । अथासौ सान्त्वयचनेन प्रभूततरकोषाविष्टस्तामप्युवाच—‘किमहमेताभ्यां शौर्येण रूपेण विद्याभ्यासेन कौशलेन धाहीनो येन मामुपहसतः ? । तन्मयाऽवश्यमेतौ व्यापादनीयौ ।’ तदाकर्ण्य सिंही तस्य जीवितमिच्छन्त्यन्तर्दिहस्य प्राह—

‘शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्रक ! ।

यस्मिन्कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ॥ ४४ ॥

तत्सम्यक्शृणु, वत्स ! त्वं शृगालीसुतः कृपया मया स्वस्तनक्षीरेण पुष्टिं नीतः । तद्यायदेती मत्पुत्री शिशुत्वात्त्वां शृगालं न जानीतः, ताघद्रुततरं गत्वा स्वजातीयानां मध्ये मिलितो भव, नो चेदाभ्यां हतो मृत्युपथं समेध्यसि ।’ सोऽपि तद्वचनं ध्रुत्वा भयव्याकुलमनाः शनैः शनैरपसृज्य स्वजात्या मिलितः । ॐ

तस्मात्त्वमपि यायदेते राजपुत्रास्त्वां कुलालं न जानन्ति, ताघद्रुततरमपसर, नो चेदेतेषां सकाशाद्विडम्बनां प्राप्य मरिष्यसि ।’

कुलालोऽपि तदाकर्ण्य सत्वरं प्रनष्टः ।

अतोऽहं ब्रवीमि—‘सगार्थमुत्सृज्य यो दम्भी’—इति । ॐ

भङ्गे=पल्यने । कातरान्=भीतान् ॥ ४३ ॥ कोषाविष्टमना=कोषाभिभूतचेताः । प्रस्फुरित. अधरपल्लवो यस्यासौ तथा=कोपप्रकम्पिताधरोष्ठः । ताम्रलोचनः=रक्तनयनः । त्रिशिखाम्=कोपकरालाम् । ती=सिंहसूनु । पुत्रक=वत्स ! यस्मिन्कुले=शृगालकुले । अतस्तत्र न दोष इत्याशयः ॥ ४४ ॥ अपमृत्यवः=गत्वा । त्वमपि=हे युधिष्ठिर ! त्वमपि । एतेषां=राजपुत्राणाम् । विडम्बनाम्=उपहासं, लेशं, कदर्थना वा ।

धिद् मूर्ध ! यत्तया स्त्रियोऽर्थं पतत्कार्यमनुष्ठातुमारब्धम् ।
न हि स्त्रोणां कथञ्चिद्विश्वासमुपगच्छेत् ।

उक्तञ्च—

यदर्थं स्वकुलं त्यक्तं जीवितार्थं च हारितम् ।

सा मां त्यजति नि स्नेहा क स्त्रोणा विश्वसेनरः ? ॥४५॥

मकर आह—‘कथमेतत् ?। चानर आह—

५. ब्राह्मणब्राह्मणोपद्रु कथा

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कोऽपि ब्राह्मणः । तस्य च भार्या
प्राणभ्योऽप्यतिप्रियाऽऽसीत् । सापि प्रतिदिनं कुटुम्बेन सह
फलहं कुर्याणां न विधाम्यति । सोऽपि ब्राह्मणः फलहमसह-
मानो भार्यावारसत्यात्स्वकुटुम्बं परित्यज्य ब्राह्मण्या सह विप्र-
ष्टं देशान्तरं गतः ।

अथ महाद्वीमध्ये ब्राह्मण्याऽऽभिहित.—‘भार्यपुत्र ! तृणा
मां पाद्यते, तदुदकं फाप्यन्वेपथ ।’ अथासौ तद्वचनानन्तरं
यापदुदकं गृहीत्वा समागच्छति, तावत्तां मृतामपदयन् ।
मत्तिसीद्वादेन अतिचलुमतया विषादं कुर्यन्त्यावद्विलपति, ताव-
त्काशे वाचं शृणोति । तथा हि—‘यदि ब्राह्मण ! त्वं स्वकीय-
जीवितस्यार्थं ददासि ततस्ते जीयति ब्राह्मणी’ ।

तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणेन शुचीमूय तिमृभिर्वाचाभिः स्वजीवि-
तार्थं दत्तम् । यावत्सममेव च सा ब्राह्मणी जीयति । अथ तौ
जलं पीत्वा धनफलानि भक्षयित्वा गन्तुमारब्धौ । ततः प्रमेण
रूपचित्रगरस्य प्रदेशे पुष्पवाटिकां प्रविश्य ब्राह्मणो भार्या-
भिहितवान्—भद्रे ! यावदहं भोजनं गृहीत्वा समागच्छामि नाव-

दत्र त्वया स्थातव्यम्' । इत्यभिधाय ब्राह्मणो नगरमध्ये जगाम ।

अथ तस्यां पुष्पवाटिकायां पङ्कुररघटं खेटयन्दिव्यगिरा
गीतमुद्गिरति, तच्च श्रुत्वा कुसुमेपुणार्दितया ब्राह्मण्या तत्सका-
शङ्कत्वाऽभिहितम्—'भद्र ! यद्वि मां न कामयसे तन्मत्सका-
स्त्रीहत्या तव भविष्यति' । पङ्कुरघ्नीत्—'किं व्याधिप्रस्तेन मया
करिष्यसि ? ।'

साऽब्रवीत्—'किमनेनोक्तेन ? अवश्यं त्वया सह मया सङ्गमः
कर्तव्यः । तच्छ्रुत्वा स तथा कृतवान् ।

सुरतानन्तरं साऽब्रवीत्—'इतः प्रभृति यावज्जीवं मयात्मा
भवते दत्त'—इति ह्यात्मा भवानप्यस्माभिः सहाऽऽगच्छतु ।'

सोऽब्रवीत्—'यद्यमस्तु ।' अथ ब्राह्मणो भोजनं गृहीत्वा समा-
गत्य तथा सह भोक्तुमारब्धः । साऽब्रवीत्—'एष पङ्कुरुभुक्षितः,
तदेतस्यापि कियन्तमपि प्राप्तं देहि'—इति । तथाऽनुष्ठिते ब्राह्म-
ण्याऽभिहितम्—'ब्राह्मण ! सहायहीनस्थं यदा प्रामान्तरं
गच्छसि, तदा मम वचनसहायोऽपि नास्ति, तदेनं पङ्कु गृहीत्वा
गच्छाथः ।

सोऽब्रवीत्—न शक्नोम्यात्मानमप्यात्मना योदुं, किं पुनरेनं
पङ्कम् ।' साऽब्रवीत्—'पेटाभ्यन्तरस्थमेनमहं नेष्यामि ।' अथ
तत्कृतवचनव्यामोहितचित्तेन तेन प्रतिपन्नम् ।

तथानुष्ठितेऽन्यस्मिन्दिने कूपोपकण्ठे विभ्रान्तो ब्राह्मणस्तथा

मे') अरघटं=जलोद्धरणयन्त्रम् । अरघट. पुंसि । (रहट) । खेटयन्=चालयन्
(खेता हुआ, 'चलाता हुआ') । 'खिलय'न्निति मुद्रितपाठेऽपि स एवार्थोऽनु-
सन्धेयः । दिव्यगिरा=मधुरस्वरेण । कुसुमेपुणा=कामेन । अर्दितया=पीडि-
तया । कामयसे=सुरतेन तर्पयसि । मत्सका=मन्म रणजन्या । व्याधिप्रस्तेन=
रोगपीडितेन । सङ्गमः=रतिमहोत्सवः । तथा=सुरतं । यावज्जीवं=यावदायुष्यम् ।
आत्मा=शरीरम् । वचनसहायः=वार्तालापकर्त्ता । पेटाभ्यन्तरस्थं=सम्पुटकमध्य-
स्थानितम् । (सन्दूख वा पिटारी में बैठा कर) । कृतकवचनेः=कण्टपूर्णभाष्ये-
व्यामोहितं चित्तं यस्यासौ तेन । प्रतिपन्नं=स्वीकृतम् । कूपोपकण्ठे=कूपसन्निधौ ।

चं पद्मपुरवासक्त्या सम्प्रेर्य कृपान्तः पतितः । साऽपि पद्मं
 गृहीत्वा कस्मिंश्चिन्नगरे प्रविष्टा । तत्र शूलकचौर्यरक्षानिमित्त
 राजपुरेपरितस्ततो भ्रमद्भिस्तन्मस्तकस्था पेटा दृष्टा, बलादा-
 छिउच राजाग्रे नीता । राजा च यावत्तामुद्धादयति, तावत्त पद्मं
 ददर्श । ततः सा ब्राह्मणी विलापं कुर्वती राजपुरयानुपदमेव
 तत्राऽऽगता राज्ञा पृष्टा—‘को वृत्तान्तः?’ इति ।

साऽब्रवीत्—‘ममैव भर्ता व्याधिवाधितो दायादसमूहद्वे-
 जितो मया स्नेहव्याकुलितमानसया शिरसि कृत्या भयदीपनगरे
 शानोतः ।’

तच्छ्रुत्वा राजाऽब्रवीत्—‘ब्राह्मणि ! त्वं मे भगिनी, प्रामद्वयं
 गृहीत्वा भर्ता सह भोगान्भुञ्जाना सुपेन तिष्ठ ।’

अथ स ब्राह्मणो देववशात्केनापि साधुना कृपादुत्तारितः
 परिभ्रमंस्तदेव नगरमायात,—तया दुष्टभार्यया दृष्टो रात्रौ निवे-
 दितश्च—‘राजन् ! अप्यं मम भर्तुर्चरि समायातः ? । राजापि
 यद्य आदिष्ट । सोऽब्रवीत्—‘देव ! अनया मम सक्त किञ्चिद्गृहीत-
 मस्ति, यदि त्वं धर्मवत्सलः तदा दापय ।’

राजाऽब्रवीत्—‘भद्रे ! यत्तयाऽस्य सक्त किञ्चिद्गृहीतमस्ति
 नत्तमर्पय ।’ सा प्राह—‘देव ! मया न किञ्चिद्गृहीतम् ।’ ब्राह्मण
 प्राह—‘यन्मया त्रियाचिकं स्वजीवितार्थं दत्तं तद्देहि ।’

अथ सा राजमयात्तथेव ‘त्रियाचिकमेव जीवितार्थं मया
 दत्तम्’—इति जल्पन्ती प्राणैर्यमुक्त ।

ततः सविस्मयं राजाऽब्रवीत्-‘किमेतत्’ ? इति । ग्राहणे-
नापि पूर्ववृत्तान्तः सकलोऽपि तस्मै निवेदितः । अतोऽहं
ब्रवीमि-‘यदर्थं स्वकुलं त्यक्तम्-’इति ॥

यानरः पुनराह-‘साधु चेदमुपाख्यानकं श्रूयते—

न किं दद्यान्न किं कुर्यात्स्त्रीभिरभ्यर्थितो नरः ।

अनश्वा यत्र हेषन्ते तत्र र्वणि मुण्डितम्’ ॥ ४६ ॥

मकर आह-‘कथमेतत् ?’ । यानरः कथयति—

६. नन्दवररुचिकथा

अस्ति प्रख्यातयलपौरुषोऽनेकनरेन्द्रमुकुटमरीचिजालजटि-
लीकृतपादपीठः शरच्छशाङ्ककिरणनिर्मलयशः समुद्रपर्यन्तायाः
पृथिव्या भर्ता नन्दो नाम राजा । तस्य सर्वशास्त्राधिगतसम-
स्ततस्यः सचिवो वररुचिर्नाम । तस्य च प्रणयकलहेन जाया
कुपिता । सा चाऽतीव बल्लभाऽनेकप्रकारं परितोष्यमाणापि न
प्रसीदति । ब्रवीति च भर्ता-‘भद्रे ! येन प्रकारेण तुष्यसि तं
वद, निश्चितं करोमि ।’

ततः कथञ्चित्तयोक्तम्-‘यदि शिरो मुण्डयित्वा मम पादयोः
निपतसि तदा प्रसादाभिमुखी भवामि ।’ तथानुष्ठिते च सा
प्रसन्नाऽऽसीत् ।

निष्कृत्वा । ममा=ग्राहण्या । दत्तं=परावर्त्य दीयते । प्राणैर्वियुक्ता=मृता ।

प्रख्यातं बलं पौरुषञ्च यस्यासौ तथा-प्रसिद्धबलपराक्रमः । अनेके ये
नरेन्द्रा-राजानः, तेषां यानि मुकुटानि, तेषां वा मरीचयः=प्रभास्तासां जालेन=
पुञ्जेन, जटिलीकृतं=व्याप्तं पादपीठं यस्यासौ तथा । अनेकराजवन्दित इत्यर्थः ।
शरदि यः शशाङ्गस्तस्य ये किरणास्तद्वत् निर्मलं=स्वच्छं यशो यस्यासौ तथा ।
कीर्तिशालीत्यर्थः । सर्वः शास्त्रैः समधिगतं समस्तं तत्त्वं-रहस्यं-भूतं भविष्यच्च
येनासौ तथा । त्रिकालवेत्तेत्यर्थः । प्रणयकलहेन=कृत्रिमरुद्धेन । जाया=पत्नी ।
बल्लभा=प्रिया । अनेकप्रकारं=नानोपायैः । परितोष्यमाणा=प्रसाद्यमाना । प्रसी-
दति=प्रसन्ना भवति । प्रसादाभिमुखी=प्रसन्ना । तथाऽनुष्ठिते=शिरो मुण्डयित्वा

अथ नन्दस्य भार्यापि तथैव रुष्टा प्रसाद्यमानाऽपि न तुष्यति । तेनोक्तम्—‘भद्रे ! त्वया विना मुहूर्तमपि न जीवामि, पादयोः पतित्वा त्वां प्रसादयामि ।’ साऽब्रवीत्—‘यदि खलीनं मुरो प्रक्षिप्याऽहं तव पृष्ठे समारुह्य त्वां धावयामि, धावितस्तु यद्यश्ववद् हेपसे, तदा प्रसन्ना भवामि ।’ राज्ञाऽपि तथैवानुष्ठितम् ।

अथ प्रभातसमये सभायामुपविष्टस्य राज्ञः समीपे वररुचि-
रायातः । तं च दृष्ट्वा राज्ञा पप्रच्छ—‘भो वररुचे ! कस्मिन् पर्वणि मुण्डितं शिरस्त्वया ?’ सोऽब्रवीत्—

‘न किं दद्यान्न किं कुर्यात्स्त्रीभिरभ्यर्थितो नरः ।

अनश्वा यत्र हेपन्ते तत्र पर्वणि मुण्डितम्’ ॥ ४७ ॥

तद्भो दुष्टमकर ! त्वमपि नन्दवररुचिवत्स्त्रीयश्रयः । ततस्तद्ग-
णितेन ! यया मां प्रति यद्योपायप्रयासः प्रारब्धः । परं स्वघाता-
येनैव प्रकटीकृतैः । अथवा साध्यदमुच्यते—

आत्मनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकसारिकाः ।

यकास्तत्र न बध्यन्ते मीनं सर्वार्थसाधनम् ॥ ४८ ॥

तथा च—

सुगुप्तं रक्ष्यमाणोऽपि दर्शयन्दारुणं वपुः ।

पादोपग्रहणे दृते सति । नन्दस्य=तन्नामो महाराजस्य । तेन=नन्देन । पादयोः पतित्वा=प्रणम्य । खलीनं=कविकाम् । [‘लगाम’ व ‘लगाम का कड़ा’] । धावयामि=प्रेरयामि । (‘चलाना’ ‘हाकना’) । हेपसे=अश्वशब्दं करोषि । (‘हिन-
दिनाना’) । पर्वणि=पुष्पकाले । विना पर्वं शिरोवपनस्य निषेधात् । अभ्यर्थितं=प्रार्थितः । अनश्वा=अश्वभिन्ना भवद्विधा राजानोपि, यत्र=प्रियाप्रसादने सुरतम-
हापर्वणि हेपन्ते=अश्ववच्छब्दं कुर्वन्ति, तत्र पर्वणि=तस्मिन् सुरतमहायज्ञे, मयापि शिरो मुण्डितमिति रात्रिभूतान्तस्मारणेन सर्वज्ञेन वररुचिना राज्ञा कटाक्षितः ॥ ४७ ॥

मुखदोषेण=बहुभाषणदोषेण, मुखबाधत्येन च ॥ ४८ ॥ सुगुप्तं=नितरां

१. ‘किमपर्वणि-मुण्डितं शिरस्त्वया’ इति पाठः ।

२. ‘मनो बद्ध’ ‘तद्गणितेन’ । ग. १. ३. ‘प्रकटितः’ । ४. ‘साधकम्’ । ५. ‘च’ ।

व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्नो वाकृते रासभो हतः ॥ ४९ ॥

मकर आह—‘कथमेतत् ?’ । घानरः कथयति—

७. वाचालरासभकथा

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने शुद्धपटो नाम रजकः प्रतिवसति स्म । तस्य च गर्दभ एकोऽस्ति । सोऽपि घासाऽभावादतिदुर्बलतां गतः । अथ तेन रजकेनाऽटव्यां परिभ्रमता मृतव्याघ्रो दृष्टः । चिन्तितञ्च—‘अहो ! शोभनमापतितम्, अनेन व्याघ्रचर्मणा प्रति-
च्छाद्य रासभं रात्रौ यक्षेत्रेपूत्स्नक्ष्यामि,—येन व्याघ्रं मरणा समीपवर्तिनः क्षेत्रपाला एनं न निष्कासयिष्यन्ति ।

तथाऽनुष्ठिते रासभो यथेच्छया यवभक्षणं करोति, प्रत्यूषे भूयोऽपि रजकः स्वाश्रयं नयति । एवं गच्छता कालेन स रासभः पीवरतनुर्जातः । कृच्छ्राद्वन्धनस्थानमपि नीयते ।

अथाऽन्यस्मिन्नहनि स मदोद्धतो दूराद्वासभीशब्दमशृणोत् । तच्छ्रवणमात्रेणैव स्वयं शब्दायितुमारब्धः । अथ तैः क्षेत्रपालैः ‘रासभोऽयं व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्नः’ इति ज्ञात्वा लगुडशरपापाण-
प्रहारैः स व्यापादितः ।

अतोऽहं प्रवीमि—‘सुगुप्तं रक्ष्यमाणोऽपि—’ इति । ॐ

अथैवं तेन सह वदतो मकरस्य,—जलचरेणैकेनागत्याऽभि-

गूढं यथा स्यात्तथा । दारुणं=विकृतं । व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्नः=व्याघ्रचर्मच्छादित-
तनुः । वाकृते=वाक्वापलात् ॥ ४९ ॥

घासाभावात्=घासादिभोजनव्यवस्थाऽभावात् । शोभनमापतितं=युष्मं
जातम् । (‘ठीक हो गया’) । प्रतिच्छाद्य=पिधाय । उत्सृक्ष्यामि=त्सक्ष्यामि । ‘उत्सृ-
क्ष्यामी’ति पाठान्तरम् । प्रत्यूषे=अहर्मुखे । (‘तडकाऊ’ ‘पौफटनेपर’) । पीवरतनुः =
पुष्टदेहः । कृच्छ्रादिति । बन्धनस्थानमपि कृच्छ्राद्वीयतेऽतिबलशालित्वादित्यर्थः ।
मदोद्धतः=मदोन्मत्तः । शब्दायितुं=शब्दं कर्तुम् । लगुडशरपापाणप्रहारैः=दण्ड-
पाणप्रस्तरप्रहारैः । ‘ति क्षेत्रपाला,—लगुडशरपापाणप्रहारैस्तं व्यापादितवन्तः’
इति पाठान्तरम् ।

दितम्-‘भो मकर ! त्वदीया भार्याऽनशनोपविष्टा-त्वयि चिर-
यति प्रणयाऽभिभवोद्विपधा’ । एवं तद्वज्रपातसदृशवचनमा-
कर्ण्यऽतीव व्याकुलितहृदयः प्रलपितमेवं चकार-‘अहो !
किमिदं सञ्जातं मे मन्दभाग्यस्य ? । उक्तञ्च-

माता यस्य गृहे नास्ति, भार्या च प्रियवादिनी ।

अरण्यं तेन गन्तव्यं यथाऽरण्यं तथा गृहम् ॥ ५० ॥

तन्मित्र ! क्षम्यतां, यन्मया तेऽपराधः कृतः, सम्प्रत्यहं तु
स्त्रीययोगाद्वैश्वानरप्रवेशं करिष्यामि ।’ तच्छ्रुत्वा वानरः प्रहस-
न्प्रोवाच-‘भो ! ज्ञातं मया प्रथममेव-यत्त्वं स्त्रीवश्यः, स्त्रीजित-
श्च । साम्प्रतं च प्रत्ययः सञ्जातः । तन्मूढ ! आनन्देऽपि जाते
त्वं विपादं गतः ! । तारुभार्यायां मृतायामुत्सवः कर्तुं युज्यते ।
उक्तञ्च यतः-

‘या भार्या दुष्टचारित्रा सततं कलहप्रिया ।

भार्यारूपेण सा ज्ञेया विदग्धैर्दारुणा जरा ॥ ५१ ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन नामाऽपि परिवर्जयेत् ।

स्त्रीणामिह हि सर्वासां य इच्छेत्सुखमात्मनः ॥ ५२ ॥

यदन्तस्तत्र जिह्वायां यज्जिह्वायां न तद्वहिः ।

यद्वहिस्तत्र कुर्वन्ति, विवित्रचरिताः स्त्रियः ! ॥ ५३ ॥

के नाम न यिनश्यन्ति ? मिथ्याज्ञानान्नितम्भिनीम् ।

रम्यां य उपसर्पन्ति दीपाभां शलभा यथा ॥ ५४ ॥

अन्तर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमाः ।

गुल्माफलसमाकाराः स्वभावादेव योपिताः ॥ ५५ ॥

ताडिता अपि दण्डेन शस्त्रैरपि विरगण्डिताः ।

न वशं योपितो यान्ति न दानैर्न च संस्तवैः ॥ ५६ ॥

तेन=वानरेण । चिरयति=वितम्बं कुर्वणे । प्रणयामिभवत्=इच्छामानादि-
विपातात् । वैश्वानरः=बहिः । प्रत्ययः=विद्यासः । दुष्टचारित्रा=दुष्टशीला ।
विदग्धैः=पण्डितैः ॥ ५१ ॥ यत्-अन्त=अन्तःकरणे । ‘वर्तते’ इति शेषः ।
‘प्रिये’ति मिथ्याज्ञानात् ये-रम्यां स्त्रियमुपसर्पन्ति-ते शलभा दीपप्रभामिव-तां
प्राप्य नूनं नश्यन्तीति भावः ॥ ५४ ॥ संस्तवैः=स्तुतिभिः, प्रशंसावाक्यैश्च ॥ ५६ ॥

आस्तो तावत्त्रिमन्येन दौरात्म्येनेह योषिताम् ।
 विधृतं स्वोदरेणापि त्रन्ति पुत्रं त्यक्तं रुपा ! ॥ ५७ ॥
 रुक्षायां सेहसद्भावं, कठोरायां सुमार्दवम् ।
 नीरसायां रसं बालो बालिकायां विकल्पयेत् ॥ ५८ ॥

मकर आह—‘भो मित्र ! अस्त्वेतत्, पर किं करोमि ?
 ममानर्थद्वयमेतत्स्मृतातम् । एकस्तावद्गृहमङ्गः, अपरस्त्वद्विधेन
 मित्रेण सह वित्तविश्लेषः । अथवा भवत्येवं दैवयोगात् ।
 उक्तञ्च यतः—

यादृशं मम पाण्डित्यं तादृशं द्विगुणं तव ।
 नाऽभूज्जारो न भर्ता च किं निरोक्षेसि नम्रिके ! ॥ ५९ ॥

घानर आह—‘कथमेतत् ? । मकरोऽब्रवीत्—

८. हालिकवधूशृगालिकावञ्चककथा

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने हालिकदम्पती प्रतिवसतः स्म । सा च
 हालिकभार्या पर्युर्वृद्धभावात्सदैवाऽन्यचित्ता न कथञ्चिद्गृहे
 स्थैर्यमालम्बते—केवलं परपुरपानम्बेपमाणा परिभ्रमति । अथ
 केनचित् परचित्तापहारकेण धूर्तेन सा लक्षिता विजने प्रोक्ता च—
 ‘सुभगे ! मृतभार्याऽहं, त्वदर्शनेन स्मरपीडितश्च, तद्दीयतां मे
 रतिवक्षिणा ।’

अन्येन दौरात्म्येन=दुष्टत्वेन वर्णितेन किम् २-एवमेव निदर्शनमलं, यत्-स्वार्थ-
 सिद्धये दया स्व पुत्रमपि घ्नन्तीति ॥ ५७ ॥

नीरसायां=शुष्काया, कठोरायां=युवती-बाल=मूर्खो मुग्धो
 वा, विकल्पयेत्=निश्चिनुयात्, न पण्डित इत्यर्थः । गृहमङ्गः=पत्नीवियोगः ।
 वित्तविश्लेषः=मनोभेदः । तादृशं द्विगुणं=मतो द्विगुणः । जार=रूपपतिः ॥ ५९ ॥

हालिकदम्पती=शृणीरलमिनुन । (‘किसान् स्त्रीपुरुष’) । वृद्धभावात्=
 वार्धक्यात् । अन्यचित्ता=परपुरुषरता । स्थैर्यं=स्थितिम् । परचित्तापहारकेण=
 परधनापहर्ता । धूर्तेन=वधकेन (‘ठग’) । लक्षिता=ज्ञाता । विजने=एकान्ते ।

१. ‘जडे तिष्ठसि नम्रिके रति लिखितपुस्तकपाठः ।

ततस्तयाऽभिहितम्-‘भोः सुभगः । यद्येव तदस्ति मे पत्युः प्रभूतं धनं, स च वृद्धत्वात्प्रचलितुमप्यसमर्थः । ततस्तद्धनमादायाऽहमागच्छामि, येन त्वया सहऽन्यत्र गत्वा यथेच्छया रति-सुखमनुभविष्यामि ।’ सोऽब्रवीत्-रोचते मह्यमप्येतत्, तत्प्रत्यूपेऽत्र शीघ्रमेव समागन्तव्यं, येन शुभतरं किञ्चिन्नगरं गत्वा त्वया सह जीवलोकः सफलीक्रियते ।’

सापि ‘तथा’-इति प्रतिज्ञाय ग्रहसितवदना स्वगृहं गत्वा रात्रौ प्रसुप्ते भर्तरि सर्वं वित्तमादाय प्रत्यूपसमये तत्कथितस्थानमुपाऽद्रवत् । धूर्तोऽपि तामग्रेषिधाय दक्षिणां दिशमाधित्यसत्त्वरगतिः प्रस्थितः । एव तयोर्धृजतोर्यौजनद्वयमात्रेणाऽप्रतः काचिन्नदी समुपस्थिता ।

ता दृष्ट्वा धूर्तश्चिन्तयामास-‘किमहमनया योवनप्रान्ते वर्तमानया करिष्यामि ? । किञ्च कदाप्यस्या पृष्ठतः कोऽपि समेप्यति, तस्मै महाननर्थः स्यात् । तत्केवलमस्या वित्तमादाय गच्छामि ।’ इति निश्चित्य तामुवाच-‘प्रिये ! सुदुस्तरेयं महा नदी, तद्गद्गद् द्रव्यमोर्ध्वं पारे धृत्वा समागच्छामि, ततस्त्रामेकाकिनीं स्वपृष्ठमारोप्य सुखेनोत्तरयिष्यामि ।’ सा प्राह-‘सुभग ! एवं क्रियताम् ।’ इत्युक्त्वाऽशेषवित्तं तस्मै समर्पयामास ।

अथ तेनाऽभिहितम्-‘भद्रे ! परिधानाच्छादनवस्त्रमपि समर्पय येन जलमध्ये नि शङ्का भजसि । तथाऽनुष्ठिते-धूर्तो वित्त

मनमार्यं = मृतजाय । रतिदक्षिणा = सुरतसौख्यम् । प्रभूतं = बहुलम् । प्रत्यूप = प्रभाते । (‘तडकाज्’) । जीवलोकः सफलीक्रियते = मनुष्यजन्मफलं सुरतसुखं मनुभवामि । तत्कथितं = धूर्तनिर्दिष्टम् । उपाद्रवन् = पलाययामास । योवनद्वयमात्रेण = योशयानन्तरम् । योवनप्रान्ते = योवनसमाप्तौ । (टलती उमरम्) । पृष्ठतः = पश्चाद्गतोऽन्वेपयन् । अनर्थः = रात्रदण्डादि । द्रव्यमात्रं = धनं सकलम् । परिधानाच्छादनवस्त्रं = धौतवस्त्रोत्तरीयवस्त्रयुगलमपि । तथाऽनुष्ठिते = परि-

पस्त्रयुगलं चाऽऽदाय यथाचिन्तितविषयं गतः । साऽपि कण्ठ-
निवेशितहस्तयुगला सोद्वेगा नदीपुलिनदेशे उपविष्टा यावत्ति-
ष्ठति, तावदेतस्मिन्नन्तरे काचिच्छृगालिका मांसपिण्डगृहीत-
वदना तत्राऽऽजगाम । आगत्य च यावत्पश्यति, तावन्नदीतीरे
महान्मत्स्यः सलिलाधिष्ण्य वहिः स्थित आस्ते । एतञ्च दृष्ट्वा
मांसपिण्डं समुत्सृज्य तं मत्स्यं प्रत्युपाद्रवत् । अत्रान्तरे आका-
शादायतीर्य कोऽपि गृध्रस्तं मांसपिण्डमादाय पुनः खमुत्पपात ।
मत्स्योपि शृगालिकां दृष्ट्वा नद्यां प्रविशेत् । सा शृगालिका
व्यर्थधमा गृध्रमवलोकयन्ती तया नन्निकया सस्मितमभिहिता-

‘गृध्रेणाऽपहृतं मांसं मत्स्योऽपि सलिलं गतः ।

मत्स्यमांसपरिभ्रष्टे ! किं निरीक्षसि जम्बुकि !’ ॥ ६० ॥

तच्छ्रुत्वा शृगालिका तामपि पतिधनजारपरिभ्रष्टां दृष्ट्वा
‘सोपहासमाह—

‘यादृशं मम पाण्डित्यं तादृशं द्विगुणं तव ।

नाऽभूज्जारो न भर्ता च ‘किं निरीक्षेसि नन्निके ?’ ॥ ६१ ॥

एवं तस्य कथयतः पुनरन्येन जलचरेणाऽऽगत्य निवेदितं,
यत्—‘अहो ! त्वदीयं गृध्रमप्यपरेण महामकरेण गृहीतम् ।’

तच्छ्रुत्वाऽसावतिदुःखितमनास्तं गृध्राभिःसारितुमुपायं
चिन्तयन्नुवाच—‘अहो ! पश्यत मे दैवोपहतत्वं ।—

‘मित्रं ह्यमित्रतां यातमपरं मे प्रिया मृता ।

गृध्रमन्येन च व्यौघ्रं किमद्यापि भविष्यति ? ॥ ६२ ॥

धानवस्त्रादिप्रदाने कृते । यथाचिन्तितविषयं=स्वाभिलषितं देशम् । कण्ठनिवेशित-
हस्तयुगला=स्तनयुगलविधानार्थं कृतस्वस्तिस्नकारहस्ता । नदीपुलिनदेशे=नदी-
कूले । ‘तोयोत्थितं तत्पुलिनं’मित्यमरः । मांसपिण्डं गृहीतं वदने यया सा—
मांसपिण्डगृहीतवदना । गृहीतमांसपिण्डके’ति तु लिखितपुस्तके पाठः । उपाद्र-
वत्=प्रत्युज्जगाम । तस्य=मकरस्य । दैवोपहतत्वं=दुरदृष्ट्यदर्शितत्वम् । क्षते=

अथवा युक्तमिदमुच्यते—

क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णमन्नक्षये दीप्यति जाठराग्निः ।
आपस्तु वैराणि समुद्भवन्ति वामे विधौ सर्वमिदं नराणाम् ॥६३॥

तर्किक करोमि ? । किमनेन सह युद्धं करोमि । किं वा सास्त्रैव
संयोध्य गृहान्निःसारयामि ? । किं वा भेदं दानं वा करोमि ? ।
अथवाऽमुमेध यानरमित्रं पृच्छामि ? । उक्तञ्च—

‘यः पृष्ट्वा कुरुते कार्यं प्रष्टव्यान्स्वहितान्गुरुन ।

न तस्य जायते किन्नः कस्मिंश्चिदपि कर्मणि’ ॥ ६४ ॥

‘एवं सम्प्रधार्य भूयोऽपि तमेव जम्बूवृक्षमारुढं कपिमपृ-
च्छत्—‘भो मित्र ! पश्य मे मन्दभाग्यतां यत्—सम्प्रति गृहमपि मे
पलघत्तरेण मकरेण रुद्धं, तदहं त्वां प्रष्टुमभ्यागतः । कथय किं
करोमि ? । सामादीनामुपायानां मध्ये कस्याश्च विषयः ? ।

स आह—‘भोः कृतघ्न ! पापचारिन् ! मया निषिद्धोऽपि किं
भूयो मामनुसरसि ? । नाहं तव मूर्खस्योपदेशमपि दास्यामि ।’

तच्छ्रुत्वा मकरः प्राह—‘भो मित्र ! साऽपराधस्य मे पूर्वस्नेह-
मनुस्मृत्य हितोपदेशं देहि ।’ वानर आह—‘नाहं ते कथयिष्यामि
यद्भार्याधाक्येन भवताऽहं समुद्रे प्रक्षेप्तुं नीतः, तदेवं न युक्तम् ।
यद्यपि भार्या सर्वलोकादपि बहुभा भवति तथापि न मित्राणि
वाग्धवाश्च भार्यावाक्येन समुद्रे प्रक्षिप्यन्ते । तन्मूर्ख ! मूढत्वेन
नाशस्तव प्रागेव निवेदित आसीत् । यतः—

सतां यचनमादिष्टं भदेन न करोति यः ।

स विनाशमवाप्नोति घण्टोद्गृह्व सत्त्वरम् ॥ ६५ ॥

मकर आह—‘कथमेतत् ? । सोऽप्रवीत्—

९. घण्टोद्गृह्वकथा

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने उज्ज्वलको नाम रथकारः प्रतिघसति

प्रणादी । विधौ=देवे ॥६३॥ प्रष्टव्यान्=प्रश्नयोग्यान् । विष्णु=विपत्ति । मनेन=
शत्रुभूतमकरेण । घण्टोद्गृह्व=वदयन्तः-उद्गृह्व ॥६५॥ रथकारः=वर्द्धकः । (‘वर्द्ध’

स्म । स चातोव दारिद्र्योपहतश्चिन्तितवान्-‘अहो ! धिगियं
दरिद्रताऽस्मद्गृहे । यतः सर्वोऽपि जनः स्वकर्मण्येव रतस्ति-
ष्ठति । अस्मदीयः पुनर्व्यापारो नात्राधिष्ठानेऽर्हति-यतः सर्व-
लोकानां चिरन्तनाश्चतुर्भूमिका गृहाः सन्ति, मम एकमपि तत्रा-
स्ति । तर्हि मदीयेन रथकारत्वेन प्रयोजनम् ।’-इति चिन्तयि-
त्वा देशाधिष्ठातः । यावत्किञ्चिदनं गच्छति तावद्गह्वराकार-
चनगहनमध्ये सूर्यास्तमनवेलायां स्वयूथान्गणं प्रसववेदनया
पीड्यमानामुष्ट्रीमपश्यत् । स च दासेरकयुक्तामुष्ट्रीं गृहीत्वा स्व-
स्थानाभिमुखः प्रस्थितः । गृहमासाद्य रज्जुं गृहीत्वा तामुष्ट्रीकां
चयन्ध । ततश्च तीक्ष्णं परशुमादाय तस्याः कृते पल्लवानयनार्थं
पर्यतैरुद्देशे गतः । तत्र च नूतनानि कोमलानि वह्नि पल्लवानि
छित्त्वा शिरसि समारोप्य तस्याः अग्रे निविक्षेप । तथा च तानि
शनैः शनैर्भक्षितानि । पश्चात्पल्लवभक्षणप्रभावाद्गर्निशं पीयरतनु-
रष्ट्री सञ्जाता । सोऽपि दासेरको महानुष्ट्रः सञ्जातः । ततः स
नित्यमेव दुग्धं गृहीत्वा स्वकुटुम्बं परिपालयति । अथ रथकारेण
वह्मभत्वाद्दासेरकप्रोवायां महती घण्टा प्रतियद्धा ।

पश्चाद्रथकारो व्यचिन्तयत्-‘अहो ! किमन्येर्दुष्टकर्मभिः,
यावन्ममैतस्मादेवोष्ट्रीपरिपालनादस्य कुटुम्बस्य भव्यं सञ्जातम्,
तत्किमन्येन व्यापारेण ।’ एवं विचिन्त्य गृहमागत्य प्रियामाह-

‘सती’) । रत = अनुरक्तः । अधिष्ठाने = नगरे । अर्हति = बर्हते । ‘अधर्ती’ति
केचित्पठन्ति । तत्र च-‘प्रवर्हते’ प्रचलतीति वाऽर्थः । चतुर्भूमिरा = चतुस्तथा ।
(‘चौमजिली हवेली’) ।

चिरन्तना = प्राचीना । ‘बहव’ इति केचित्पठन्ति । गह्वराकारचनगहन-
मध्ये = पर्वतगुहाकारारण्यगहनप्रदेशे । दासेरक = उष्ट्रवालक । (उष्ट्रका यथा ‘टोड-
रिया’) । परशु = परश्वधं । (फरसा) । ‘अहर्निशं पश्यमक्षणप्रभावात्पीवरतनु-
रिति सम्यग्य । ततः उष्ट्रया सञ्जाता । वह्मभत्वात् = प्रियत्वात् । भव्यं = कन्यायां ।

भद्रे ! समीचीनोऽयं व्यापारः, तव सम्मतिश्चेत्कुतोऽपि घनि-
कारिकश्चिद्भव्यमादाय मया गुर्जरदेशे गन्तव्यं करभग्रहणाय ।
तावत्त्वयैती यत्नेन रक्षणीयौ—यावद्दमपरामुष्टीं नीत्वा समाग-
च्छामि ।' ततश्च गुर्जरदेशं गत्वोष्टीं गृहीत्वा स्वगृहमागतः ।
किं बहुना—तेन तथा कृतं यथा तस्य प्रचुरा उप्रव्यः करभाश्च
सम्मिलिताः । ततस्तेन महदुपप्रयुधं कृत्वा रक्षापुरुषो भूतः ।
तस्य प्रति धर्मं धृत्या करभमेकं प्रयच्छति । अन्यञ्चाऽहर्निशं
दुग्धपानं तस्य निरूपितम् । एवं रथकारोऽपि नित्यमेवोष्टीकरभ-
व्यापारं कुर्वन्सुरेण तिष्ठति ।

अथ ते दासेरका अधिष्ठानोपवने आहारार्थं गच्छन्ति ।
कोमलवल्लीर्यथेच्छया भक्षयित्वा महति सरसि पानीयं पीत्वा
सायन्तनसमये मन्दं मन्दं लोलया गृहमागच्छन्ति । स च पूर्व-
दासेरको मदातिरेकापृष्ठे आगत्य मिलति । ततस्तैः कलभैर-
भिहितम्—'अहो ! मन्दमतिरयं दासेरको—यथा यूथान् पृष्ठे
स्थित्वा घण्टां घादयन्नागच्छति । यदि कस्यापि दुष्टसत्त्वस्य
मुपे पतिष्यति, तन्नूनं मृत्युमवाप्स्यति ।

अथैकदा तैरसदृशेन निषिद्धः सन्नपि स तद्वचने कर्णमदत्त्वैव
मदातिरेकाद्वण्टां घादयन् वनं प्रविष्टः । इत्थं तस्य तद्वन गाह-
मानस्य तत्रस्थः कश्चिर्निर्दिष्टो घण्टारवमाकर्ण्य शब्दानुसारेण
दृष्टिं निपात्य अवलोकयति,—यदुष्टोदासेरकाणां यूथं गच्छति ।
स तु पुनः प्रतिदिशसमिव पृष्ठे क्रीडां कुर्वन्वल्लीरीश्वरम् यावत्ति-
ष्ठति, तावदन्ये दासेरकाः पानीयं पीत्वा स्वगृहे गताः । तत-
सोऽपि वनाधिपस्य यावद्दिशोऽवलोकयति, तावन्न कश्चिन्मार्गं
पश्यति, वेत्ति या । यूथान् पृष्ठे मन्दं मन्दं बृहच्छब्दं कुर्वन्याध-

मुख सम्पत् । करभा = शिशव दृष्ट्वा । रक्षापुरुषः = रक्षकः ('रक्षवाल' जमादार) ।
वृत्तिः = वृत्तिः ('तनराह') । निरूपितं = निर्दिष्टम् (उहर दिया) । वल्लीः =
लताः । लीलया = मीडया । पूर्वदासेरकः = प्रथमः करभक । मदातिरेकान् = गवात् ।
पृष्ठे = पश्चात् । (पीछे से) असहन् = आरवारम् । कर्णमदत्त्वा = अधत्वेव । अयं

उक्तञ्च यतः—

न यत्र शक्यते कर्तुं साम दानमथापि वा ।

भेदस्तत्र प्रयोक्तव्यो यतः स वशकारकः ॥ ७३ ॥

किञ्च—सर्वगुणसम्पन्नोऽपि भेदेन बध्यते ।

उक्तञ्च यतः—

अन्तरथेनाऽविरुद्धेन सुवृत्तेनाऽतिचारुणा ।

अन्तर्भिन्नेन सम्प्राप्तं मौक्तिकेनाऽपि बन्धनम् ॥ ७४ ॥

एवं सम्प्रधार्य तस्याभिमुखो भूत्वा गर्धादुन्नतकन्धरः सप्त-
 'अध्रममुवाच—'माम् ! कथमत्र भवान्मृत्युमुखे प्रविष्टः । येनैष
 गजः सिंहेन व्यापादितः, स च मामेतद्गच्छणे नियुज्य तद्यां
 स्नानार्थं गतः । तेन च गच्छतां मम समादिष्टम्—'यदि कश्चि-
 दिह व्याघ्रः समायाति, तर्हि त्वया सुगुप्तं ममावेदनीयं येन
 घनमिदं मया निर्व्याघ्रं कर्तव्यम् । यतः—पूर्वं व्याघ्रेणैकेन मया
 व्यापादितो गजः शून्ये भक्षयित्वोच्छिष्टतां नीतः । तद्दिनादा-
 रभ्य व्याघ्रान्प्रति प्रकुपितोऽस्मि' । तच्छ्रुत्वा व्याघ्रः सन्प्रस्त-
 स्तमाह—'भो भगिनेय ! इंहि मे प्राणदक्षिणाम् । त्वया तस्याप्र-
 चिरायातस्यापि मदीया काऽपि वार्ता नाख्येया ।'

पथमभिधाय सत्वरं पठायाञ्चक्रे ।

अथ गते व्याघ्रे तत्र कश्चिद् द्विपी समायातः । तमपि दृष्ट्वा-
 ऽस्ती व्यसिन्तयत्—'दृढदंष्ट्रोऽयं चित्रकः, तदस्य पार्श्वोदस्य
 गजस्य यथा चर्मच्छेदो भवति तथा करोमि । एवं निश्चित्य
 तमप्युवाच—'भो भगिनीसुत ! किमिति चिरादृष्टोऽसि ? ।

अन्तःस्थेन=अभ्यन्तरस्थेन, अन्तराग्रेण च । सुवृत्तेन=सुशीलाचारेण, वस्तुत्वेन
 च । अन्तर्भिन्नेन=भेदमात्रेण । सच्छिष्टेण च ॥ ७४ ॥

उन्नतकन्धरः=गर्वादुन्नतः । 'शिरोधिः कन्धरा प्रविरत्यमरः । मन्दुमुखो=
 सट्टे । (मौतके मुखे मे) । निर्व्याघ्रं=व्याघ्रशून्यम् । शून्ये=एकान्ते । तस्य=
 सिंहस्य । चिराय। तस्य=कदाचिदपि समायातस्य । नाख्येया=वचनीया । पला-
 ञ्चक्रे=पलायितः । द्विपी=शार्दूलः । ('वीना') । दृढदंष्ट्रः=तीक्ष्णदन्तः ।

त्क्रियदूरं गच्छति, तावत्तच्छब्दानुसारी सिंहोऽपि क्रमं कृत्वा निभृतोऽग्रे व्यवस्थितः ।

ततो यावदुष्टः समीपमागतः, तावत्सिहेन सम्पयित्वा, ग्रीवायां गृहीतो, मारितश्च । अतोऽहं ब्रवीमि—‘सतां वचनमादिष्टम्—’ इति । ६ अथ तच्छ्रुत्वा मकरः प्राह—‘भद्र !

प्राहुः साप्तपदं मेघं जनाः शास्त्रविचक्षणाः ।

मित्रतां च पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ ६६ ॥

उपदेशप्रदातॄणां नराणां हितमिच्छताम् ।

परस्मिन्निह लोके च व्यसनं नोपपद्यते ॥ ६७ ॥

तत्सर्वथा कृतप्रस्यापि मे कुर्य प्रसादमुपदेशप्रदानेन ।

उक्तञ्च—

उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ? ।

अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते ॥ ६८ ॥

तदाकर्ण्य धानरः प्राह—‘भद्र ! यद्येवं तर्हि तत्र गत्वा तेन सह युद्धं कुरु । उक्तञ्च—

‘हतस्त्वं प्राप्स्यसि स्वर्गं जीवन्मृद्मथो यशः ।

मुष्यमानस्य ते भावि गुणद्वयमनुत्तमम् ॥ ६९ ॥

उत्तमं प्रणिपातेन, शूरं भेदेन योजयेत् ।

नीचमल्पप्रदानेन, समशक्तिं पराक्रमैः ॥ ७० ॥

मकरः प्राह—‘कथमेतत् ?’ । सोऽब्रवीत्—

१०. शृगाल-सिंह-व्याघ्र-चित्रकथा

आसीत्करिंमश्चिद्वनोद्देशे महाचतुराको नाम शृगालः । तेन

कृत्वा=आक्रमणमकृत्वा कृत्वा । सम्पयित्वा=कूदयित्वा । (‘कूद कर’ क्षय कर) ।

हितं=परहितम् । व्यसनं=दुःखम् ॥ ६७ ॥ तेन=समुद्रा मकरेण । उत्तमं=श्रेष्ठं,

महाबलं शत्रुम् । प्रणिपातेन=नमनया । शूरं=मध्यमं । भेदेन=उपक्रमेण ।

नीचं=गमानं । पराक्रमैः=युद्धादिभिः । योजयेत्=साधयेत् ॥ ७० ॥

कदाचिदरण्ये स्वयं मृतो गजः समासादित । तस्य समन्तार्प
स्त्रिमति, परं कठिनां त्वचं भेत्तु न शक्नोति । अथात्राऽवसरे
श्वेतश्च विचरन्कश्चित्सिंहस्तथैव प्रदेशे समाययौ । अथ सिंहं
समागत दृष्ट्वा स क्षितितलविन्यस्तमौलिमण्डल संयोजितकर-
गुगल. सचिनयमुवाच 'स्वामिन् !, त्वदीयोऽहं लागुडिकः
स्थितस्त्वदर्थे गजमिमं रक्षामि, तदेन भक्षयतु स्वामी ।'

त प्रणत दृष्ट्वा सिंहः प्राह—'भोः ! नाहमन्येन हत सर्व
कदाचिदपि भक्षयामि । उक्तञ्च—

वनेऽपि सिंहा मृगमासभक्ष्या वुमुक्षिता नैव तृणं चरन्ति ।
एव कुलीना व्यसनाभिभूता न नीतिमार्गं परिलङ्घयन्ति ॥७१॥

तत्तथैव गजोऽयं मया प्रसादोक्तः ।' तच्छ्रुत्वा शृगालः
सानन्दमाह—'युक्तमिदं स्वामिनो निजभृत्येषु ।

उक्तञ्च यत्.—

अन्त्यावस्थोऽपि महान्त्वामिगुणान्नो जहाति शुद्धतया ।

न श्वेतभावमुज्झति शङ्ख शिखिमुत्तमुक्तोऽपि ॥७२॥

अथ सिंहे गते कश्चिद्वाग्र समाययौ । तमपि दृष्ट्वाऽसौ
म्यचिन्तयत्—'अहो ! एकस्तावदुरात्मा प्रणिपातेनाऽपवादित,
तत्कथमिदानीमेनमपराहयिष्यामि ? । नूनं शूरोऽयं, न खलु भेद
विना साध्यो भविष्यति ।

समन्तात्=चतसृषु दिक्षु । पर=परन्तु । क्षितितले निहित=स्थापित
मौलिमण्डलं येनासौ तथा=कृतप्रणाम । संयोजितकरगुगल=धद्धाचलि ।
लागुडिक=रक्षकपुरुष । ('लङ्घेत' 'जमादार') । मृगमांस भक्ष्य येयान्ते तथा-
भूता । चरन्ति=भक्षयन्ति ॥ ७१ ॥

प्रसादोक्त=प्रसन्नेन प्रदत्त । अन्त्यावस्थ=कथां दशाम्प्राप्त । स्वामि
गुणान्=दयादाक्षिप्यादीन् । शुद्धतया=स्वच्छतया, सत्कृतप्रसूततया च । शिखि
मुक्तमुक्तोपि=वहौ प्रदग्धोऽपि । भस्मीभूतोपि । शङ्खवत् । शङ्खमस्मापि श्वेतमेव
भवतीत्याशय ॥ ७२ ॥ असौ=जम्बुक । एक=सिंह । अपवादित=दूरीकृत ।

भाजं कृत्वा स्वयं सुखेन चिरकालं हस्तिमांसं बुभुजे । ❀

एवं त्वमपि तं रिपुं स्वजातीयं युद्धेन परिभूय दिगन्त-
भाजं कुरु, नो चेत्पश्चाद्बद्धमूलादस्मात्त्वमपि विनाशमवाप्स्यसि ।

उक्तञ्च यतः—

सम्भाव्यं गोषु सम्पन्नं, सम्भाव्यं ब्राह्मणे तपः ।

सम्भाव्यं स्त्रीषु चापत्यं, सम्भाव्यं जातितो भयम् ॥ ७७ ॥

सुभिक्षाणि विचित्राणि शिथिलाः पौरयोपितः ।

एको दोषो विदेशस्य स्वजातिर्यद्विरुध्यते ॥ ७८ ॥

मकर आह—‘कथमेतत् ?’ । वानरोऽब्रवीत्—

११. विदेशगतसारमेयकथा ।

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चित्राङ्गो नाम सारमेयः । तत्र
चिरकालं दुर्मिक्षं पतितम् । अन्धाऽभावात्सारमेयादयो निष्कु-
लतां गन्तुमारब्धाः । अथ चित्राङ्गः क्षुत्क्षामकण्ठस्तद्भयाद्देश-
न्तरं गतः । तत्र च कस्मिंश्चित्पुरे कस्यचिद्बृहमेचिनो गृहिण्याः
प्रमादेन प्रतिदिनं गृहं प्रविश्य विविधान्यन्नानि भक्षयन्परां तृप्तिं
गच्छति । परं तद्बृहद्बहिर्निष्कामन्नन्यैर्मन्दोजतसारमेयैः सर्वविधं
परिवृष्ट्य सर्वाङ्गं दंष्ट्राभिर्विदार्यते । ततस्तेन विचिन्तितम्—‘अहो !
घरं स्वदेशो यत्र दुर्मिक्षेऽपि सुखेन स्थीयते, न च कोऽपि युद्धं
करोति, तदेवं स्वनगरं ब्रजामि’—इत्यवधार्य स्वस्थानं प्रति
जगाम ।

तदभिमुखकृतप्रयाणः=शृगालाभिमुखं युदाय चरितः । तं=शृगालम् ।
दिगन्तभाजं=दूरं निस्सारितम् । त्वम्=मकरः । बद्धमूलात्=स्थिरीभूतात् ।
सम्पन्नं=सम्पत्तिः, धनम् । सम्भाव्यं=सम्भावनीयम् । तर्कणीयमिति यावत् ।
॥ ७७ ॥ विचित्राणि=अतिभूमिगतानि । सुभिक्षाणि=अन्नादिसम्पत्तिः । शिथिलाः=
अन्नादिरक्षणे उदासीनाः । (लापरवाह) । पौरयोपितः=नगरवासिजिनः ।
त्वजति=आत्मीय एव दुष्कुरादिः ॥ ७८ ॥

सारमेयः=कुम्बुरः । तत्र=अधिष्ठाने । निष्कुलता=वंशनाशः । तद्भयात्=

कानां लेखनाय लेखकानाञ्च विचं सञ्चितमास्ते । तत्सर्वथा
कालोचितं कार्यम् ।'

ततो नापितोऽपि स्वगृहं गतः । तत्र च गत्वा खादिरमयं
लगुडं सज्जीकृत्य कपाटयुगलं द्वारि समाधाय, सार्धप्रहरैक-
समये भूयोऽपि विहारद्वारमाश्रित्य सर्वान्क्रमेण निष्क्रामतो गुरु-
प्रार्थनया स्वगृहमानयत् । तेऽपि सर्वे कर्पट-वित्त-लोभेन भक्ति-
युक्तानपि परिचितभावकान्परित्यज्य प्रहृष्टमनसस्तस्य पृष्ठतो
ययुः । अथवा साध्विदमुच्यते-

एकाकी गृहसन्त्यक्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।

सोऽपि संवाह्यते लोके, तृष्णायाः पश्य कौतुकम् ॥ १५ ॥

जीर्यन्ते जीर्यतः केशा, दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।

चक्षुःश्रोत्रे च जीर्येते, तृष्णैका तरुणायते ॥ १६ ॥

अपरं-गृहमध्ये तान् प्रवेक्ष्य द्वारं निभृतं पिधाय लगुड-

किन्तु । साम्प्रतम्=इदानी । मया पुस्तकाच्छादनयोग्यानि=वैष्टनाह्यानि । कर्प-
टानि=चीवरानि । प्रगुणीकृतानि=स्वगृहे सञ्चितानि, सज्जीकृतानि वा । लेख-
कानां=युष्मदर्थं पुस्तकलेखकानां । तेभ्यो भूतिरूपेण देयमिति यावत् । सञ्चितं=
पृथक्कृत्य राशिभावेन स्थापितं । प्रभूततमन्धनमिति तत्त्वम् । तत्=तस्मात् ।
कालोचितं=समयोचितं । कार्यं=विधेयम् ।

खादिरमयं=खादिरकाष्ठमयं । सुदृढम् । लगुडं=महान्तं दण्डम् । समाधाय=
उद्धृत्य । जैनश्रावकाचार एषः । भगवान्वासरोचितत्वात् कपाटं पिधायेति वाऽर्थः
कार्यः । यद्वा-कपाटयुगलं 'द्वारं पिधानयोग्यं नवे'ति सुपरीक्ष्य, मन्धनयोग्य,
शुक्लेत्यर्थो बोध्य इति गौडाः । विहारं=मठः । क्रमेण=परिपाक्या । (नन्वरवार) ।
गुरुप्रार्थनया=महता निर्वन्धेन । साधु=युक्तमेव ।

एकाकीति । सन्त्यक्तं गृहं येनासौ गृहसन्त्यक्तः । आहिताग्न्यादेराकृतिगण-
त्वान्निष्ठान्तस्य परनिपातः । पाणि पात्रं यस्यासौ पाणिपात्र । दिशेकाम्बरं यस्यासौ
दिगम्बरः । संवाह्यते=आकृष्यते । कौतुकम्=आश्चर्यम् ॥ १५ ॥

जीर्यन्ते=शुक्लीभवन्ति । जीर्यतः=शानैर्बोहानिमनुभवतः पुंसोऽपि । तरुणी-
वाचरति तरुणायते=नवीभवति ॥ १६ ॥

प्रहारैः शिरस्यताडयत् । तेऽपि ताड्यमाना एके मृताः, अन्ये भिन्नमस्तकाः फूत्कर्तुमुपचक्रमिरे ।

अत्रान्तरे तमाक्रन्दमाकर्ण्य कोटरक्षपालेनऽभिहितम्—‘भो भोः !, किमयं महान्कोलाहलो नगरमध्ये ! तद्गम्यतां, गम्यताम् ।’
ते च सर्वे तदादेशकारिणस्तत्सहिता वेगात्तद्गृहं गता याचत्पश्यन्ति, ताद्यद्रुधिरश्रावितदेहाः पलायमाना नम्रका दृष्टा,
पृष्टाश्च—‘भोः, किमेतत् ? ।’

ते प्रोचुर्यथावस्थितं नापितवृत्तम् । तैरपि स नापितो बद्धो हतशेषैः सह धर्माधिष्ठानं नीतः ।

कारणिकैर्नापितः पृष्टः—‘भोः ! किमेतद्भवता कुरुत्यमनुष्ठितम् ? । स आह—‘किं करोमि, मया श्रेष्ठिमणिभद्रगृहे दृष्ट पवं-
विधो व्यतिकरः ।’ सोऽपि सर्वे मणिभद्रवृत्तान्तं यथादृष्टम-
कथयत् ।

ततः श्रेष्ठिनमाह्वयते भणितवन्तः—‘भोः श्रेष्ठिन् ! किं त्वया कश्चिदक्षपणको व्यापादितः ? ।’ ततस्तेनापि सर्वः क्षपणक-
वृत्तान्तस्तेषां निवेदितः । अथ तैरभिहितम्—‘अहो ! शूलमारी-

अपरं=विषय । (‘और’) । तान्=भिक्षून् । निमृन्=शनकैः । (घोरैः से) ।
एके=रेचन भिक्षवः । अन्ये=अपरे । भिन्नमस्तका=स्फुटितशिरसः । फूत्कर्तुं=
तारस्वरेण रोदितुं । (‘बिद्वाने’) । आक्रन्द=कोलाहलः । कोटरक्षपालेन=नगर-
रक्षाधिकारिणा । (कोतवाल ने) । तदादेशकारिण=नगररक्षाधिपाशा-
कारिण । (सिपाही लोग) । पलायमाना=भावमाना । नम्रका=भिक्षवः । यथा-
वस्थितम्=आदितः संज्ञातं । ते=राजपुरपैः । हतशेषं=अवशिष्टैर्भिद्युभिः राह ।
धर्माधिष्ठानं=राजद्वारं । (‘कचहरी’) । कारणिकैः=धर्माधिष्ठानस्थे न्यायाधीशैः ।
‘तैरिति पठेऽपि ॥ एकार्थं । व्यतिकर=विपरीताचरणं । (‘गडबड’) । स=
नापितः । व्यापादितः=हतः । क्षपणकवृत्तान्तः=स्वप्ने पञ्चनिधिरत्नं, तदादेश-
प्राप्तिस्तथादुर्भावेत्यादिवृत्तान्तः ।

व्यतामसी दुष्टात्मा कुपरीक्षितकारी नापित ।'

तथानुष्ठिते तैरभिहितम्—

‘कुट्ट कुपरिक्षातं कुश्रुत कुपरीक्षितम् ।

तन्नेरेण न कर्तव्य नापितेनात्र यत्कृतम् ॥ १७ ॥

अथवा साधिवदमुच्यते—

अपरीक्ष्य न कर्तव्य, कर्तव्य सुपरीक्षितम् ।

पेश्याद्भवति सन्तापो ग्राह्या नकुलाद्यथा ॥ १८ ॥

मणिमद्र आह—‘कथमेतत् ?’ । ते धर्माधिकारिणः प्रोचु—

१. ग्राह्यानीनकुलरूपा

एस्मिन्निदधिष्ठाने देवशर्मा नाम ग्राह्य प्रतिवसति स्म । तस्य भार्या प्रसूता सुतमजनयत् । तस्मिन्नेव दिने नकुली नकुलं प्रसूय भूता । अथ सा सुतवत्सला दारक्यत्तमपि नकुल स्तन्य दानाभ्यङ्गमर्दनादिभिः पुपोष । पर तस्य न विभ्यसिति । अपत्य स्नेहस्य सर्वस्नेहातिरिक्ततया सततमेवमाशङ्कते यत्—‘कदाचि-
देष स्वजातिदोषयशादस्य दारकस्य विरुद्धमाचरिष्यति’ इति ।

उक्तञ्च—

पुपुत्रोऽपि भवेत्पुसा हृदयानन्दकारक ।

दुर्धिनीत गुरुपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनी रज ॥ १९ ॥

ते=धर्माधिकारिणः । कुट्ट=वधवाधनः । (‘श्रुती’) कुपरीक्षितकारी=
धर्माधिकारी । तथानुष्ठिते=श्रुत्युक्तं हते सति । ते=धर्माधिकारिणि ।
(मनि ट्रेट, जज, न्यायापीठ) ।

अधिष्ठान=नगरम् । ‘नामे’ति प्रतिज्ञा । प्रसूय=उत्पाद्य । न=नकुली ।
दारकार=स्वपुत्रार । तम्=शनाथं । स्तन्य=दुग्धम् । पेश्या=तीक्ष्णदिग्ग-
न्म् । मर्दनं=मकहनं । (दाबना, मलना,) । तस्य=नकुलस्य । दारकस्य=
मपुत्रस्य । विरुद्धम्=परिणम् ।

हृदयस्थानन्द करोति=हृदयानन्दकारक=मोहा । दुर्धिनी=अशि

‘ एवं च भापते लोक‘अन्दनं लोक शीतलम्’ ।
 पुत्रगात्रस्य संस्पर्शश्चन्दनादतिरिच्यते ! ॥ २० ॥
 सौहृदस्य न वाञ्छन्ति जनकस्य हितस्य च ।
 लोकः प्रपालकस्यापि यथा पुत्रस्य बन्धनम् ॥ २१ ॥

अथ सा कदाचिच्छय्यायां पुत्रं शाययित्वा जलकुम्भमादाय
 पतिमुवाच—‘ब्राह्मण ! जलार्थमहं तडागे यास्यामि, त्वया
 पुत्रोऽयं नकुलाद्रक्षणीयः ।’ अथ तस्यां गतायां पृष्ठे ब्राह्मणोऽपि
 शून्यं गृहं मुक्त्वा भिक्षार्थं कचिन्निर्गतः । अत्रान्तरे दैवघशात्
 कृष्णसर्पो विलासिष्कान्तः । नकुलोऽपि तं स्वभाष्यैरिणं मत्वा
 भ्रातृ रक्षणार्थं सर्पेण सह युद्धा सर्पं खण्डशः कृत(च)वान् ।

ततो रुधिरालाचिंतघदनः सानन्दं स्वव्यापारप्रकाशनार्थं
 मातुः संमुखे गतः । मातापि तं रुधिरफिलश्चमुखमवलोक्य
 शङ्कितचित्ता ‘नूनमनेन दुरात्मना मम दारको भक्षितः’-इति
 विचिन्त्य कोपात्तस्योपरि तं जलकुम्भं चिक्षेप । एवं सा नकुलं
 व्यापाद्य यावत्प्रलपन्ती गृहे आगच्छति, तावत्सुतस्तथैव सुप्त-
 स्तिष्ठति । समीपे कृष्णसर्पं खण्डशः कृतमवलोक्य पुत्रघटशो-

क्षितः । व्यसनी=दुर्गतः । खलः=शूरः ॥ १९ ॥ ‘अन्दनं किल शीतलं’मित्येवं
 हि लोको यद्यपि भापते, तथापि पुत्रगात्रस्य संस्पर्शश्चन्दनादपि शीतलः सुत-
 प्रदक्षेत्यन्वयः । विलेति प्रसिद्धौ । पुत्रगात्रस्य=पुत्रशरीरस्य । स्पर्शस्तु-चन्दनात्-
 अतिरिच्यते=अभिर्हं मुसद इत्यर्थः ॥ २० ॥

सौहृदस्य=पित्रादीनां परममन्यानां सौहृदं स्नेहमपि, न तथा वाञ्छन्ति यथा
 पुत्रस्य=पुत्रशून्य-बन्धनं=बन्धनादिद्वेषं मपि मन्यन्ते इत्यर्थः । ‘सौहृदस्ये’ति
 सम्बन्धसामान्यनिवशया पठ्यते । केचित्तु-मुहदेव सौहृदः, तस्य सौहृदस्य=
 मुहदोऽपि । मित्रस्य, जनकस्य=पितुः, हितस्य=हितैषिणः, प्रपालकस्य=रक्षिणश्च ।
 बन्धनं=स्नेहपारं, लोकः=न वाञ्छन्ति=न तथा मन्यन्ते, यथा=यादृक्, पुत्रस्य
 बन्धनं=तत्पुत्रं स्नेहपारं वाञ्छन्तीत्यर्थमाहुः ॥ २१ ॥

सा=ब्राह्मणी । तडागे=जलसमर्थे प्रति । सुतनिर्दिष्टेयललिः=पुत्रवत्परि-
 षेत्तम् । रुधिरालाचिंतघदनः=रुधिरलिप्तमुखाः, रुधिरलिप्तमुखां=रुधिरांशुमुखां ।

१ ‘मुहदोऽपि न वाञ्छन्तीति चठस्तु शोभनः ।

केनात्मशिरो वक्षःस्थलं च ताडयितुमारब्धा ।

अत्रान्तरे ब्राह्मणो गृहीतनिर्वाप समायातो यावत्पश्यति
तावत्पुत्रशोकाभितप्ता ब्राह्मणी प्रलपति—‘भो भो लोभात्मन् !
लोभाभिभूतेन त्वया न कृतं मद्भवः, तदनुभव साम्प्रतं पुत्र-
मृत्युदुःखवृक्षफलम् । अथवा साध्विदमुच्यते—

अतिलोभो न कर्तव्यो, लोभं नैव परित्यजेत् ।

अतिलोभाभिभूतस्य चक्रं भ्रमति मस्तके ॥ २२ ॥

ब्राह्मण आह—‘कथमेतत् ?’ । सा प्राह—

२. लोभाविष्टसिद्धिच्युतचक्रधरकथा ।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परस्परं मित्रता
गता यस्यन्ति स्म । ते चापि दारिद्र्योपहता मन्त्रं चक्रुः—ब्रह्मो !
धिगियं दृष्टिता । उक्तञ्च—

वर वनं व्याघ्रगजादिसेवित जनेन हीनं बहुकण्टकावृतम् ।
वृणानि शय्या परिधानवल्कलं न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥ २३ ॥

तथा च—

स्वामी द्वेष्टि मुसेवितोऽपि, सहसा प्रोज्झन्ति सद्बान्धवा,
राजन्ते न गुणास्त्यजन्ति तनुजाः, स्फारीभयन्त्यापद ।

चिरेप=पातयामास । व्यापाद्य=हत्वा । पुत्रवधशोकेन=नकुलमरणशोकेन । गृही-
तनिर्वाप=गृहीतप्रतिग्रह । (निरुपसृष्टवपुषोर्दानार्थताया ‘आदेशान निर्वापण’-
मि-मरेणैवोक्तत्वात्) ।

दारिद्र्योपहता=दारिद्र्यदुःखिता । मन्त्र=परामर्श । वर=प्रेष्ठ । जनेन
हीनं=निर्जनं । बहुकण्टकावृतं=नानाकण्टकाकुल । परिधाने परिधानस्य वा
वल्कलं=परिधानवल्कलं=भूजपत्रादिपरिधानम् ॥ २३ ॥

स्वामीति । निर्धनेन=मुसेवितोऽपि स्वामी तं द्वेष्टि । सद्बान्धवा सहसा तं
प्रोज्झन्ति । तस्य गुणा न राजन्ते, तनुजाः=पुत्रा अपि तं त्यजन्ति, अपद स्फारी-

१ गृहीतनि-प्रायक इति पाठे-गृहीतमिच्छ इत्यर्थं । (निरुपसृष्ट=‘निष्ठपरः’ ‘दान’) ।

भार्या साधु सुवंशजाऽपि भजते नो, यान्ति मित्राणि च
 न्यायारोपितविक्रमाप्यपि नृणां येषां न हि स्याद्धनम् ॥२४॥
 शूरः सुरूपः सुभगश्च वाग्मी शस्त्राणि शस्त्राणि विदाङ्करोतु ।
 अर्थं विना नैव यशश्च मानं प्राप्नोति मर्त्योऽत्र मनुष्यलोके ॥२५॥
 तानीन्द्रियाण्यविकलानि तदेव नाम साबुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।
 अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव वाह्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ।
 तद्वच्छामः कुत्रचिदर्थाय ।' इति संमन्य स्वदेशं पुरञ्च
 स्वसुहृत्सहितं चान्धवयुतं गृहञ्च परित्यज्य प्रस्थिताः ।
 अथवा साध्विदमुच्यते—

सत्यं परित्यजति, मुञ्चति बन्धुवर्गं

शीघ्रं विहाय जननीमपि जन्मभूमिम् ।

सन्त्यज्य गच्छति विदेशमनिष्टेलोकं

चिन्ताकुलीकृतमतिः पुरुषोऽत्रलोके ॥ २६ ॥

भवन्ति=वर्तन्ते, सुवंशजाऽपि भार्या साधु=यथावत्प्रेम्णा नो भजते=नैव सेवते ।
 मित्राणि च-न्यायेनारोपिता विक्रमा यैः तानि-न्यायारोपितविक्रमाणि=न्याय-
 मार्गावलम्बितपराक्रमशालीनि, शूराणि । यान्ति=दूरीभवन्ति, येषां धनं न स्यादि-
 त्यर्थः ॥२४॥ सुभग-सौभाग्यशाली । वाग्मी=वाचोयुक्तिपटुः । विदाङ्करोतु=
 जानातु । विदाङ्करोति' इतिप्रचलितः पाठः । अर्थः=धनं । मर्त्यः=पुमान् ॥२५॥

अविकलानि=अनुपहतानि इन्द्रियाणि तान्येव=पूर्ववदेव वर्तन्ते, एवं तदेव
 नाम=नामधेयं, सैव अप्रतिहता बुद्धिः, तदेव वचनं, तथापि अर्थोष्मणा=धनश-
 क्त्या । विरहितः=रहितः पुरुषः । क्षणेन वाह्यः=सर्वलोकतिरस्कृतो भवतीति
 अहो ! धनमाहात्म्यमित्यर्थः । अर्थाय=धनमुपार्जयितुं । संमन्य=विचार्यं ।
 स्वसुहृत्सहितं पुरं, चान्धवयुतं गृहमित्यन्वयः । साधु=युक्तमेव, सत्यं त्यजति,
 मिथ्या भाषते । जननीमपि जन्मभूमिं विहाय शीघ्रं बन्धुवर्गं मुञ्चति । पाठान्तरे

१ भार्या नोद्यमवंशजाऽपि भजते नो यान्ति मित्राणि च न्यायारोपित-
 क्रमानपि नरान्' इति लिखितः पाठो युक्ततः । तत्र न्यायारोपितविक्रमान्-शूरा
 २ नरानित्यर्थः । २. 'शोते हकार इव सङ्कुचिताखिलाङ्ग' ५।० । ३ 'अप्रीष्ट-
 ६' पा० । ४ 'अभीष्टमिदमे' इति तु गोटाः पठन्ति । ४ 'पुरुषः किमन्यत्र' । पा० ।

एवं क्रमेण गच्छन्तोऽवन्तीं प्राप्ताः । तत्र क्षि (सि) प्राजले
 कृतस्नाना महाकालं प्रणम्य यावन्निर्गच्छन्ति, तावद्भैरवानन्दो
 नाम योगी संमुखो बभूव । ततस्तं ब्राह्मणोचितविधिना संभाव्य
 ते सर्वे तेनैव सह तस्य मठं जग्मुः । अथ तेन ते पृष्टाः—‘कुनो
 भवन्तः समायाताः ? क यास्यथ ? किं प्रयोजनम् ? ’

ततस्तैरभिहितम्—‘अयं सिद्धियात्रिकाः, तत्र यास्यामो यत्र
 धनासिर्भृत्युर्धा भविष्यतीति । एष निश्चयः ।

उक्तञ्च—

दुष्प्रापाणि बहूनि च लभ्यन्ते वाञ्छितानि त्रिविधानि ।
 अवसरतुलिताभिरलं तनुभिः साहसिकपुरुषाणाम् ॥ २८ ॥
 पतति फटाचिन्नभसः स्नाते पातालतोऽपि जलमेति ।
 दैवमचिन्त्यं यलवद्बलवाननु पुरुषकारोऽपि ॥ २९ ॥

धनिश्लोकं=दुष्टश्लोकमङ्गलम् । भार्यापुत्रादिकं सन्त्यज्य विदेजं गच्छति ।
 चिन्तयाऽऽङ्गुलीकृता मतिर्यस्यासौ तथा,—पुरुषः=दरिद्रः पुमानित्यर्थः ॥ २७ ॥

भवन्ती=उज्जयिनी । क्षि(सि)प्रा=तत्रत्या नदी । महाकालः=तनयः
 शिवः । सम्भाव्य=संपूज्य, अभिवाद्य च । तेन=योगिना । ते=प्राज्ञपुत्राः । यानां
 प्रयोजनं ज्ञेयान्ते यात्रिकाः, सिद्धये यात्रिकाः=सिद्धियानिष्ठाः, धनदिग्निष्ठये
 गच्छन्तः । तत्र=दुर्गमेऽपि तरिमन्दरे ।

साहसिकपुरुषाणाम्-अवसरतुलिताभिः=कार्यसाधनावसरे ब्रह्ममारेषि-
 ताभिः—‘शरीरं पतयामि कार्यं वा साधयामो’त्येवं निधयेन संशयदोहमा-
 रोपिताभिः । तनुभिः=देहेः । दुष्प्रापाणि बहूनि वाञ्छितानि धनानि लभ्यन्ते
 ॥ २८ ॥ नभसः=गगनात्तु जलं फटाचिदेव=वर्षाकाले एव तदागादी पतति=
 आगच्छति । परन्तु स्नाते=स्नानादिधर्मनिष्पत्तेः पूषादी । जलराशये तु-पाताल-
 तोऽपि=नीचैरतिदूतरप्रदेशादपि, जलमेति=आगच्छति । अतः दैवम्=आदित्य-
 मयसि यलवत्, ननु=नयासि, पुरुषश्चर=परिधमदिरुषः पुरुषायोऽपि, अदृष्ट-
 वदेव यलमानेय । तथाहि यत्रो देवो क्षेत्रादौ अत्र लभ्यते, परं स्त्रीषु
 यत्रोत्पत्तिरपुत्रप्राप्तये इत्येवम् । पूषादितोऽपि निप्रतरादपि जलमुत्पन्नं इति
 निपादयन्तीति—पूषादित्येव दैवदपि मत्स्यं सूचितम् ॥ २९ ॥

अभिमतसिद्धिरशेषा भवति हि पुरुषस्य पुरुषकारेण ।
 'दैव'मिति यदपि कथयसि पुरुषगुण सोऽप्यदृष्टाख्यः ॥ ३० ॥
 द्वयमतुल गुरु लोकात् 'तृणमिव तुल्यन्ति साधु साहसिका ।
 प्राणानद्भुतमेतच्चरितं, चरितं ह्युदारानाम्' ॥ ३१ ॥
 क्लेशस्याऽद्भुतमदत्त्वा सुखमेव सुप्तानि नेह लभ्यन्ते ।
 मधुभिन्मयनायस्तैराश्लिष्यति बाहुभिर्लक्ष्मीम् ॥ ३२ ॥
 तस्य कथं न चला स्यात्पत्नी विष्णोर्नृसिंहकस्यापि ? ।
 मासाश्चतुरो निद्रां यं सेवति जलगतं सततम् ॥ ३३ ॥

पुरुषस्य-अभिमतसिद्धि = अभीष्टसिद्धि । अशेषा = सकलाऽपि । पुरुषका-
 रेण = पुरुषार्थेन । दैवमिति यत् त्वं कथयसि लोका वा वदन्ति सोऽपि पुरुषवर्ती
 अदृष्टाख्यो गुण एव, नातो भिन्न । दैवमपि पुरुषाधीनमिति यावत्, अतो दैव-
 विहाय यन्न करणीयम् ।

लोकात् = जगत्तोऽपि । द्वय = एतदुभयम् । अतुलम् = अतुलनीयम्, अतएव
 गुरु = अतिमहत् । किन्तु द्वयमत आह-तृणमिवेति । प्राणाश्च तृणमिव साह-
 सिका साधु तुल्यन्ति = तुलायामारोपयन्ति । भयस्थानसहस्रेषु प्राणानारोप्य
 विजयं लभन्ते इति यावत् । एतद्भुतं चरितं प्रथमम् । उदारानां = दधीचि-
 कर्णादीनां चरितं च-द्वितीयम् । एतद्भयं लोकादपि गुरुतरमित्याशयः । 'लोके'
 इति पाठस्तु सुन्दरः । अत्राऽऽशुदे 'भयमतुल'मिति मुद्रिते पाठे परदशते-भ्यो
 वत्सरैर्भ्योऽपि भ्राम्यन्तो विद्रांसोऽस्माभिर्हन्त ! पाठं सप्तोप्यं क्लेशान्नोचिता ॥ ३१ ॥

क्लेशस्याऽद्भुतमदत्त्वा = सरीरम् । अदत्त्वा = क्लेशमननुभूय । सुप्तं यथा स्यात्तथा
 सुप्तानि मानवेन लभ्यन्तेऽत्र जगति । यतः-मधुमित् = विष्णुरपि-समुद्रमयनं
 भ्रान्तैर्बाहुभिः लक्ष्मीमाश्लिष्यति । समुद्रमयने कृते सत्येऽत्र विष्णुना लक्ष्मीं प्राप्तां
 न सुप्तं मुपेनेति उद्योगेनैव समीहितसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

विष्णुपत्नी लक्ष्मीश्चलति लोकप्रसिद्धिस्तत्राह-जस्येति । नृसिंहकस्यापि =
 पुरुषार्थेऽस्य, नृसिंहावतारस्य, -विष्णोरपि-का कथाऽस्य, -पत्नी = भार्याऽपि-
 का कथा सम्पत्त्यन्तरस्य । पक्षे विष्णोः पत्नी = लक्ष्मीरित्यर्थः । कथं चला = चञ्चला,
 यं च न स्यात्, यं-जलगतं = शीराश्लिष्यन् । हतयोरैकयात् = जडजन-
 गणश्च, चतुरो मासाश्च-मासचतुष्टयं यावत्, निद्रां सेवते = स्वपिबेति । विष्णु-

दुरधिगमः परभागो यावत्पुरुषेण माहस न कृतम् ।

जयति तुलामधिरूढो भास्वानिह जलदपटलानि ॥ ३४ ॥

तत्कथ्यतामस्माकं कश्चिद्धनोपायो विचरप्रदेश-शाकिनीसाधन-श्मशानसेवन-महामांसविक्रय-साधक्यतिप्रभृतीनामेकतम इति । अद्भुतशक्तिर्मवान्ध्ययते । वयमप्यतिसाहसिकाः । उक्तञ्च-

महान्त एव महतामर्थं साधयितुं क्षमा ।

शृते समुद्रादन्य को निमर्त्ति बह्वानलम् ? ॥ ३५ ॥

भैरवानन्दोऽपि तेषां सिद्धयर्थं बहूणां सिद्धयर्त्तिचतुष्टयं कृत्वाऽऽर्पयत् । आह च—नम्यतां हिमालयदिशि, तत्र समाप्तानां यत्र यर्त्ति पतिष्यति तत्र निधानमसन्दिग्धं प्राप्स्यथ । तत्र स्थानं यन्निधा निधिं गृहीत्वा व्याघुट्यताम् ।

तथानुष्ठिते तेषां गच्छतामेकतमस्य हस्ताद्वर्त्तिर्निपपात । अधासी यावत्त प्रदेशं सनति तावत्ताम्रमयी भूमि । ततस्तेनाभिहितम्—‘अहो, गृह्यतां स्वेच्छया ताम्रम् ।’ अन्ये प्रोक्षुः—

चतुरो मासान् स्वपितीति प्रणिद्धम् । पक्षे चतुरोऽपि मासान् योऽनुसाहे न नयति तस्योत्साहश्च यमनपरिवृतस्य कथं नाम लक्ष्मीरनुष्णा निष्ठेदिति सर्वदेवेसाह्वना भाष्यमित्याशयः ॥ ३३ ॥

परभागः=विषय, धेदुत्वं गुणैकपदं । तुल्य=तुल्यार्थं, सादृशं च । भास्वान्=सूर्य, तेजस्वी च । जलदपटलानि=मेघमालानि ॥ ३४ ॥

विचरप्रदेशः=वातालप्रदेश । शाकिनीसाधनः=यश्चिथ्यादिसाधनः । श्मशान-सेवनः=वेतलादिसाधनाय श्मशानोपासनम् । महामांसविक्रयः=स्वशरीरविक्रयः, स्वमविक्रयः, परपुरुषमांसविक्रयश्च । भाषक्यति=अप्यनुष्ठित्वादि-रूपेण ॥ ३५ ॥

बहव उपपाया यस्मिन् कर्मणि उपपाया स्याताम्य बहूनां नानापदैः । ‘बहव’ इति पठे नानाविधगिद्धिनिवृत्तिमित्यर्थः । हिमालयदिशि=उत्तरस्यादिशि । निधानं=भूमिरर्थः यत् । व्याघुट्यतां=उत्पद्यतां । (‘बहवदे-क्षणा’ ‘क्षितिस्थान’) । ताम्रमयी भूमि=ताम्ररस सन्नि । ‘आमर्त्ति’

‘भो मूढ ! किमनेन क्रियते ? यत्प्रभूतमपि दारिद्र्यं न नाशयति, तदुत्तिष्ठ, अग्रतो गच्छामः ।’ सोऽग्रवोत्—‘यान्तु भवन्तः, नाहमग्रे यास्यामि ।’ एवमभिधाय तान्नं यथेच्छया गृहीत्वा प्रथमो निवृत्तः ।

ते त्रयोऽप्यग्रे प्रस्थिताः । अथ किञ्चिन्मात्रं गतस्याग्रेसरस्य धर्तिर्निपपात, सोऽपि यावत्स्वनितुमारब्धस्तावद्रूप्यमयी क्षितिः ।

ततः प्रहर्षितः प्राह—‘यद्गो भोः, गृह्यतां यथेच्छया रूप्यम् । त्वाग्रे गन्तव्यम्’ ।

तावूचतुः—‘भोः पृष्ठतस्ताम्रमयी भूमिः, अग्रतो रूप्यमयी, तक्षनमग्रे सुवर्णमयी भविष्यति । किञ्चानेन प्रभूतेनापि दारिद्र्यनाशो न भवति । तदायामग्रे यास्यावः । एवमुक्त्वा द्वावप्यग्रे प्रस्थितौ । सोऽपि रुद्रशक्त्या रूप्यमादाय निवृत्तः ।

अथ तयोरपि गच्छतोरेकस्याग्रे धर्तिः पपात । सोऽपि प्रहृष्टो यावत्स्वनति, तावत्सुवर्णभूमिं दृष्ट्वा द्वितीयं प्राह—‘भोः, गृह्यतां यथेच्छया सुवर्णम् । सुवर्णादन्यन्न किञ्चिदुत्तमं भविष्यति’ ।

स प्राह—‘मूढ’ ! न किञ्चिद्वेत्सि, प्राक्ताम्रम्, ततो रूप्यम् ततः सुवर्णम् । तन्नूनमतः परं रत्नानि भविष्यन्ति, येषामेकमेनापि दारिद्र्यनाशो भवति, तदुत्तिष्ठ, अग्रे गच्छावः । किमनेन भारभूतेनापि प्रभूतेन ? ।’ स आह—‘गच्छतु भवान् । अहमग्रे स्थितस्त्वां प्रतिपालयिष्यामि ।’

तथाऽनुष्ठिते सोऽपि गच्छन्नेकाको ग्रीष्मार्कप्रतापमन्ततः तनुः पिपासाकुलितः सिद्धिमार्गं च्युत इत्यथेतश्च यन्नाम ।

अथ भ्रातृयन् स्थलोपरि पुरुषमेकं रुधिरप्लावितगात्रं भ्रम-

शेष । अनेन=ताम्रेण । प्रभूतं=बहुलम् । अग्रेसरस्य=अग्रयायिनः । रूप्यमयी=रजतमयी । क्षितिः=भूमिः । नूनम्=अल्पम् । अनेन=रजतेन । एतन्मेन=तेनापि ।

तथाऽनुष्ठिते=एवं कृते कति । ग्रीष्मार्कस्य य प्रतापः=अतः, तेन । तनुः=तनुः । पिपासाकुल इत्यर्थः । सिद्धिमार्गं च्युतः=पुनः-

अक्रमस्तकमपश्यत् । ततो द्रुततरं गत्वा तमवोचत्—'भोः, को भवान् ?, किमेवं चक्रेण भ्रमता शिरसि तिष्ठसि ? । तत्कथय मे यदि कुत्रचिज्जलमस्ति ? । यतस्त्वृपातोऽस्मि' इति ।

एवं तस्य प्रवदतस्तच्चक्रं तत्क्षणात्तस्य शिरसो ब्राह्मणमस्तके चटितम् । स आह—'भद्र, ! किमेतत् ? । स आह—'ममाप्येवमेतच्छिरसि चटितम् । स आह—'तत्कथय कदैतदुत्तरिष्यति, महती मे वेदना वर्तते ।' स आह—यदा त्वमिव कश्चिद्धृतसिद्धघातरेषमागत्य त्वामालापयिष्यति, तदा तस्य मस्तके चटिष्यति ।'

स आह—'कियान्कालस्तथैवं स्थितस्य ? ।' स आह—'साम्प्रतं को राजा धरणीतले ? ।' स आह—'वीणावत्सराजः ।' स आह—'महं तावत्कालसह्यां न जानामि, परं यदा रामो राजाऽऽसीत्तदाहं दारिद्र्योपहतः सिद्धवर्तिमाद्यायाऽनेन पथा समायातः । ततो मयाऽन्यो नरो मस्तकधृतचक्रो दृष्टः, पृष्टश्च । ततश्चैतज्जातम् ।'

स आह—'भद्र, ! कथं तथैवं स्थितस्य भोजनजलप्राप्तिरासीत् ? ।' स आह—'भद्र, ! धनदेन निधानहरणमयात्तिष्ठानामेतच्चक्रपतनरूपं भयं दर्शितम्, तेन कश्चिदपि नागच्छति । यदि कश्चिदायाति, स ध्रुत्पिपासानिद्रारहितो अरामरणवर्जितः कैवल्यमेवं वेदनामनुभवतीति । तद्वशाप्य मां स्वगृहाय ।' इत्युक्त्या गतः ।

भूमिमार्गभ्रष्टः । स्थलोपरि=समतलप्रदेशे । भ्रमत् चक्रं मस्तके यस्यासौ तं तथाभूतं । तस्य=पूर्वोक्तस्थलस्थपुरुषस्य । शिरसः=मस्तकम् । चटितम्=अधिरुद्धं । ('चढ गया') । एवमागत्य=त्वमिव लोभाक्रान्त सिद्धिमार्गच्युत आगत्य । वीणावत्सराजः=वीणाम्बीपति पाण्डववंशजो राजा कश्चित् । अलसहृया=वर्षयुगादिसङ्गण । धनदेन=भगवता कुबेरेण । एवं=चक्रप्रमिजन्यां न तु ध्रुत्पिपा

‘अथ तस्मिंश्चिरयति स सुवर्णसिद्धिस्तस्यान्वेपणपरस्तत्प-
दपङ्क्त्या यावत्किञ्चिद्वनान्तरमागच्छति, तावद्रुधिरप्लावित-
शरीरस्तीक्ष्णचक्रेण मस्तके भ्रमता सवेदनः कणन्नुपविष्टस्ति-
ष्ठती’ति ददर्श । ततः—तत्समीपवर्तिना भूत्वा सवाष्पं पृष्टः—
‘भद्र ! किमेतत् ? ।’ स आह—‘विधिनियोगः ।’ स आह—
‘कथं तत् ? कथय कारणमेतस्य ।’ सोऽपि तेन पृष्टः सर्वं चक्र-
वृत्तान्तमकथयत् ।

तच्छ्रुत्वासौ तं विगर्हयन्नदमाह—‘भोः ! निषिद्धस्त्वं मयाऽ-
नंकशो न शृणोषि मे वाक्यम् , तर्त्तिक क्रियते ? । विद्यावानपि
कुलीनोऽपि बुद्धिरहितः । अथवा साध्विदमुच्यते—

वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा ।

बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः ॥ ३६ ॥

चक्रधर आह—‘कथमेतत् ?’ । सुवर्णसिद्धिराह—

३. सिंहकारकमूर्खब्राह्मणत्रयकथा

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परस्परं मित्रभाद्य-
मुपगता वसन्ति स्म । तेषां त्रयः शास्त्रपारङ्गताः, परन्तु बुद्धि-
रहिताः । एकस्तु बुद्धिमान् , केवलं शास्त्रपराङ्मुखः । अथ तैः
कदाचिन्मित्रैर्मन्त्रितम्—‘को गुणो विद्यायाः, येन देशान्तरं गत्वा
भूपतीन् परितोष्यार्थोपार्जना न क्रियते ? । तत्पूर्वदेशं गच्छामः’ ।
तथानुष्ठिते किञ्चिन्मार्गं गत्वा तेषां ज्येष्ठतरः प्राह—‘भद्रो !
अस्माकमेकश्चतुर्थो भूढः, केवलं बुद्धिमान् । न च राजप्रतिग्रहो

दिजन्या । चिरयति=विलम्बं कुर्वति सति । सवेदनः=पीडाकुलः । कणन्=
विलपन् । सवाष्पं=साधु । विधिनियोगः=दुर्माग्यविज्ञृम्भितम् । असौ=सुवर्ण-
सिद्धिः । तं=सिद्धिप्रदं । विगर्हयन्=विनिन्दन् । न शृणोषि=नैवाऽशृणोः । वर्न-
मानमामीप्ये लट् ।

अधिष्ठाने=नगरे । ‘अधिष्ठानं रथस्याहो ग्रमावेऽप्यासने पुरे’ इत्यत्रय-
म् । तेषां=तेषां मध्ये । बुद्धिरहिता=व्यवहारज्ञानशून्याः । शास्त्रपराङ्मुख =

चुद्ध्या लभ्यते-विद्यां विना । तद्वास्मे स्वोपार्जितं दास्याम ।
तद्वच्छतु गृहम् । ततो द्वितीयेनाभिहितम्-‘भोः सुबुद्धे ! गच्छ
त्वं स्वगृहे, यतस्ते विद्या नास्ति ।’

ततस्तृतीयेनाभिहितम्-‘अहो न युज्यते एवं कर्तुम् ।
यतो वयं बाल्यात्प्रभृत्येकत्र व्रीडिताः । तदागच्छतु महानुभा-
वोऽस्मदुपार्जितचित्तस्य समभागी भविष्यतीति । उक्तञ्च-

किं तथा क्रियते लक्ष्म्या ? या बधूरिव केवला ।

या न वेद्येव सामान्या पथिकैरुपमुज्यते ॥ ३७ ॥

तथा च-‘अयं निज’ परो वे’ति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ३८ ॥

तदागच्छतु एषोऽपि-’ इति । तथाऽनुष्ठिते तैः मार्गाभितै-
रदृष्ट्यां कतिचिदस्थीनि दृष्टानि । ततश्चैकेनाभिहितम्-‘अहो !
अद्य विद्याप्रत्ययः क्रियते । कतिचिदेतानि स्मृतसत्यस्यास्थीनि
स्तिष्ठन्ति । तद्विद्याप्रभावेण जीवनसहितानि कुर्मः । अहमस्थि-
सञ्चयं करोमि । ततश्च तेनौत्सुक्यादस्थिसचयः कृतः । द्वितीयेन
चर्ममांसरुधिरं संयोजितम् । तृतीयोऽपि यावज्जीवनं संचार-
यति, तावत्सुबुद्धिना निषिद्ध-’भो’, तिष्ठतु भवान्, एष सिंहो
निष्पाद्यते, यद्येन सजीवं करिष्यति-ततः सर्वानपि ध्यापाद-
यिष्यति’ । इति तेनाभिहितः स आह-‘धिङ् मूर्ख ! नाह

अनधीतविद्यः । गुणः=फल । राजप्रतिग्रहः=राजादिदत्त धनादिक । बुद्धिमा-
त्रेण । समभागी=समानलाभशाली ।

या बधूरिव=भार्येव=वेवलेमात्मनेवोपमुज्यते, नतु वेद्येव पथिकैः=मार्ग-
स्थैरपि भुज्यते, तथा लक्ष्म्या किम् ? न किमपि फलम् ॥ ३७ ॥ ‘अयं निज’
‘अयं पर’ इति गणना-लघुचेतसां=क्षुद्राणां भवति, उदारचरितानां=महात्मनां
तु-वसुधैव=सर्वत्र जगदपि-कुटुम्बकमेव ॥ ३८ ॥

मार्गाभितैः=पथि गच्छद्भिः । विद्याप्रत्ययः=पूर्वोपार्जितविद्याप्रभावदर्शनम् ।
अस्थिसचयः=अस्थ्यां यथासन्निवेशं स्थापन । ‘विद्याप्रभावा’दिति शेषः । सुनु-
दिना-उत्तरेतानधीतशास्त्रेण । निष्पाद्यते=भवद्भिः प्राणसंयोजनेन उत्थाप्यते ।

विद्याया विफलता करोमि ।' ततस्तेनाभिहितम्—'तर्हि प्रतीक्षस्व क्षण यावदह वृक्षमारोहामि ।' तथानुष्ठिने यावत्सजीव कृतस्तावत्ते त्रयोऽपि सिंहेनोत्थाय व्यापादिता । स च पुनर्वृक्षादवतीर्य गृहे गत । अतोऽहं ब्रवीमि—'वर बुद्धिर्न सा विद्या' इति । अतः परमुक्तं च सुवर्णसिद्धिना—

‘अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिता ।

सर्वं ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिता ’ ॥ ३९ ॥

चक्रधर आह—कथमेतत् ? । सोऽग्रधीत्—

४ मूर्खपण्डितचतुष्टयकथा

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणा परस्पर मित्रवत्प्रमापन्ना वसन्ति स्म । बालभावे तेषां प्रतिरजायत—‘भो ! देशान्तरं गत्वा विद्याया उपाज्जनं क्रियते’—इति । अथाऽन्यस्मिन्निवसे ब्राह्मणा परस्पर निश्चयं कृत्वा विद्योपाज्जनार्थं कान्यकुब्जं गता । तत्र च विद्यामठे गत्वा पठन्ति । एव द्वादशाब्दान् यावदेकचित्ततया पठित्वा विद्याकुशलास्ते सर्वे सजाता । ततस्ते अतुर्मिर्मिलित्युक्तम्—‘ययं सर्वविद्यापारङ्गता, तदुपाध्यायमुत्प्रेलापयित्वा स्वदेशे गच्छामः ।’ एव मन्त्रयित्वा (तथैवानुष्ठीयतामित्युक्त्या) ब्राह्मणा उपाध्यायमुत्कलार्पयित्वा, अनुशासक्या, पुस्तकानि नीत्वा प्रचलिता यावत्किञ्चिन्मार्गं यान्ति

व्यापादयिष्यति मारयिष्यति । स—तृतीयो विप्रपुत्र । विफलता—ददानीं स्मृताया विद्याया वृथा परावर्तनं । तेन—मुमुक्षुना । क्षण=क्षणमात्रम् । प्राक्षस्व=परिपाठ्य । (ठहर जाओ) ।

वर=गृहा । लोकाचारविवर्जिता—व्यवहारबुद्धिश्चा ॥ ३९ ॥

मित्रवत्=मैत्रीम् । आपता=शस्ता । बाल्यभावे=बाल्यावस्थामात्रं । कान्यकुब्ज=इक्ष्वाकु । (कनौज) । विद्यामठं पाठशालायाम् । एतद्विद्याया=तन्मयतया । उत्कलपयित्वा=पृष्ट्वा । घनादिद्वारेण सन्निध्य वा । प्रष्टुम् ।

तावद्वौ पन्थानी समायाती दृष्ट्वा उपविष्टाः सर्वे ।

तत्रैकः प्रोवाच—‘केन मार्गेण गच्छामः ?’ एतस्मिन्समये तस्मिन् पत्तने कश्चिद्वणिक्पुत्रो मृतः । तस्य दादाय महाजनो गतोऽभूत् । ततश्चतुर्णां मध्यादेकेन पुस्तकमवलोकितम्—

महाजनो येन गतः स पन्थाः—इति ।

—तन्महाजनमार्गेण गच्छामः ।’ अथ ते पण्डिता यावन्महाजनमेलापकेन सह यान्ति तावद्रासभः कश्चित्तत्र श्मशाने दृष्ट्वा । अथ द्वितीयेन पुस्तकमुदाट्यावलोकितम्—

‘उत्सवे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुसङ्कटे ।

राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स धान्धव’ ॥ ४० ॥

तद्वहो ! अयमस्मदीयो धान्धवः ।’ ततः कश्चित्तस्य ग्रीवायां लगति, कोऽपि पादौ प्रक्षालयति । अथ यावत्ते पण्डिता दिशामवलोकनं कुर्वन्ति, तावत्कश्चिदुग्रो दृष्ट्वा । तैश्चोक्तम्—पतरिकम् ? । तावत्तृतीयेन पुस्तकमुदाट्योक्तम्—

धर्मस्य त्वरिता गतिः ।

तन्नूनमेव धर्मस्तावत् ।’ चतुर्थेनोक्तम्—

‘इष्टं धर्मेण योजयेत् ।’

प्रसिद्धोऽयं प्रयोगः । अनुज्ञाम्=आज्ञा । लब्ध्वा=गृहीत्वा । द्वौ पन्थानी=मार्गा द्विधा विभक्त ।

पत्तने=नगरे । महाजन=वणिग्जनसमूह, श्रेष्ठो जनध । येन=येन मार्गेण । गत=व्यवहारं करोति, कृतवान् वा, प्रचलितश्च । पन्था=स मार्ग-श्रेष्ठ । महाजनमेलापकेन=वणिग्जनसमूहेन ।

उत्सवे=हर्षसमये । व्यसने=विपत्तिबाले । शत्रुसङ्कटे=शत्रुकृते कटे । राजद्वारे=राजभवने (‘कवहरी’) । यो विपदि उत्सवे च वर्तते स एव धान्धव इत्यर्थः ॥४०॥

अथ=रासभ । तस्य=रासभस्य । लगति=परिष्वजते । दिशा=इरिताम् । इतस्तत इति यावत् । त्वरिता=चपला, अचिन्तनीया, सूक्ष्मा च । एव=राव-मान उष्ट । इष्ट=स्वप्रिय । रासभश्च बन्धुनया इत्येतिप्रविष्ट इति उग्रभीकया

तद्वान्धवोऽयमस्माकं धर्मेण नियुज्यताम् ।

अथ तैश्च रासभ उग्रग्रीवायां बद्धः । तच्च केनचित्तत्स्वामिनो रजकस्याग्रे कथितम् । श्रुत्वा च यावद्रजकस्तेषां मूर्खपण्डितानां प्रहारकरणाय समायातस्तावत्ते प्रनष्टाः ।

ततो यावदग्रे किञ्चित्स्तोकं मार्गं यान्ति, तावत्काचिन्नदी समासादिता । तस्या जलमध्ये पलाशपत्रमायान्तं दृष्ट्वा पण्डितैर्नैकेनोक्तम्—

‘आगमिष्यति यत्पत्रं तदस्मांस्तारयिष्यति ।’

एतत्कथयित्वा तत्पत्रस्योपरि पतितो यावन्नद्या नीयते, तावत्तं नीयमानमचलोऽस्याऽन्येन पण्डितेन केशान्तं गृहीत्वोक्तम्—

‘सर्वनाशो समुत्पन्ने अर्थं त्यजति पण्डितः ।

अर्थेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः’ ॥ ४१ ॥

इत्युक्त्वा तस्य शिरश्छेदो विहितः । अथ तैश्च पश्चाद्गत्वा कश्चिद्भ्राम आसादितः । तेऽपि भ्रामीणेर्निमन्त्रिताः पृथक्पृथग्गृहेषु नीताः । तत एकस्य सूत्रिका घृतपण्डसंयुक्ता भोजने दत्ता । ततो विचिन्त्य पण्डितेनोक्तम्—यत्—

दीर्घसूत्रो विनश्यति ।

—एवमुक्त्वा भोजनं परित्यज्य गतः ।

रासमवन्धनम् । रजकस्य=गर्दभस्वामिनो बल्लशालस्य । प्रनष्टाः=पलायिताः । समासादिता=प्राप्ता । पत्रं=वाहनं नौकादिकं, पर्णश्च । ‘पत्रन्तु वाहने पर्णे’ इति विश्वः । नद्या नीयते=नद्या निमज्जति, प्रवहति वा । केशान्तं=केशाग्रभागः । तै=अवशिष्टैरिति । निमन्त्रिताः=भोजनायाहूताः । सूत्रिका=‘सेमई’ इत्याख्याता, ‘जलेनी’त्याख्याता वा । दीर्घसूत्रः=आलस्योपहतः । ‘दीर्घसूत्रधिरविय’ इति कोशात् । सूत्रिकायामपि दीर्घा समितातन्त्रव इति तयोः साम्यं । मण्डकाः=करपटिका, फुलका वा । (‘रोटी, फुलका’) । अतिविस्तारवितीर्णम् अतिवर्द्धितं वस्तु न चिरस्यायि, अथवा यथा ‘नानाविधन्यापारप्रसक्तो नरधि-

सच सर्वानश्वानवलोक्य तं राक्षसमश्वतमं विज्ञायाऽधिरूढः ।
अत्राऽन्तरे राक्षसश्चिन्तयामास—‘नूनमेव विकालनामा राक्षसो
मां चीरं मत्वा कोपाग्निहन्तुमागतः । तर्किकं करोमि’ ? । एवं
चिन्तयन्तोऽपि तेन खलीनं मुखे निधाय कशाघातेन ताडितः ।
अथासौ भयत्रस्तमनाः प्रधाचितुमारब्धः ।

चौरोऽपि दूरं गत्वा खलीनाकर्पणेन तं स्थिरं कर्तुमारब्ध-
वान् । स तु केवलं वेगाद्वेगतं गच्छति । अथ तं तथाऽगणित-
खलीनाकर्पणं मत्वा चौरश्चिन्तयामास—‘अहो ! नैवविद्या-
याजिनो भवन्त्यगणितखलीनाः । तन्न मननेनाऽश्वरूपेण राक्षसेन
भवितव्यम् । तद्यदि कश्चित्पांसुलं भूमिदेशमवलोकयामि तदा-
रमानं तत्र पातयामि, नान्यथा मे जीवितव्यमस्ति । एवं चिन्त-
यत इष्टदेवतां स्मरतस्तस्य सोऽश्वो घटवृक्षस्य तले निष्क्रान्तः ।
चौरोऽपि घटप्ररोहमासाद्य तत्रैव विलग्नः । ततो द्वाघपि तौ
पृथग्भूतौ परमानन्दभाजौ जीवितविषये लब्धप्रत्याशी सम्पन्नौ ।

अथ तत्र घटे कश्चिद्राक्षससुहृद्वातर स्थित आसीत् । तेन
राक्षसं त्रस्तमालोक्य व्याहनम्—‘भो मित्र ! किमेवं पलाय्यते-

यस्यागौ किं प्रभावः=वीरशक्तिरसम्पन्नः । निशीयसमये=अर्धरात्रे । राजगृहे=
राजकीयाऽधिशालायां । अश्वतमं=श्रेष्ठमश्वम् । अत्रान्तरे=अस्मिन्नवसरे । चीरं=
चन्द्रापीडकं चौरम् । स=राक्षसः । तेन=अथचौरेण । खलीनः=कविकम् ।
{ ‘घोरे की लगाम’ } । मुखे=राक्षसमुखे । कशाघातेन=अथताडनोपकरणाघातेन ।
{ कशा=चाबुक } ।

असौ=कन्याचौरो राक्षसः । भयेन त्रस्तं मनो यस्यासौ भयत्रस्तमना=
भयातुरः । आरब्धमस्यास्तीत्यारब्धः । अर्थ आद्यच् । यद्वा कर्मणोऽविवक्षया
कर्तरि क् । आरब्धवानित्यर्थः । खलीनाकर्पणेन=कविकाकर्पणेन । तम्=अश्वम् ।
वेगादपि वेगतं यथा स्यात्तथा गच्छति=यथा यथा स्थिराकर्षुं चौरः खलीनमा-
कर्षति तथा तथाऽसौ राक्षसो नितरां धावते । न गणितं खलीनं यस्ते=अगणित-
खलीनाः=खलीनाकर्पणेऽपि न स्थिरतां भजन्तः । (खलीनः=‘लगाम’) । पांसुलं=
सिकताबहुलम् । जीवितव्यं=जीवनम् । घटप्ररोहं=घटजटाम् । विलग्नः=घट-
मारोहः । परमानन्दं भजन् इति=परमानन्दभाजौ=अतिद्विती ।

ऽलीकभयेन ? । त्वद्भक्ष्योऽयं मानुषः । भक्ष्यताम् ।'

सोऽपि वानरयचो निशम्य स्वरूपमाधाय शङ्कितमनाः स्खलितगतिर्निवृत्तः । चौरोऽपि तं वानराहृतं ज्ञात्वा कोपात्तस्य लाङ्गूलं लभ्यमानं मुखे निधाय चरितवान् । वानरोऽपि तं राक्षसाभ्यधिकं मन्यमानो मयात्र किञ्चिदुक्तवान्, केवलं व्यथार्ता निमीलितनयनस्तिष्ठति । राक्षसोऽपि तं तथाभूतमवलोक्य श्लोकमेनमपठत्—

• 'यादृशी वदनच्छाया दृश्यते तव वानर ! ।

विकालेन गृहीतोऽसि, यः परैति स जीवति' ॥ ८४ ॥

उक्त्वा प्रनष्ट । * तत्प्रेष्य मां येन गृहं गच्छामि । त्वं पुनरनुभुङ्क्ष्वऽत्र स्थित एव लोभवृक्षफलम् ।'

चक्रधरः प्राह—'मोः ! अकारणमेतत् । दैववशात्संपद्यते नृणां शुभाऽशुभम् । उक्तञ्च—

दुर्गस्त्रिकूटः, परिखा समुद्रो, रक्षांसि योधा, धनदाश्च वित्तम् ।

शास्त्रं च यस्योशनसा प्रणीतं, स रावणो दैववशाद्विपन्नः ॥ ८५ ॥

राक्षससुहृतः=अश्वरूपधारिराक्षसमित्रम् । तेन=वानरेण । अलीकभयेन=मिथ्याभयेन । त्वद्भक्ष्य=तव राक्षसस्य भक्ष्यभूतः । स्वरूपं=राक्षसाकारम् । आधाय=गृहीत्वा । शङ्कितमनाः=विमर्य मनुष्यो राक्षसो वेति शङ्कमानः । अत एव स्खलद्रति=मन्दमन्दगमनः । 'स्खलितगतिः' इति पाठान्तरम् । तं=राक्षसम् । वानरेण आहृतम्=आकारितम् । तस्य=वानरस्य । लाङ्गूलं=पुच्छम् । निधाय=स्थापयित्वा । राक्षसाभ्यधिकं=राक्षसादपि बलीयासम् । व्यथार्ता=पीडाकुलः । अत एव निमीलितनयनः=निमीलितलोचनः । तं=वानरम् । प्रनष्टश्च=पलायितश्च (भाग गया) ॥ ८४ ॥

मां=सुवर्णसिद्धिम् । अननुभुङ्क्ष्व=अनुभव । एतत्=मदीयं दुःखम् । अकारणं=मदीयलोभादिरूपकारणशून्यम् । दैववशात्=अदृष्टाधीनतया । त्रिकूट=त्रिकूटपर्वतः । दुर्गं=कोटादिवं । ('किला') । समुद्रः=परिखा=खेयम् । ('छाई') । धनदात्=बुबेरात् । उशनसा=शुद्धेण । प्रणीतं=निर्मितम् । शास्त्रं=नीतिशास्त्रम् ।

तथा च-अन्धकः कुब्जकश्चैव त्रिस्तनी राजकन्यका ।

त्रैयोऽप्यन्यायतः सिद्धाः संमुखे कर्मणि स्थिते ॥ ८६ ॥

सुवर्णसिद्धिः प्राह—'कथमेतत्' ? । सोऽब्रवीत्—

११. अन्वककुब्जकत्रिस्तनीकथा

अस्त्युत्तरापथे मधुपुरं नाम नगरम् । तत्र मधुसेनो नाम
राजा यभूव । तस्य कदाचिद्विषयसुखमनुभवतस्त्रिस्तनी कन्या
यभूव ।

अथ तां त्रिस्तनीं जातां श्रुत्वा स राजा कञ्चुकिनः प्रोवाच—
'यज्ञोः । त्यज्यतामियं त्रिस्तनीं गत्वा दूरेऽरण्ये यथा कश्चिन्न
जानाति' । तच्छ्रुत्वा कञ्चुकिनः प्रोचुः—'महाराज ! ज्ञायते यद्-
निष्कारिणी त्रिस्तनी कन्या भवति, तथापि ब्राह्मणा आहूय
प्रष्टव्या येन लोकद्वयं न विरुध्यते । यतः—

यः सत्ततं परिपृच्छति शृणोति सन्धारयत्यनिशम् ।

तस्य दयाकरं किरणैर्नलिनीव यिवर्द्धते बुद्धिः ॥ ८७ ॥

तथा च-पृच्छतेन सदा भाव्यं पुरुषेण विजानता ।

राक्षसेन्द्रगृहीतोऽपि प्रभान्मुक्तो द्विजः पुरा ॥ ८८ ॥

राजा बोध—‘कथमेतत् ?’ । ते मोक्षुः—

१२. राक्षसगृहीतब्राह्मणकथा .

‘देय ! कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे घण्टकर्मा नाम राक्षसः प्रति-

यस्य=रायणस्य । 'मन्त्राधारभूत'मिति शेषः । देववशात्=भाग्यविपर्ययान् ।

विपल. = कालवशात् ॥ ८५ ॥

विषयमुत्तं=श्रीगेवाम् । कश्चन =अन्तः पुरुषवान् । न विरह्यते=न विरहं

भवति, पापमयशय न भवति । अनिशं=निरन्तरम् । नलिनीव=कमलिनीव ।

विवर्द्धते=विकसति ॥ ८७ ॥

१. भनयोऽपि नय याति यावच्छ्रीमंजते नरम् ।' पाठान्तरम् ।

२. भयभूषाऽङ्गोत्पत्त्याच्छिष्टतमस्यैवमममरीदागज्याविर्भूतः ।

यसति स्म । एषदा तेन भ्रमताऽऽव्यां कश्चिद्ब्राह्मणः समा-
सादितः ।

ततस्तस्य स्फुण्डमारुह्य प्रोवाच-‘भोः! भग्रेसरो गम्यताम् ।’
ब्राह्मणोऽपि मयश्चस्तमनास्तमादाय प्रस्थितः । अथ तस्य कमलो-
दरकोमलौ पादौ दृष्ट्वा ब्राह्मणो राक्षसमपृच्छत्-‘भोः ! किमेवं-
चिधौ ते पादावतिकोमलौ ? । राक्षस आह-‘भोः ! व्रत-
मस्ति,-नाहमार्द्रपौदो भूमिं स्पृशामि ।’ ततस्तच्छ्रुत्वाऽऽत्मनो
मोक्षोपायं चिन्तयन्स सरः प्राप्तः ।

ततो राक्षसेनामिहितम्-‘भोः ! यावद्दहं ज्ञानं कृत्वा देवता-
ऽर्चनविधिं विधायाऽऽगच्छामि तावत्त्वयाऽतः स्थानादन्यत्र न
गन्तव्यम् ।’ तथानुष्ठिते द्विजश्चिन्तयामास-‘नूनं देवतार्चन-
विधेरुर्ध्वं मामेव भक्षयिष्यति, तद्भुततरं गच्छामि, येनैव आर्द्र-
पौदो न मम पृष्ठमेष्यति ।

तथाऽनुष्ठिते राक्षसो व्रतभङ्गमयात्तस्य पृष्ठं न गतः । अतो-
ऽहं व्रथीमि-‘पृच्छकेन सदा भाष्यम्-’ इति । ॐ

अथ तेभ्यस्तच्छ्रुत्वा राजा द्विजानाहूय प्रोवाच-‘भो ब्राह्म-
णाः ! त्रिस्तनी मे कन्या समुत्पन्ना,-तर्त्तिक तस्याः प्रतिविधान-
मस्ति, न वा ? । ते प्रोचुः-‘देव ! भूयताम्—

‘हीनाङ्गी वाऽधिकाङ्गी वा या भवेत्कन्यका नृणाम् ।

भर्तुः स्यात्सां विनाशाय स्वशीलनिधनाय च ॥ ८९ ॥

या पुनस्त्रिस्तनी कन्या याति लोचनगोचरम् ।

पितरं नाशयत्येव सा द्रुतं नाऽत्र संशयः’ ॥ ९० ॥

तस्मादस्या दर्शनं परिहरतु देवः । तथा-यदि कश्चिदुद्वाह-

नूनम्=अवश्यम् । तेभ्यः=कश्चिभ्यः । प्रतिविधानम्=उपायः । स्वशीलनिधनाय=
स्वचरित्रभङ्गाय । लोचनगोचरं=दर्शनम् ॥ ९० ॥

१. ‘भग्रेसरेण गम्यतामिति गौडा. पठन्ति । २. ‘अनुदानपाद’ इति लिखिते पाठः,
स एव शोभनः । तत्र-अनुदानम्=अनाष्टम् । (‘उभाणां पैर’ इति भाषायां ।)

यति, तदेनां तस्मै दत्त्वा देशत्यागेन स नियोजयितव्यः'-इति ।
एवं कृते लोकद्वयाऽविरुद्धता भवति ।'

अथ तेषां तद्वचनमाकर्ण्य स राजा पटहशब्देन सर्वत्र घोषणा-
माहापयामास-'अहो ! त्रिस्तनीं राजकन्यां यः कश्चिदुद्वाहयति
स सुवर्णलक्षमामोति, देशत्यागश्च ।' एवं तस्यामाघोषणार्थां
क्रियमाणार्थां महान्कालो व्यतीतः । न कश्चित्तां प्रतिगृह्णाति ।

, साऽपि यौवनोन्मुखी सञ्जाता सुगुप्तस्थानस्थिता यत्नेन
रक्ष्यमाणा तिष्ठति । अथ तत्रैव नगरे कश्चिदन्धस्तिष्ठति । तस्य
च मन्थरकनामा कुञ्जोऽग्नेसरो यष्टिग्राही । ताभ्यां तं पटह-
शब्दमाकर्ण्य मियो मन्त्रितम्-'स्पृश्यतेऽयं पटहः । यदि कथमपि
दैयात्कन्या लभ्यते, -सुवर्णप्राप्तिश्च भवति-तदा सुरेन सुवर्ण-
प्राप्त्या कालो व्रजति । अथ यदि तस्या दोषतो मृत्युर्भवति,
तदा दारिद्र्योपात्तस्यास्य फलेशस्य पर्यन्तो भवति । उक्तञ्च—

लज्जा स्नेहः स्वरमधुरता बुद्धयो यौवनश्रीः

कान्तासङ्गः स्वजनममता दुःखहानिर्विलासः ॥

धर्मः शान्त्रं सुरगुरुमतिः शौचमाचारचिन्ता

पूर्णे सर्वे जठरपिठरे प्राणिनां सम्भवन्ति ॥९१॥

एवमुक्त्वा अन्धेन गत्वा स पटहः स्पृष्टः । उक्तञ्च-'भोः !
अहं तां 'कन्यामुद्वाहयामि यदि राजा मे प्रयच्छति ।' ततस्तै
राजपुरुषैर्गत्वा राशे निवेदितम्-'देव ! अन्धेन केनचित्पटहः
-स्पृष्टः । तदत्र विषये देवः प्रमाणम् ।' राजा प्राह—

'अन्धो वा बधिरो वाऽपि कुप्री वाऽप्यन्यजोऽपि वा ।

प्रनिगृह्णातु तां कन्यां सलक्ष्णं स्याद्विदेशगः' ॥ ९२ ॥

अथ राजादेशात्तै रक्षपुरुषैस्तं नदीतीरे मोत्या सुवर्णलक्षेण

सुवर्णलक्षं=निष्कलभम् । [१ लाख सोने की मोहर] ।

अग्नेसरः=अप्रयायी । मियः=परस्परम् । मन्त्रितं=निवारितम् । पर्यन्तः=

नामाप्तिः । जठरपिठरे=उदरपात्रे ॥ ९१ ॥ विदेशगः=निर्वासितः ॥ ९२ ॥

चमेव वर्तितव्यम् । अथ एवमेव यो वृत्ते स त्वमिव विनश्यति ।

तथा च—एकोदराः पृथग्ग्रीवा अन्योन्यफलभक्षिणः ।

असंहता विनश्यन्ति भारुण्डो इव पक्षिणः ॥ ८६ ॥

चक्रधर आह—‘कथमेतत्’ ? । सोऽब्रवीत्—

१३ एकोदरभारुण्डकथा

कस्मिंश्चित्सरोवरे भारुण्डनामा पक्षी एकोदरः पृथग्ग्रीवः
प्रतिवसति स्म । तेन च समुद्रतीरे परिभ्रमता किञ्चित्फलं मृ-
तकल्पं तरङ्गाक्षिप्तं सस्त्राप्तम् । सोऽपि भक्षयन्निदमाह—‘अहो !
यह्नुनि मयाऽमृतमायाणि समुद्रकल्लोलाहृतानि फलानि भक्षि-
तानि । परमपूर्वोऽस्याऽऽस्वादः । तर्हि पारिजातहरिचन्दनतर-
सम्भवं १, किं वा किञ्चिदमृतमयफलमव्यक्तेनापि विधिनाऽऽ-
पतितम् ! ।’

एवं तस्य द्रुष्यतो द्वितीयमुखेनाऽभिहितम्—‘भोः, यद्येवं
तन्ममापि स्तोकं प्रयच्छ, येनाहमपि जिह्वासौख्यमनुभवामि ।’

ततो विद्वस्य प्रथमवक्त्रेणामिहितम्—‘आद्योस्तावदेकमु-
दरम्, एका तृप्तिश्च भवति । ततः किं पृथग्भक्षितेन ? । धर्मनेन
शेषेण प्रिया तोष्यते’ ।

‘हृतेन=अमिलितेन-स्वेच्छाचारिणा । एकमुदरं येयान्ते-एकोदराः । पृथक् ग्रीवा
येयान्ते पृथग्ग्रीवा=भिन्नवृण्डमालाः, अत एव भिन्नवदनाः । अन्योन्यं पृथक् फलानि
भक्षितुं शीलं येयान्ते-अन्योन्यफलभक्षिणः=परस्परविरुद्धफलभक्षणशीलाः ॥ ८६ ॥

सरोवरे=महति जलाशये । पृथग्ग्रीवः=द्विमुखः । अमृतकल्पम्=अमृतमधुरम् ।
-तरङ्गैः आक्षिप्तं-तरङ्गाक्षिप्तं=जलतरङ्गानीतम् । समुद्रकल्लोलाहृतानि=वारिधितरङ्गा-
नीतानि । पर=किन्तु । आस्वाद्यतेऽमौ-आस्वादः=माधुर्यादिरसः । (स्वाद) ।
-पारिजातहरिचन्दनतरसम्भवं=देवतरुसमुद्भूतम् ।

अमृतमयफलम्=साक्षादमृतस्यैव फलम् । अव्यक्तेनापि-विधिना=अलक्षि-
तेन केनचिन्मार्गेण, भाग्येन वा । अदृष्टवशात् । तस्य=भारुण्डस्य । स्तोकम्=

मालया प्रत्ययस्ते । तद्यदि रत्नमालया प्रयोजनं तन्मया सह
कमपि प्रेषय येन दर्शयामि । तच्छ्रुत्वा नृपतिराह—‘यद्येवं तदहं
सपरिजनः स्वयमेष्यामि, येन प्रभूता रत्नमालाः सम्पद्यन्ते ।

धानर आह—‘यत् क्रियताम् ।’

तथानुष्ठिते भूपतिना सह रत्नमालालोमेन सर्वे कलत्रभृत्याः
प्रस्थिताः । धानरोऽपि राज्ञा दोलाधिरूढेन स्वोत्सङ्ग आरोपितः
सुप्तेन प्रीतिपूर्वमानीयते । अथवा साच्चिदमुच्यते—

तृष्णे देयि नमतुभ्यं यया चित्तान्विता अपि ।

अकृत्येषु नियोज्यन्ते, भ्राम्यन्ते दुर्गमेऽपि ॥ ७७ ॥

तथा च—

इच्छति शती सहस्रं, सहस्री लक्ष्मीहते ।

लक्षाधिपस्तथा राज्यं, राज्यस्थः स्वर्गमीहते ॥ ७८ ॥

जीर्यन्ते जीर्यतः पेशा, दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।

जीर्यतश्चक्षुषी श्रोत्रे, तृष्णैका तरुणायते ॥ ७९ ॥

अथ तत्सरः समासाद्य धानरः प्रत्यूपसमये राजानमुधाच—

त्वष्टस्यनये‘रोऽस्मे । पदं । ‘प्रत्येय’ इति च पाठः । एषोऽहं कष्टस्यरत्नमालयो-
पलक्षित—तय प्रत्येय =विधासाहं ।

परिजन =सकलनुचरवर्गसहितः । एष्यामि=गमिष्यामि । सम्पद्यन्ते=
मिदन्ति । यत् क्रियतां=सपुत्रपौत्रनुचरसहितेन भवता गम्यताम् । तथानुष्ठिते=
राज्ञि सपुत्रपौत्रे प्रचलिते सति । कलत्राणि भृत्याश्च कलत्रभृत्या=राजपत्नीगौरव-
दिपरिवर । दोलाधिरूढेन=प्रेक्षास्टेन । (दोला=‘पालकी’) । स्वोत्सङ्गे=कोटे ।
(गेद में) ।

यया=तृष्णया । चित्तान्विता=धननोऽपि । अकृत्येषु=अकृत्येषु कर्मण्यु ।
नियोज्यन्ते=पलेन योज्यन्ते । दुर्गमेषु=अगम्येषु वणि श्यानेषु । भ्राम्यन्ते=
नयन्ते ॥ ७७ ॥ शती=शतसंख्याकशाली । सहस्रं=सहस्रसंख्याक-
शाली । सहस्री=सहस्रसंख्याकशाली । लक्ष्मीहते=लक्ष्मीहते ।
लक्षाधिपः=लक्षाधिपः । राज्यं=राज्यम् । राज्यस्थः=राज्यस्थः ।
जीर्यन्ते=जीर्यन्ते । जीर्यतः=जीर्यतः । जीर्यतः=जीर्यतः ।
जीर्यतः=जीर्यतः । जीर्यतः=जीर्यतः । जीर्यतः=जीर्यतः ।

‘देव ! अत्रार्घोदिते सूर्येऽन्तःप्रविष्टानां सिद्धिर्भवति । तत्सर्वोऽपि जन एकदैव प्रविशतु, त्वया पुनर्मया सह प्रवेष्टव्यं, येन पूर्वदृष्टस्थानमासाद्य प्रभूतास्ते रत्नमाला दर्शयामि ।’

अथ प्रविष्टास्ते लोकाः सर्वे भक्षितास्तेन । अथ तेषु विरायमाणेषु राजा वानरमाह—‘भो यूथाधिप ! किमिति विरायते मे परिजनः !’ तच्छ्रुत्वा वानरः सत्वरं वृक्षमारुह्य राजानमुवाच—‘भो दुष्टनरपते !, राक्षसेनान्तःसलिलस्थितेन भक्षितस्ते परिजनः । साधितं मया कुलक्षयजं वैरम् । तद्गम्यताम् । त्वं स्वामीति मत्वा नाऽग्न प्रवेशितः ।

कृते प्रतिकृतं (ति) कुर्याद्विसिते प्रतिहिंसितम् ।

न तत्र दोषं पश्यामि, यो दुष्टे दुष्टमाचरेत् ॥ ८० ॥

सदृश्या मम कुलक्षयः कृतः, मया पुनस्तथेति ।

अधैतदाकर्ण्य राजा कोपाविष्टः पदातिरेकाकी यथाऽऽयात-
मार्गेण निष्क्रान्तः । अथ तस्मिन्भूपतौ गते राक्षसस्तृप्तौ जला-
निष्क्रम्य स्नानन्दमिदमाह—

‘हवः शत्रुः, कृतं मित्रं, रत्नमाला न हारिता ।

नालेन पिबता तोयं भवता साधु वानर !’ ॥ ८१ ॥

अतोऽहं प्रवीमि—‘यो लील्योत्कुहते कर्म’ इति । ७

तत्=राक्षसाधिष्ठितं । प्रत्युपसमये=प्रभातसमये । देव=महाराज । अग्न=सरसि । अन्तः=मध्ये । (‘अग्ने’त्यशोभनः पाठः) । सिद्धिः=रत्नमालासिद्धिः । आराध=प्राप्य । विरायमाणेषु=विलम्बमानेषु । जन=बन्धुभृत्यवर्गः । साधितं=निर्यातितम् । (‘वैर साधना’, वैर पूरा करना) । स्वामी=राक्षसः, अप्रदाता प्रभुः । अग्न=सरसि । प्रवेशितः । ‘मये’ति शेषः ।

कृते=उपकारेऽपकारे वा कृते । प्रतिवृत्तं=प्रत्युपकारादिकं । हिंसिते=हिंसादौ कृते । प्रतिहिंसितं=मारणादिकं कुर्यात् । तत्र=हिंसादावनुष्ठितेऽपि । दोषं न पश्यामि । यतः दुष्टे दुष्टं=दण्डप्रयोगादिकं समाचरेदेव ॥ ८० ॥

नयेति । कुलक्षयः । कृत इति शेषः । कोपाविष्टः=कोपाकुलः । पदातिः=पदचारी । यथायातमार्गेण=देनैव यथाऽऽयातस्तेनैव यथा । निष्क्रान्तः=गताः ।

एवमुक्त्वा भूयोऽपि स चक्रधरमाह—‘भो मित्र ! प्रेषय मां,
येन स्वगृहं गच्छामि ।

चक्रधर आह—‘भद्र ! आपदर्थे धनमित्रसङ्ग्रहः क्रियते ।
तन्मामेवविध त्यक्त्वा क्व याम्यति ? ।

उक्तञ्च—

‘यस्त्यक्त्वा सापद मित्र याति निष्ठुरता वहन् ।

कृतघ्नस्तेन पापेन नरके यात्यसशयम्’ ॥ ८२ ॥

सुवर्णसिद्धिराह—‘भो. सत्यमेतदादि गम्यस्थाने शक्तिर्मा-
यति । एतत्पुनर्मनुष्याणामगम्यस्थानम् । नास्ति कस्यापि त्वा
मुन्मोचयितु शक्तिः । अथ—यथा यथा चक्रभ्रमवेदनया तथ
मुल्लिखितार पश्यामि, तथा तथाऽहमेतज्जानामि यद्—‘द्रागु
गच्छामि मा कश्चिन्ममाप्यनयो भवे’दिति । यत—

यादृशी वदनच्छाया दृश्यते तथ वानरः ।

विकालेन गृहोतोऽसि, य परैति स जीयति ॥ ८३ ॥

शत्रु = चन्द्रभूरति । हत = नाशित । कृत मित्र = राक्षसोऽहं सन्तर्पणेन
मिश्रता नीत । हरिता = १ दत्ता । नात्रेन = पद्मनालेन । तोय = तनयम् ॥ ८१ ॥

आपदर्थे—विपत्ति परिरक्षणार्थम् । धनस्य मिश्रणाच्च सङ्ग्रह = स्वीकरणम् ।
एवविधे = ध्रमचक्षुषीकृतम् । सापदम् = आपत्तिमहितम् । कुन्जो भूत्वाऽमशय
नरके यातीति सम्बन्धः ॥ ८२ ॥

गम्यस्थाने = गन्तु योग्यार्था भुवि । ‘वर्तमान स्वमित्र माययेतु’मिति शेषः ।
शक्ति = स्वमित्रस्य मोक्षणे शक्तिर्मायति । तदा सापदं मित्र त्यक्त्वा गच्छन् कुन्जो
भयति इत्यर्थः । एतत् = यथा भवान् वर्तते । चक्रभ्रमवेदनया = चक्रप्रमगम्य
पश्या । मुल्लिखितार = मुगधे इत्यर्थः । न न मि = हृदि चिन्तयामि । द्राक् = त्वरि-
तम् । अनर्थ = विपत्ति ।

वदनच्छाया = मुल्लिखितार । विपत्तेः = वानरा राक्षसेन । विपत्तिः शेषेण
य । परैति = पश्यते । स एव जीयते = एव विपदा मुच्यते, नन्य ॥ ८३ ॥

१ ‘आपदार्थे विपत्ति नास्ति पुनश्च वानरि’ । अत्र विपत्तिपुनश्च पाठः जीयते ।

चक्रधर आह—‘कथमेतत् ?’ सोऽब्रवीत्—

१० विकालराक्षसवानरकथा

कस्मिंश्चिन्नगरे भद्रसेनो नाम राजा प्रतिवसति स्म । तस्य सर्वलक्षणसंपन्ना रत्नवती नाम कन्याऽस्ति । तां कश्चिद्राक्षसो जिहीर्षति । रात्रावागत्योपभुङ्क्ते । परं कृतरक्षाविधानां तां हर्तुं न शक्नोति । साऽपि तत्समये रक्षःसांनिध्यजामयस्थामनुभवति कम्पादिभिः । एयमतिक्रामति काले कदाचित्स राक्षसो मध्य-
‘निशायां गृहकोणे स्थितः । साऽपि राजकन्या स्वसखीमुवाच—
‘सखि ! पश्यैष विकालः समये नित्यमेव मां कदर्थयति, अस्ति दुरात्मनः प्रतिपेधोपायः कश्चित् ?’

तच्छ्रुत्वा राक्षसोऽपि व्यचिन्तयत्—‘नूनं यथाहं तथाऽ-
न्योपि कश्चिद्विकालनामाऽस्या हरणाय नित्यमेषागच्छति, परं
सोऽप्येनां हर्तुं न शक्नोति । तत्तावदश्वरूपं कृत्वाऽश्वमध्यगतो
निरीक्षयामि,—‘किंरूपः सः ?, किं प्रभावश्चे’ति ।

एवं राक्षसोऽश्वरूपं कृत्वाऽश्वानां मध्ये तिष्ठति ।

तथाऽनुष्ठिते निशीथसमये राजगृहे कश्चिदश्वचौरः प्रधिष्टः ।

तस्य=भद्रसेनस्य । सर्वैः शुभलक्षणैः सम्पन्ना=युक्ता । हर्तुमिच्छति जिही-
र्षति=बलाक्षेत्रमिच्छति । उपभुङ्क्ते=तामाविश्य भुङ्क्ते, पीडयति च । कृतं रक्षा-
विधानं यस्याः सा तां-कृतरक्षाविधानाम् = कृतमन्त्ररक्षाम् । ‘रक्षोपधाना’मिति
मुद्रितस्त्वशुद्धः पाठः । तत्समये=रात्रिसमये । रक्षस साजिष्यं तेन जायते या सा
तां-रक्ष.साजिष्यजां-राक्षसावेशसम्भूताम् । कम्पादिभिः=मात्रकम्पादिभिः ।

अतिक्रामति=गच्छति । काले=समये । मध्यनिशायां=निशीथे । गृहकोणे=
राजकन्याभवनकोणे । विकालः=विकालनामा राक्षसः, भीषणाकृतिर्नृपः । समये=
स्वावसरेऽर्धरात्रे । कदर्थयति=पीडयति । दुरात्मनः=दुष्टस्य । प्रतिपेधोपायः=
निवारणोपायः ।

नूनम्=अवश्यम् । अहं-यथाहरणायागच्छामि इति सम्बन्धः । विग्रल-
नामा=विकालरूपः । किं रूपं यस्यासौ-किंरूपः=कीदृशाकारः । कः प्रभावो

एवमभिधाय तेन शेषं भारुण्ड्याः प्रदत्तम् । सापि तदा-
स्याद्य प्रहृष्टतमा-आलिङ्गनचुम्बनसम्भावनाद्यनेकचाटुपरा च-
चभूव ।

द्वितीयं मुरा तद्दिनादेव प्रभृति सोद्वेगं सविपादं च तिष्ठति ।
अथान्येषु द्वितीयमुखेन विपफलं प्राप्तम् । तद् दृष्ट्वा उपरमाह-
'भो निस्त्रिंश ! पुरुषाधम ! निरपेक्ष ! मया विपफलमासादितम्,
तत्तत्त्वा उपमानाद्भक्षयामि ।' अपरेणाऽभिहितम्-'मूर्ख ! मा मैयं
कुरु । एवं कृते द्वयोरपि विनाशो भविष्यति' ।

अर्थयं वदता तेनापमानेन तत्फलं भक्षितम् । किं बहुना,
द्वापि विनष्टौ । अतोऽहं ब्रवीमि-'एकोदरा पृथग्ग्रीवाः' इति ॥६॥
चक्रधर आह-'सत्यमेतत् । तद्गच्छ गृहम् । परमेकाकिना
न गन्तव्यम् । उक्तञ्च—

एकः स्वादु न भुञ्जीत, नैकः सुप्तेषु जागृयात् ।

एको न गच्छेद्दधानं, नैकश्चार्थान्प्रचिन्तयेत् ॥ ८७ ॥

अपि च—

अपि कापुरुषो मार्गे द्वितीयं क्षेमकारकः ।

कर्कटं न द्वितीयेन जीवितं परिरक्षितम् ॥ ८८ ॥

अत्यन्तम् । प्रयच्छ=देहि । जिह्व सौख्य=जिह्वासन्तर्पणम् । वनत्र=मुखम् । शेषेण=
अवशिष्टेन । प्रिया=भार्या । भारुण्ड्या=स्वभार्यायै । शेषत्वविवक्षया पठौ । सा=
भारुण्ड्यौ । तत्=अगृतफलम् । प्रहृष्टतमा=प्रसन्ना । आलिङ्गनं=समाश्लेषः । चुम्बनम्=
प्रतिद्वम् । सम्भावनं=कटाक्षनिलेपः । आमर्शनादिक वा । चाटु=प्रिय द्रव्यं
वा यस्यम् । सोद्वेगम्=अरतिसमाकुलम् । सविपादं=तरोदम् ।

अपर=प्रथमं मुरा । निस्त्रिंश=निष्कृष्टम् । पुरुषेषु वापय=नीच । निरपेक्ष=
परपीडनमिश्रः । आत्ममानिन् । । द्वयोरपि=आवयोर्द्वयोरपि । एकोदराया ।
विनाश=मरणम् । वदन्तमपि='अनादित्ये' त शेषः । किं बहुना=किञ्चिद्वचन-
नेन । 'सदृशिष्य कथाद्भयामी'ति यावत् । द्वापि=द्वावपि भारुण्ड्यौ । स्वादु=
मुरम् । एव=एकवचने । सुप्तेषु=अन्येषु सुप्तेषु सासु । अर्थम्=चिन्तनीयम्
जटिलम् विषयम् ॥ ८७ ॥

स्वादुरा=मीनः । द्वितीयं=परायणमर्थम् । क्षेमकारकं=गतादृशः । जीवितं=

सुवर्णसिद्धिराह—‘कथमेतत् ?’ । सोऽब्रवीत्,—

१४. पान्थब्राह्मणकर्कटकया

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने ब्रह्मदत्तनामा ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म । स च प्रयोजनवशाद्भ्रामं प्रस्थितः स्वमात्राऽभिहितोयत्—‘वत्स ! कथमेकाकी ब्रजसि ? । तदन्विष्यतां कश्चिद् द्वितीयः सहायः ।’

स आह—‘अय्य ! मा भैषीः, निरुपद्रवोऽयं मार्गः, कार्य-वशादेकाकी गमिष्यामि ।’ अथ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा समी-पस्थवाप्याः सकाशात्कर्कटमावाय मात्राऽभिहित—‘वत्स ! अवश्यं यदि गन्तव्यं तदेव कर्कटोऽपि सहायो भवतु । तदेनं गृहीत्वा गच्छ ।’

सोऽपि मातुर्घटनादुमाभ्यां पाणिभ्यां तं संगृह्य कर्पूरपुटि-का मध्ये निधाय, पात्रमध्ये संस्थाप्य, शीघ्रं प्रस्थितः ।

अथ गच्छन्प्रीप्नोप्मणा सन्तप्तः कञ्चिन्मार्गस्थवृक्षमासाद्य तत्रैव प्रसुप्तः । अत्रान्तरे वृक्षकोटराधिर्गत्य सर्पस्तत्समीपमागतः ।

स च कर्पूरसुगन्धसहजमियत्वात्तं गरिस्थज्य घृत्नं विदार्या-भ्यन्तरगतां कर्पूरपुटिकामतिबौल्यादभक्षयत् । सोऽपि कर्कट-स्तत्रैव स्थितः सन् सर्पप्राणांनपाहरत् । ब्राह्मणोऽपि यावत्प्रसुप्तः पश्यति तावत्समीपे मृतः, कृष्णसर्पं निजपाश्वे कर्पूरपुटिकोपरि स्थितस्तिष्ठति । तं दृष्ट्वा व्यचिन्तयत्—‘कर्कटेनाऽयं हतः’ इति ।

प्राणाः ॥ ८८ ॥ अधिष्ठाने=नगरे । प्रयोजनवशात्=आवश्यककार्यप्रगल्भात् । प्रस्थितः=चलितः । अन्विष्यताम्=अन्विष्य संदेहं नीयताम् । द्वितीयः=अपर-सहायः । समीपस्थवाप्या=निष्ठव्यतिर्नापीतः । मात्रा=जनन्या । कर्कटः=कुलीरः । गदायः=द्वितीयः सहचरः । तं=कर्कटम् । पुटिका=अल्पः सम्पुटः (डिब्बी) ।

प्रीप्नोप्मणा=प्रीप्नोपमर्मेण । आसाद्य=दग्ध्वा । वृक्षकोटरान्=गण्डुशिवुह-रान् । सर्पः=सर्पः । कर्पूरसुगन्धः सहजः प्रियो यस्य तस्य भावस्त्वयं, तस्मात्=कर्पूरसुगन्धनिसर्गप्रियतया । ॥=पान्थं ब्रह्मदत्तम् ।

अभ्यन्तरगतां=मध्यस्थिताम् । अतिलोयात्=अन्वीकृष्टपात् । तदेव=

तथा द्वितीयस्य मण्डका दत्ताः । तेनाप्युक्तम्—

‘अतिविस्तारविस्तीर्णं तद्भवेन्न चिरायुषम् ।’

स च भोजनं त्यक्त्वा गतः । अथ तृतीयस्य घटिकाभोजनं दत्तम् । तत्रापि तेन पण्डितेनोक्तम्—

‘छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति’ ।

एवं ते प्रयोऽपि पण्डिताः क्षुत्क्षामकण्ठा लोकेर्हस्यमाना-
स्ततः स्यान्तात् स्वदेशं गताः । ७

अथ सुवर्णसिद्धिराह—‘यस्य लोकव्यवहारमजानन्मया धार्य-
माणोऽपि न स्थितः, तत ईदृशीमवस्थामुपगतः । अतोऽहं
प्रवीमि—‘अपि शास्त्रेषु कुशलाः’ इति ॥

तच्छ्रुत्वा चक्रधर आह—‘अहो, अकारणमेतत्—

सुमुदयोऽपि नश्यन्ति दुष्टदैवेन नाशिताः ।

स्वल्पधीरपि तस्मिन्तु कुले नन्दति सन्ततम् ॥ ४२ ॥

उक्तञ्च—

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं, सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।

जीवत्यनायोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहे न जीवति ॥ ४३ ॥

तथाच—

शतबुद्धिः शिरस्थोऽयं लम्बते च सहस्रधीः ।

एकबुद्धिरहं भद्रे ! ग्रीहामि विमले जले ॥ ४४ ॥

सुवर्णसिद्धिराह—‘कथमेतत् ?’ । स आह—

५ शतबुद्ध्यादिमत्स्यत्रयकथा

फस्मिंश्चित्रलाशये शतबुद्धिः सदस्रबुद्धिश्च द्वी मत्स्यी निय-

न्तासताकुलो न विरं जीवति, एवम् ‘अतिविस्तीर्णं मण्डकं न भोजने प्रसस्ता.’
इत्यप्यर्थः । घटिका=(‘घट’) घटिषु=व्यगनेषु, घटिकाषु भोजनेषु च । बहु-
लीभवन्ति=वर्द्धन्ते । क्षुत्क्षामकण्ठा=क्षुपाकुपकण्ठाः । कुमुदिनाः ।

न नियतं=न गतनविहताः । अरक्षितम्=अशुभप्रसरणं । दैवं=
भाग्यम् ॥ ४३ ॥ भद्रे=सुभगे ॥ ४४ ॥ चित्रलाशये=मरुति । तथै=‘तान्बुद्धि-’

सतः स्म । अथ तयोरेकबुद्धिर्नाम मण्डूको मित्रतां गतः । एवं ते त्रयोऽपि वेलायां कञ्चित्कालं सुमापितगोष्ठीसुखमनुभूय भूयोऽपि सलिलं प्रविशन्ति ।

अथ कदाचित्तेषां गोष्ठीगतानां जालहस्ता धीवराः प्रभूते-
र्मत्स्यैर्व्यापादितैर्मस्तके विधृतैरस्तमनवेलायां तस्मिज्जलाशये
समायाताः ।

ततः सलिलाशयं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः—‘बहुमत्स्योऽयं हृदो
दृश्यते स्थल्पसलिलञ्च । तत्प्रभातेऽत्रागमिष्यामः ।’ एवमुक्त्वा
स्थगृहं गता । मत्स्याश्च विपण्णवदना मिथो मन्त्रं चक्रुः ।

ततो मण्डूक आह—‘भो. शतबुद्धे ! श्रुतं धीवरोक्तं भवता,
सत्किमत्र युज्यते कर्तुम् ?’ पलायनमवष्टम्भो वा यत्कर्तुं युक्तं
भवति तदादिश्यतामद्य ।’ तच्छ्रुत्वा सहस्रबुद्धिः प्रहस्य आह—
‘भो मित्र ! मा भैषीः, यतो वचनश्रवणमात्रादेव भयं न कार्यम् ।

उक्तञ्च—

सर्पाणां च एलानां च सर्वेषां दुष्टचेतसाम् ।

अभिप्राया न सिध्यन्ति तेनेदं वर्तते जगत् ॥ ४५ ॥

सहस्रबुद्धपो । वेलाया=सरोवरकूले । विलाकाले च सीमायामब्धे, फूल-
विकारयो’रिति मेदिनी ।

गोष्ठीसुखं=साम्याल्लापगोष्ठीसुखम् । गोष्ठीगतानां=कूले सम्भूयोपविष्टानां ।
जालहस्ता=जालपाणय । धीवरा=मत्स्यवधाजीवा । व्यापादितै=हतै ।
मस्तके=शिरसि । धृतै=स्थापितै=उपलक्षिता । इत्यभूतलक्षणे तृतीया । अस्त-
मनवेलाया=सूर्यास्तसमये । सलिलाशयं=सरोवरं । मिथ=परस्परं । बहुमत्स्य=
मत्स्यबहुल । हृद=जलाशय । स्थल्पसलिलं=अल्पजल । विपण्णानि वदनानि
येषान्ते विपण्णवदना=विच्छन्नमुखा, मन्त्रं=विचारम् । चक्रुः=विदधु ।

पलायनं=देशान्तरगमनम् । अवष्टम्भ=धृन्त्याऽत्रैवावस्थानम् । आदिश्य-
ताम्=उपदिश्यताम् । श्रवणमात्रादेव=धीवराणां वचनस्य श्रवणमात्रेण ।

खलानां=दुर्जनानां । दुष्टचेतसां=पापिनाम् । अभिप्राया=मनोरथा,
वर्तते जीवति ॥ ४५ ॥

तच्चावसेपामागमनमपि न संपत्स्यते, भविष्यति वा तर्हि
त्वां बुद्धिप्रभावेणात्मसहितं रक्षयिष्यामि, यतोऽनेकां सलिलग-
तिचर्यामहं जानामि ।' तदाकर्ण्य शतबुद्धिराह—'भोः, युक्तमुक्तं
भवता, सदस्रबुद्धिरेव भवान् । अथवा साध्विदमुच्यते—

बुद्धेर्बुद्धिमतां लोके नास्त्यगम्यं हि किञ्चन ।

बुद्ध्या यतो हता नन्दाश्चाणम्येनाऽसिपाणयः ॥ ४६ ॥

तथाच—न यत्रास्ति गतिर्वायो रश्मीनां च विवस्यतः ।

तत्रापि प्रविशत्याशु बुद्धिर्बुद्धिमतां सदा ॥ ४७ ॥

ततो यच्चतध्वणमात्रादपि पितृपर्यायागतं जन्मस्थानं त्यक्तुं
न शक्यते ।

न तत्तवर्गेऽपि सौम्यं न्यादिव्यस्पर्शेन शोभने ।

पुस्थानेऽपि भवेत्सुंसां जन्मनो यत्र संभवः ॥ ४८ ॥

तत्र फदाचिदपि गन्तव्यम्, अहं त्वां स्वबुद्धिप्रभावेण रक्ष-
यिष्यामि । मण्डक आह—'भद्री ! मम तावदेकैव बुद्धिः पला-
यनपरा । तद्बहमन्यं जलाशयमप्येव सभार्यो यास्यामि ।'

एवमुक्त्वा स मण्डको रात्रावेवाऽन्यजलाशयं गतः । धीव-
रैरपि प्रभाते आगत्य जघन्यमध्यमोत्तमजलचरा मांस्यकूर्म-

मशस्यते=सिद्धिं गमिष्यति । आत्मगहितं=महत्बुद्धिना हरेन महितं ।
गलितगतिचर्या=जलचलचातुर्यं । युक्तम्=उचितम् ।

बुद्धिमतां बुद्धेलोके विचन अगम्यं नास्ति, यत —नन्दाख्या —असिपाणयः
=रात्राया राजनः—अणम्येन एकास्त्रिणाऽगहयेनाऽपि विप्रेण बुद्ध्या हता ॥ ४६ ॥

यत्र वायोर्गतिर्नास्ति, विवस्यतो रश्मीनां च यत्र गतिर्नास्ति, तत्रापि
बुद्धिमतां बुद्धिः शानु=शीघ्रं प्रविशति ॥ ४७ ॥

तत =बुद्ध्या कार्यमिद्विगम्यते । चचनध्वनयत्र—ध्वनयेष्वचनध्वन-
नमत्र । पितृपर्यायार्ता=पितृकृपाया । जन्मस्थानं=जन्मशय । मेनि । दिव्या-
नादिस्पर्शेन शोभने=गुणदे रश्मिरेऽपि तमोर्हं न स्पर्श, यत्र-यत्र जन्ममन्मव-
त्तम जन्मस्थाने=पितामहमन्मदे-नोप्यत्र भवति ॥ ४८ ॥ भद्री=मन्मदशयो । पलायन-

मण्डूककर्कटादयो गृहीताः, तावपि शतबुद्धि-सहस्रबुद्धी सभायौ
पलायमानौ चिरमात्मानं गतिविशेषविज्ञानैः कुटिलचारेण रक्ष
न्तावपि जाले पतितौ, व्यापादितौ च ।

अथाऽपराह्णसमये प्रहृष्टास्ते धीवराः स्वगृहं प्रति प्रस्थिताः ।
गुरुत्वाच्चैकेन शतबुद्धिः स्कन्धे कृतः । सहस्रबुद्धिः प्रलम्बमानो
नीयते । ततश्च वापीकण्ठोपगतेन मण्डूकेन तौ तथा नीयमानौ
हृष्टा अभिहिता स्वपत्नी-‘प्रिये ! पश्य पश्य—

‘शतबुद्धिः शिरस्योऽयं, लम्बते च सहस्रधीः ।

एकबुद्धिरहं भद्रे ! क्रीडामि विमले जले ॥’

अतश्च ‘घरं बुद्धिर्न सा विद्या’ इत्यादि यद्भवता उक्तं, तत्रेयं
मे मतिर्यत्-‘नैकान्तेन बुद्धिरपि प्रमाणम् ।’ ❀

सुवर्णसिद्धिः प्राह-‘यद्यप्येतदस्ति, तथापि मित्रयचनं न
लङ्घनीयम् । परं किं क्रियते, निवारितोऽपि मया न स्थितोऽसि
लौल्यात्, विद्याहङ्काराच्च । अथवा साधु इदमुच्यते—

‘साधु मातुल ! गीतेन मया प्रोक्तोऽपि न स्थितः ।

अपूर्वोऽयं मणिर्नद्धः, सम्प्राप्तं गीतलक्षणम् ॥ ४९ ॥

चिरं=बहुकालं । गतिविशेषविज्ञानैः=नानाविधजलतरणविज्ञानपाटवै ।
कुटिलचारेण=नानाविधवक्त्रगमनेन । गुरुत्वात्=भारवत्त्वात् । प्रलम्बमानं=अथा
लम्बमानं, आकृष्यमाणश्च, (छटकता हुआ) । वापीकण्ठोपगतेन=दीर्घिका-
तटोपविष्टेन । (वापी=वावड़ी) । तौ=सहस्रबुद्धिशतबुद्धी । तथा=शिरसि धृत्वा,
आकर्षणेन च ।

एका=‘पलायनमेव वरम्’ इति बुद्धिर्यस्यासी-एकबुद्धिः । विमले=निर्मले ।
एकान्तेन=सर्वदा । प्रमाणं=वार्थसाधनम् ।

परं=किन्तु । स्थितं=गमनाजिहृत् । अतिलौल्यात्=अतिचापल्यात् ।

मातुलं=माम् । आत्मीयमावयोतनाय सम्बोधनमिदम् । गीतेन साधु=
गीतेन शलं । गीताद्विरतो भव । साधुश्रद्धमलमर्यक्रम्ययं मन्तव्यम् । (अथवा
गीतेन साधु=युक्तं गीतं । प्रकृत्यादित्वदभेदे नृतीया । प्रेक्ष=प्रतिदिनं,
-इत्यर्थः) । अपूर्वं=अद्भुतं । मणिः=मणिस्थानीयमुद्गुन-वद् । गीतलक्षणं=

चक्रधर आह—‘कथमेतत्’ ? । सोऽब्रवीत्—

६. गीतपररासभशृगालकथा

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने उद्धतो नाम गदर्मः प्रतिवसति स्म । स सदैव रजकगृहे भारोद्धहनं कृत्वा रात्रौ स्वेच्छया पर्यटति । ततः प्रत्यूषे बन्धनमयात्स्त्रयमेव रजकगृहमायाति । रजकोऽपि ततस्तं बन्धनेन नियुनक्ति । अथ तस्य रात्रौ क्षेत्राणि पर्यटतः कदाचिच्छृगालेन सह मैत्री संजाता । स च पीयरत्नाद्वृतिभङ्गं कृत्वा कर्कटिकाक्षेत्रे शृगालसहितः प्रविशति । एवं तौ यदृच्छया चिर्मटिकाभिक्षणं कृत्वा प्रत्यहं प्रत्यूषे स्वस्थानं व्रजतः ।

अथ कदाचित्तेन मशोद्धतेन रासभेन क्षेत्रमध्यस्थितेन शृगालोऽभिहितः—‘भो भगिनीसुत ! पश्य-पश्य, अतीव निर्मला रजनी । सदृहं गीतं करिष्यामि, तत्कथय कतमेन रागेण करोमि ?’

स आह—‘माम् ! किमनेन पृथाऽनर्थप्रचालनेन ? । यतश्चौर-कर्मप्रवृत्तायायां, निभूनेश्च चौरजारैरत्र स्थातव्यम् । उक्तञ्च—

गीतप्रशस्तिसूचकं विहं । सम्प्राप्तम्=भवता लब्धं । स्वचापलेनैव माम् । बद्धोऽसि, अनुभवेदानीं स्वकृतस्य कर्मणां विपाकमित्याशयः । अन्योऽपि गान-कुशलो राजादिदत्तं मण्यादिकं कण्ठे बध्नातीति साम्यम् ॥ ४९ ॥

रजकगृहे=निर्जकगृहे । भारोद्धहनं=वस्त्रादिभारवहनं । कृत्वा=विधाय । स्वेच्छया=यथेच्छं । पर्यटति=भ्रमति । ततः=पर्यटनान्तरं । ‘प्रत्यूषे=प्रभाते,—बन्धनमयात्=क्षेत्राधिपादिवृत्ते रजककृतं वा बन्धनं ताडनस्य शङ्कमानः । बन्धनेन=रज्जुकृतेन । नियुनक्ति=यन्नाति । क्षेत्राणि पर्यटतः=क्षेत्रेषु परिभ्रमन् । शृगालेन=जम्बुकेन । स=रासभः । पीयरत्नात् । वृतिभङ्गं=क्षेत्रप्राचीरभङ्गं । (‘माघ तोड़कर’) । कर्कटिकाक्षेत्रे=श्रृणुसीक्षेत्रे । (‘ककड़ी के खेत में’) । यदृच्छया=स्वेच्छया । चिर्मटिका=कर्कटिका । भगिनीसुत=भगिनीस्य । निर्मला=चन्द्रज्योत्स्नाधवल । रजनी=रात्रिः । गीतं=गानं । रागेण=‘गान’मिति शेषः ।

कासयुक्तस्त्यजेचौर्यं, निद्रालुश्चेत्स पुंश्चेलीम् ।

जिह्वालौल्यं रुजाम्रान्तो, जीवित योऽत्र बाण्डति ॥ ५० ॥

अपर-त्वदीयं गीत न मधुरस्वरम्, शङ्खशब्दानुकार दूरा-
दपि श्रूयते । तदत्र क्षेत्रे रक्षापुरुषा सुप्ता सन्ति । ते उत्थाय
वध वन्धन वा करिष्यन्ति । तद्भक्षय तावदमृतमयोश्चिर्भटीः,
मा त्वमत्र गीतव्यापारपरो भव । तच्छ्रुत्वा रासभ आह-'भो',
वनाश्रयत्वात्वं गीतरसं न वेत्सि, तेनेतद्ब्रवीमि । उक्तञ्च —

शरज्ज्योत्स्नाहते दूरं तमसि प्रियसन्निधौ ।

धन्यानां विशति श्रोत्रे गीतशङ्खारजा सुधा ॥ ५१ ॥

शृगाल आह-'माम् ! अस्त्येतत्, परं न वेत्सि त्वं गीतम्,
केवलमुन्नवसि । तर्हि तेन स्वार्थभ्रंशकेन ?' । रासभ आह—
धिग्धिङ्गूर्यं, किमहं न जानामि गीतम् ? । तद्यथा तस्य
भेदाः । शृणु—

अनर्थप्रचालनेन=विपत्ते स्वयमेवाह्वानेन । किं=न प्रयोजनम् । चौरकर्मप्रवृत्तौ=चौर्य
रतौ । अत्र=लोके । चौरै=स्तेनै । जारै=पारदारिकै ।

योऽत्र जीवित बाण्डति स । कासयुक्त=वासरोगी, चौर्य=स्तेयं, त्यजेत्=
जहात् । निद्रालु=निद्रातुरश्चेत्, पुथली=कुलटा, ॥=जीवित बाण्डन् । रुजाऽऽ
म्रान्त=रोगी । जिह्वालौल्यं=रसनाचाश्ल्य, त्यजेत्-दत्त्यर्थ ॥ ५० ॥ अपर=
क्रिय । मधुरस्वरं=भाषुर्यशालिस्वरयुक्त । शङ्खस्य शब्दमनुसरोति तत् शङ्ख
शब्दानुसारं=शङ्खध्वनिसदृशम् । रक्षापुरुषा=रक्षका । अमृतमयी=अमृत
मधुरा । वनाश्रयत्वात्=वनवासरतत्वात् ।

तमसि=अन्धकारे । दूर=दूरतर । शरदि या ज्योत्स्ना=चन्द्रिका, तथा
हते=दूरीकृते सति, प्रियजनसन्निधौ=श्रोत्रे=कर्णे, गीतशङ्खारजा=गनोत्थिता,
सुधा=पीयूषं, धन्यानां=भाग्यशालिनामेव कर्णे विशति=प्रविशति ॥ ५१ ॥ दक्ष
दसि=सर्वं पदसि । 'कठोरमुन्नदगी'त्यपि पाठ । न जानामि किं ?=जानाम्येव ।

गीते,—(७-) निपद—कृपम—गान्धार—यदज—मध्यम—पंचत

सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छनाश्चैकविंशतिः ।

तानास्त्वेकोनपञ्चाशत्तिस्रो मात्रा लयास्त्रयः ॥ ५२ ॥

स्थानत्रयं यतेः पद्मे ? पद्मास्थानि रमा नव ।

रागाः पट्त्रिंशतिर्भावाश्चत्वारिंशत्ततः स्मृताः ॥ ५३ ॥

पञ्चाशीत्यधिकं ह्येतद्गीताङ्गानां शतं स्मृतम् ।

रघयमेव पुरा प्रोक्तं भरतेन श्रुतेः परम् ॥ ५४ ॥

नान्यद्गीतास्त्रियं लोके देवानामपि दृश्यते ।

दुष्पद्मायुत्तराहोदात् इयक्षं जग्राह रावण ॥ ५५ ॥

तत्कथं भगिनीसुत ! मामनभिस्त यद्भिवारयसि ?' शृणु

आह—'माम ! यद्येषं तदहं तावदहं ह्यारयितः श्रेष्ठपालमन्त्रो-

चयामि, त्वं पुनः स्मृच्छया गीतं कुरु' । तथानुष्ठिते रासम-

रटनमाकर्ण्य क्षेत्रप नोघाहन्तान्धर्षयन्प्रधावित । यावद्रासभो
दृष्टस्तावलगुडप्रहारेस्तथा हतो यथा प्रताडितो भूपृष्ठे पतितः ।
ततश्च सञ्छिद्रमुलूखलं गले बद्धा क्षेत्रपाल प्रसुप्तः । रासभो-
ऽपि स्वजातिस्वभावाद्गतवेदन क्षणेनाऽभ्युत्थितः । उक्तञ्च—

‘सारमेयस्य चाऽश्वस्य रासभस्य विशेषतः ।

मुहूर्त्वात्परतो न स्यात्प्रहारजनिता व्यथा’ ॥ ५६ ॥

ततस्तमेवोलूखलमादाय घृतिं चूर्णयित्वा पलायितुमारब्धः ।
‘अत्रान्तरे शृगालोऽपि दूरादेव तं दृष्ट्वा सस्मितमाह—

‘साधु मातुलः । गीतेन मया प्रोक्तोऽपि न स्थितः ।

अपूर्वोऽयं मणिर्बद्धः सम्प्राप्तः गीतलक्षणम्’ ॥ ५७ ॥

तद्वचान् मया धार्यमाणोऽपि न स्थितः ।’ तच्छ्रुत्वा चक्रधर
आह—‘भो मित्रः । सत्यमेतत् । अथवा साध्विदमुच्यते—

‘यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा मित्रोक्तं न करोति यः ।

स एव निघनं याति यथा मन्थरकौलिकः’ ॥ ५८ ॥

सुवर्णसिद्धिराह—‘कथमेतत्’ ? । सोऽन्यीत्—

७. मन्थरकौलिककथा

कश्चिदधिष्ठाने मन्थरको नाम कौलिकः प्रतियसति स्म ।
तस्य कदाचित् पटकर्माणि कुर्वन् सर्वपटकर्मकाष्ठानि भज्जानि ।
ततः स कुठारमादाय घने काष्ठार्थं गतः । स च समुद्रतट

जम्बुके बहिरंगे सति । रासभरटन-रासभध्वनिः । (गदहे का ‘रैकना’) । क्षेत्रप =
क्षेत्ररक्षकः । भूपृष्ठे=भूतले । उलूखलं=उदूखलम् (‘ऊखली’) । गले=‘रासभ
स्येति’ शेषः । गता वेदना=पीडा यस्यासौ-गतवेदनः । सारमेय=कुङ्कुरः । विशेष-
पतो रासभस्य=गर्दभस्यावश्यमेव । मुहूर्त्तं=क्षणमात्रम् । व्यथा=पीडा ॥ ५६ ॥

सस्मितः=किञ्चिद्दासः कृत्वा । प्रज्ञा=बुद्धिः । निघनं=मरणम् ॥ ५८ ॥

कौलिकः=तन्तुवायः । पटकर्माणि=पटनिर्माणव्यापारः । सर्वपटकर्मकाष्ठानि=
सकलान्यपि पटसाधनकाष्ठानि वैमादीनि । भज्जानि=त्रुटितानि । कुठारं=परशुम् ।

यावद्भ्रमप्रयातः, तावच्चत्र शिंशपापादपस्तेन दृष्टः । ततश्चिन्तित-
घान्-‘महानयं वृक्षो दृश्यते, तदनेन कर्त्तितेन प्रभृतानि पट-
कर्मोपकरणानि भविष्यन्ति’—इत्यवधार्य तस्योपरि कुठार-
मुत्क्षिप्तवान् ।

अथ तत्र वृक्षे कश्चिन्नन्तरः समाश्रित आसीत् । अथ तेना-
ऽभिहितम्-‘भोः ! मदाधयोऽयं पादपः सर्वथा रक्षणीय, यतो-
ऽहमत्र महासीख्येन सिध्दामि-समुद्रकलोलस्पर्शनाच्छीत-
वायुनाऽऽप्यायितः ।’

कौलिक आह-‘भोः किमहं करोमि ?, दादसामग्रीं घिना
मे कुट्टम्यकदम्यं धुमुक्षया पीडयते । तस्मादन्यत्र शीघ्रं गम्यताम् ।
अहमेनं कर्त्तयिष्यामि ।’ व्यन्तर आह-‘भोः !, तुष्टस्तथाहम्,
तत्प्रार्थ्यनामभीष्टं किञ्चित्, रक्षेनं पादपम्’ इति ।

कौलिक आह-‘यद्येव तदहं स्वगृहं गत्या स्वमित्रं स्व-
भार्याञ्च पृष्ट्वा आगमिष्यामि तत्तत्स्वया देयम् ।’

अथ ‘तथा’ इति व्यन्तरेण प्रतिज्ञाते स कौलिकः प्रहृष्ट स्व-
गृहं प्रति निवृत्तो यावदग्रे गच्छति तावद्ग्रामप्रवेशे निजसुहृदं
नापितमपदयत् । ततस्तस्य व्यन्तरयाक्यं निवेदयामास-यत्-
‘महो मित्र ! मम कश्चिन्नन्तरः सिद्धः, तत्कथय किं प्रार्थये ?,

समुद्रतटं वायत्=गमुद्रतटपर्यन्त । तत्र=ममुद्रतटे । कर्त्तितेन=छिन्नेन । पट-
कर्मोपकरणानि=पटनिर्माणसाधनयन्त्राणि । अवधार्य=निश्चित्य । तस्य=वृक्षस्य ।
उत्क्षिप्तवान्=छेनुमुत्थापितवान् । व्यन्तर=देवविशेषः । समन्विताः=स्वितः ।
पादप=वृक्षः । सर्वथा=येन केनाप्युपायेन । महामं=मनेन=भविष्यतेन । समुद्रस्य
मे वगैरेण=नरत्वा, तेषां संस्पर्शान्=सम्बन्धान्, शीघ्रेण वायुना-शाप्यायितः=
दृष्टः । दादसामग्रीं=वाष्टभिमितपटोपकरणं=कुट्टम्य=पुत्रकथ्य=ददम् । अन्यत्र=
दृष्टान्तरे । तुष्ट=प्रगल्भ । कर्त्तयिष्यामि=श्रियं दत्तु, मनोरथः । स्व=परिपालय ।
पृष्टं=प्रगल्भे वरदानं=मुमधेत् । तत्=तदनन्तरं । देयम्=अनीष्टं देयम् ।

अथ=यैतत्प्रार्थनानन्तरं । तथा=एवमत्रु’ इति । प्रभृतानि=स्वकृते
मित्रे । ममप्रवेशे=ममपरिगमने=निजमुद्रतटं=स्वभित्तम् । तस्य=‘मम’ इति

अहं त्वां प्रष्टुमागतः ।' नापित आह—'भद्र ! यद्येवं तद्राज्यं प्रार्थ-
यस्व येन त्वं राजा भवेसि, अहञ्च त्वन्मन्त्री । द्वावपीद सुखम्
नुभूय परलोकसुखमनुभवावः । उक्तञ्च—

‘राजा दानपरो नित्यमिह कीर्तिमवाप्य च ।

तत्प्रभावात्पुन स्वर्गे स्पर्धते त्रिदशै सह’ ॥ ५९ ॥

कौलिक आह—‘अस्येतत्पर गृहिणीं पृच्छामि ।’ स आह—
‘भद्र ! शास्त्रविद्वद्वदेतत्—यस्मिन् राजा सह मन्त्र । यतस्ता स्वल्प
मतयो भवन्ति । उक्तञ्च—

भोजनाच्छादने दद्यात्तु काले च सन्नमम् ।

भूषणाद्य च नारीणा, न ताभिर्मन्त्रयेत्सुधी ॥ ६० ॥

यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्र प्रशासिता ।

तद्गृह क्षयमायाति भार्गवो हीदमब्रवीत् ॥ ६१ ॥

तायत्स्यात्सुप्रसन्नास्यस्तावद्गुरुजने रत ।

पुरुषो योपिता यावन्न शृणोति वचो रह ॥ ६२ ॥

शेष । सिद्ध = प्रसन्न । मन्त्री = अमात्यो भवामि । इह = सत्सारे, अनुभूय = उप-
भुज्य । नित्य दानपर = दानपरायण । राजा इह कीर्तिमवाप्य = तस्य = दानस्य
प्रभावात्—त्रिदिवे = स्वर्गे पुन = किञ्च—त्रिदशै सह स्पर्धते = मोदते ॥ ५९ ॥

गृहिणीं = भार्याम् । मन्त्र = परामर्श । ता = स्त्रिय । स्वल्पमतय = अल्प
बुद्धय । नारीणां = स्त्रीभ्यः । भोजनाच्च दानश्च भोजनाच्छादने = भोजन वस्त्रश्च
दद्यात् । एव भूषणादिकश्च दद्यात् । सुधी = धीमान् । ताभि = स्त्रीभि सह । न
मन्त्रयेत् = न विचारमाचरेत् ॥ ६० ॥ यत्र = गृहे । कितवः = धूर्तः, शूतद्वय च ।
प्रशासिता = सखालक । क्षय = विनाशम् । आयाति = प्राप्नोति । भार्गवः = शुक्राचार्यः ।
इदम् = इत्यम् ॥ ६१ ॥ सुप्रसन्नास्यः = प्रसन्नवदनः । गुरुजने = धिनुमान् गुरुधुर्ये ।
रत = अनुरक्त । रह = एवान्ते । योपिता = स्नायाम् । वचः = वाक्य, पुरुषो यावत्
न शृणोति ॥ ६२ ॥

१ ‘त्व राजा अहञ्च त्वन्मन्त्री द्वावपीद ।’ पा०

२ ‘भद्रत्रेव पर गृहिणीं पृच्छामि । पा० । परम् इत्यस्य स्थाने ‘तथापि’ इत्यपि पा० ।

एताः स्वार्थपरा नार्यः केवल स्वसुखे रताः ।

नै तासां बल्लभः कोऽपि सुतोऽपि स्वसुखं विना ॥ ६३ ॥

कौलिक आह—‘तथापि प्रष्टव्या सा मया, यतः पतिव्रता सा । अपरं तामपृष्ट्वाऽहं न किञ्चित्करोमि ।’ एवं तमभिधाय सत्वरं गत्वा तामुवाच—‘प्रिये ! अद्यास्माक कश्चिद्व्यन्तरः सिद्धः । स याञ्छितं प्रयच्छति । तदहं त्वां प्रष्टुमागतः । तत्-कथय किं प्रार्थये ? । एष तावन्मम मित्रं नापितो यद्येत्येवं यत्—‘राज्यं प्रार्थयस्व ।’ साऽऽह—‘आर्यपुत्र ! का मतिर्नापितानाम् ? । तत्र कार्यं तद्वचः । उक्तञ्च—

चारणैर्नन्दिभिर्नोचैर्नापितैर्नालकैरपि ।

नै मन्त्रं मतिमान्कुर्यात्साधं भिक्षुभिरेव च ॥ ६४ ॥

अपरं—महती वलेशपरम्परा—एषा राज्यस्थितिः, सन्धि-विग्रह-याना-ऽऽसन-संश्रय-द्वैधीभावादिभिः कदाचित्पुरुषस्य सुखं न प्रयच्छतीति । यतः—

एता नार्यः स्वार्थपरा केवल स्वसुखे रताः—तासां स्वसुखं विना कोऽपि (विद्यह्वना)—सुतोऽपि न वल्लभः । स्वसुखार्थमेव राउ एता पुत्रमपि वाञ्छन्ती-त्माशयः ॥ ६३ ॥

तथापि=स्वार्थपरा यद्यपि स्त्रिय, —तथापि सा=मद्रायाः । अपरं=स्त्रिय । वाञ्छित=मनोरथम् । आर्यपुत्र=प्रिय । ‘आर्यपुत्रेति सम्भाष्यो भर्ता स्त्रीभिस्तु यौवने’ इत्युक्ते । मति=बुद्धि । तद्वच=नापितोषम् ।

चारणा=कुशीलया, राजप्रशंसका । नन्दिन=स्तुतिपाठका । नोचै=अधमै । भिक्षुभि=नम्रहृदिभिश्च सह मतिमान् मन्त्रं न कुर्यात् ॥ ६४ ॥

अपरं=स्त्रिय । वलेशपरम्परा=दु रापरिपाटी । राज्यस्थिति=राज्यरक्षणम् । सन्धि=पणवन्धपूर्वकं परेण सन्धानं । विग्रह=युद्धम् । याने=विजितं यं युद्धाद यात्रा । आगनं=युत्सवलयोर्गुर्गदौ अतः प्रतीत्या कृष्णं मारयानम् । मध्य=वर्तमाना वाग्दणं । द्वैधीभन=राज्ययुयेन वलवति स्थौ स्वत्मगनं—दूरं

१ ‘न तासां वल्लभो वल्लभस्वसुतोऽपि सुखं विना’ । पाठः ।

२ ‘न मन्त्रो दपिभिः कार्यः’

वसति स्म । तेन मिक्षार्जितैः सक्तुभिर्भुक्शेषैः कलशः संपूरितः ।
 तं च घटं नागदन्तेऽवलम्ब्य तस्याघस्तात्खट्वा निधाय सतत-
 मेकदृष्ट्या तमवलोकयन् कदाचिद्वात्रौ सुप्तश्चिन्तयामास । यत्,-
 परिपूर्णोऽयं घटस्तावत्सक्तुभिर्वर्तते । तद्यदि दुर्मिश्रं भवति तद-
 नेन रूपकाणां शतमुत्पत्स्यते । ततस्तेन मयाऽजाद्वयं ग्रहीत-
 व्यम् । ततः पाण्मासिकप्रसववशात्ताभ्यां यूथं भविष्यति । ततो-
 ऽजाभिः प्रभूता गा ग्रहीष्यामि । गोभिर्महिषीः । महिषीभिर्व-
 ङ्गवाः । वङ्गवाप्रसवतः प्रभूता अश्वः भविष्यन्ति । तेषां विक्रया-
 त्प्रभूतं सुवर्णं भविष्यति । सुवर्णेन चतुःशालं गृहं सम्पत्स्यते ।
 ततः कश्चिद्ब्राह्मणो मम गृहमागत्य प्राप्तवयस्कां रूपाढ्यां कन्यां
 दास्यति । तत्सकाशात्पुत्रो मे भविष्यति । तस्याहं सोमशर्मेति
 नाम करिष्यामि । ततस्तस्मिञ्जानुचलनयोग्ये सञ्जातेऽहं पुस्तकं
 गृहीत्वाऽश्वशालायाः पृष्ठदेशे उपविष्टस्तद्वधारयिष्यामि । अत्रा-
 न्तरे सोमशर्मा मां दृष्ट्वा जनन्युत्सङ्गाजानुप्रचलनपरोऽश्वखुरा-
 ऽऽसन्नवर्ती मत्समीपमागमिष्यति । ततोऽहं ब्राह्मणीं कोपाधि-
 योऽभिधास्यामि—‘गृहाण तावद्दालकम् ।’ सापि गृहकर्मव्यप्र-

स्वभावेन-कृपणः=वद्धमुष्टिः । नाम=प्रसिद्धः । मिक्षार्जितैः=मिक्षाप्राप्तैः ।
 भुक्शेषैः=भोजनावशिष्टैः । सक्तुभिः=मृष्टयवचणकचूर्णैः । कलशः=घटः । नाग-
 दन्ते=भित्तोरोपिते काष्ठे । (‘खटी’ पर) । तस्य=नागदन्तस्यस्य घटस्य ।
 एकदृष्ट्या=निनिमेषलोचनेन । तं=घटम् । दुर्मिश्रम्=अनाश्रुतिः । अनेन=सक्तु-
 घटेन । उत्पत्स्यते=लप्स्यते । अजाद्वयं=छागमिथुनम् । ततः=अजाद्वयग्रहणानन्तरं ।
 पाण्मासिकप्रसववशात्=पण्मासाभ्यन्तरगर्भोत्पत्तिपरम्परया । ताभ्यां=छागाभ्याम् ।
 यूथम्=अजवृन्दम् । प्रभूता=विपुला । वङ्गवाः=अश्वः (घोडी) । प्रसवता=
 गर्भग्रहणमोचनादिभिः । चतुःशालं=चतुर्दिशशालाशोभितम् । प्राप्तवयस्का=
 युवतिम् । रूपाढ्या=रूपवतीम् । दास्यति । विवाहार्थमिति शेषः । तस्मिन्=सोमश-
 र्मणि । जानुचलनयोग्ये=पादविशेषसमर्थे । तत्=जानुचलनम् । जनन्युत्पन्नान्=
 मानुरङ्गात् । अश्वखुरासन्नवर्ती=घोटकपादनिवृत्तचरः । कोपाविष्टः=कुदः । गृह-

तथाऽस्मद्वचनं न श्रोष्यति । ततोऽहं समुत्थाय तां पादप्रहारेण
ताडयिष्यामि' । एव तेन ध्यानस्थितेन तथैव पादप्रहारो दत्तो
यथा स घटो भग्नः, स्वयञ्च सक्तुभिः पाण्डुरतां गतः । अतोऽहं
ब्रवीमि—'अनागतवर्ती चिन्ताम्' इति ।

सुवर्णसिद्धिराह—'एवमेतत्, कस्ते दोषः, यतः—सर्वोऽपि
लोभेन विडम्बितो बाध्यते । उक्तञ्च—

'यो लोल्यात्कुरुते कर्म न चोदकर्मवेक्षते ।

विडम्बनामवाप्नोति स यथा चन्द्रभूपतिः' ॥ ६९ ॥

चक्रधर आह—'कथमेतत् ? ' स आह—

९. चानरविडम्बितचन्द्रभूपतिकथा

कस्मिंश्चिन्नगरे चन्द्रो नाम भूपतिः प्रतिचसति स्म । तस्य
पुत्रा घानरक्रोडारता घानरयूथं नित्यमेवानेकभोजनभक्ष्यादिभिः
पुष्टिं नयन्ति स्म । अथ घानरयूथाधिपो यः स औदानस्यार्ह-
स्वत्य-घाणक्यमतयित्, तदनुष्ठाता च । तत्सर्वानप्यध्याप-
यति स्म ।

अथ तस्मिन्राजगृहे लघुकुमारद्यादनयोम्यं मेघयूयमस्ति ।
तन्मध्यादेको जिह्वालीत्यादहर्निशं निःशब्दं महानसे प्रविश्य

कर्मव्यग्रतया=भोजनादिव्यापारसक्ततया । एवम्=इत्थं नानाविधमिष्टानामि ।
सेन=स्वभाववृत्तेन निप्रेण । (शेषाधिपो) । पाण्डुरता=धूम्रताम् । ते=मिद-
भटस्य चक्रधरस्य । विडम्बित=प्रतारिता ।

लौक्य=ज्ञान-यावत् । उदर=उत्तर फलम् । 'उदरं नृणरं पश्यन्ति'
केशव । विडम्बन=वधनाम् ('ठगा जना') ॥ ६९ ॥

घानरक्रोडारता=शक्तिशालिनी । रत=निरता, घानरयूथ=महान्तरम् ।
शनेकभोजनभक्ष्यादिभिः—नानाविधभक्ष्य-भोजन-प्रेषादिभिः । औदानस्यार्ह-
मयी=तद्, यस्मै । तदा । महान्तराभिस्तादृशम् । यदा=उदानस्य इदमा-
दानमिति । इत्थं तत्प्रेषादयम् । तदनुष्ठाता=निराकर्तव्यतां । स्मृत=नन-

यत्पश्यति तत्सर्वं भक्षयति । ते च सूपकारा यत्किञ्चित्काष्ठं,
मृण्मयं भाजनं, कान्त्यपात्रं, ताम्रपात्रं वा पश्यन्ति, तेनाशु ताड-
यन्ति । सोऽपि वानरयूथपस्तद् दृष्ट्वा व्यचिन्तयत्—‘अहो ! मे-
सूपकारकलहोऽयं वानराणां क्षयाय भविष्यति । यतोऽन्नरसाऽऽ-
स्त्रादलम्पटोऽयं मेव, महाकोपाश्च सूपकारा यथासन्नवस्तुना
प्रहरन्ति । तद्यदि वस्तुनोऽभावात्तन्दाचिदुत्सुकेन ताडयिष्यन्ति
तदोर्णाप्रचुरोऽयं मेवः स्वत्पेनाऽपि वह्निना प्रज्वलिष्यति । तद्-
ह्यमानः पुनरभ्यकुट्या समीपवर्तिन्यां प्रवेक्ष्यति । सापि तृण-
प्राचुर्याऽऽज्वलिष्यति । ततोऽश्वा वह्निदाहमवाप्स्यन्ति । शालि-
होत्रेण पुनरेतदुक्तं, यत्—‘वानरवसयाऽश्वानां वह्निदाहदोषः
प्रशाम्यति’ । तद्धूनमेतेन भाव्यम् । एषोऽन निश्चयः । एवं
निश्चित्य सर्वान्वानरानाहूय रहसि प्रोवाच । यतः—

‘मेपेण सूपकाराणा कलहो यत्र जायते ।

स भविष्यत्यसन्दिग्धं वानराणा क्षयावहं ॥ ७० ॥

तस्मात्तयात्कलहो यत्र गृहे नित्यमकारण ।

तद्गृहं जीवितं वाञ्छन्दूरत परिवर्जयेत् ॥ ७१ ॥

नथा च—

कलहान्तानि हर्म्याणि, कुवाक्यान्तं च सौहृदम् ।

कुराजान्तानि राष्ट्राणि, कुकर्मान्तं यशो नृणाम् ॥ ७२ ॥

रान् । लघवा य कुमारस्तेषां वाहनं तस्य योग्यं=स्वयंशरीरम् । निह्ना
लौल्यात्=मिथान्नलोभात् । महानसे=रसवत्याम् । सूपकारा=पाचका । क्षयाय=
विनाशाय । अस्त्रादलम्पट=मिथान्नरसाददुर्लभित । उत्सुकेन=ज्वलत्का-
ष्ठेन । ऊर्णाप्रचुर=ऊर्णाबहुल । अथकुटी=अथशाला । प्रवेक्ष्यति=प्रवेश करि-
ष्यति । वह्निदाह=वह्निना दाहम् । एतेन=मच्छद्भितेन वानरक्षयण । निश्चय=
मदुक्त एव निश्चय । रहसि=एकान्ते । यत्र=गृहे । स=कलह । क्षयावह=
विनाशकारक । ‘कलहो योऽत्र वर्तते’ इत्यपि पाठः ॥ ७० ॥

नास्ति वारणं यस्यासौ-अकारण=निर्हेतुक । जीवितं-दीर्घजीवित्वम् ।
वाञ्छन्-इच्छन् । तद्गृहं दूरतं परिवर्जयेत् इत्यर्थः ॥ ७१ ॥ कलहेन अन्तो=नाशो

तद्य यावत्सर्वेषां सक्षयो भवति, तावदेतद्वाजगृह सन्त्यज्य
वनं गच्छामः । अथ तत्तस्य वचनमश्रद्धेयं श्रुत्वा मदोद्धता
यानराः प्रहस्य प्रोचुः—‘भोः ! मवतो वृद्धभावादुद्धिवैरुल्यं
सञ्जातं, येनेतद्गवीपि । उक्तञ्च—

‘वदनं दशनैर्हीनं लाला भवति नित्यशः ।

न मतिः स्फुरति कापि घाले, वृद्धे विशेषतः’ ॥ ७३ ॥

न धयं स्वर्गसमानोपभोगाभानाविधान्भक्ष्यविशेषान्वाजपुत्रैः
स्वदस्तवृत्तानमृतफलपानपरित्यज्य तत्राटव्यां कपायकटुतिक्तशार-
रुक्षकलानि भक्षयिष्यामः । तच्छ्रुत्वाऽथुक्लुप्तां दृष्टिं कृत्वा स
प्रोवाच—‘रे रे मूर्खाः ! यूयमेतस्य सुधस्य परिणामं न जानीथ ।
रसास्याश्नप्रायमेतत्सुखं परिणामे विषयद्वयविष्यति । तदातं
कुलक्षयं स्वयं नावलोकयिष्यामि । सांप्रतं वनं यास्यामि ।

उक्तञ्च—‘मित्रं व्यसनसंप्राप्तं, स्वस्थानं परपीडितम् ।

धन्यामते ये न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम्’ ॥ ७४ ॥

एवमभिधाय सर्वोस्तान्परित्यज्य स्यूथाधिपोऽटव्यां गतः ।

अथ तस्मिन्गतेऽन्यस्मिन्नहनि स मेपो महानसे प्रविष्टः ।
यावत्सूपकारेण नान्यत्किञ्चित्समासादितं तावदर्धज्वलितकाष्ठेन
ताडितः । सोऽपि तेन ताडितः सन् जाज्वल्यमानशरीरः शब्दाय-
मानोऽश्वकुट्यां प्रत्यासन्नवर्तिन्यां प्रविष्टः । तत्र तृणप्राचुर्ययुक्तायां
क्षितौ तस्य प्रलुठतः सर्वत्रापि चद्विज्वालास्तथा समुत्थिता यथा
केचिदश्व्याः स्फुटितलोचनाः पञ्चत्वं गताः, केचिद्वन्धनानि श्रोत्र-
धित्वा अर्धश्वशरीरा इतश्चेतश्च हेषायमाणा धावमानाः सर्व-
मपि जन (समूह-) माकुलीचक्रुः । अत्रान्तरे राजा सविषादः
शालिहोत्रज्ञानं वैद्यानाह्वय प्रोवाच-‘भोः ! प्रोच्यतामेषामश्वानां
कश्चिद्वाहोपशमनोपायः ? ।’ तेऽपि शास्त्राणि विलोक्य प्रोचुः-
‘देव ! प्रोक्तमत्र विषये भगवता शालिहोत्रेण । यत्--

‘कंपीनां मेदसा दोषो बहिदाहसमुद्भवः ।

अश्वानां नाशमभ्येति तमः सूर्योदये यथा’ ॥ ७५ ॥

तत्त्रितयतामेतच्चिकित्सितं द्राक्, यावदेते न दाहदोषेण विन-
श्यन्ति ।’ सोऽपि तदाकर्ण्य समस्तवानरयधमादिष्टवान् । किं

स्थानं=स्वभवनम् । देशभङ्गम्=परमेनादिना राष्ट्रभङ्गम् । कुलक्षयं=बन्धुवर्ग-
विनाशश्च । ये न पश्यन्ति=ते धन्याः=श्रेष्ठाः ॥ ७४ ॥

अभिधाय=उक्तवा । तान्=वानरान् । अन्यस्मिन्=कस्मिन् । अहनि=दिने ।
अर्धज्वलितकाष्ठेन=उल्मुकेन । शब्दायमानः=शब्दं कुर्वन् । तृणप्राचुर्ययुक्तायां
तृणबहुलायाम् । स्फुटितलोचनाः=अन्धाः सन्तः । पञ्चत्वं=मृत्युम् । गताः=प्राप्ताः ।
हेषायमाणाः=हेषारवं कुर्वन्तः । हेषा=अश्वशब्दः । अन्तरे=अवसरे । सविषादः=
शोकाकुलः । शालिहोत्रम्=अश्ववैद्यकं-जानन्तीति-शालिहोत्रज्ञः, तन् । शालि-
होत्र=अश्ववैद्यकशास्त्रप्रणेता मुनिविशेषः । चिकित्सितम्=उपचारः । द्राक्=
क्षितिः । सः=राजा । तव=वैद्यवान्यम् । आकर्ण्य=श्रुत्वा । आदिष्टवान्=आज्ञापया-

यदुना ? सर्वेपि ते धानरा विविधायुधलगुहपापाणादिभि-
र्यातादिताः-इति ।

अथ सोऽपि धानरयूथपस्तं पुत्रपौत्रभ्रातृमुतभागिनेयादि-
संक्षयं शास्त्रा परं विपादमुपागतः । सन्त्यक्तादारकियो यनाद्धनं
पर्यटति । अचिन्तयच्च-‘कथमहं तस्य नृपाऽपसदस्याऽनृणतां
वृत्त्येनापकृत्य करिष्यामि ? । उक्तञ्च—

‘मर्षयेद्वर्षणां योऽन्नं थंशजां परनिर्मिताम् ।

भयाद्वा यदि वा कामात्स श्रेयः पुरुषार्थमः’ ॥ ७६ ॥

अथ तेन वृद्धधानरेण पुत्रचित्तिपपासाकुलेन धमता पद्मिनी-
पण्डमण्डितं सरः समासादितम् । तद्यायत्सूक्ष्मेक्षिकयाऽवलोक-
यति नायकनचरमनुष्याणां यदपङ्क्तिप्रवेशोऽस्ति, न निष्क्रमणम् ।
ततश्चिन्तितम्-‘नूनमत्र जलान्ते दुष्टप्राप्तेण भाव्यम् । तत्पद्मिनी-
भालेमादाय दूरस्थोऽपि जलं पिबामि ।’

तथानुष्ठिते तन्मध्याद्राक्षसो निष्क्रम्य रक्षमाळाविभूषित-
कण्टस्तमुपाच-‘भोः ! अत्र यः सलिले प्रवेशं करोति स मे भक्ष्यः’
इति । तस्मास्ति धूर्ततरस्वरात्मोऽप्यो यः पानीयमनेन विधिना

पिवति' ! । ततस्तुष्टोऽहं, प्रार्थयस्य हृदयवाञ्छितम् ।'

कपिराह-‘भोः कियती ते भक्षणशक्तिः ?’ । स आह-‘शत-
सहस्रायुतलक्षाण्यपि जलप्रविष्टानि भक्षयामि, बाह्यतः शृगा-
लोऽपि मां धर्ययति ।

यानर आह-‘अस्ति मे केनचिद्भूपतिना सहात्यन्तं वैरम्,
यद्येनां रत्नमालां मे प्रयच्छसि-तत्सपरिचारमपि तं भूपतिं
वाक्प्रपञ्चेन लोभयित्वा अत्र सरसि प्रवेशयामि ।

सोऽपि श्रद्धेयं वचस्तस्य श्रुत्वा रत्नमालां दत्त्वा प्राह-‘भो
मित्र ! यत्समुचितं भवति तत्कर्त्तव्यम्’ इति ।

यानरोऽपि रत्नमालाविभूषितकण्ठो वृक्षप्रासादेषु परिभ्रम-
न्नैर्दृष्टः, पृष्टश्च-‘भो यूथप ! भवानियन्तं कालं कुत्र स्थितः ?,
भवता ईदृप्रत्नमाला कुत्र लब्धा, यादीप्त्या सूर्यमपि तिरस्करोति ?’

यानरः प्राह-‘अस्ति कुत्रचिदरण्ये गुप्ततरं महत्सरो धनद-
निर्मितम्, तत्र सूर्येऽर्घोदिते रविचारे यः कश्चिन्निमज्जति, स
धनदप्रसादादीदृप्रत्नमालाविभूषितकण्ठो नि.सरति ।

अथ भूभुजा तदाकर्ण्य स यानरः समाहृतः पृष्टश्च-‘भो
यूथाधिप ! किं सत्यमेतत् ? , रत्नमालासनाथं सरोऽस्ति कापि ?’

कपिराह-‘स्वामिन् ! एष प्रत्यक्षतया मत्कण्ठस्थितया रत्न-

अनेन विधिना=पद्मिनीनालेन । हृदयवाञ्छितं=मनोऽभिलषितम् । अयुतं=दश
सहस्रम् । धर्ययति=मा तिरस्करोति । दूषयतीति पाठे-दूषयति=व्ययति ।

भूपतिना=राज्ञा । वाक्प्रपञ्चेन=वाग्जालेन । श्रद्धेयं=विश्वासाहं । वृक्षप्रासा-
देषु=तरस्कन्ध-हर्म्यादिषु । या=रत्नमाला । दीप्त्या=स्वप्रभया । धनदनिर्मितं=
कुबेरनिर्मितम् । अर्घोदिते=विबिदुदिते । निमज्जति=धाति । ईदृश्या रत्नमालया
विभूषितः कण्ठो यस्यासौ तथा । निस्सरति=उन्मज्जति । भूभुजा=राज्ञा । तत्=
वाक्यम् । रत्नमालासनाथं=रत्नमालासहितम् । प्रत्यक्षतया स्थितया रत्नमालया
(उपलक्षितः) मत्कण्ठ एव ते-प्रत्ययः=विश्वासोत्पादकः । ‘अस्तु’ इति शेषः ।
मत्कण्ठस्था माला दृष्ट्वैव मद्राक्ये भवता विश्वासो विधेय इत्यर्थः । यद्वा-‘म-

यथाऽसौ देशान्तरात्समायातः सर्वैरपि स्वजनैः पृष्टः—
 'भोश्चित्राङ्ग ! कथयाऽस्माकं देशान्तरवार्ताम् । कीदृग्देशः ?' ।
 किं चेष्टितं लोकस्य ? । क आहारः ? । कश्च व्यवहारस्तत्र'—
 इति । स आह—'किं कथ्यते विदेशस्य स्वरूपविषये ? ।

सुभिक्षाणि विचित्राणि, शिथिलाः पौरयोपितः ।

एको दोषो विदेशस्य स्वजातिर्यद्विरुध्यते' ॥ ७९ ॥

सोऽपि मकरस्तदुपदेशं श्रुत्वा कृतमरणनिश्चयो धानरमन्तु-
 क्षाप्य स्वाश्रयं गतः । तत्र च (तेन) स्वगृहप्रविष्टेनाऽऽतता-
 यिना सह विमहं कृत्वा, दृढसत्त्वायष्टभाष्ट तं व्यापाद्य, स्वाश्रयं
 च लब्ध्वा, सुप्तेन चिरकालमतिष्ठत् । साश्विश्मुच्यते—

अकृत्वा पौरुषं या श्रीः किं तयाऽपि भोग्यया ? ।

जरङ्गवः समभाति दैवादुपगतं तृणम् ॥ ८० ॥

इति श्रीबिष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रे लघ्वप्रणालं नाम

❀ चतुर्थं तन्त्रम् ❀

—२३ अथ अपरीक्षितकारकम् ६—

अथेवमारभ्यतेऽपरीक्षितकारकं नाम पञ्चमं तन्त्रम् । यस्याऽयमादिमः श्लोकः—

कुदृष्टं कुपरिक्षातं कुश्रुतं कुपरीक्षितम् ।

तस्मिन् न कर्तव्यं नापितेनाऽत्र यत्कृतम् ॥ १ ॥

तद्यथानुश्रूयते—अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे पाटलिपुत्रं नाम नगरम् । तत्र मणिर्भद्रो नाम श्रेष्ठी प्रतिवसति स्म । तस्य च धर्मार्थकाममोक्षकर्माणि कुर्वतो विधिवशाद्धनक्षयः संजातः ।

श्रीगुरुप्रसादनाम्निविरचिता अभिनवराजलक्ष्मीः ।

लोललोलम्बसाङ्कारपुरिताशाकदम्बकम् ।

वन्दे भृतिसितं सन्धारुणं गाणपत महः ॥१॥

कुमोऽनवद्यसदृघविघोषोत्तितदिङ्मुखात् ।

मरुमण्डलमार्तण्डस्नेहिरामाभिधान् गुरुन् ॥२॥

न परीक्षितम्—अपरीक्षितम्, अपरीक्षितस्य कारकः—अपरीक्षितकारकः । तमधिकृत्य कृतञ्च प्रकरणम्—उपचारात्—अपरीक्षितकारकम् । तन्त्रं = प्रकरणं । यस्य = अपरीक्षितकारकस्य । अर्थः—वक्ष्यमाणः 'कुदृष्ट'मित्यादिः । कुदृष्टं=न तत्त्वतो दृष्टं । कुपरिक्षातं=न यथावद्विचारितं । कुश्रुतं=न सम्यगाकर्णितं । कुपरीक्षितं=न यथावत् निर्णीतं । तत्=ईदृशं कर्म, यथा नापितेन कृतं तथा । नरेण=विदुषा पुरषेण । न कर्तव्यं=नाचरणीयम् । किन्तु विदुषा विचार्यैव कार्यं करणीयमित्यर्थः ॥ १ ॥

यथा=येन प्रकारेण । अनुश्रूयते=कर्णाकर्णिकया वृद्धपरम्परया श्रूयते ।

जनपदे=देशे । 'भवेज्जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः' इति विश्वः । श्रेष्ठी=धनी । तस्य=श्रेष्ठिनः । धर्मश्च अर्थश्च कामश्च मोक्षश्च ते, तेषां कर्माणि=यज्ञ-

गत्वा, चक्रद्वारन्यस्तोत्तरीयाञ्चलस्तारस्वरेणेमं श्लोकमपठत्—

जैयन्ति ते जिना येषां केवलज्ञानशालिनाम् ।

आ जन्मनः स्मरोत्पत्तौ मानसेनोपरायितम् ॥ १२ ॥

अन्यथा—

सा जिह्वा या जिनं स्तौति, तद्धितं यज्जिने रतम् ।

सावेध च करो श्लाघ्यो यो तत्पूजाकरो करो ॥ १३ ॥

तथा च—

‘ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि कामुन्मील्य चक्षुः क्षणं

पश्याऽनङ्गद्वारातुरं जनमिमं, ग्रातापि नो रक्षसि ! ।

मिथ्याकारुणिकोऽसि निर्घृणतरस्त्यक्तः कुतोऽन्यः पुमान्’

सेष्यं मारयभृभिरित्यभिहितो बौद्धो जिनः पातु वः ॥ १४ ॥

जन्मनःप्रदर्शनरीतिरपि जागर्ति । जीवहिंसाभयेन च ते क्षपणञ्च मुने चेला-

शलं दधतीत्यपि प्रसिद्धमेव । तारस्वरेण=उच्चस्वरेण । इमं=वक्ष्यमाणम् ।

‘सर्वपाऽऽवरणविलये चेतनस्वरूपाविर्भाव-केवलम्’ इति हेमचन्द्रः ।

तारस्वनिर्मलज्ञानेन शालन्ते=शोभन्ते तच्छीलितानाम् । आजन्मनः=जन्मन-

भारभ्यः । स्मरोत्पत्तौ=व्यामवासान्तराद्भूरोत्पत्तौ । ऊपरइवचरितम् ऊपरायितम् ।

‘स्वाराूप धारमृत्तिश्च’ इत्यमरः । (ऊपर=बीजाद्भूरोत्पत्त्यनर्हं भू ।) व्याम-

कम्पयतेऽशून्यमनस इति यावत् ॥ १२ ॥

ययं संस्तुत्य ततः प्रधानक्षपणकमासाद्य क्षितिनिहितजानु-
चरणः, - 'नमोऽस्तु', 'धन्वे' इत्युच्चार्य लम्घ्यधर्मगृह्यथाशीर्षादः-
मुखमालिकानुग्रहलम्घ्यप्रतादेश उत्तरीयनियद्धप्रन्थिः सप्रथय-
मिदमाह- 'भगवन् ! यद्य विहरणक्रिया समस्तमुनिसमेतेना-
स्मद्गृहे कर्तव्या ।'

त आह- 'भोः धायक ! धर्मगोऽपि किमेवं यदसि ?, किं
ययं ब्राह्मणसमानाः, यत आमन्त्रणं करोषि ? । ययं सदैव
तत्कालपरिचर्यया भ्रमन्तो भक्तिमाजं धायकमवलोक्य तस्य
गृहे गच्छामः । तेन कृच्छ्रादभ्यर्थितास्तद्गृहे प्राणधारणमात्रा
मशनक्रियां कुर्मः । तद्भूम्यताम्, नैयं भूयोऽपि घाच्यम् ।'

तच्छ्रुत्वा नापित आह- 'भगवन् !, घेक्षि-भर्ह युष्मद्धर्मम्,
परं भवता यद्यः धायका आह्वयन्ति । साम्प्रतं पुनः पुस्तकाच्छा-
दनयोग्यानि कर्पटानि घट्टमूल्यानि प्रगुणीकृतानि, तथा पुस्त-
तद्गृहो वा पौष्टः, सर्वतो वा । जिन = भर्हन् । य = युष्मान् उपासकान्, रक्षस्थान्
सभासदो वा-पातु । प्रधानक्षपणक = मिश्रमुख्य । जानुनी च चरणो च जानु-
चरण, क्षितौ निहितं जानुचरणं येनासी-क्षितिनिहितजानुचरण = भूतलतमजानु-
पादप्रान्त । लम्घो-धर्मगृहेथाशीर्षादो येनासी तथा । मुखमालिकया = तन्म-
तप्रसिद्धया सूत्रमय्या चामरयष्ट्या योऽनुग्रहस्तेन लम्घ- = प्राप्तो प्रतस्य आदेशः =
उपदेशो येनासी-मुखमालिकानुग्रहलम्घ्यप्रतादेश । उत्तरीयेन नियद्धो प्रन्थि-
येनासी तथा = गण्डवल्ग्वितदुत्कूलदत्तप्रन्थि । विनीतवेप इति यावत् । सप्रथय =
सविनयम् । विहरणक्रिया = भोजनान्वेषणाय भिक्षुणां गमनं, भोजनं वा । मुनि- =
'मिभु' । स = मिश्रमुख्यः । धायक = जिनभक्त । आमन्त्रणं = भोजनार्थं निमन्त्र-
णम् । तत्कालपरिचर्यया = भोजनकालाचितविहारेण । तेन = धायकेन । कृच्छ्रात् =
कष्टेन बहुशः । अभ्यर्थिता = प्रार्थिता । तद्गृहे = धायकभवने । प्राणधारणमात्रा =
शरीरयात्रोचिताम् । अशनक्रिया = भोजनं । भूयोऽपि = पुनरपि । युष्मद्धर्मम् =
मिभुसमाचारम् । भवत = युष्मान् । आह्वयन्ति = भोजनाय प्रार्थयन्ते । पुनः =

१ मुखमालिका = स्वमनस्त्रोपाय प्रधानक्षपणकेन धारिता सुमनोमाला इति वा ।
'मुखमालिके'ति 'युष्ममालिकात्यागलब्धे'ति च पाठान्तरम् ।

ततो विभवक्षयादपमानपरम्परया परं विपादं गतः । अथान्यदा
रात्रौ सुप्तश्चिन्तितवान्—‘अहो धिगियं दरिद्रता । उक्तं च—

शीलं शौचं क्षान्तिर्दाक्षिण्यं मधुरता कुले जन्म ।

न विराजन्ति हि सर्वे वित्तविहीनस्य पुरुषस्य ॥ २ ॥

मानो वा दर्पो वा विज्ञानं विभ्रमः सुबुद्धिर्वा ।

सर्वं प्रणश्यति समं-वित्तविहीनो यदा पुरुषः ॥ ३ ॥

प्रतिदिवसं याति लयं वसन्तवाताहातेषु शिशिरश्रीः ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामपि कुटुम्बभरचिन्तया सततम् ॥ ४ ॥

नश्यति विपुलमतेरपि बुद्धिः पुरुषस्य मन्दविभवस्य ।

घृतलघणतैलतण्डुलवस्त्रेन्धनचिन्तया सततम् ॥ ५ ॥

दान-वाणिज्योपभोगादीनि । विविधशास्त्र-भाग्यस्य विपर्ययात् । ‘देवं दिष्टं

भागधेयं भाग्यं ह्रीं नियतिर्विधिः’ इत्यमरः । धनक्षयः=धनविनाशः, दारिद्र्यम् ।

अपमानपरम्परया=बन्धुबान्धवशातिलोककृत्या नानाविधतिरस्कारसन्तत्या ।

परम्=अत्यन्तं । विपादम्=दुःखम् । गतः=प्राप्तः । अथ=शनैर्गच्छति काले ।

अन्यदा=कस्मिंश्चित्काले । धिगिति । यत इयम्=ईदृशी दरिद्रता मां प्राप्ता, अतो

मा धिक्=इत्यध्याहारेण योजनीयम् । उक्तम्=कथितम् । ‘ग्रामाणिकै’रिति शेषः ।

उक्तमेवाह-शीलमित्यादि । शीलं=शुभाचारः । शौचं=पवित्रता । क्षान्तिः=

क्षमा । दाक्षिण्यम्=उदारता । मधुरता=मधुरमापित्वं । कुले=सत्कुले । वित्तविहीन-

स्य=धनरहितस्य दरिद्रस्य ॥ २ ॥ मानो वेति । मानः=वित्तसमुन्नतिः । दर्पः=

अभिमानः । विज्ञानं=शिल्पकलाकौशलं, ग्रीढं पाण्डित्यम् । विभ्रमः=निर्भ्रान्तत्वं,

विलासो वा । समं=युगपदेव । वित्तविहीनः=निर्धनः ॥ ३ ॥

प्रतीति । वसन्तवातेन=वसन्तर्तुमवेन भरता । आहता=ताडिता, शिशिर-

श्रीरिव=शिशिरर्तुशोभेव । (‘जाहा’) । बुद्धिमतामपि=बुद्धिः=कुटुम्बभर-

चिन्तया=कुटुम्बपालनायासखेदेन । प्रतिदिवसं=प्रत्यहं, शनैः शनैः । लयः=

विनाशः=याति=गच्छति ॥ ४ ॥

विपुलमतेः=विशालबुद्धेः पण्डितस्यापि पुरुषस्य । मन्दविभवस्य=निर्धनस्य ।

प्रकृते घृतादिकं=कुटुम्बोपकरणमात्रोपलक्षणम् ॥ ५ ॥

गगनमिव नष्टतार, शुष्कमिव सर, श्मशानमिव रौद्रम् ।
 प्रियदर्शनमपि रुक्ष भवति गृह धनविहीनस्य ॥ ६ ॥
 न विभाव्यन्ते लघवो वित्तविहीना पुरोऽपि निवसन्त ।
 सततं जातविनष्टा पयसामिव बुद्ध्वाः पयसि ॥ ७ ॥
 सुकुलं कुशल सुजन विहाय कुलकुशलशीलविकलेऽपि ।
 आढ्ये कल्पतराविव नित्यं रज्यन्ति जननिवहा ॥ ८ ॥
 विफलमिह पूर्वमुक्त, विद्यावन्तोऽपि कुलसमुद्भूता ।
 यस्य यदा विभव स्यात्तस्य तदा दासता यान्ति ॥ ९ ॥
 'लघुरय'माह न लोक काम गर्जन्तमपि पतिं पयसाम् ।
 सर्वमलजाकरमिह यद्यत्कुर्वन्ति परिपूर्णा ॥ १० ॥

नष्टतार=विलुप्तनक्षत्रशोभ-गगनाङ्गणमिव । गृहपक्षे-नष्टतार-नष्टशोभम्
 शुष्क=गतजल, सर इव=जलाशय इव, रौद्र=भीषण । प्रियदर्शन=सुन्दरम्
 रुक्षम्=अजातसंस्कारम्, अशोभनञ्च सौभाग्यरहितञ्च । धनविहीनस्य
 वरिद्रस्य ॥ ६ ॥

विभाव्यन्ते=परिचीयन्ते । वित्तविहीना अतएव-लघव=लुच्छा, पुरोऽपि-
 अग्रेऽपि, निवसन्त=तिष्ठन्त । जातविनष्टा=उत्पन्नविनष्टा । पयसि=जले पयस
 बुद्ध्वा इव । ॥ ७ ॥ कुशल=प्रवीण, सुजन=सुशील, विकले=रहिते, आढ्ये
 धनशालिनि जने, रज्यन्ति=प्रसीदन्ति । जननिवहा=लोकसमूहा ॥ ८ ॥ पूर्वमुक्त
 =प्रयत्नेन पूर्व कृतमपि पुण्य । विफल=नेह सहायतां करोति । यत-विद्यावन्तः
 कृतधर्मा तपस्विन, यस्य-मूर्खस्यापि विभव=धन स्यात्तस्य दासतां यान्ति-
 तमाश्रयन्ते । अघीतविद्या अपि निर्धन जडमपि धनिनमाश्रयन्ते इति पूर्वो
 पार्जितं तपोविद्यादिकं सकलमत्र विफलमेवेत्याशय ॥ ९ ॥

काम=यथेच्छ, गर्जन्तः=स्वगौरवोन्मत्तम्, निर्भय । पयसां जलानां, पतिः=
 नाथ-मेघ, समुद्रं वा । लोकाः=जना, अयं लघु=शुद्धोऽयं मेघ, इत्थं न नैव
 आह=न कथयति, न तं निन्दतीत्यर्थः । परिपूर्णा=धनिन, पूर्णाश्च । इह=लोके ।
 यद्यत्कुर्वन्ति तत्तेषां न रुज्जां करोति । अनुचितमपि कुर्वन्तो धनिनो लोके न
 रुज्जन्ते, लोका अपि च न तं निन्दन्ति-इत्यहो ! धनमहिमेत्याशय ॥ १० ॥

१ 'विरस इति हसति न जन' । पा० ।

एवं संप्रचार्य भूयोऽप्यचिन्तयत्-‘तद्वहमनशनं कृत्वा प्राणा-
त्सृजामि, किमनेन नो व्यर्थजीवितव्यसनेन ? ।’

एवं निश्चयं कृत्वा सुप्तः ।

अथ तस्य स्वप्ने पद्मनिधिः क्षणककूपी दर्शनं दत्वा प्रोवाच-
नोः ध्रेष्टिन् । मा त्वं वैराग्यं यच्छ । अहं पद्मनिधिस्तव पूर्वपुरु-
षार्जितः । तदनेनैव रूपेण प्रातस्त्वद्बृहन्मागमिष्यामि । ततस्त्व-
ऽहं लघुद्वप्रहारेण शिरसि ताडनीयः, येन कनकमयो भूत्वा-
क्षयो भवामि ।’

अथ प्रातः प्रबुद्धः सन् स्वप्नं स्मरंश्चिन्ताचक्रमाकटस्थिति-
महो । सत्योऽयं स्वप्नः, किंवा असत्यो भविष्यति ?, न ज्ञायते ।
यथा नूनं मिथ्याऽनेन भाव्यम्, यतोऽहमहर्निशं केवलं चिन्त-
य चिन्तयामि । उक्तञ्च—

व्याधितेन सशोकेन चिन्ताप्रस्तेन जन्तुना ।

कामार्तेनाऽथ मत्तेन दृष्टः स्वप्नो निरर्थकः ॥ ११ ॥

एवम्=इत्थं । सम्प्रचार्य=निश्चित्य । भूयोऽपि=पुनरपि । तत्=यतो दृष्टि-
य जीवनं धिक् अतः, -प्राणान्=जीवनम्, उत्सृजामि=स्यजामि । ‘उज्जानी’-
।। पाठान्तरम् । नः=अस्माकं, व्यर्थं=निरर्थकं यत् जीवनं तस्मिन् व्यसनम्=
उत्कटेच्छा । तदेव व्यसनमिति वा । एवं निश्चयं=मरणनिश्चयम् । पद्मनिधिः=
पद्माख्यो निधिभेदः । (निधिः=खजाना) । क्षणकः=जैन-बौद्ध-संन्यासी ।
ध्रेष्टिन्=हे साधो । । वैराग्यं=जीवने औदासीन्यम् । पूर्वः पुरुषैः=पितृपितामहा-
दिभिः । उपार्जितः=ताम्रिजेन सञ्चितः । तत्=तस्मात् । अनेन रूपेण=क्षणक-
रूपेण । येन=ताडनेन । कनकमयः=सुवर्णमयः । अक्षयः=बहुशो व्यये हस्ते
सत्यमि अविनाशी । भवामि=भविष्यामि । वर्तमानसामीप्ये स्मृत् ।

अथ=स्वप्नान्तरं । चिन्ताचक्रं=चिन्तापरम्पराम् । आकटः=अधिरुद्धः,
प्रातः । चिन्तातुर इति यावत् । निर्लभ्यम् ।

व्याधितेनेति । व्याधितेन-रूपेण । सशोकेन=शोकबुलेन । चिन्ता-
प्रस्तेन=चिन्तातुरेण । जन्तुना=मनुष्येण । मत्तेन=मत्तादिना उन्मत्तेन । निरर्थकः

एतस्मिन्नन्तरे तस्य भार्यया कश्चिन्नापितः पादप्रक्षालनाय
आहूतः । अत्रान्तरे च यथानिर्दिष्टः क्षपणकः सहसा प्रादुर्बभूव

अथ स तमालोक्य प्रहृष्टमना आसन्नकाष्ठदण्डेन तं शिर
स्यताडयत् । सोऽपि सुवर्णमयो भूत्वा तत्क्षणाद्भूमौ निपतितः

अथ तं स श्रेष्ठी निभृतं स्वगृहमध्ये कृत्वा नापितं सन्तोष्य
प्रोवाच-‘तदेतद्धनं वस्त्राणि च मया दत्तानि गृहाण । भद्र !
कस्यचिन्नाख्येयोऽयं वृत्तान्तः ।’

नापितोऽपि स्वगृहं गत्वा व्यचिन्तयत्-‘नूनमेते सर्वेऽपि
नग्नकाः शिरसि दण्डहताः काञ्चनमया भवन्ति । तदहमपि
प्रातः प्रभूतानाह्वय लघुदैः शिरसि हग्मि, येन प्रभूतं द्वाटकं
मे भवति’ । एवं चिन्तयतो महता कष्टेन निशा व्यतिचक्राम ।

अथ प्रभातेऽभ्युत्थाय बृहल्लघुदमेकं प्रगुणीकृत्य, क्षपणक-
विहारं गत्वा, जिनेन्द्रस्य प्रदक्षिणत्रयं विधाय, जानुभ्यामवनि

॥ निष्फलः ॥ ११ ॥ अन्तरे=मध्ये । तस्य=श्रेष्ठिनः । पादप्रक्षालनाय=पादशौ-
चाय, पादरक्षनाय च । माग्नलिकेषु कृत्येषु नखरक्षनाय च नापिताः सौभाग्य-
वतीनां प्रागुणिकाताम्र जलेन पादप्रक्षालनं कुर्वन्तीति लौकिकम् । (पादप्रक्षालनं=
पैर पखारना, या महत्) ।

यथानिर्दिष्टः=पूर्वं स्वप्ने दृष्टः स=श्रेष्ठी, तं=पद्मनिधि । प्रहृष्टमना=प्रसन्नः
सन् । यथासन्नकाष्ठदण्डेन=निकटवर्तिदारुदण्डेन । तं=क्षपणकं । तत्क्षणात्=
तस्मिन्नेव काले । निभृतं=सुगूढं । कृत्वा=निधाय । सन्तोष्य=धनादिना पुरस्कृत्य ।
तदेतत्=पुरतो दृष्टं । भद्रः । साधो । पुनः=किन्तु । नाख्येयः=न कथनीयः ।
नूनम्=अवश्यं । नग्नकाः=क्षपणकाः । प्रभूतान्=प्रचुरान् । प्रभूतं=विपुलं ।
द्वाटकं=सुवर्णं । चिन्तयत् =विचारयतो नापितस्य । महता कष्टेन अतिकष्टेन
कथयित् । व्यतिचक्राम=व्यतीयाय ।

प्रगुणीकृत्य=सज्जीकृत्य । क्षपणकविहारः=बौद्ध-जैनभिन्नुनिवासभूतो
मठः । जिनेन्द्रस्य=बुद्धस्य जिनस्य च प्रतिमायाः । वस्त्रद्वारे न्यस्तमुत्तरीय-
स्याऽधोलं येन स=उत्तरीयैकदेशविहितमुखप्रदेशः । एषा हि जैनादिमतसिद्धा

प्रसन्नो भूत्वाऽब्रवीच्च—‘भोः ! सत्यमभिहितं मम मात्रा, यत्पुरु-
पेण कोऽपि सहायः कार्यः, नैकाकिना गन्तव्यम्, यतो मया
श्रद्धापूरितचेतसा तद्वचनमनुष्ठितम्, तेनाहं कर्कटेन सर्पव्यापा-
दनाद्रक्षितः । अथवा साध्विदमुच्यते—

‘क्षीणः श्रयति शशी रविमृदो वर्धयति पाथसां नाथम् ।

अन्ये विपदि सहाया धनिनां श्रियमनुभवन्त्यन्ये ॥ ८९ ॥

मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरो ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ ९० ॥

एवमुक्त्वाऽसौ ब्राह्मणो यथाभिप्रेतं गतः । अतोऽहं ब्रवीमि
अपि कापुरुषो मार्गे’ इति । ॐ

पूरपुटिकायाम् । प्रबुद्धः=सुसोत्थितः । कोऽपि=रुचिदपि । श्रद्धया पूरितम्-
मन्वितं चेतो यस्यासौ तेन श्रद्धापूरितचेतसा=श्रद्धालुना । सर्पव्यापादनात्=
पमारणात् ।

क्षीणः=अमावास्यायां नष्टकलो भूत्वा । शशी=चन्द्रः । रविं श्रयति=सूर्य-
पथयते । परन्तु-शब्दः=पूर्णकलो यदा भवति (पूर्णिमायां)-तदा । पाथसांम्-
लानाम् । नाथं=समुद्रम् । वर्धयति=प्रवर्धयति, हर्षयति-न रविम्, इत्यहो !
तप्तता चन्द्रस्य । तादृह-अन्य इति । धनिनां विपदि सहायाः खलु अन्ये
वन्ति, परन्तु-समृद्धिकाले श्रियमन्येऽनुभवन्ति । समृद्धिप्रसवे ये संज्ञिहितास्ते
विपदि सहायतां कुर्वन्ति । ये च खलु विपदि सहायतां धनिभिः स्वसमृद्धौ
स्मर्यन्ते । एवम् विपदि सहायभूतो जनः सर्वथा स्मरणीयो रक्षणीयश्चेत्या-
यः ॥ ८९ ॥ मन्त्रे=तान्त्रिके वैदिके वा मन्त्रे । तीर्थे=गङ्गादितीर्थे । द्विजे=
ब्राह्मणे । दैवज्ञे=भौद्धर्तिके । भेषजे=औषधे । यस्य पुंसः यादृशी भावना=
श्रद्धा, तस्य खलु तादृशी-तथैव सिद्धिर्भवति । देवद्विजगुर्वादीन् देवादिवुद्धि-
शक्तिव्ययेन विश्वसन् सिद्धिमृच्छति । अतो गुर्वादीनां वचनं सर्वदा पालनीयं,
ब्रूयति च हृदो विश्वासां हि फलदायको भवतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

पद्यं श्रुत्वा सुवर्णसिद्धिस्तमनुज्ञाप्य स्वगृहं प्रति निवृत्तः ।

❀ इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रेऽपरीक्षितकारकम् ❀

अनुज्ञाप्य=तं प्रार्थ्य, तदाज्ञां च लब्ध्वेत्यर्थः । धीहरिः ।

इति जगद्विदितमाहात्म्य-पट्टशास्त्रवाचस्पति-मरुमण्डलमार्तण्ड-पण्डितराज-
कैलासवासि-श्रीरत्नेहिरामशास्त्रिणां पौत्रेण, 'प्रतिवादिभयङ्करभयङ्कर-
विद्यावाचस्पति-न्यायशास्त्राचार्य-कैलासवासि-श्रीनिबनारायण-
शास्त्रिणां पुत्रेण, सतिसार्वभौमश्री 'राजलक्ष्मी'गर्भसम्भवेन
साकेतपुरवासि सेठश्रीराधाकृष्णजीपोद्धारलब्ध
साहाय्येन, श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा विर-
चितायां पञ्चतन्त्राऽभिनवराज-
लक्ष्म्यामपरीक्षितकारिता
नाम पञ्चमं तन्त्रम् ।

—*—*—

समाप्तश्चेदं पञ्चतन्त्रं नाम नीतिशास्त्रम् । ❀

सर्वविधपुस्तकप्रतिष्ठानम्—

भार्गव पुस्तकालय,

'गायघाट' बनारस-सिटी ।